

UNIVERZITET U NOVOM SADU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET
DEPARTMAN ZA EKONOMIKU POLJOPRIVREDE
I SOCIOLOGIJU SELA

ZORAN M. NJEGOVAN

AGROKULTURA

KRATKA ISTORIJA

KNJIGA I

NOVI SAD, 2018.

Autor

Prof. dr Zoran Njegovan

Izdavač

Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Suizdavači

Ekonomski institut (EI), Beograd

Institut za ekonomiku poljoprivrede (IEP), Beograd

Za izdavača

Prof. dr Nedeljko Tica, dekan

Recenzenti

Dr Radomir Popović, viši naučni saradnik, istoričar

Dr Zoran Simonović, viši naučni saradnik agroekonomista, vizantolog

Prof. Dejan Janković, vanredni profesor, sociolog

Dr Drago Cvijanović, redovni profesor, agroekonomista

Dr Danilo Tomić, naučni savetnik u penziji, agroekonomista

Štampa

Feljton, Novi Sad

Tiraž

300 primeraka

Štampanje monografije pomogli

- Ministarstvo za obrazovanje, nauku i tehnološki razvoj, Beograd

- Pokrajinski sekretarijat za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu, Novi Sad

Prilog za citiranje

Njegovan, Zoran (2018) Agrokultura, kratka istorija

ISBN 978-86-7530-172-4

Copyright©by Zoran Njegovan

SADRŽAJ

ABSTRAKT	15
PREDGOVOR	19
IZRAZI ZAHVALNOSTI	23
UVOD	25
AGROKULTURA	29
DEFINISANJE AGROKULTURE	31
POJAM I PREDMET	39
<i>PRVA AGROKULTURNA REVOLUCIJA</i>	40
<i>DRUGA AGROKULTURNA REVOLUCIJA</i>	42
<i>TREĆA AGROKULTURNA REVOLUCIJA</i>	43
SPECIFIČNOSTI AGROKULTURE	46
<i>AGROKULTURNA PONUDA</i>	46
ULOGA ZEMLJIŠTA	47
UTICAJ KLIMATSKIH I GEOGRAFSKIH USLOVA	51
BIOLOŠKE OSOBINE PREDMETA RADA	52
VREMENSKA NEPODUDARNOST U PROCESU PROIZVODNJE	52
SEZONSKI KARAKTER PROIZVODNJE	53
PROIZVODNJA ZA SOPSTVENU REPRODUKCIJU	54
<i>AGROKULTURNA TRAŽNJA</i>	56
ELASTIČNOST TRAŽNJE	57
OSTALE KARAKTERISTIKE TRAŽNJE	59
<i>SPECIFIČNOSTI DRUŠTVENIH I EKONOMSKIH USLOVA</i>	60
UPRAVLJANJE AGROKULTURNIM PREDUZEĆEM	60
NASTANAK AGROKULTURE	63
AGROKULTURA U DREVNO DOBA	65
IZVORI NEOLITSKE AGROKULTURE	73
BALKAN U DREVNO DOBA	75
AGROKULTURA MOTIKE	80
VELIKE CIVILIZACIJE	83

USPON AGROKULTURE	85
NAVODNJAVANJE I ODVODNJAVANJE	90
SUVA ZEMLJORADNJA	96
ANTIČKO DOBA	101
NASTANAK I RAZVOJ GRČKE	103
RAZVOJ GRČKE AGROKULTURE	106
<i>BILJNA PROIZVODNJA</i>	107
<i>STOČARSTVO</i>	110
<i>SISTEM I TEHNOLOGIJA OBRADE ZEMLJIŠTA</i>	112
<i>SVOJINA NA ZEMLJIŠTE</i>	113
ISHRANA U STAROJ GRČKOJ	114
<i>OSNOVNE NAMIRNICE KORIŠĆENE U ISHRANI</i>	115
<i>OBROCI U KUĆI</i>	120
<i>SHVATANJA U VEZI SA ULOGOM HRANE</i>	122
AGROKULTURA RIMA	125
STARI RIM	127
<i>AGROKULTURA U RIMSKOM KRALJEVSTVU</i>	130
<i>AGROKULTURA U RIMSKOJ REPUBLICI</i>	131
<i>AGROKULTURA U RIMSKOM CARSTVU</i>	132
PRILAGOĐENOST POSEDA I OSNOVNE TEHNIKE PROIZVODNJE 133	
<i>STICANJE POSEDA</i>	134
<i>UPRAVLJANJE POSEDOM</i>	135
<i>VELIČINA POSEDA</i>	137
<i>MEHANIZACIJA AGROKULTURE</i>	139
<i>NAJZNAČAJNIJI PROIZVODI</i>	140
EKONOMIČNOST AGROKULTURE	142
OGRANIČENJA RIMSKE AGROKULTURE	143
ISHRANA U STAROM RIMU	146
<i>OSNOVNE NAMIRNICE KORIŠĆENE U ISHRANI</i>	146
<i>PRIPREMA HRANE I POSUĐE</i>	150
VIZANTIJA	155
NASTANAK VIZANTIJE	157
<i>AGROKULTURA VIZANTIJE</i>	161
SRPSKA AGROKULTURA U DOBA VIZANTIJE	165
<i>FAKTORI RAZVOJA AGROKULTURE KOD SRBA</i>	168
<i>OBLIK I VELIČINA POSEDA</i>	173
<i>SVOJINA I SVOJINSKI ODNOSI</i>	177
<i>TEHNOLOGIJA I AGROKULTURNA PROIZVODNJA</i>	179
OBAVEZE SELJAKA - KMETOVA	185
AGROKULTURA GERMANA	189

DRUŠTVENO UREĐENJE I AGROKULTURA.....	191
<i>NASEOBINE GERMANA</i>	193
<i>ZEMLJORADNJA KOD GERMANA</i>	195
<i>STOČARSTVO I LOV.....</i>	198
<i>SPRAVLJANJE HRANE U GERMANSKIM KUĆAMA.....</i>	199
<i>PODELA RADA NA GAZDINSTVU.....</i>	201
GERMANSKE DRŽAVE NA TLU EVROPE.....	202
<i>POKUŠAJI FORMIRANJA GERMANSKIH DRŽAVA</i>	202
<i>PRODOR ANGLOSASA NA BRITANSKA OSTRVA</i>	204
<i>DOPRINOS ANGLO-SASA RAZVOJU AGROKULTURE U BRITANIJJI..</i>	205
POČETAK RAZVOJA LENSKOG SISTEMA.....	207
AGROKULTURA FEUDALIZMA	211
FEUDALIZAM ZAPADNE EVROPE.....	213
AGROKULTURA U FEUDALIZMU	215
<i>OSNOVA TEHNOLOŠKIH PROMENA</i>	218
<i>OGRANIČENJA TROPOLJNOG SISTEMA</i>	223
DOPRINOS ARAPA EVROPSKOJ AGROKULTURI	225
<i>ARAPI DONOSE NOVE KULTURE</i>	227
<i>ARAPI I UPRAVLJANJE ZEMLJIŠTEM.....</i>	229
<i>UTICAJ PISANIH RADOVA ARAPA</i>	232
AGROKULTURA U FRANCUSKOJ.....	233
<i>FRANCUSKO RURALNO DRUŠTVO</i>	234
<i>VAZALNI I FEUDALNI POSED</i>	236
<i>KASNI SREDNJI VEK</i>	237
AGROKULTURA U NEMAČKOJ	240
<i>AGRARNA DEPRESIJA</i>	242
<i>BIPARTITNA AGRARNA STRUKTURA</i>	244
AGROKULTURA U ENGLESKOJ.....	245
<i>ENGLESKI MANOR.....</i>	247
<i>SETVENA STRUKTURA MANORA</i>	248
<i>PROMENA AGRARNIH USLOVA.....</i>	249
TURSKI FEUDALIZAM U EVROPI.....	251
<i>FAKTORI RAZVOJA AGROKULTURE</i>	254
<i>TURSKI PORESKI SISTEM.....</i>	257
SRPSKI AGRAR U TURSKO DOBA	263
<i>OSNOVNI FAKTORI AGROKULTURE U SRBA</i>	264
<i>AGRARNO UREĐENJE</i>	268
<i>TEHNOLOGIJA I AGROKULTURNA PROIZVODNJA.....</i>	271
<i>SPECIFIČNOSTI PORESKOG SISTEMA.....</i>	280
MODERNA AGROPRIVREDA.....	285
PREDKAPITALISTIČKO DOBA	287

AGROKULTURA FRANCUSKE	290
NEMAČKA PRIVREDA I AGROKULTURA NAKON TRIDESETOGODIŠNJEG RATA.....	294
AGROKULTURA ENGLSESKE OD XVII VEKA	299
AGROKULTURA RUSIJE NAKON XVIII VEKA	305
SRPSKA AGROKULTURA U PREDKAPITALISTIČKOM DOBU.....	309
<i>PODRUČJE JUŽNE UGARSKE</i>	310
<i>VOJNA KRAJINA - GRANICA</i>	314
<i>CENTRALNA SRBIJA</i>	316
<i>ISHRANA SRBA U XIX VEKU</i>	327
AGROKULTURA NAKON I SV. RATA	343
OCENA AGROKULTURNOG RAZVOJA	351
DOBA INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE.....	357
<i>VREME KAO FAKTOR INDUSTRIJSKOG RAZVOJA</i>	358
<i>PROSTOR KAO FAKTOR INDUSTRIJSKOG RAZVOJA</i>	359
<i>NAJZNAČAJNIJE INOVACIJE U AGRARU</i>	361
<i>RAZVOJ AGRARA NAKON II SV. RATA</i>	367
<i>DRUGA FAZA INDUSTRIJALIZACIJE</i>	368
<i>ZELENA REVOLUCIJA</i>	372
AGROKULTURA EVROPSKE UNIJE.....	377
<i>POČETNI CILJEVI I PRINCIPI AGROKULTURNOG RAZVOJA EC</i>	379
<i>RAZVOJ AGRARNE POLITIKE POSLE 1962. GODINE</i>	381
<i>RAZVOJ AGROKULTURE U PERODU 1973 - 1983</i>	384
<i>PERIOD EKSPERIMENTISANJA (1983 - 1991)</i>	386
<i>POLITIKA ZA XXI VEK</i>	391
AGROKULTURA SRBIJE NAKON II SVETSKOG RATA	397
<i>STVARANJE SOCIJALISTIČKOG SEKTORA</i>	398
<i>AGRARNA REFORMA I KOLONIZACIJA</i>	399
<i>ZEMLJORADNIČKO ZADRUGARSTVO</i>	404
<i>AGROKULTURNA DOBRA I KOMBINATI</i>	414
<i>NUŽNOST TRANZICIJE U AGROPRIIVREDI SRBIJE</i>	422
<i>FAKTORI PROIZVODNJE</i>	431
<i>RURALNO STANOVNIŠTVO</i>	431
<i>OBIM, KVALITET I STRUKTURA ZEMLJIŠTA</i>	433
<i>POSEDOVNA STRUKTURA</i>	435
<i>MEHANIZACIJA, OPREMA I OBJEKTI</i>	436
<i>AGROKULTURNA PROIZVODNJA</i>	437
<i>BILJNA PROIZVODNJA</i>	440
<i>STOČARSTVO</i>	444
<i>INTEGRALNA I ORGANSKA PROIZVODNJA</i>	448
<i>SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA</i>	449
<i>PREHRAMBENA INDUSTRIJA</i>	450
IZAZOVI ZA GLOBALNU AGROKULTURU.....	455

RAZVOJ SAVREMENE AGROKULTURE	457
MOGUĆNOSTI ZA POVEĆANJE PROIZVODNJE I PRINOSA.....	458
ORGANSKA PROIZVODNJA.....	460
PERSPEKTIVE AGREGATNE PONUDE I TRAŽNJE.....	461
PROIZVODNJA I POTROŠNJA ŽITA.....	462
STOČARSTVO	467
RIBARSTVO	472
AGROKULTURA I ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE	473
ZEMLJIŠTE KAO FAKTOR RAZVOJA	475
NAVODNJAVANJE I VODNI RESURSI	477
Rečnik arhaičnih pojmova	479
Stare mere.....	505
Spisak skraćenica.....	513
Spisak tabela.....	517
Spisak slika i grafikona	519
Literatura	521
Beleška o autoru.....	543

AGRICULTURE, SHORT HISTORY

THE CONTENT

ABSTRACT	15
FORWARD	19
GRATITUDE	23
INTRODUCTION	25
AGRICULTURE	29
Defining of Agriculture	27
The subject matter of Agriculture	35
First agricultural revolution.....	36
Second agricultural revolution.....	38
Third agricultural revolution	39
Agricultural specificities	42
Agricultural Supply	42
The role of the Land.....	43
The effects of climate and geographical conditions	47
Biological features of production process.....	48
Timeframe of the production process	48
Seasonal character of agriculture	49
Production of its own inputs	50
Agricultural Demand.....	52
Elasticity of Demand.....	53
Other characteristics of Demand.....	55
Specificities of socio-economic conditions.....	56
Management of agricultural enterprises.....	56
THE RAISING OF AGRICULTURE	59

Agriculture in the very beginning.....	61
The sources of Neolit Agriculture.....	
Balkan in the very beginning.....	71
The Hoe Agriculture	76
OLD CIVILIZATIONS.....	79
The raising of agricultural production.....	81
Irrigation of Agriculture.....	86
Dry Agriculture.....	92
ANTIQUÉ PERIOD.....	97
Raising and development of Greece.....	99
Greek Agriculture.....	102
Plant production.....	103
Livestock.....	106
Systems and technology of land management	108
Land property	109
Old Greek cousine.....	110
Basic Foodstuffs and Nutrition	111
Home meals	116
The role of food	118
AGRICULTURE OF ROME	121
Ancient Rome.....	123
Agriculture of the Roman kingdom	126
Agriculture of the Roman republic.....	127
Agriculture of Roman empire	128
Farmland property and production techniques.....	129
Acquisition of the farmland.....	130
Farm management in Rome.....	131
The size of farm	133
Mechanization of agriculture	135
Production of the most important products.....	136
Economy of agricultural production.....	138
Limitations of Roman agriculture	139
The Roman cousine.....	142
Basic foodstuffs and nutrition	142

Preparation of food and pottery used	146
BIZANTIUM	151
Raising of the Bizantium	153
Bizantium agriculture.....	157
Agriculture of Serbs during the Bizantium empire	161
Factors of agricultural development.....	164
Form and size of the farms.....	169
Property and property rights.....	173
Technology of agricultural production	175
Taxation of peasants - Meropahs	181
GERMAN AGRICULTURE.....	185
Social organization and agriculture	187
Settlements of Germans.....	189
Agriculture of Germans.....	191
Livestock and hunting	194
Cooking in German houses.....	195
Specialization at the farms	197
German countries in Europe	198
First German countries establishment.....	198
Anglo-Saxons conquest of Britain.....	200
Contribution of Anglo-Saxons to the British Agriculture	201
The beginning of feudal system	203
AGRICULTURE OF FEUDALISM.....	207
Feudalism of Western Europe	209
Development of agriculture	211
The main changes in agricultural technology	214
Limitations of three-field system	219
The Arab contribution to the West European Agriculture	221
New plant species.....	223
Arabs and land management.....	225
The impact of Arab literature	228
Agriculture of France	229
French rural society.....	230
Feudal farm	232

Late medieval times	233
Agriculture of Germany	236
Agrarian depression.....	238
Bipartitic agricultural structure.....	240
Agriculture of England.....	241
English manor.....	243
Settings the structure of manor	244
The change of agricultural conditions.....	245
Turkish feudalism in Europe	247
Factors of agricultural development.....	250
Turkish tax system	253
Serbian agriculture during the Turkish empire	259
Basic agricultural factors	260
Agricultural systems.....	264
Technology and agricultural production.....	267
Taxation	276
MODERN AGRICULTURE	281
Pre-Capitalistic period.....	283
Agriculture of France during and after the revolution.....	286
German economy and agriculture after the 30-year war.....	290
Agriculture of England after the XVII century	295
Agriculture of Russia after the XVIII century	301
Serbian agriculture in the pre-capitalistic period	305
South Hungary	306
Kraina - The Border.....	310
Central Serbia.....	312
Serbian cousine in the XIX century.....	323
Agricultural development after the First World War	339
Assesment of agricultural development of Serbia.....	347
Industrial revolution.....	353
The time as industrial development factor.....	354
The space as industrial development factor.....	355
The most important innovation in agriculture.....	357
Development of agriculture after the Second World War.....	363

The second phase of industrialization	364
The Green Revolution.....	368
Agriculture of the European Union	373
The basic goals and principles of the EC agricultural development	375
Development of agricultural policy after 1962	377
Development of agriculture in the period 1973 – 1983	380
Period of experimentation - period 1983 – 1991.....	382
Policy of EU for the XXI century	387
Agricultural reality of Serbia after the Second World War.....	393
Creation of the socialist sector in agriculture	394
Agricultural reform and colonization	395
Agricultural cooperation.....	400
Agricultural farms and combinats.....	410
Transition necessity in agriculture of Serbia	418
Factors of production.....	427
Rural population	427
Scope, quality and structure of land resources	429
Farm structure	431
Mechanization, equipment and facilities	432
Agricultural production	433
Plant production.....	436
Livestock.....	440
Integral and organic production	444
Foreign trade	445
Food industry.....	446
Challenges of global agriculture	451
Modern agricultural development.....	453
Possibilities of production and yield increase.....	454
Organic production.....	456
Aggregate supply and demand in plant production	457
Production and consumption of cereals	458
Livestock.....	463
Fishery	468

World agriculture and environmental protection	469
Land as a factor of world agricultural development.....	471
Irrigation and water-supply	473
Glossary of archaic terms	475
Ancient measures	501
List of abbreviations	509
List of tables.....	513
List of pictures and graphs.....	515
Literature	517
Authors biography	539

ABSTRACT

Contemporary scientific production in Serbia offers few reviews of Agricultural history. This monograph is one of them.

This classic book presents a short history of agriculture from the prehistoric age up to present days and its author explores in particular the most important aspects of agriculture that have influenced socio-economic development and vice versa, the most important socio-economic aspects that have influenced the development of agriculture. The book deals with several major themes and every one is including, in particular, a larger number of sub-themes.

At the very beginning as an introductory chapter, the author determines the framework of his work by defining agriculture, its subject and specificities. Continuing he deals with a rather long period of human evolution taking into account the connection of our planet firstly with the Cosmos, then with biological, technological and ultimately economic development. In that sense he treats emergency and development of agriculture from the earliest occurrence. In particular he researches its emergence in the Balkans that follows the most important technological systems of the time, the hoe agriculture.

The next theme deals with the rise and development of agriculture of large civilizations, especially systems of production by irrigation and drainage, as well as so called dry cropping. This is followed by the agriculture of the ancient times, that is the old Greece,

then the old Roman and Byzantine agriculture. That part also covers agriculture in areas where the majority of the Serbian people live today. He always treat and comment agricultural development in the broader context of the overall socioeconomic development. In that sense author is researching the agricultural development itself, its techniques and technology, the taxation systems, the impact of its development on the population's diet, etc. Hi is constantly emphasizing the importance of the overall agricultural development in Europe as essential for the understanding its development in particular countries. In that sense in the monograph are analyzed in detail all relations and disagreements that stand in the theory and historiography.

Continuing author analyzes the influence of the Germans on the development of agriculture on the European territory as a topic of great importance for the overall development of medieval agriculture - the agriculture of Feudalism. He express quite critical approach in evaluating it in general, and within the framework of the development of individual countries such as France, Germany and England. He also points out to the significance of Arabs for the development of agriculture in the Middle Ages. On the other hand, he also monitors the development of agriculture in the wider Balkan region through the influence of Turks and in particular, analyzes in detail the development of agriculture in Serbia that was under Turkish rule.

In the last theme of his book, author analyzes the development of modern agriculture quite skillfully and thoroughly in detail. He he specifically points out its development and importance of industrial revolution achievements in the pre-capitalist era in general and in particular countries that gave the seal of that era (England, France, Germany and Russia). Again in that part the author is examining very detailed and subtle of agricultural development in Serbia or better said in the countries where the Serbian people lived.

In the few separate subchapters of this theme it points out the importance of agricultural development in the European Union which in the 20th century for most European countries represents the paradigm.

Then he analyzes in particular and very thoroughly all socioeconomic relations and all disagreements affecting agrarian development of Serbia within the former Yugoslavia (that is, after the Second World War). Finally, at the very end of the book he is commenting the global challenges for agricultural development.

PREDGOVOR

Izražavam veliko zadovoljstvo što čitalačkoj publici mogu da predstavim monografiju *Agrokultura, kratka istorija*, autora profesora dr Zorana Njegovana. Ona predstavlja vredan naučni rad kojim se upotpunjuje i obogaćuje teorija i praksa istraživanja agrokulturnog razvoja.

Autor daje sintezu najznačajnijih aspekata agrarnog razvoja na evropskom kontinentu, u širokom vremenskom rasponu od nekoliko milenijuma. Pri tome se fokusira na one događaje koji su bili prelomni u pojedinim istorijskim trenucima, i koji su nadalje determinisali razvoj agrokulture od praistorije do današnjih dana. Ukazao je na osnovne prirodne i socioekonomske uslove, kao i na faktore od značaja za nastanak agrokulture. Istraživanja je usredsredio na probleme i dostignuća agrokulturnog razvoja drevnih civilizacija, odnosno na prostor koji se smatra kolevkom agrokulture. Dalju analizu nastavlja praćenjem agrarnog razvoja antičkih društava. Obrađuje najznačajnija pitanja agrokulturnog razvoja stare Grčke, Rima i Vizantije kao civilizacija na kojima je kasnije ustanovljena srednjovekovna društvena i privredna struktura, na evropskom kontinentu. Sve to posmatra iz ugla međusobne uslovljenosti agrokulturnog i opšteg društvenog razvoja. U tom smislu, posebno prati razvoj agrokulture u Francuskoj, Nemačkoj i Engleskoj, kao i uticaj koji su na evropskom tlu ostavili Arapi i Turci. Posle toga, dosta pažnje posvećuje agrokulturnom razvoju u predkapitalističkom i kapitalističkom dobu. Pored pomenutih zemalja,

autor analizu proširuje i na Rusiju, ne odstupajući od osnovne ideje, da paralelno sa evropskim, prati i ocenjuje agrokulturni razvoj na Balkanu. Sistematično i dosledno, prati tokove agrokulturne istorije srpskog naroda. Uklapajući posebno u opšte, nacionalno u civilizacijsko, kolega Njegovan je stvorio iznijansiranu sliku agrokulturnog razvoja srpskog naroda koji je, osim perioda samostalnog razvoja, dugo živeo u tuđinskim državama i različitim civilizacijskim sferama. Takav pristup je posledica njegovog uverenja da je razvoj agrokulture u Srbiji, i uopšte na Balkanu, ostao neraskidivo povezan sa agrokulturnim razvojem i tokovima u Evropi. Kao što je poznato, Balkan je naseljen brojnim narodima s različitim kulturnim nasleđima, ali i prostor gde su se preplitali i prelamali najraznovrsniji politički i socioekonomski odnosi evropskih država. Dakle, Njegovan, poput većine autora, smatra da razvoj nije moguće posmatrati izdvojeno, na uskom geografskom prostoru, već da međusobna preplitanja i globalni uticaji opredeljuju razvojne tokove. Takođe, treba istaći i to, da od kraja XX veka, istorija šireg područja Balkana predstavlja ne samo deo evropske, već i svetske istorije. S druge strane, sam Balkan može se posmatrati kao svet u malom. Zato je proučavanje agrarne istorije ove oblasti zahtevalo analizu ukupnih evropskih, a nekada, i svetskih iskustava.

Pristup koji je autor koristio u ovoj knjizi, zahteva solidno poznavanje istorijskih, pre svega, ekonomsko-istorijskih prilika. Za tako nešto autor je tokom decenija izučavanja agrokulture, i uopšte ekonomske doktrine, stvorio solidnu osnovu. Na to ukazuje i spisak relevantne literature koju navodi na kraju ove knjige.

Jednom reči, autor jasno uočava, analizira, poredi i komentariše problematiku agrokulturnog razvoja. Ističe najznačajnije razvojne aspekte i uticaje, ukazujući pri tom, na praktični i teorijski značaj agrokulture u širem društvenom i ekonomskom okruženju. Iznad svega, on pokušava da objasni suštinu makroekonomskih tokova u pojedinim periodima razvoja ljudskog društva, kao i da ih u kontinuitetu, kauzalno i hronološki međusobno poveže. Njegova orijentacija je bila da prati i objasni najvažnije promene, one koje se ne mogu uvek jasno razabrati

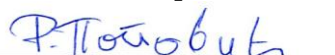
kada se vrše parcijalna istraživanja. Zbog toga je usredsređen na ukupan tok istorijskih zbivanja kako bi bolje razumeo i objasnio suštinske promene koje su se dogodile u Evropi i njenim pojedinim zemljama. Po mom mišljenju, on u tome uspeva.

Ova monografija ne predstavlja samo istoriju agrokulture u Evropi, na Balkanu i Srbiji. Radi se o višeslojnoj studiji u kojoj je naglasak na agrarno-ekonomskom aspektu odnosno, u širokom istorijskom rasponu, agrokulturna problematika se posmatra u kontekstu ukupnih društveno-ekonomskih i političkih prilika. To je jedna od onih knjiga koje se lako čitaju i pobuđuju da sami čitate i pišete. Ona vam približava agrokulturu kao iskonsku ljudusku delatnost u koju je čovek utkao samoga sebe.

U Beogradu,

25. februara 2018.

Dr Radomir J. Popović

IZRAZI ZAHVALNOSTI

Pisanje ove monografije su mi omogućili nebrojeni filolozi, historičari, ekonomisti, agronomi, sociolozi, politikolozi, geografi, pravници, antropolozi i drugi naučnici i istraživači koje nisam pomenuo, a koji su svoje profesionalno interesovanje tokom vekova, utkali u nešto što se naziva opštom teorijom agrarnih istraživanja. Zbog toga sam im veoma zahvalan.

Pomenuo bih i sve profesore Ekonomskog fakulteta u Beogradu koji su me svojim pedagoškim radom i naučnim delima osposobljavali.

Zahvalan sam i kolegama sa kojima sam proveo radni vek u *Institutu za ekonomiku poljoprivrede iz Beograda; Ekonomskom Institutu iz Beograda; i Poljoprivrednom fakultetu iz Novog Sada.*

Posebnu zahvalnost dugujem i generaciji agroekonomista sa kojima sam više decenija pokušavao da istražim i oblikujem agrarnu stvarnost Srbije. Oni su mi pružali podršku i podsticajno uticali da ovu knjigu dovedem do kraja.

Zahvalan sam i recenzentima koji su mi dali korisne sugestije i neka prava usmerenja. Ne želim da zaboravim ni kolege koji su mi pomogli da se knjiga uredi i odštampa.

Na kraju, neizmerno sam zahvalan svojim pokojnim roditeljima, i svojoj porodici, posebno sinu Nikoli, kome ovu knjigu posvećujem.

UVOD

Uvu monografiju sam posvetio agrokulturi, smatrajući da svemu onome što je do sada napisano u istorijskim analizama, sa najrazličitijih aspekata, nedostaje još jedno znanje, znanje koje bi obrazložilo izvore, pojam i ulogu agrokulture u razvoju čoveka, njegovog života i rada. Želja mi je bila da, kao razvojni ekonomista koji je najveći deo svog profesionalnog veka izučavao agrarnu problematiku, napišem jedan sintetski rad u kome bih naglasio povezanost i međusobnu uslovljenost agrarnog sa društvenim razvojem. Pri tom sam imao u vidu i njihovu povezanost sa prostorom u kome se ovaj razvoj odvijao. Smatrao sam da je ukupnost znanja o ovoj međuslovljenosti agrokulture - društva - prostora, neophodno poznavati kako bi se oformila teoretska i metodološka osnova za sve one koji imaju želju i ambicije da se bave njihovim razvojem.

Ideju za pisanje ove monografije sam dobio mnogo ranije, u poslednjoj dekadi XX veka. Tada sam završavao svoju prvu knjigu iz oblasti agrarne istorije pod naslovom: *Poljoprivreda srednjovekovne Srbije*. Radeći na njoj, došao sam do zaključka da bi posmatrano iz vizure razvoja, bilo još interesantnije pisati o agrokulturnoj istoriji posmatrajući je u širem prostornom i društveno-ekonomskom kontekstu. Zbog toga sam u ovoj monografiji ukupno područje interesovanja proširio na Evropu, a tamo gde je bilo neophodno, i na svet. To mi je omogućilo da potpunije prikazem agrarni razvoj na Balkanu, ali i uslovljenost ukupnog i

agrokulturnog razvoja na evropskom tlu. Tako je formulisan cilj, predmet i sadržaj moga istraživanja.

Kada se pominje *Balkan*, treba znati da se sam termin počeo koristiti u XIX veku (Zeune, 1808). On je bio i ostao odrednica za sav onaj složeni život i svet koji se na njemu kroz vreme odvijao i stupao u odgovarajuću interakciju. Pri tom, ako se u svrhu istraživanja želi omeđiti geografski prostor Balkana, treba znati da se pod *Balkanom* kod različitih autora podrazumevala različita teritorija (Stojanović, 1997). Takođe, treba imati u vidu i to, da je Balkan moguće razumeti samo ako se posmatra kao deo Evrope. S druge strane, mora se razumeti i šta je Evropa, odnosno, koliko i kako je ona tokom vremena uticala na Balkan?

Termin Evropa ima značenje "široko polje" ili "veliki vidokrug" (Stojanović, 1997). Nju je posmatrano istorijski, moguće tretirati na dva načina. *Prvi* je tzv. južnjački način. Podrazumeva vizuru Grka i njihovih naslednika Rimljana. *Drugi* predstavlja tzv. severnjačku vizuru. Nastao je nakon završetka antičkog doba. U oštrijoj meri dolazi do izražaja tek od početka XVI veka.

U okviru prve, tzv. grčke vizure, Evropa je podrazumevala Grčku i područje koje je dalje proširivano na severnu kopnenu masu, kome je teško utvrditi granice. Biti evropljanin je u to doba značilo biti stanovnik obale Sredozemnog mora (tzv. prve Evrope). Balkan se tada mogao identifikovati kao sastavni deo prve Evrope. No, par hiljada godina kasnije je preovladalo drugo, severnjačko shvatanje Evrope (tzv. druga Evropa). U ovakvom pristupu, druga Evropa (zapadnjačka, rimokatolička, protestantska i germanska) je Balkan uglavnom izuzimala. Stojanović navodi da je ovo izuzimanje zasnovano na novcu i moći, a ne na kulturi. Otuda on izražava zabrinutost za budućnost druge Evrope.

Sve ovo navodim da bih ukazao na kompleksnost i složenost problema razvoja, kao i uopšte tretmana društveno-ekonomskih i političkih odnosa. To je bitno uticalo na konceptualizaciju i predmet izučavanja u ovoj monografiji koja je zasnovana na pisanim, likovnim, etnografskim i arheološkim izvorima. U radu je korišćen racionalno-

spekulativni pristup, ali se jednim delom nije moglo izbeći i ozakonjeno sredstvo filozofskog saznanja bazirano na osećanjima i intuitivnosti koji u izvesnoj meri potenciraju svojevrzni subjektivizam.

Želim da istaknem i to, da se danas nalazimo u tokovima uniformne i u značajnoj meri globalizovane civilizacije (kulture) koju mnogi ocenjuju kao savremenu progresivnu tekovinu. Ako smo sa tako nečim i saglasni, onda ta globalizovana civilizacija ne bi smela da ubije duhovnu posebnost i stvaralačku snagu ni jednog naroda. Zato se radije priklanjam mišljenju da jedine prave izvore za uspostavljanje te globalističke-nadnacionalne kulture predstavljaju pojedini potoci nacionalnih kultura, nego mišljenjima koja ideju nacionalne kulture tumače kao praznu romantiku.

Kao još jedan od motiva koji sam imao tokom rada na ovoj monografiji, jeste poštovanje i, moglo bi se reći, divljenje za ogromne napore koje su do sada ulagali istraživači proteklih društveno-ekonomskih prilika i događaja. Ovo divljenje je tim veće, ako se zna, da su nekada iz oskudne materijalne zaostavštine i pisanja o tome, uporno pokušavali da prikažu neki istorijski događaj, da ga protumače, i tako formiraju istorijski mozaik agrokulturnog, odnosno, agroekonomskog razvoja.

Na kraju, želim da istaknem da je monografija rezultat mog višedecenijskog rada u *Institutu za ekonomiku poljoprivrede* iz Beograda, *Ekonomskom institutu* iz Beograda i *Poljoprivrednom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu*, gde je i završena.

A u t o r

AGROKULTURA

Izvor: Wikimedia

DEFINISANJE AGROKULTURE

Prilikom definisanja agrokulture, najpre treba poći od značenja samog termina. On, sam po sebi, podrazumeva proizvodnju biljnih kultura. Otuda se u početku umesto termina agrokultura, koristio termin zemljoradnja. Nešto kasnije se pod pojmom agrokulture kao svojevrsne konvencije, podrazumevalo još stočarstvo i domaća prerada primarnih proizvoda, odnosno prerada koja se obavljala u domaćinstvu. O tome veliki broj autora u mnogim zemljama, ima različito mišljenje. Zato postoje i različite definicije agrokulture.

Autori koji pokušavaju da definišu agrokulturu kao delatnost, uglavnom naglašavaju umetnost kultivisanja zemljišta – *agrokultura u užem smislu* s jedne i *zootehniku* tj. proizvodnju životinja, posmatrano s druge strane¹. No, ne navodeći svo bogatstvo ponuđenih definicija, treba istaći da su svi oni pokušavali da agrokulturu definišu uglavnom sa pozicija dostignutog nivoa privrednog, odnosno, razvoja same delatnosti u datom istorijskom trenutku. U tom smislu, uočavaju se i osnovne razlike ovih definicija kada se one posmatraju u dužem istorijskom periodu².

¹ Videti šire: *De Gasparin; Ghevreul (L'economie végétale - ekonomija biljaka i L'economie animale - ekonomija životinja); Pierre George - agrar definiše kao pripitomljavanje biljaka i životinja korisnih čoveku, itd.*

² U jugoslovenskim okvirima, u "starijoj" literaturi, po uzoru na teoretičare razvijenih zemalja Zapadne Evrope, poznati su radovi Ive Maglušina, Eugena Pilipovića i Milana Ivšića. U njihovim radovima je uglavnom zastupano shvatanje o poljoprivredi i agrarnoj politici kao delu ukupne privrede, odnosno, ekonomske politike zemlje. U novije vreme, suština definisanja pojma agrara se može pratiti, pre svega, u radovima

Polazeći od dostignutog nivoa privredne razvijenosti i dominirajućeg materijalnog koncepta kao metodološke osnove za utvrđivanje efekata u proizvodnji, u literaturi na srpskohrvatskom govornom području, prvo se definiše *zemljoradnja*. Ona predstavlja stalno i povratno iskorišćavanje zemljišne površine, i to prvenstveno u svrhu proizvodnje organskih supstanci i dobijanje životnih namirnica za čoveka, neposredno ili posredno kroz etapu gajenja stoke (Kosić, M., 1925). Nešto kasnije, *agrokultura* se definiše kao grana proizvodnje sirovih produkata u kojoj se ekonomski proces proizvodnje obavlja kao prirodni proces (Božić, Lj., 1960). Takođe, *agrokultura* se definiše i kao privredna oblast koja obuhvata proizvodnju bilja i stoke u cilju posrednog i neposrednog podmirenja potreba ljudi, uključiv i doradu i preradu biljnih i stočarskih proizvoda ukoliko se obavlja na samom gazdinstvu (Milosavljević, B., 1959). Imajući u vidu do skora važeći koncept klasifikacije privrednih delatnosti i njihovog statističkog obuhvatanja (podela na oblasti, grane, grupe, podgrupe), čini se da je poslednja navedena definicija znatno pogodnija za uslove u kojima je agrarna privreda na posmatranom području funkcionisala. Međutim, u današnjim uslovima izgrađenijih robnonovčanih odnosa koji su prisutni u svetu, dakle u tržišnoj privredi, primenjuje se tzv. *širi koncept* u obračunu makroagregata, između ostalog i u agrokulturi. On u definiciju agrokulture kao privredne delatnosti, uključuje i delatnost pružanja usluga. Na takvu orijentaciju ukazuje i klasifikacija delatnosti koja se zasniva na međunarodnoj standardnoj klasifikaciji delatnosti UN (ISIC, revizija 3). Sa aspekta ove klasifikacije delatnosti (Savezni zavod za statistiku SCG, 1997) u srpskoj privredi, agrokultura se nalazi razvrstana kao poljoprivreda. Navodimo sledeći primer:

sektor A - Poljoprivreda, lov i šumarstvo;

podsektor AA - Poljoprivreda,

oblast 01 - Poljoprivreda, lov i odgovarajuće uslužne aktivnosti;

marksističkih a zatim i tržišnih teoretičara, videti šire u radovima: (Kosić, 1925), (Mirković, 1940), (Milosavljević, 1959), (Božić, 1960), (Vučković, 1967/71), (Stipetić, 1969), (Kolektiv autora, 1980), (Radić, 1984), (Popović, 1979), (Njegovan, 1992), (Zakić, 1996).

i to na primer:

- grana (011) - Gajenje useva i zasada, povrtarstvo i hortikultura;
- grupa (0111) - Gajenje žita i drugih useva i zasada;
- podgrupa (01110) - Gajenje žitarica; tvrda i meka pšenica, raž, suražica, krupnik, proso, heljda, ječam, ovas, kukuruz, pirinač, i dr.

Pokušaji definisanja agrokulture potvrđuju da često postoji svojevrsno nerazumevanje značenja termina agrokultura, ali i sadržine koju sam termin uključuje. Ovo "nerazumevanje" ili čak "određena inercija" u razmišljanju, čini da se u praksi pod terminom agrokultura svesno ili nesvesno obuhvata još prehrambena industrija, a često i prometna faza. Nerazumevanje nastaje i usled suštinske i logičke povezanosti agrokulture sa ostalim fazama u reprodukcionom lancu, ali i zbog činjenice da je društvena organizacija u manje razvijenim državama takva, da postoji izmešanost kompetencija pojedinih privrednih resora u odnosu na ove delatnosti. One se opažaju u radu pojedinih ministarstava (poljoprivrede, industrije ili privrede, trgovine, finansija, životne sredine), ali i institucija koje podržavaju agrarnu privredu i predstavljaju njenu logistiku. Na taj način se ova izmešanost dalje potencira. U takvim privrednim sistemima, država se po pravilu bavi problemima "organizovanja proizvodnje", umesto kreiranjem stabilnih i stimulativnih privredno-sistemskih uslova u kojima agrarni subjekti - preduzeća, zadruge, razna udruženja i zemljoradnici treba da posluju i donose svoje proizvodne i ostale poslovne odluke. Takav pristup ukazuje na državu koja je još uvek organizovana više na principu "vlasti" a manje na principu prema kome bi njena uloga bila vezana za obezbeđivanje efikasne društvene infrastrukture, dakle na principu "društvenog servisa". Za tako nešto je potrebna suštinska promena. To je podrazumevalo tranziciju, odnosno, promenu pre svega, društvene svesti, a kao posledice, i pristupa, koncepata i načina makroekonomskog upravljanja agrarnim i drugim razvojem.

Kako agrokultura predstavlja delatnost sa najširoom mogućom primenom, može se reći da je u dosadašnjem periodu bio primaran njen ekonomski značaj³. U tom smislu, naučne discipline koje se bave sistematizovanim proučavanjem njenih društvenih i ekonomskih aspekata, mogu se smatrati relativno mladim u poređenju sa vremenskom dimenzijom nastanka i razvoja same delatnosti. Otuda bi se moglo reći, "*ni starije delatnosti, ni mlađe nauke koja je prati!*" Takođe, treba istaći i činjenicu da je i sam termin ekonomija, u antičko vreme, u svom bazičnom značenju bio vezivan za agrokulturu kao dominantnu privrednu delatnost. Ovaj termin kao tehnički (*terminus technicus*), vuče koren iz grčkog jezika od reči *oikos* što znači kuća ili gazdinstvo, i *nomos* sa značenjem pravilo, zakon, red⁴.

Danas se pod pojmom ekonomija, često podrazumeva posebna naučna disciplina koja obuhvata ekonomsku teoriju, ekonomsku politiku i pomoćne ekonomske discipline. Međutim, dešava se i to da pojedini autori pod terminom ekonomija, u stvari podrazumevaju političku ekonomiju kao nauku koja se bavi odnosima proizvodnje i prometa između ljudi, odnosno socijalnih klasa i slojeva kao relevantnim za reprodukciju datog društva. S druge strane, termin ekonomika⁵ koriste da bi označili odnose proizvodnje i prometa u okviru i posredstvom kojih ljudi deluju na prirodu, proizvodeći, raspodeljujući, razmenjujući i trošeći dobra i usluge u reprodukciji materijalnog bogatstva zemlje. Dakle, za političku ekonomiju se može reći da istražuje kako se proizvodi i reprodukuje društvo, dok se za ekonomiku može reći da istražuje kako se proizvodi i reprodukuje njegovo materijalno bogatstvo. U istom smislu bi se mogla izvršiti i određena diferencijacija pojmova društvene ekonomije agrokulture i ekonomike agrokulture. Društvena ekonomija vezana za agrokulturu bi obuhvatala ekonomsku teoriju, ekonomsku politiku i

³ U novije vreme, usled velikog pritiska na životnu sredinu, počinje da se pominje ekološki značaj, održivost, energetska efikasnost, itsl.

⁴ Ekonomija ili oikonomija ima kao izvorno značenje: pravila o radu na gazdinstvu. Otuda je još Ksenofon, u antičko doba, pod ekonomijom podrazumevao veštinu upravljanja gazdinstvom. Slično tome, Aristotel ju je definisao kao veštinu pribavljanja dobara potrebnih za život i korisnih za kuću i državu.

⁵ Termin ekonomika (*Economics*) prvi je 1890. godine uveo *Alfred Maršal* (1842 - 1924).

pomoćne ekonomske discipline u oblasti agrokulture. Ona bi se bavila društveno-ekonomskim odnosima proizvodnje i prometa relevantnim za agrarnu reprodukciju u datom društvu. S druge strane, ekonomika agrokulture bi se bavila poslovnim odnosima posredstvom kojih ljudi deluju na prirodu, proizvodeći, raspodeljujući, razmenjujući i trošeći dobra i usluge u agrarnoj reprodukciji.

Na bogatstvo termina pa otuda i definicija, kontinuirano utiče i tehnološki razvoj koji tokom dugog istorijskog perioda dovodi do podele rada. Tako se vremenom stočarstvo i zanatstvo izdvajaju od zemljoradnje, a samim tim, naturalna proizvodnja postepeno pretvara u robno-novčanu. Ovo posebno dolazi do izražaja u periodu prodiranja industrijske revolucije koja dotiče i bitno menja sve aspekte društvenog i privrednog života ljudi, pa i agrokulturu. Industrijska revolucija je svojim nastajanjem i razvojem dovela do razdvajanja dve sfere ljudskog života, proizvodnje i potrošnje, odnosno, kada se posmatra agrokultura, dolazilo je do razdvajanja na gazdinstvo (privrednu jedinicu) i domaćinstvo (potrošačku jedinicu). Ona je umesto samodovoljnih gazdinstava stvorila poredak u kome je po prvi put bila naglašena uloga tržišta i razvijala se proizvodnja radi potrošnje. Dolazi do daljeg izdvajanja pojedinih proizvodnji iz agrokulture. Razvijaju se dorada, prerada, pakovanje i skladištenje, odnosno, prehrambena industrija. Specijalizacija postaje osnova za invenciju i implementaciju najrazličitijih dostignuća nauke i tehnologije⁶.

Kao što se može videti, sa protokom vremena se menja i relativni doprinos pojedinih faktora agrarne proizvodnje. Relativni značaj radne snage i agrarnog zemljišta se smanjuje a jača uloga kapitala, znanja, odnosno, menadžmet praksi, itsl. Industrijska revolucija se odvijala i ubrzavala uz veliku koncentraciju kapitala. Investicione odluke su se sprovodile na osnovu odluka vlasnika kapitala (pojedinaca ili grupa) a ekonomski odnosi preduzeća u agrarnoj privredi se odvijaju uglavnom preko tržišta, na bazi kupovine i prodaje.

⁶ Kada se govori o tehnologiji, mora se naznačiti da se pod tim pojmom podrazumevaju fizički predmeti i tehnike koje su sa njima povezane (a/ tehnika - oprema - sredstva za rad; b/ materijal - predmet rada; i c/ veština postupka (Mandal, 1999: 3-6).

Hiljadama godina staru agrarnu civilizaciju zasnovanu na raspoloživosti radne snage, prirodnim resursima i uslovima, zamenjuje industrijska agrotelevolucija⁷. Ovo doba je u veoma kratkom periodu suštinski izmenilo svet i stvorilo uslove za novo – informatičko doba⁸. Ono i danas traje i u njemu i agrokultura ima novu i nešto drugačiju ulogu i značaj nego što je to bilo u industrijalizmu. Međutim, i u informatičkom dobu tržište ostaje dominantna institucija u kojoj se odvijaju i mere uspese ljudskih napora⁹.

Supstitucija radne snage koja je u ozbiljnijoj formi započeta sa industrijskom revolucijom posmatrano na jednoj strani, i uslovi rada radnika posmatrani na drugoj, izrodili su početkom XX veka novi društveno-ekonomski sistem – socijalizam. On je, po pravilu, bio prihvaćen u nerazvijenim i zaostalim zemljama (kakva je bila i Jugoslavija/Srbija). U njima su se ekonomski odnosi uređivali putem državnog administriranja koje nije moglo zaobići ni agrokulturu. Ekonomske mere države prethodile su i tako suspendovale delovanje tržišnih zakonitosti. Na taj način se značajnije deformisala proizvodna struktura i smanjivala efikasnost preduzeća i zemljoradnika (individualnih proizvođača). Ovakav oblik državne intervencije se bitno razlikovao od

⁷ Iako se ne može uzimati konkretna godina i konkretni događaj kao vreme početka jednog novog doba, za početak industrijske revolucije se najčešće uzima 1784. godina kada je Džejs Vat (James Watt) konstruisao prvu parnu mašinu koja je u Mančestreu (Velika Britanija) uspešno primenjena u tekstilnoj industriji.

⁸ Ovo doba je najavio pronalazak prvog kompjutera (*Eniac*) 1946. godine, iako su za ovako nešto bile potrebne decenije razvoja veštačke inteligencije i drugih pratećih delatnosti. Njegova osnovna karakteristika jeste da umesto tehnološkog razvoja koji je prethodno bio usmeren da se supstituišu osnovni faktori razvoja – zemljište i radna snaga, npr. u agraru, po prvi put pronalazi sredstva koja zamenjuju i povećavaju produktivnost samog čoveka – njegovog uma.

⁹ Osnovne karakteristike navedenih razvojnih tokova predstavljaju: a) njihovo stalno ubrzavanje; b) nepostojanje jasnih – čistih situacija jer se prepliću pojedini razvojni tokovi usled činjenice da pojedine države u različito vreme prihvataju novi civilizacijski tok (Velika Britanija je ušla u industrijsku revoluciju 1784. godine a Srbija početkom XIX veka); i naravno, c) važna karakteristika je vezana za činjenicu da ništa ne počinje i ne završava se u jednom trenutku, već da je za svaku od njih bila neophodna priprema tokom dužeg ili kraćeg vremensko perioda.

politike državne intervencije u privredama razvijenih zemalja, gde je država intervenisala pokušavajući da reši pitanja imperfektnosti tržišta.

U vezi sa tako ispoljenim tokovima, u agrarnoj teoriji i praksi socijalizma i kapitalizma su se veoma često koristili termini kao npr. agrokompleks ili agrobiznis. Oni su se još posmatrali i kao širi ili uži koncepti – agrokompleks/agrobiznis u širem i užem smislu. U takvom pristupu, agrarni ekonomisti socijalističkih zemalja prave analogiju između ova dva termina u kapitalizmu i socijalizmu, previđajući suštinu. Međutim, suštinska razlika je postojala i treba je objasniti.

U razvijenim zemljama tržišne privrede, preduzeća koja se bave proizvodnjom i pružanjem usluga u agraru i prehrambenoj industriji, u datim uslovima donose samostalno poslovne odluke na bazi sopstvenih interesa za kreiranjem profita. Njihova misija nije da proizvodu agrarne i prehrambene proizvode i usluge radi zadovoljavanja potreba stalno rastućeg broja stanovnika, već da proizvode profit, poslujući u sektoru agrara. To u suštini odražava pravi interes preduzeća. Vremenom dolazi do koncentracije kapitala koja je bivala sve veća, pa je rasla i neophodnost za stabilnošću uslova privređivanja, snabdevanja i postizanja standardizovanog kvaliteta proizvoda, i to u dinamici koja se u agrarnoj privredi po pravilu, ne poklapa sa dinamikom tražnje. To je uslovljavalo planski pristup u usklađivanju proizvodnje sa zahtevima prehrambene industrije, odnosno, sa zahtevima potrošača. Posledično, na određenom nivou razvoja, javljala se potreba za usmeravanjem proizvodnje, koordiniranjem rada i sinhronizovanim angažovanjem kapitala u svim fazama. Taj proces proporcionalnog razvitka uslovio je integraciju agrokulture sa prehrambenom industrijom, industrijom sredstava za proizvodnju, u oblasti prometa, i sl. Na takvom nivou razvitka, dolazi do ponovnog spajanja agrokulture i prerade agrokulturnih proizvoda, dakle, stvaranja agrobiznisa.

S druge strane, u bivšim socijalističkim zemljama, ovakva integracija se nije vršila u uslovima u kojima postoji jasno razgraničeno privatno vlasništvo, već se vršila u uslovima postojanja tzv. *neovlasničkih odnosa* čiju je osnovu predstavljao društveni kapital ili u nekim zemljama, državno vlasništvo. Osim toga, u ovakvim sistemima se ograničavalo

delovanje tržišta putem administriranja i državne intervencije. Pod uticajem države i ispunjenja tzv. principa izgradnje socijalističkog privrednog sistema, a po uzoru na razvijene tržišne privrede, vršena je integracija. Ona se nazivala procesom formiranja agrokompleska ali sada u tržišno neregularnim uslovima, pa su i konačni rezultati izostajali. U oceni, uloga socijalističkog agrokompleska se i pored navedenih ograničenja, ne može potpuno negirati obzirom da su je pratili i određeni pozitivni rezultati. Tako npr., integracijom se postizao efekat smanjenja gubitaka uslovljenih stihijskim snabdevanjem i realizacijom proizvoda. Takođe, vršeno je i smanjenje posledica dekonjunktura i rizika koji su nastajali pod uticajem prirodnih faktora ili tržišnih uslova. Mnogi socijalistički autori su isticali da prednosti integracije u uslovima razvijene robne proizvodnje postaju nezavisne od vladajućeg društveno-ekonomskog sistema, što se tokom vremena nije pokazalo kao tačno. Takođe, isticalo se da je cilj ove integracije ekonomija rada, bolja upotreba tehnologije, itd. No, i pored navedenog, sve vreme je postojala razlika u odnosu na proces integracije kakav se odvijao u razvijenim privredama. Zato je integracija u dva sistema postavljena na različitim osnovama, uslovila da jedni postanu efikasni a drugi ne. Osnova za to je počivala na odnosima vlasništva kao svojevrsnom korektoru, u metodama upravljanja, izvoru motivacije i načinu donošenja odluka. Otuda se termin agrokomples (agropromišlenije, u SSSR), suštinski razlikovao od termina agrobiznis i agrobiznis komples (razvijene zemlje), iako su se i pod jednim i pod drugim pojmom, posmatrano prema sadržini, podrazumevale iste privredne grane i delatnosti.

Kada se govori o agrokomplesu ili o agrobiznisu (u užem smislu), podrazumeva se da on obuhvata: agrokulturu i ribarstvo; prehrambenu industriju; industriju prerade duvana; i industriju pića. Istovremeno, kada se govori o agrobiznisu ili agrokomplesu (u širem smislu), ističe se da on obuhvata još: promet agraranih i prehrambenih proizvoda, a nekada čak i industriju reproduktionog materijala za potrebe agrokulture, kao i medije koji su usmereni na ovaj komples, i tsl. To je mnogim autorima koji su posmatrali samo formu, davalo pravo da termine agrobiznis i agrokomples izjednačavaju.

POJAM I PREDMET

Agrokultura predstavlja jednu od najstarijih ljudskih delatnosti. Posmatrano prema broju stanovnika koji crpi egzistenciju iz ove delatnosti, ona se može smatrati i najrasprostranjenijom oblasti ljudske proizvodnje. Prvobitno, ona se razvila kao nastavak sakupljačkih delatnosti, lova, ribolova i nomadskog stočarenja. Prelaskom na uzgajanje biljaka i domestikaciju životinja¹⁰, ona je s obzirom na naturalni i pre svega autarkični karakter¹¹, predstavljala delatnost proizvodnje i kućne prerade biljaka i životinja za potrebe ishrane i odevanja članova domaćinstva, odnosno, porodične zajednice¹². Razvojem drugih privrednih delatnosti, pre svega trgovine, zanatstva i saobraćaja, agrokultura počinje da dobija obrise robne proizvodnje¹³. Ako se želi uspostaviti određena periodizacija, moglo bi se govoriti o nekoliko agrarnih revolucija. Pri tom, naturalni i sitnorobni, pre bi se moglo reći sitnorazmenski karakter agrokulturne proizvodnje, zaprema dosta dugačak vremenski period. Taj period se najčešće naziva i prvom agrarnom revolucijom (*sustained agriculture*).

¹⁰ Geograf *Carl Sauer* je smatrao da je eksperimentisanje kako bi se uspostavila agroprivreda na jednom mestu – konkretnoj lokaciji, bilo moguće samo u doba u kome je na Zemlji počelo da biva hrane u izobilju. Samo u takvim uslovima su ljudi mogli sebi da dozvole da eksperimentišu sa biljkama i njihovom domestikacijom. Domestikacija biljaka je započela u Južnoj i jugoistočnoj Aziji (a kasnije i Južnoj Americi) pre skoro 14.000 godina. Odnosila se na domestikaciju tropskih biljaka. U Aziji, kombinacija ljudskih naselja, obodi šuma i tekućih vodotokova obezbedila je još jako rano, planski uzgoj korenastih biljnih vrsta koje su se reprodukovale putem korena ili izdanaka – delova biljaka.

¹¹ Autarkija ili obezbeđenje samodovoljnosti proizvodno-potrošačke jedinice. Pri tom, termin samodovoljnost izražava procenat pokrivenosti tražnje ostvarenom proizvodnjom agrarnih i prehrambenih proizvoda. Za razliku, termin prehrambena sigurnost se koristi kao izraz da se opiše proizvodnja agro-prehrambenih proizvoda koja po količini, kvalitetu i nutricionističkom sadržaju zadovoljava tražnju.

¹² Porodica i/ili porodična zadruga, kada se posmatra kao jedinica potrošnje, naziva se *domaćinstvom* a kada se posmatra kao proizvodna jedinica, naziva se *gazdinstvom*.

¹³ Od dominantno naturalne, agrokultura postaje prvo sitno-robna a u savremenom dobu, dominantno robna proizvodnja.

PRVA AGROKULTURNA REVOLUCIJA

Sam početak agrokulturnog razvoja neki još nazivaju i neolitskom revolucijom (Defilippis, 2005:14) jer je činjenica da se *Prva agrarna revolucija* poklapa sa periodom prestanka poslednjeg ledenog doba, negde oko 10.000 godina p.n.e. Dolazi do promene klime. Gečeri se tope a planinske bujice stvaraju rečna korita, koja u određeno doba godine plave okolno zemljište i nanose mulj. Tako se za razvoj agrokulture stvaraju idealni klimatski i zemljišni uslovi, uslovi koji su odgovarali znanjima, odnosno, tehnicima i tehnologijama sa kojom su ljudi u to vreme raspolagali. Agrokultura počinje da se razvija na obalama reka. To se događa u *evro-azijsko-afričkom* području. U tom prostornom arealu, razvila su se četiri rečna sliva (reka: Tigra i Eufrata, na jednoj strani; Nila, na drugoj; Inda, na trećoj; i Jang-cea, na četvrtoj). Oko svake od ovih reka, omogućeno je započinjanje razvoja agrokulture velikih civilizacija. Prvo, Sumerske a zatim Egipatske koja je jedna od najduže trajućih civilizacija, obzirom da je, u izvesnom smislu, bila izolovana od ostalog sveta, morem i pustinjom (oko 2.500 godina).

Agrokultura je napredovala postepeno, obzirom da su ljudi sada bili u situaciji da eksperimentišu, pre svega, u oblasti biljne, a zatim i stočarske proizvodnje. Ovi eksperimenti su im omogućili da ovladaju tehnikama korišćenja vode, obrade i nege zasada, da deluju u saglasnosti sa prirodnim zakonima i danas toliko pominjanim, ekološkim pravilima. Unapređenja su išla uglavnom u dva pravca: *prvi* je vezan za konstantno unapređenje bioloških uslova agrokulture proizvodnje (semena, sadnica, plodnosti zemljišta, i tome slično) što je dalje stvaralo uslove za održivu agrokulturu; a *drugi* u pravcu tehničkog napretka, odnosno, primenu tehničkih sredstava koja omogućavaju bolje korišćenje ili zamenu ljudske radne snage. Tako je, nakon pronalaska osnovnih agrokulturnih alatki, pre svega rala, veliki napredak ostvaren kada je umesto ljudi koji su vukli ralo, u obradu zemljišta uključena snaga životinja. Prosečna ljudska snaga koja je izmerena kao 75 Watt-i, sada je učetrostručena, pa čak i osmostručena, korišćenjem snage goveda.

Vremenom, u predelima gde je dominirala agrokultura, dolazi do uspostavljanja velikog demografskog pritiska, pa se postepeno razvija metod kultivacije koji je u osnovi bio paljevinski način (nazivan *milpa* ili *patsch* agrokultura). Podrazumevao je kontrolisanu upotrebu vatre na konkretnim lokacijama odabranim za agrokulturnu proizvodnju. Drveće je obarano ili sečeno, a sva preostala vegetacija spaljivana. Za to su korišćene mačete i noževi. Nakon paljenja, pepeo koji je ostajao na površini je popravljao plodnost zemljišta. Ali, period korišćenja zemljišta u ovom režimu je imao svoj limit. Ograničavao se na jednu ili samo nekoliko godina. Nakon toga se postupak ponavljao na drugom zemljištu. Treba istaći da je i u ovakvom režimu trebalo obezbediti adekvatnu organizaciju rada. Ovaj način bavljenja agrokulturom je bio široko rasprostranjen, a može se reći da je sa nekim izmenama, korišćen gotovo do današnjih dana. Negativna strana ovakvog pristupa je bilo nestajanje šuma usled sve većeg demografskog pritiska, i zbog toga promene klime. To je uslovalo velike migracije stanovništva.

Sa protokom vremena, ovakav tok događaja je uticao da u agrokulturi dođe do specijalizacije i intenzifikacije proizvodnje. *Tako započinje priprema za tzv, drugu agrokulturnu revoluciju.* Ovaj period pripreme se vezuje za nastanak kolonijalizma u doba merkantilizma (okvirno od 1500 - 1950. godine). Zemljište koje se nekada koristilo za zajedničke potrebe, postepeno je postajalo predmet parcelisanja i privatnog korišćenja, što je u znatnijoj meri podsticalo razvoj agrokulture i njenu specijalizaciju. U izvesnim slučajevima, specijalizacija je išla sve do monokulturne proizvodnje¹⁴. Odvijala se na regionalnim -

¹⁴ Prvo su se razvijali proizvođači u agroprivrednim granama kao sistemima proizvodnje (nomadski i stacionarni sistem) npr. stočari (u srednjovekovnoj Srbiji tzv. planina) i ratari - zemljoradnja (isto - selina, Njegovan, 1997). Kasnije je u okviru pojedinih grana agroprivrede dolazilo do dalje podele rada: voćari, vinogradari, ratari, povrtari, i sl., zatim u okviru pojedinih grupa proizvoda, proizvođači, koštičavog voća, jagodastog voća, lekovitog bilja i tako dalje. Podela rada ide i dalje, do pojedinih proizvoda, npr. proizvodnja jabuka, grožđa, krompira, rena, goveda, ovaca, svinja, i drugih. Ona se odvijala i u smeru izdvajanja pojedinih radnih zahvata, odnosno, vrste

geografskim osnovama, ali je bivala uslovljena i obimom raspoloživih faktora proizvodnje. Takođe, može se reći i to da je agrokultura prethodila drugim delatnostima, i da su se one na nju nadovezivale logički i istorijski.

DRUGA AGROKULTURNA REVOLUCIJA

Druga agrokulturna revolucija uglavnom koincidira sa Industrijskom revolucijom. To je bila revolucija koja je agrokulturu pomerila preko granica proizvodnje za sopstvene potrebe. Osnovu ove revolucije je sačinjavala orijentacija na proizvodnju sve većih tržišnih viškova koji su bili namenjeni potrošnji industrijskih radnika (gradova) ili su služili kao sirovine za industrijske procese.

U vezi sa tim se postavlja pitanje: čime je druga agrokulturna revolucija bila uslovljena? Može se reći da je pre svega bila uslovljena serijom inovacija, unapređenja i pronalazaka novih tehnika i tehnologija u Velikoj Britaniji, Holandiji, Danskoj i ostalim njima susednim zemljama. Ali, jednim delom je bila uslovljena i prenošenjem novih biljnih kultura u Evropu (krompir, kukuruz, pasulj, duvan, paradajz, paprika, itd.) koji su u pojedinim evropskim zemljama počele široko da se primenjuju tokom XVII, XVIII i XIX veka.

Vlade pojedinih država su podsticale drugu agrokulturnu revoluciju donoseći pravne akte kao što je to uradila npr. Velika Britanija. Ona je donela akte o pomorskoj trgovini i što je za agrokulturu takođe veoma značajno, tzv. akt o ogradama (*Enclosure Act*¹⁵). Time je obezbedila konsolidaciju zemljišnih površina koje su pretvorene u velike posede sa jednim ili samo sa nekoliko vlasnika. To je predstavljalo jedan od mogućih načina za uvećanje poseda. Međutim, u praksi su vlasnici svoja imanja uvećali na najmanje tri načina:

posla kako u vezi sa agroprivrednom proizvodnjom, tako i u vezi sa ukupnom agrarnom privredom.

¹⁵ Enclosure (Inclosure Act) iz 1773. godine je bio legalan način da se Engleskoj i Velsu, u XVIII veku, zajedničko zemljište oduzme i pretvori u veliki (ograđeni) privatni posed. Proces je započeo još u XVI veku i završen je do XIX veka.

- 1) kupovinom prava na zemljište,
- 2) na osnovu donetog zakona, i
- 3) na silu i često uz krvoproliće.

Ovaj proces ukрупnjavanja je doveo do pojave velikog broja bezemljaša. Ostajući bez zemljišta, oni su se zapošljavali u agraru kao nadničari ili su prodavali svoju radnu snagu novonastajućim industrijama u gradovima kao naseobinama koje su sve više populaciono i ekonomski narastale.

Novi vlasnici velikih poseda su uveli rotaciju kultura, metode pripreme zemljišta, đubrenja, nege zasada i uveli unapređene tehnike prikupljanja plodova. Radnu snagu je postepeno supstituisala mehanizacija a zemljište primena đubriva i agrohemikalija.

Nove tehnike su značajno povećale produktivnost agrokulture. Prinosi u biljnoj proizvodnji su značajno porasli a došlo je i do stvaranja novih rasa stoke koje su bile visokoproduktivne u proizvodnji stočnih proizvoda (npr. mleka, mesa, i sl.). Dolazi i do značajnih inovacija u tehnici koja se koristila u agrokulturi tokom XIX i prve polovine XX veka, a da bi tehnika bila pristupačnija njenim korisnicima, razvijaju se nove bankarske i finansijske prakse. Sve zajedno, značajno je podržalo ovu agrarnu revoluciju. Ne treba zaboraviti ni doprinos nauke. Tako je npr. Johan Hajnrih fon Tinen (Nemačka), prvi početkom XIX veka analizirao prostorni karakter ekonomske aktivnosti. Dalje, razvija se računovodstvo i ekonomika na gazdinstvima, prirodne nauke, itd.

TREĆA AGROKULTURNA REVOLUCIJA

Treća agrokulturna revolucija se poklapa sa tzv. postindustrijskim dobom ili kako ga često nazivaju, informatičkim dobom. U ovoj revoluciji dolazi do izražaja razvoj zasnovan na znanju. Tokom industrijske revolucije (druge agrokulturne revolucije) agrar je zaostajao za industrijom, da bi u njega vremenom u potpunosti prodrle naučno-industrijske metode rada i proizvodnje. Napredak je bio takav da se u razvijenim zemljama sveta, agrokultura danas ubraja u sektor visokih

tehnologija kakve su svemirska, industrija automobila, i drugi tzv. *hi-tec* sektori. To je posledica napretka opštih i posebnih znanja. Njihova primena u agrokulturi i povezanim delatnostima je u značajnoj meri podržana informatičkim tehnologijama. Kao vodeće se ističu biotehnologija, bioinženjering, genetski inženjering, farmaceutika, biomedicina, i sl. U vezi sa tim, kao primer treba istaći da je treća agrokulturna revolucija omogućila razvoj genetskog inženjeringa i *genetski modificovanih organizama* (GMO). Vodeća zemlja u tome je svakako USA sa oko 40% površina pod kukuruzom i gotovo 80% površina pod sojom. Evropa u tom pogledu gaji određene predrasude, a nerazvijene zemlje sveta u ovoj trci nemaju puno šansi jer im je ograničen pristup znanju, kapitalu i tehnologijama.

Tokom treće agrarne revolucije, polovinom XX veka (1960-tih) se događa i tzv. Zelena revolucija (*Green Revolution*). Ovaj pokušaj se dešava uglavnom u nerazvijenim dekolonizovanim zemljama – tzv. zemljama trećeg sveta, odnosno, svetske periferije. Ona je predstavljala pokušaj da se nove agrokulturne prakse što više rasprostru u svim delovima sveta. To se u širim razmerama uglavnom dešava tokom 1970-tih i 1980-tih godina. Plan je bio da se u nerazvijenim zemljama uvedu nova i produktivnija semena biljaka i poveća upotreba đubriva, kao i unapredi stočarstvo. To je trebalo da dovede do bržeg rasta agrokulturne proizvodnje, bržeg od rasta njihovog stanovništva i potreba. Praktično, moglo bi se reći, trebalo je relativizirati Maltusov zakon.

Danas, kada se analiziraju efekti Zelene revolucije, moguće ju je okarakterisati dvojako, i kao uspele i kao neuspele revoluciju. Uspela je tako što se povećala produktivnost i globalna ponuda hrane. To je jednim delom smanjilo glad u svetu. S druge strane, nije se pokazala kao dobra strategija za rešavanje problema svetske gladi jer problem nije ležao u mogućnosti da se proizvede više hrane, već kako se ona distribuira. Osim toga, ekonomska zavisnost nerazvijenih zemalja je porasla a biodiverzitet i uopšte održivost su značajnije narušeni.

Ako se učinak Zelene revolucije posmatra sa aspekta skrivenih ciljeva da se u globalnim okvirima ovlada svetskom ekonomijom i uspostavi poredak koji je inaugurisan tzv. *Bretonvudskim sporazumom*

odmah nakon II Sv. rata (osnivanje Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke kao nosilaca takvog opredelenja), onda se može reći da je takav cilj ispunjen. Omogućen je razvoj neoliberalnog globalnog sistema koji kreira drastične razlike između nacija i ljudi, stvarajući na jednoj strani mali broj onih koji su bogati i na drugoj, veliki broj siromašnih.

Ono što je u vezi sa agrokulturnom revolucijama vidljivo, jeste činjenica da pod uticajem tehnološkog razvoja, u agraru dolazi do relativnog slabljenja značaja prirodnih uslova i resursa. Otuda neophodnost da se i nadalje vrši njeno permanentno tehnološko unapređenje. To nedvosmisleno ističe porast relativnog značaja tehničkog progressa koji se u *proizvodnoj funkciji*¹⁶ agrokulture dugo tretirao kao rezidual.

Na osnovu efekata tehnološkog razvoja, permanentno je dolazilo do značajnih promena u produktivnosti, obimu ostvarene proizvodnje, kvalitetu primarnih proizvoda, njihovoj raznovrsnosti, nameni, i tsl. Međutim, ovaj razvoj prate i odgovarajući negativni efekti koji pre svega, vrše pritisak na životnu sredinu (vodna i erozija (vodna i eolska), zagađenje ili polucija, narušavanje ili ugrožavanje biodiverziteta, i sl.).

Agrokultura sve vreme, pored proizvoda koji se koriste u ishrani stanovništva, zadovoljava i druge čovekove potrebe. To je proizvodnja za potrebe medicine, farmaceutike, tekstilne industrije, industrije kože i obuće, a u novije vreme, proizvodi agrokulture se sve više koriste u energetici kao alternativni izvori energije, u građevinarstvu, i sl.

Značaj agrokulture za ljudsko društvo je ogroman, pa ne iznenađuje činjenica da tehnološki i socijalni razvoj neminovno utiču na suštinu njenog razvoja¹⁷. Oni utiču i na oblike ispoljavanja pojedinih

¹⁶ Proizvodna funkcija predstavlja analitički izraz tehnološke osnove proizvodnog procesa koji pretpostavlja da su problemi tehnološke optimizacije rešeni. Ekonomska teorija ovoj funkciji nameće izvesna ograničenja a to je pre svega, da granični proizvod pojedinih faktora bude nenegativan, odnosno, povećano korišćenje pojedinih faktora ne sme umanjiti proizvod (Ekonomski leksikon, 1975: 1063).

¹⁷ U ranijim fazama njenog razvoja, agrokultura je uveliko oblikovala društveni i politički tok čovečanstva, a danas se uloge menjaju, društveni, tehnološki i politički razvoj uveliko oblikuju razvoj agrokulture.

faktora razvoja u okviru agrokulture, pa se posmatrano u istorijskom kontekstu, može pratiti čitav tok promena u njihovom relativnom značaju. Njeno ispoljavanje se kreće od naturalne ka tržišno orijentisanoj komercijalnoj proizvodnji sa visokim nivoom dodate vrednosti. Otuda je nezaobilazno poznavati sve faze njenog razvoja tokom istorije čovečanstva. To potvrđuje njen značaj ali istovremeno pokazuje da se sa protokom vremena menjao fokus i relativni ponder agrokulture u odnosu na predmet aktivnosti. Stoga su dosada ispoljena kretanja vremenom ostvarila uticaj i na način njenog definisanja u konkretnim uslovima.

SPECIFIČNOSTI AGROKULTURE

Agrokultura je ljudska delatnost koja u poređenju sa ostalim delatnostima poseduje određene specifičnosti. One su univerzalne, međutim, u određenim istorijskim periodima njenog razvoja, odnosno, u određenim društveno-ekonomskim uslovima koji su se tokom vremena razvijali, neke od specifičnosti su se ispoljavale na različite načine. Jedan broj specifičnosti su vezane za proces agrokulturne proizvodnje, dok su druge vezane za prirodne uslove i resurse koje se koriste u agrokulturnoj proizvodnji, dakle odnose se na agrokulturnu ponudu. S druge strane, neke specifičnosti su uslovljene tražnjom za agrokulturnim, odnosno, pre svega, prehrambenim proizvodima (ljudska, ali i reprodukciona potrošnja). Stoga će u nastavku biti više reči i o jednim, i o drugima.

AGROKULturna PONUDA

Za agrokulturnu ponudu, odnosno elemente i faktore koji uslovljavaju agrokulturnu proizvodnju su karakteristične sledeće specifičnosti:

- a) specifičnosti vezane za zemljište kao osnovni resurs i uslov agrokulturne proizvodnje;

- b) specifičnosti proizvodnog procesa u agrokulturi; i
- c) specifičnosti agrokulturnog preduzeća koje ga razlikuju od ostalih preduzeća.

agrarne proizvodnje, pa prema tome i na strategiju i politiku njegovog tržišnog ponašanja.

Ako se pođe od činjenice da agrokultura ima *biološki* Ove specifičnosti utiču na karakter, rezultate i efikasnost subjekata *oški karakter proizvodnje*, onda se ne može prevideti da raspoloživi prirodni uslovi i resursi ostvaruju značajan uticaj na poslovanje, odnosno ekonomiku poslovanja agrokulturnih subjekata. Ova značajnost je obrnuto proporcionalna stepenu privredne razvijenosti zemlje. To znači da ukoliko je jedna privreda razvijenija, manji je uticaj prirodnih uslova i resursa na agrarnu proizvodnju, i obrnuto.

ULOGA ZEMLJIŠTA

Zemljište koje se koristi u agrokulturnoj proizvodnji ne predstavlja samo fizičku osnovu proizvodnje kao što je to slučaj sa ovim resursom npr. u oblasti industrije. Ono u agrokulturi predstavlja uslov proizvodnje i u tom smislu je nazamenljivo. Dakle, ono u komercijalnoj proizvodnji ne može biti zamenjeno drugim sličnim sredstvom jer ima dvostruku ulogu:

1) *Zemljište predstavlja sredstvo za rad – osnovno sredstvo.* Pod pretpostavkom da je do sada već svo zaposednuto, ono se fizički dalje ne može povećavati (po svom obimu, odnosno, raspoloživosti); i

2) *Zemljište predstavlja i predmet rada.* Ono se u procesu agrokulturne proizvodnje obrađuje – ručno i mehanizacijom, navodnjava i đubri. Na taj način mu se popravljaju nutritivna svojstva i podspešuje razmena materije kako bi se povećala produktivnost, odnosno, obezbedilo održavanje proizvodnih sposobnosti i povećao stepen plodnosti.

Dalja specifičnost zemljišta kao sredstva za rad jeste u tome što ono nije nastalo na osnovu ljudskog rada. Međutim, ako se posmatra kao predmet rada, onda se može reći da ono predstavlja proizvod ljudskog

rada (počev od krčenja i privođenja kulturi, do pripreme i kultiviranja vezano za proces proizvodnje).

Takođe, treba naglasiti da vlasništvo nad zemljištem predstavlja osnov zemljišne rente. Stoga je ono predmet utržavanja - prometa (kupovine, prodaje i zakupa) pa se realno postavlja pitanje *tretmana izdataka za kupovinu zemljišta*. Otuda u vezi sa tim postoje različiti pristupi: *Prvi pristup* podrazumeva evidenciju zemljišta kao osnovnog sredstva sa sopstvenom vrednošću koje se ne amortizuje; i *Drugi pristup* podrazumeva da se ulaganja u zemljište tretiraju kao osnivačko ulaganje koje se kao takvo amortizuje u toku određenog - dužeg perioda vremena.

U vezi sa tim, moguće je uvažavati razloge i za jedan i za drugi pristup. Međutim, dobar deo mišljenja ide u pravcu argumentacije da kupovina zemljišta pretpostavlja isplatu monopola privatne svojine nad faktorom proizvodnje, pa iz tog razloga kupovinom zemljišta ne bi trebalo opterećivati troškove proizvodnje već bi ga trebalo evodentirati na teret ostvarene dobiti - profita.

Slično je i sa infrastrukturnim radovima u agrokulturi kao što su npr. melioracije¹⁸ ili izgradnja puteva. Posmatrano sa aspekta mogućnosti obračuna amortizacije, za neke od navedenih radova je moguće vršiti amortizaciju (npr. krčenje zemljišta, ravnanje - tzv. planiranje zemljišta, čišćenje pašnjaka od kamena, itd.), a neke ne (nasipi za zaštitu od poplava, izgradnja kanala za navodnjavanje i odvodnjavanje, sprečavanje erozije - terasiranje, kao i agrohemijske melioracije npr. kalcifikacija, humifikacija, i sl.).

Iz svega do sada navedenog, proističe da se zemljište može smatrati kompleksnim proizvodnim resursom agrarne privrede. U tom smislu se mogu navesti njegove najznačajnije osobine:

- **Postojanost - neistrošivost** pod pretpostavkom njegovog pravilnog korišćenja. U vezi sa tim treba istaći da se njegove produkcione

¹⁸ Melioracije mogu biti hidrotehničke (navodnjavanje, odvodnjavanje, zaštita od plavljenja i terasiranje kao zaštita od erozije), kulturnotehničke (poboljšanje površinskog sloja zemljišta putem čišćenja kamenja, vađenja panjeva, sečenja šipraga i ravnanja zemljišta) i agrotehničke (stvaranje oraničnog sloja zemljišta, njegovo privođenje kulturi, kalcifikacija zemljišta, grupisanje, itd).

karakteristike vremenom mogu poboljšavati pravilnim korišćenjem¹⁹, ali i obrnuto.

- **Nepokretnost** je sledeća osobina zemljišta. Posmatrano u ekonomskom smislu, nepokretnost zemljišta ostvaruje značajnu ulogu. Ona se ispoljava vezano za lokaciju gazdinstava u odnosu na tržište. Ovde se pre svega, misli na troškove izgradnje saobraćajne infrastrukture kao i transportne troškove. Slično je i sa lokacijom ekonomskog dvorišta, obzirom na troškove gradnje internih puteva i troškove unutrašnjeg transporta.

- **Neumnoživost** zemljišta je sledeća karakteristika koja se direktno odražava na intenzivnost privređivanja na njemu. Obzirom da je zemljište određenog subjekta po svom obimu, po svojoj lokaciji i primarnoj plodnosti dato, i da je svako proširivanje zemljišnih površina povezano sa značajnim investicijama u ovaj proizvodni faktor, na istim površinama je moguće povećavati agrarnu proizvodnju samo njegovim intenzivnijim korišćenjem. Otuda se, posmatrano u ekonomskom smislu, postavlja pitanje utvrđivanja optimalnog intenziteta njegove upotrebe.

- **Različita plodnost** zemljišta kao njegova prirodna osobina, takođe ima značajne ekonomske implikacije u postupku upotrebe zemljišta za agrokulturnu proizvodnju. Kako je ona biološkog karaktera, treba znati da različita zemljišta ne odgovaraju podjednako svim biljnim kulturama, pa to može bitno da utiče na ekonomiku proizvodnje. Takođe, kada se različita zemljišta koriste za istu biljnu kulturu, treba istaći da se i nivo ulaganja po jedinici površine u uslovima različite plodnosti razlikuju.

¹⁹ Raspoloživost i prirodna plodnost zemljišta se mogu smatrati dinamičkim kategorijama obzirom da su neprekidno pod uticajem hidro-, atmo- i bio- sfere ali i stalnim čovekovim uticajem putem industrijalizacije, izgradnje saobraćajnica, urbanizacije, rekreativnih prostora, i sl. Raspoloživost, lokacija i kvalitet ovog prirodnog faktora imaju veliki značaj na obim, kvalitet i strukturu proizvodnje agroprirodnih preduzeća. Zbog svega, neophodno je održavati plodnost zemljišta. Ono može biti veštačko, putem dodavanja đubriva, zatim i primenom melioracija kojima se popravljaju kako fizičke tako i hemijske osobine ovog resursa. Pored ovoga, u procesu eksploatacije zemljišta, značajnu ulogu imaju i tzv. prirodni načini održavanja plodnosti kao npr. različiti oblici odmora zemljišta (zaležaj, prelog, parlog i ugar) kao i primena adekvatnog plodoreda.

Slično je i sa nivoom ostvarenog prinosa. Zbog toga se posmatrano sa čisto ekonomskog stanovišta, u vezi sa zemljištima različite plodnosti javlja problem izbora komplementarnih i suplementarnih kultura, zatim, od značaja je i uloga plodoređa, određivanje odnosa pojedinih hranljivih sastojaka koji se dodaju zemljištu, primena agrotehničkih mera, i problem intenziteta proizvodnje.

Pored navedenog, treba istaći da zemljište predstavlja osnovu društvene aktivnosti, osnovu ekonomske aktivnosti, robu, izvor bogatstva, faktor proizvodnje (uz radnu snagu, znanje, kapital i menadžment). Kao jedinstveno prema svojoj lokaciji i kompoziciji, nepokretno, ono predstavlja neobnovljivi resurs za koji postoji definitivna raspoloživost, pa je stoga višestruko korisno. Osnovni atributi zemljišta se mogu predstaviti i kao njegove geografske karakteristike, zatim kao pravne - zakonske karakteristike, kao društvene karakteristike i konačno, kao ekonomske karakteristike:

(a) **Geografske karakteristike zemljišta** utiču na namenu odnosno upotrebu zemljišta. Tu treba istaći njegove fizičke, hemijske, biološke i topografske karakteristike. Tu su i klimatske prilike kao i njegova distribucija kao proizvodnog resursa.

(b) **Pravne ili zakonske karakteristike zemljišta** uglavnom se fokusiraju na prava i obaveze vezano za zemljište. Tako postoji pravo pojedinca da poseduje zemljište i pravo pojedinca da ga koristi, što formuliše čitav set vlasničkih i korisničkih prava. Pravne karakteristike takođe treba da razreše i konflikt privatnog vlasništva i javnog interesa za korišćenjem zemljišta. To čini da je u praksi vlasništvo limitirano obzirom da postoji set vlasničkih prava koja treba da budu predmet pravnog regulisanja. Pri tom je pojedino pravo predmet procene. U tom smislu se vrši vrednovanje stvarnih imovinskih prava.

(c) **Društvene karakteristike zemljišta** upućuju na neophodnost permanentnog bavljenja pitanjima korišćenja, zaštite i unapređenja zemljišta. To pretpostavlja rešavanje konflikta prema kome je zemljište opšte dobro, odnosno predstavlja robu u uslovima kada je snabdevenost

zemljištem fiksna. Dakle, imovina i stvarna prava su predmet ograničavanja a to podrazumeva: oporezivanje na državnom i lokalnom nivou, zatim pravo države da preuzme privatno vlasništvo za javne potrebe (engl. *Eminent domein*) uz isplaćivanje adekvatne nadoknade (engl. *Condemnation*), dalje, sprovođenje zaštite opšteg i privatnog interesa (policija i sudstvo), pravo države da odredi titulara u slučaju kada je vlasnik umro bez oporuke i naslednika (engl. *Escheat*), i eventualno druga prava.

(d) **Ekonomске karakteristike zemljišta** promovišu koncept u kome zemljište pretstavlja izvor bogatstva i objekat koji ima svoju vrednost. Zbog toga ono i u ovom slučaju postaje predmet vrednovanja (procene). Samo vrednovanje, posmatrano generalno, može imati dva pristupa:

Prvi pristup – tzv. *Real estate pristup* uzima u obzir zemljište kao predmet imovine (vlasništva). On uključuje zemljište posmatrano fizički, sa svim prirodnim dodacima - drvo, minerali i slično, kao i ljudskim radom stvorenih vrednosti na njemu - zgrade i ostalo; i

Drugi pristup – ili *Real property pristup*, uključuje sve interese, koristi i prava koja su sastavni deo samog dobra. Takva prava se nazivaju sva prava, ili *Fee simple title*. Pri tom se ostvalja mogućnost posedovanja samo nekih prava, pre svega, prava korišćenja ili prava nekorišćenja; prava prodaje i/ili prava davanja u zakup, itsl.

Respektujući navedeno i imajući u vidu karakteristike zemljišta, kao i potrebe da se ono na najefikasniji i najracionalniji način koristi, mogu se formirati tri pristupa u procesu izbora metoda za njegovo vrednovanje. To su prihodni pristup, troškovni pristup i pristup koji za osnovu koristi poređenje (šire kod: Milić, 2015).

UTICAJ KLIMATSKIH I GEOGRAFSKIH USLOVA

Uticao klimatskih i geografskih uslova predstavlja sledeću bitnu specifičnost vezanu za agrokulturu koju nebi trebalo zaobići. Ova specifičnost je vezana za agrokulturnu proizvodnju u uslovima globalnih

klimatskih i geografsko-orografskih prilika. One uslovljavaju mogućnost gajenja određenih biljnih i životinjskih vrsta. Osunčanost, padavine, vetrovi, prirodne nepogode, i tome slično, značajno utiču na mogućnost agrarne produkcije, a posebno, na visinu prinosa proizvoda koji se proizvodi pod istim ostalim uslovima. Na taj način se klimatske prilike mogu posmatrati kao opredeljujuće. One takođe indirektno utiču i na stočarsku proizvodnju.

Posmatrano sa ekonomskog stanovišta, klimatski i geografski uslovi bitno utiču na izbor konkretne proizvodnje, na sezonost, na nivo ostvarene proizvodnje, na njen kvalitet ali i na troškove proizvodnje. Takođe, oni utiču i na nivo rizika u proizvodnji, pa su se u vezi sa tim razvile različite discipline ili poddiscipline koje pomažu čoveku da ovakvu vrstu rizika u znatnoj meri relativizira.

BIOLOŠKE OSOBINE PREDMETA RADA

Biološke osobine predmeta rada, odnosno osnovnog materijala koji se koristi u agrokulturi, predstavljaju narednu veoma značajnu specifičnost agrokulturne proizvodnje. Ona pored ostalih, ima izražene ekonomske implikacije. Naime, poznato je da se masa proizvoda u biljnoj i stočarskoj proizvodnji uvećava sa vremenskim protokom. To se ostvaruje putem prirodnog prirasta i razvitka živog početnog materijala. Sa unapređenjem selekcije, genetike i genetskog inženjeringa, osnova za povećanje intenzivnosti ovakvih promena se značajnije proširuje. Ako se ovome doda još odgovarajuća *agro-* i *zoo- tehnika*, ostvareni prinosi postaju sve bliži genetskom potencijalu koji u sebi nosi svaki živi organizam.

VREMENSKA NEPODUDARNOST U PROCESU PROIZVODNJE

Vremenska nepodudarnost ulaganja u procesu proizvodnje i ostvarivanja rezultata predstavlja dalju specifičnost. U toku proizvodnog procesa, primarni materijal (žive biljke i životinje, njihovi zametci, klice) se uvećava, dobijajući tako upotrebnost, a samim tim i tržišnu vrednost. Da bi

do toga došlo, prethodno je neophodno izvršiti odgovarajuća ulaganja sredstava i obaviti potrebne radove, i to po preciznom rasporedu (tehnološkoj karti). Nakon dužeg ili kraćeg vremena, što zavisi od vrste ili sorte materijala koji se ulaže u proizvodnju, proizvodni proces u primarnoj proizvodnji se okončava. To se po pravilu, ne poklapa sa vremenom realizacije i efektuiranja ostvarene proizvodnje. Naime, proizvodi se ostvaruju u tačno određeno vreme u godini. U pojedinim slučajevima, proizvodni proces traje i nekoliko godina kao npr. kod dugogodišnjih zasada i određenih stočarskih proizvodnji. Takođe se dešava da se gotovi proizvodi primarne proizvodnje realizuju na tržištu i efektuiraju, često tokom relativno dugog perioda vremena. Na to utiču tržišni uslovi, pa se realizacija uvek ne poklapa sa vremenom proizvodnje. Ponekad realizacija traje sve do okončanja sledećeg proizvodnog ciklusa, pa i dalje. Na takva kretanja u mnogome utiče ponuda i tražnja za agrarnim proizvodima, ali ona su u velikoj meri uslovljena i osobinama finalnog proizvoda, odnosno, mogućnosti njegovog skladištenja, dorade i prerade. To je značajno sa aspekta nivoa i dinamike, pre svega dugoročnih ulaganja - investiranja u agrarnu proizvodnju. Zbog toga se u agrokulturi ostvaruje sporiji obrt kapitala.

SEZONSKI KARAKTER PROIZVODNJE

Sezonski karakter proizvodnje takođe predstavlja značajnu specifičnost agrokulture. On ostvaruje značajne implikacije na ekonomiku proizvodnje agrokulturnih proizvoda. U njegovoj eksplikaciji treba istaći da sezonski karakter nije uslovljen samo razlikom koja postoji između vremena proizvodnje i vremena rada, već je uslovljen i izvršenjem određenih operacija - agrotehničkih i zootehničkih mera kao i prirodnim, odnosno, klimatskim okolnostima. Ne treba zaboraviti ni biološka svojstva predmeta rada.

Ova specifičnost je iznad svega, značajna sa aspekta vremena ulaganja obrtnog kapitala. Ona zavisi od brzine obrta kapitala i stoga povećanih troškova proizvodnje. Za pripremu zemljišta, setvu, negu i žetvu bilja, odnosno berbu, treba poštovati precizne rokove. Ovo važi i za

stočarsku proizvodnju, obzirom na neophodnost pripreme stočne hrane i ishrane stoke u tačno određeno vreme u toku dana. Poštovanje agrotehničkih rokova je prema tome *conditio sine qua non* za uopšte ostvarenje agrarne proizvodnje, a tek onda za ostvarenje određenog nivoa te proizvodnje (prinosa). Zbog toga je bez krupnih posledica ispunjenje rokova nemoguće odlagati. Dakle, sezonski karakter proizvodnje značajno utiče na nivo potrebnih obrtnih sredstava koja se angažuju u primarnoj proizvodnji, ali i na vreme njihovog obrta. Zato treba praviti razliku u odnosu na zahteve za obrtnim sredstvima i brzinu obrta koje ispoljava pojedina proizvodnja. Otuda je različita sudbina pojedine proizvodnje kada se ona posmatra sa aspekta atraktivnosti za ulazak kapitala i mogućnosti ostvarenja profita - dobiti.

PROIZVODNJA ZA SOPSTVENU REPRODUKCIJU

Postojanje proizvodnje za sopstvenu reprodukciju je još jedna od specifičnosti koja karakteriše, pre svega naturalnu i sitnorobnu proizvodnju kakva se razvijala u početnim fazama razvoja agrokulture. U višim fazama razvoja agrokulture ona se u smislu reprodukovanja npr. semena, sa aspekta konkretnih proizvođača praktično gubi. Njen značaj je nešto veći kada je u pitanju stočarstvo, obzirom da je u praksi veoma teško ostvariti rentabilnu proizvodnju ukoliko se bar deo potrebne stočne hrane ne proizvodi na sopstvenim površinama, ne selekcionišu kvalitetnija grla, itsl. Zbog toga se često ističe da su upravo agrarni produkti od značaja za dalju reprodukciju agrokulture.

Prethodno je navedeno šest osnovnih specifičnosti agrarne proizvodnje i prirodnih uslova koji utiču na njen ekonomski položaj i efikasnost. U svakoj od njih je kao zajednička osobina sadržan *element rizika* koji u pojedinim slučajevima može dostići enormne vrednosti i dovesti u pitanje postojanje agrokulturne proizvodnje. Zbog toga je neophodno praktikovati osiguranje proizvodnje od potencijalnih rizika bilo da se on javlja kod sredstava proizvodnje, bilo da se ispoljava u samom procesu proizvodnje.

Kada su u pitanju sredstva za proizvodnju, treba navesti da rizik nastaje npr. kao gubitak klijavosti kod semena, kao uginuće stoke, prevremeni gubitak plodnosti stoke, i sl. S druge strane, u toku proizvodnje, rizik se javlja kao posledica dejstva prirodnih uslova i klime (suša, poplava, oluja, provala oblaka, pojava biljnih bolesti, biljnih štetočina, itsl.).

U odnosu na ove vrste rizika, u sistemu osiguranja postoji čitava paleta mogućnosti za zaštitu. Kao primer treba navesti da postoje specifične mogućnosti osiguranja kao što je npr. osiguranje roda do određenog minimalnog nivoa prinosa koji se očekuje (npr. kod pšenice do nivoa prosečno očekivanog prinosa). To praktično znači da je u određenu proizvodnju inkorporirano osiguranje od svih potencijalnih vrsta rizika o kojima je već bilo reči, dakle od rizika uslovljenog specifičnostima agrokulture i dejstva prirodnih uslova.

Osiguranje agrokulturne proizvodnje od mogućih rizika je savremena tvorevina koja se vezuje za krupnu robnu proizvodnju. U slučaju naturalne ili sitnorobne proizvodnje kakva je danas još uvek prisutna, osiguranje se uglavnom ne praktikuje jer sitna porodična gazdinstva nisu u stanju da u uslovima materijalne nesigurnosti i preživljavanja na dnevnom nivou, razmišljaju u širem kontekstu i tako se obezbede.

Rezimirajući, treba istaći da se kao posledica svih navedenih specifičnosti, tokom veoma dugog perioda vremena ispoljavao dosta usporen razvoj agrokulture. Na taj način je stvorena opšta slika o konzervativnosti agrarne privrede, odnosno, u znatnoj meri usporenijem razvitku agrokulture nego ostalih privrednih delatnosti. Takav razvoj, između ostalog karakteriše i postojanje recidiva prethodnih društveno-ekonomskih formacija²⁰. Zato u agrokulturi treba promovisati dva

²⁰ Istovremena egzistencija *autarkične, naturalne, sitnorobne i robnonovčane proizvodnje*, ili proizvodnje na principima predfeudalnog, feudalnog, kapitalističkog i socijalističkog načina proizvodnje; dalje, *azijskog načina proizvodnje - ANP* (hidraulička društva ili orijentalni despotizam) i proizvodnje zasnovane na profitu kao motivu, proizvodu svojevrsnog *evrocentrizma*, itd. Treba istaći da su poslednja dva pristupa nastala u XVII veku vezano za polemiku K. Vitfogela oko tumačenja opštih modela razvoja čovečanstva, odnosno, privredne efikasnosti azijskog načina proizvodnje koji se

pristupa. *Prvi* je značajan sa aspekta obezbeđenja globalne prehrambene sigurnosti. Njega karakteriše orijentacija na profitno privređivanje sa savremenim sistemom upravljanja i rukovođenja, na principima krupne, inovativno i tehnološki produktivne i efikasne globalne komercijalne proizvodnje. *Drugi* pristup ne sme da prevede izuzetno veliki broj sitnih porodičnih gazdinstava čija orijentacija nije vezana za profit već za puko preživljavanje u uslovima izražene i za njih neloyalne konkurencije. Ovaj pristup inauguriše koncept mešovitih gazdinstava koja u saglasnosti sa veličinom raspoloživog zemljišta, brojem sopstvene radne snage i izdržavanih članova porodice, raspoloživog znanja i kapitala, neophodna sredstva za život crpe i iz drugih izvora (bilo da rade kao najamna snaga u agrokulturi - na velikim posedima, bilo da se bave nekom drugom delatnosti na ili van svog gazdinstva).

AGROKULTURNA TRAZNJA

Izražavanje agrarne tražnje je postalo moguće od vremena industrijske revolucije. Rast i razvoj gradova je uslovio porast broja gradskog stanovništva (ne samo industrijskih radnika i njihovih zarada koje su uticale na životni standard), pa je to predstavljalo osnovni podsticaj rastu tražnje za agrarnim i prehrambenim proizvodima. Nije se povećala samo količina već raznovrsnost proizvoda i njihov kvalitet.

prikazuje kao model privređivanja u osnovi drugačiji od modela zapadno-evropskog društveno-ekonomskog razvoja čija je osnova evrocentrizam. Šta više, ovakva koncepcija je na metodološko-istorijskom planu osporavala staljinističku petočlanu šemu (prvobitna zajednica - robovlasništvo - feudalizam - kapitalizam - socijalizam).

Po sadržini, teorija ANP je interdisciplinarna. Za teoriju filozofije ona je značajna jer se bavi odnosom čoveka i društva prema prirodi utemeljenom na originalnom načinu proizvodnje; za političku teoriju je značajna jer se bavi odnosima baze i nadgradnje, nastankom države i korenima despotizma; i konačno, što je za nas u ovom slučaju značajno, u okviru sociološke teorije, ANP objašnjava nastanak privatne svojine, klasa i države.

Diskusija o teoriji ANP je često vaskrsavala tokom istorije i ponovo bivala zaboravljena u saglasnosti sa značajnošću koju je dobijao evrocentrizam i diskusije o karakterističnim elementima originalnim za ANP kao odnosa ekonomskog i političkog faktora, dakle, između svojine i funkcije države (šire: Jakšić, 1991; Antić, 1995).

Pri tom, tražnja za agrarnim i prehrambenim proizvodima takođe ima svoje specifičnosti. Jedna od najznačajnijih jeste postojanje elastičnosti koju tražnja ispoljava prema ovoj vrsti proizvoda, ali i potrošnje uopšte.

ELASTIČNOST TRAZNJE

Jedna od izraženih obeležja tražnje za agrarnim i prehrambenim proizvodima je njena neelastičnost. Ona može biti posmatrana u zavisnosti od ekonomskih i neekonomskih faktora. Kada se radi o ekonomskim faktorima, može se konstatovati da elastičnost može biti primarna i sekundarna. U prvom slučaju, radi se o osetljivosti prema dohotku potrošača (odnosno cenama, deviznom kursu), a u drugom o promenljivosti tražnje u odnosu na promene u ponudi.

Ako se ima u vidu dohodovna elastičnost, onda se ista može posmatrati preko koeficijenta elastičnosti (troškova za ishranu). Naime, troškovi ishrane zadovoljavaju osnovne potrebe stanovništva²¹ pa stoga nemaju visok koeficijent elastičnosti. To znači da npr. povećanje raspoloživog dohotku za 1% izaziva sporiji rast troškova za ishranu. Tada je koeficijent elastičnosti manji od 1,0 i utoliko je manji, ukoliko se radi o osnovnim prehrambenim proizvodima. Ukoliko se radi o prehrambenim proizvodima više faze prerade i veće dodate vrednosti, elastičnost tražnje je veća.

Novija istraživanja stepena međuzavisnosti nacionalnog dohotka *per capita* i izdataka za ishranu, potvrdila su visok stepen korelacije (slaganja) između ovih veličina, kao i to da se ostvaruje relativno sporiji rast troškova za ishranu od rasta nacionalnog dohotka *per capita*.

Troškovi za ishranu se mogu posmatrati i u funkciji od promena u ličnoj potrošnji. Koeficijent elastičnosti pokazuje da i na ovom polju postoji visok stepen korelacije između troškova za ishranu i visine lične potrošnje, kao i da se ostvaruje relativno sporiji rast troškova ishrane u odnosu na ostale stavke lične potrošnje stanovništva.

²¹ Šire: Engelovi zakoni.

Kao što se može videti, elastičnost tražnje za agrarnim i prehrambenim proizvodima predstavlja značajnu ekonomsku kategoriju koja se može pratiti i na strani tražnje i na strani ponude. Kada se ocenjuje elastičnost tražnje, treba voditi računa još i o nekim relevantnim momentima koji ovu generalnu ocenu elastičnosti mogu modifikovati. Zato je potreban diferencirani pristup u posmatranju elastičnosti tražnje, u smislu prepoznavanja pripadnosti segmenata tražnje određenoj dohodovnoj grupi.

U vezi sa elastičnosti treba istaći i to, da u fazama recesije privrede ne važi obrnuti princip. Sa padom dohotka za 1%, troškovi za ishranu znatno sporije opadaju. Ali u praksi često dolazi do sledećeg slučaja. Reakcija tražnje u ovakvom slučaju ima svojevrstan odloženi karakter (*time lag*). Njena reakcija se često ne podudara sa konjunktornim ciklusom. Tako, posebno oni potrošači koji se nalaze u nižim i srednjim dohodovnim grupama, mogu u fazi recesije čak povećavati izdatke za ishranu ili ih smanjivati u fazi uspona. Ovo predstavlja mali paradoks koji je rezultat kašnjenja reakcije na strani tražnje, ali i brojnih faktora (ekonomskih i psiholoških). Objektivno je u većoj ili manjoj meri uvek prisutan.

Takođe, tražnja je do nekog nivoa osetljiva i na promene cena agrarnih i prehrambenih proizvoda. Cene kao jedan od značajnih elemenata u određivanju potrošačkih preferencija, predstavljaju sredstvo konkurentske borbe (posebno su značajne u uslovima inflatornih kretanja). Pri tom se uvek ima u vidu da je osetljivost tražnje manje vezana za bazične proizvode a više za kvalitetnije prehrambene proizvode kod kojih se vrši korekcija cena.

Postoje i drugi oblici elastičnosti tražnje kao na primer:

- Elastičnost tražnje vezana za redukciju cena svih elemenata troškova (diferencirano posmatranje pojedinog elementa jer je različit i njegov uticaj na tražnju);
- Substitucionalna elastičnost ili konkurentska elastičnost pojedinih kategorija - tipova proizvoda jer npr. redukcija (ili

- povećanje) cena kvalitetnijih prehrambenih proizvoda, usmerava tražnju više na bazične proizvode; i
- Cenovna elastičnost vezana za postojeći dohodak (dohodovna elastičnost);

Osim primarne elastičnosti, postoji i sekundarna elastičnost tražnje, odnosno elastičnost tražnje u odnosu na ponudu. Neosetljivost može biti manja ili veća, i rezultat je uticaja brojnih elemenata na strani ponude.

OSTALE KARAKTERISTIKE TRAZNJE

Tražnja je heterogena jer su heterogene potrebe njenih nosioca kao i mogućnosti njihovog zadovoljenja. Prema tome, za postavljanje odgovarajuće poslovne i uopšte agrarne politike, moguće je i poželjno grupisanje potrošača u homogenije grupe uz uvažavanje određenih promenljivih kao osnove za njihovo segmentisanje (npr. godine starosti, pol, veličina porodice, regija odakle dolaze, veličina zemlje, stepen potrošnje proizvoda i usluga, i sl.). Treba istaći i to, da se proces proizvodnje agro-prehrambenih proizvoda ne poklapa sa tražnjom, pa je ove proizvode neophodno skladištiti i razvijati tehnologije njihovog čuvanja. Takođe, pored činjenice da je tražnja za agro-prehrambenim proizvodima posmatrano generalno, neelastična, ona je ipak posebno osetljiva na promotivne aktivnosti (propagandu). Pri tom je izražena komercijalna propaganda preduzeća da bi se "*pomerila kriva tražnje*" u korist nosioca propagandnih aktivnosti. Atraktivan film, uspešna prezentacija na Internetu i slično, privući će veću masu potrošača. S druge strane, stereotipnost i neinventivnost u propagandi će izazvati rezistentnost tražnje.

Sve navedene specifičnosti tražnje proizlaze uglavnom iz ekonomskih faktora. Međutim, tražnja u manjoj ili većoj meri može biti elastična i na čitav niz neekonomskih faktora kao što su politička (ne)stabilnost, kriza, ratovi, poplave, zemljotresi, epidemije, i dr. Prema tome, stabilnost i sigurnost predstavljaju značajan neekonomski faktor tražnje za prehrambenim proizvodima.

Na kraju, treba istaći da su specifičnosti agrokulture pratile delatnost od njenog nastanka do danas i da su se sa protokom vremena samo usložavale. Njihovo razumevanje je veoma značajno da bi se uopšte poznavali razvojni tokovi agrokulture posmatrano kroz ljudsku istoriju.

SPECIFIČNOSTI DRUŠTVENIH I EKONOMSKIH USLOVA

Socioekonomski uslovi u kojima se odvija agrokulturna proizvodnja se ogledaju u njenom karakteru (naturalna, sitnorobna, robna). Takođe, neki autori su agrokulturu sagledavali u kontekstu društveno-ekonomske formacije koja je kao dominantna egzistirala u određenom periodu (prvobitna zajednica, robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam, socijalizam i komunizam). Drugi su agrokulturu posmatrali isključivo sa ekonomskog stanovišta (aspekt vlasništva nad sredstvima za proizvodnju) i na taj način analizirali uticaj određenih društvenih grupa na njen razvoj (ovde je svojina osnovna odrednica reprodukcije a prate je ekonomska motivacija učesnika, zatim način donošenja odluka i konačno, sistem koordinacije procesa). Pri tom, u savremenim uslovima značajnu funkciju ima proces odvajanja kapital funkcije od kapital svojine (Njegovan, 2009).

UPRAVLJANJE AGROKULTURNIM PREDUZEĆEM

Upravljanje agrokulturnim preduzećem se unekoliko razlikuje od upravljanja u ostalim preduzećima, između ostalog i zbog toga što postoji potreba poštovanja navedenih specifičnosti (na strani ponude). Osim toga, od velikog znanja je i potreba da se uvažavaju specifičnosti koje ispoljava tržište, odnosno tražnja za agrarnim proizvodima. Ona opredeljuje način organizovanja poslovanja u preduzećima. U vezi sa tim, neophodno je razviti specifičnu strategiju i politiku tržišnog ponašanja agrokulturnih preduzeća. Ona bi na osnovna razvojna pitanja – *šta, kako, koliko i za koga* proizvoditi, trebalo da pruži sasvim specifične odgovore:

Prvo, odgovor na pitanje *šta proizvoditi* uvek se odnosi na to koji proizvod ili koju kombinaciju proizvoda namenjenih tržištu odabrati? Odgovor se svakako nalazi na relaciji "proizvod-proizvod" a to pre svega upućuje na stepen specijalizacije preduzeća koja bi njegovo poslovanje vodila ka optimalnom uspehu. Pitanje specijalizacije u agrokulturnim preduzećima (usled neophodnosti da se poštuje plodosmena) predstavlja znatno kompleksnije pitanje nego kada su u pitanju ostala preduzeća. To se duguje biološkom karakteru proizvodnje i neophodnosti poštovanja zakona plodoređa – rotacije, sezonosti, itd.

Drugo, odgovor na pitanje *kako proizvoditi* je u vezi sa kombinacijom resursa koji se u proizvodnji koriste, dakle u vezi je sa faktorima i inputima. On sugerise relaciju "faktor-faktor". Pri tom, izbor odgovarajuće kombinacije faktora je po pravilu uslovljen ograničenošću resursa ali u novije vreme, i dodatnim pritiskom koji vrše ekološki standardi. Kako je značajan broj resursa u agrokulturi specifičan, to se zahtevaju i specifični pristupi u rešavanju ovih problema. Posmatran sa ekonomskog stanovišta, ovaj pristup uvodi u igru teoriju oportuniteta²².

Treće, odgovor na pitanje *koliko proizvoditi* se odnosi na nivo outputa jednog proizvoda (monokulturna proizvodnja) ili određene kombinacije proizvoda kao praktično jedino moguće kombinacije u konkretnom agrokulturnom preduzeću. Da bi se na ovo pitanje dao iole precizan odgovor, potrebno je prostudirati odnose "faktor-proizvod". To dobija poseban značaj u uslovima veće vertikalne integrisanosti kada pojedini proizvodi (osnovni ili sporedni) mogu postati lideri u determinisanju obima i efikasnosti poslovanja. Posmatrano sa ekonomskog stanovišta, u ovom slučaju se mora respektovati uloga tržišta kao opredeljujućeg faktora.

²² Teorija oportuniteta ili tzv. alternativna teorija troškova (opportunity cost theory – ogranak škole granične korisnosti F. von Wieser-a) uzima troškove kao proizvodni faktor. Prema ovoj teoriji, kod proizvodnje određene robe se postiže najveći prinos (najveća korist) upravo u situaciji u kojoj troškovi kao faktor, ostvare veći prinos nego što bi ostvarili u proizvodnji neke druge - alternativne robe.

Četvrto, odgovor na pitanje *za koga proizvoditi*, u savremenim uslovima predstavlja ako ne najznačajnije, a ono bar prvo razvojno pitanje. Radi se o činjenici da agrarna proizvodnja kao i svaka druga proizvodnja, ima smisla samo ako se zna koje proizvode, koliko i kakvog kvaliteta proizvoditi. To na drugačiji način u igru uvodi odnos "proizvod-proizvod" obzirom da je tražnja koja se ispoljava na tržištu, ta koja diktira kakava će biti ponuda. Otuda se rešenja sve češće traže i na segmentu upravljanja tražnjom.

Osim ovih opštih postavki kao specifičnosti savremenog upravljanja agrokulturnim preduzećima, postoji i čitav niz fundamentalnih elemenata koji su takođe od značaja za njihovo upravljanje. Oni su vezani za upravljanje profitom i locirani na pojedinim poslovnim segmentima, i to:

- (a) proizvodnje, tehnologije i ekologije;
- (b) statusa, organizacije, kadrova i zaštite na radu;
- (c) tržišta i logistike; i
- (d) finansija i računovodstva.

Na kraju, treba istaći da na svakom od pomenutih segmenata, shodno opštim pristupima koji su već razmatrani, postoje dalje specifičnosti koje se u konkretnim analizama moraju uzimati u obzir. O njima se na ovom mestu neće posebno raspravljati obzirom na karakter samoga rada.

NASTANAK AGROKULTURE

Izvor: Wikimedia

AGROKULTURA U DREVNO DOBA

Agrokultura je pored sakupljačkih delatnosti, lova, ribolova i rudimentarnog zanatstva, predstavljala jednu od prvih i najznačajnijih ljudskih delatnosti u procesu pribavljanje hrane. Pri tom se vreme nastanka čoveka može vezati za razvoj koji se na planeti Zemlji najčešće obeležava kao razvoj tzv. biološkog sloja. Ovo vreme većina autora procenjuje na oko 2,6 miliona godina (Hachete, 1992). Međutim, priprema za tako nešto je započela nešto ranije i može se omeđiti periodom od oko tri miliona godina. U toku tog perioda se dešava postepena evolucija²³. Evolucionarne formacije koje su se razvijale, predstavljale su prethodnike *homo sapiens-a* (tzv. razumnog čoveka) koji se prema procenama, javlja tek od pre oko 250.000 godina.

Dosta dugi period ljudske evolucije je verovatno bio neophodan i neizbežan kako bi se uspostavio poseban sistem povezanosti. On je uslovljen odgovarajućim redosledom u kome nije bilo moguće da

²³ Prema dosadašnjim proučavanjima evolucije čoveka (Harari, 2014; Enciklopedija Britannica), prvo se javlja vrsta *Ardipithecus ramidus*, zatim, oko četiri miliona godina star *Australopithecus anamensis* iza koga se razvija *Australopithecus afarensis* koji za svoje aktivnosti počinje da koristi neobrađena oruđa. Dalje, u periodu između tri i dva miliona godina, javlja se *Australopithecus afrikanus*. Nadalje, u periodu od pre 2,4 do 2,2 miliona godina, u Africi se razvijaju ljudske vrste - *Homo habilis* (spretan čovek, 2,6 do 1,5 miliona godina), *Homo erectus* (uspravan čovek, izumro pre oko 250.000 godina) i *Homo ergaster*. Pripadnici *Homo ergaster-a* započinju evroazijske migracije i omogućuju razvoj *Homo antecessor-a*, kao i *Homo haidelbergensis-a*. Iz ovog poslednjeg se razvija *Homo nandreatalensis* (od pre 500 - 400.000 godina) na srednjem istoku i u Evropi.

nastane novi sistem, pre no što se formira prethodni. Tako najdublju strukturu na planeti Zemlji čini njena povezanost sa kosmosom. Nad ovom strukturom se dalje nalazi biološki sloj, a zatim tehnološki. Iznad tehnološkog se formira društveni sloj i na kraju, ekonomski²⁴. Posmatrano u ovim relacijama, može se reći da je ljudski razvoj sastavni deo biološkog sloja, u kome čovek pokušava da obezbedi svoj opstanak, između ostalog, stalno tragajući za hranom.

Pojava čoveka i njegov dalji razvoj su u značajnoj meri bili uslovljeni postojanjem odgovarajućih mogućnosti za ishranu²⁵. U dosta dugom periodu vremena on je lovac i sakupljač. Otuda se posmatrano u širem istorijskom kontekstu, može reći da je agrokultura nastala relativno kasno²⁶. Najčešće se pominje period od oko 14.000 – 10.000 godina pre nove ere (p.n.e). To se vezuje za najkasniji paleolit ali je opšte prihvaćeno da se njen nešto izraženiji razvoj beleži tek u neolitu.

No, pre pojave agrokulture, ishrana ljudi je bila vezana za uglavnom dve vrste aktivnosti: *na jednoj* strani je bio lov i ribolov²⁷, a *na drugoj* sakupljačke aktivnosti²⁸. Taj period se naziva još i civilizacijom

²⁴ Najsporije se menjaju geografske i biološke strukture. Kultura ličnosti je najosetljiviji od svih sistema povezanosti. Njega ne može biti bez prethodnog uspostavljanja ekonomskog sistema povezanosti, odnosno, ekonomske strukture.

²⁵ Na kraju tercijera (oko milion godina p.n.e.), evolucijom, razvilo oko 500.000 biljnih i oko 1.000.000 životinjskih vrsta. Mnoge od njih su usled klimatskih promena nestale, a mnoge nisu ni do danas identifikovane.

²⁶ Teze o počecima agrokulture mogu biti svrstane u tri velika skupa: 1) u mitologiji svih civilizacija sveta su bogovi ti koji stvaraju agrokulturu. Ona je jednom božji dar a drugi put prokletstvo. Tako je na mediteranu pokreću i njeni su zaštitnici Izida u Egiptu, Demetra u Grčkoj i Cerera u Rimu; 2) agrokultura je i odraz kulturnog stanja i razvoja i stoga se javlja kao posledica kulturnog i tehničkog razvoja; i 3) ona je odraz potrebe jer od trenutka kada "daje" više nego što se u seme "uložilo", ona postaje pretpostavka porasta populacije.

²⁷ Klima je prvobitno bila vlažna i topla, da bi u tercijeru došlo do hlađenja. Tako npr. paleolit (doba tesanog kamena) poznaje čak četiri ledena doba. Kao posledica klimatskih promena, dolazilo je do velikih migracija tzv. herbivora a zatim i karnivora koji od njih žive. To je prisiljavalo i čoveka da se adaptira novim uslovima, i prati svoju *hranu*, migrirajući zajedno sa njom.

²⁸ Treba naglasiti da se lov, ribolov i sakupljačke delatnosti ne javljaju istovremeno. Oni su karakteristični za ukupan period nastajanja čoveka ali ih je čovek upražnjavao postepeno usavršavajući se u procesu obezbeđivanja hrane.

severnog jelena. Pretpostavlja se da su ljudi lovili insekte, ribu (losos i pastrmka su bili poznati), sitnu divljač a verovatno su konzumirali i meso strvina. Sakupljačke delatnosti su takođe imale veliki značaj. Prikupljalo se razno zrnevlje, bobice, pečurke, koštunjavo voće, gomoljica, mlado lišće, mladi pupoljci, mlada kora drveta, i sl. Za tako nešto postoje otkrića koja se mogu locirati na period od poslednjih 50.000 godina. Takođe, neki izvori smatraju da je čovek tog doba veći procenat ishrane obezbeđivao sakupljanjem nego lovom i ribolovom.

Sa protokom vremena, iskustvo ljudi se nagomilavalo i prenosilo na sledeće generacije pa su u lovu i ribolovu sve više koristili razna oružja. To je bilo neophodno obzirom da neki proračuni pokazuju da je za ishranu 50 osoba, u to vreme, bio potreban prostor od 1.500 km².

U početku je čovek oružje nalazio u prirodi. Ovaj period traje dosta dugo, da bi mnogo kasnije počeo je da koristi oružja i oruđa koja su prilagođavana nameni. Tako su ljudi, u početku, za dosta dugi period vremena, koristili neobrađeni kamen. Od perioda koji se naziva *Augniracian* (period od 40.000 - 28.000 godina p.n.e.), ljudi su koristili nešto savršenija oružja i oruđa.

Napredak u izradi i postepeni razvoj oruđa i oružja, u izvesnom smislu naznačava situaciju u kojoj biološki sistem povezanosti ulazi u svoju zrelu fazu, i omogućava da se postepeno razvija tzv. tehnološki sistem povezanosti. Još uvek se ne beleži pronalzak posuđa. Pri tom treba istaći da u to vreme još uvek nije bila razvijena agrokultura. Pre njenog nastanka, svakako najznačajniji događaj je pronalazak vatre, odnosno, ovladavanje vatrom. U prehrambenom smislu, vatra uslovljava prelazak sa sirovog na kuvano – pečeno. Ognjište je nova društvena institucija koja se razvija oko 450.000 godina p.n.e. Kuvanjem čovek može koristiti i one delove koji do tada nisu mogli biti korišćeni, kuvanjem se obezbeđuje zdravija i kvalitetnija ishrana, bolja zaštita od predatora, itd. Razvijaju se i nove aktivnosti, oorganizacija ognjišta, skupljanje drva za vatru, održavanje vatre, izrada predmeta koji se stavljaju na vatru ili posuda za pripremu hrane, što je dovelo do nove podele rada. Topli obrok praktično okuplja društvenu grupu oko ognjišta koja sada deli obrok u odgovarajućoj hijerarhiji prava na obrok.

Zna se ko se prvi poslužuje ili ko dobija više ili manje, i sl. U vezi sa tim se javlja i upotreba vode za koju je sada potrebno izrađivati posude za nošenje, kuvanje i čuvanje (koža, creva, školjke, kornjačin oklop, udubljeno kamenje, itd.). Može se oceniti da je kuvanje jedno od osnovnih civilizacijskih dostignuća koje odvaja čoveka od životinja, budući da jedino on koristi ovu tehniku pripreme hrane. Takođe, postepeno dolazi i do podele odgovornosti u pribavljanju hrane između čoveka i žene. Dakle, nastaje pripremni period za postepeni razvoj agrokulture. On u nešto izraženijem obliku započinje u poslednjih oko 30.000 - 20.000 godina p.n.e.. Ovaj period praktično nastaje nakon poslednjeg ledenog doba. Dakle, počeci agrokulturne aktivnosti se mogu vezati za doba koji se označava kao kasni paleolit. Međutim, značajniji pomaci se beleže tek u neolitu. Tek tada čovekovi pretci počinju uveliko da koriste savršenije kameno oruđe²⁹. O tome svedoče pronalasci tog oruđa koji su pravljani od kremena opsidijana³⁰, kostiju, rogova i slonovače koje su tadašnji ljudi koristili.

Čovek toga doba je i umetnik, slikar. Potvrdu nalazimo u velikom broju pećina kako Evrope tako i Azije u kojima su pronađene slike na zidovima i tavanicama. Na ovim slikama se prikazuju različiti prizori iz života ljudi. Neke od njih datiraju još iz perioda od pre oko 40.000 godina. Prema tome, kasni paleolit se može oceniti kao napredan period ljudskog postojanja. To se može zaključiti i na osnovu spoja koji se ostvaruje između biološkog i tehnološkog sistema povezanosti. Svoje

²⁹ Korišćenje kamenog oruđa se beleži u *Paleolitiku* [PLATI-Lee-O-Lith-IC] ili *kamenom dobu*. Ovo doba se završilo kada su ljudi naučili da prave metalne predmete, prvo od bakra, zatim bronze i konačno, gvožđa. To se vezuje za period između 8.000 i 5.000 godina pre nove ere (preciznije između 6.000 i 3.000 godina pre nove ere).

³⁰ Opsidijan predstavlja rastopljenu lavu koja se toliko brzo ohladila da nije imala vremena da kristalizuje. To je kamen koga opisuju kao kamen bez granica i ograničenja. Pripisuju mu se različita dejstva i posebne moći. Smatralo se da on ublažava sve destruktivne i obesnažujuće uslove, i tera ljude da rastu. Takođe, verovalo se da njime treba pažljivo rukovati zato što on može da izvuče na površinu negativne emocije i neprijatne istine. Pod veštim nadzorom, njegove pročišćavajuće osobine su izvanredno dragocene. On pruža duboko isceljenje duše. Dugo se verovalo da Opsidijan može da olakša vraćanje u prošle živote kako bi se iscelile gorke emocije ili traume, koje su ponete napred, u sadašnjost.

okruženje, čovek je počeo da posmatra u funkciji sopstvene biološke potrebe, kao i potrebe da živi u grupi - zajednici. U takvom okruženju, on sprovodi sve svoje aktivnosti i pri tom se nesputano kreće. Na taj način se sve više razvijala biotehnika, odnosno, način na koji je koristio razne delove svoga tela. Osim toga, život u grupi je učinio da on sve više teži za formalizovanjem tehnika, dok pomenuta potreba za pokretljivošću s obzirom na prirodu njegovog mozga, počinje da uzrokuje njegovu tehničku delatnost.

Cilj, odnosno, svrha razvoja pojedinih tehnika je bila postizanje određenih mehaničkih, fizičkih ili hemijskih efekata. Dakle, postaje neophodno da razvijane tehnike postanu svrsishodne. Njihova podela se može izvršiti na tehnike koje su prilagođene ljudskom telu i tehnike koje su prilagođene preobražaju prirode (Vlajinac, 1961/1968:440-444). Ove potonje, nazivamo instrumentalnim tehnikama, odnosno, tehnikama koje su prilagođene prirodi. Međutim, za nas je ovde više interesantna prva grupa tehnika, obzirom da druge zahtevaju novu vremensku orijentaciju, što je predmet nekog dugog doba. Dakle, u međusobnom spoju biološkog i tehnološkog sistema, doduše dosta usporeno, ostvaruje se veština pravljenja, za to vreme, kvalitetnih raznovrsnih oruđa. Otuda se smatra da je zanatstvo u svojim pra početcima prethodilo pojavi agrokulture. Oruđa koja su izrađivali, ljudi su najviše koristili u lovu (razni džiliti, koplja, noževi, harpuni, pračke, lukovi i strele). No, ne sme se zaboraviti da ukupnu sliku o ljudskom razvoju zaokružuje i činjenica da se u to doba već dugo koristila i vatra³¹.

Okosnicu društvene organizacije je činilo pleme. Ono se prema procenama, sastojalo od pet do šest porodica. Njihov način života je bio nomadski. Kretali su se u široj oblasti (uglavnom prateći životinje), a može se pretpostaviti da su se povremeno vraćali u određena područja, često šume - lugove ili pećine. Kontakt među plemenima je bio veoma redak, a kada ga je bilo, verovatnije je da su ispoljavana neprijateljstva

³¹ Procene su da su ljudi kontrolisali požar već vrlo rano. U nekim oblastima, prema dokazima, hominidi su mogli da kontrolišu vatru pre oko 300.000 godina, u vreme *Homo erectusa*. Vatra je omogućila da ljudi peku - kuvaju hranu, postanu zdraviji, i samim tim, imaju duži vek. Ona im je pružala toplotu, svetlo, ali i zaštitu noću.

koja su se najčešće završavala krvavo. Manje je bilo neke trampe (uključujući tu i žene) i prenosa postojećih iskustava. Ocenjuje se da su postojala i bračna i rodbinska pravila kako bi se izbegao incest. Religija još uvek nije postojala, pa to doba obeležavaju animistička verovanja. O njihovom kulturnom razvoju i ekonomskoj aktivnosti, svedoče i već pomenuti pećinski crteži.

Nivo dostignutog razvoja ljudskog društva toga doba nije obezbeđivao izobilje. Stoga je život ljudi bio ispunjen periodima obilja i gladi. To je uticalo i na njihov životni vek. On se procenjuje na oko 25 godina. No, uprkos relativno kratkom životnom veku, ljudska populacija je bila široko rasprostranjena na zemljinoj kugli. Procenjuje se da je u periodu prestanka poslednjeg ledenog doba, period od 12.000 do 10.000 godina p.n.e., bio zauzet gotovo svaki njen deo. Naravno, gustina naseljenosti nije bila na nivou današnjih shvatanja ovog pojma. Smatra se da je ukupno bilo ne više od oko 20 miliona stanovnika, a još su verovatnije procene da ih je bilo samo oko 10 miliona (Kamerun i Nil, 2011).

Što se tiče uslova za razvoj agrokulture, treba istaći da je povlačenje poslednjih kontinentalnih glečera koje je uslovlilo promenu klime na širim geografskim područjima, posebno u severnoj hemisferi (Evroazija i Severna Amerika), dovelo do značajnih promena. Dolazi do nestanka nekih vrsta životinja kao npr. mamuta i kosmatog nosoroga, a irvasi migriraju na sever u današnje stanište. Centralna Azija i severna Afrika postaju neplodnije, pa njihovo stanovništvo više migrira i/ili usvaja nove obrasce življenja. Severno od Alpa rastu guste šume a na istoku mediterana formiraju se veliki pašnjaci. Sve ovo je značajnoj meri uslovlilo pojavu i razvoj agrokulture.

Pojava i razvoj agrokulture predstavlja veoma značajan događaj u ljudskoj istoriji. Čovek pronalazi način za uzgoj divljih biljaka i životinja, ali i metode i načine kako da vrši kontrolu uslova u kojima biljke i životinje rastu i razvijaju se. To prema vremenu trajanja, ujedno predstavlja i najduži razvojni period u njegovom postojanju. Ne treba zaboraviti da ovom periodu pripada i vreme u kome je čovek pronalazio

načine za upotrebu biljaka i životinja za sopstvene potrebe, odnosno, pripremu hrane.

Vremenom, nagomilana iskustva su dovela do stvaranja i selekcionisanja pojedinih vrsta biljaka, kao i vrsta i rasa životinja koje su najpogodnije za zadovoljavanje ljudskih potreba. Sama sposobnost da se kontrolišu divlje biljke i životinje (zalihe hrane i pomoć pri radu), predstavlja znak napretka ljudske inteligencije koji je omogućio da se postepeno razvije čovečanstvo do današnjih vremena.

Agrokultura donosi promene. Ona je imala značajne efekte na način života čoveka i razvoj društva. Dok je bio lovac - sakupljač, čovek je bio gotovo permanentno u potrazi za hranom i/ili vodom. Kada su se formirala plemena, dolazi postepeno do formiranja stalnijih staništa, formalizovanja tehnika i postepene *podele rada*. To omogućava veću sigurnost u ishrani i zaštiti, pa se javlja vremenski prostor kada ljudi, pre svega žene koje su bile manje pokretne, mogu da eksperimentišu³². Tako je čovek prvo upoznao žetvu i prikupljanje plodova, obzirom da je prethodno, za dugi period vremena bio sakupljač. Oponašajuće otkriće setve je predstavljao začetak ljudske kulture od pre oko 12.500 godina p.n.e. Dešava se u području Levanta ili Orijenta (*Natufian Agriculture*). Naravno, za ovakav razvoj događaja je bilo potrebno više hiljada godina (Durant, 2004).

Podela rada donosi i potrebu čoveka da međusobno komunicira na različite načine. Javlja se potreba za vođama koji imaju dovoljno autoriteta da pleme vode i pri tom rešavaju sve nesuglasice unutar ili van plemena sa drugim plemenima. Tako su nesuglasice oko zemljišta, oko vode, oko razmene i svih drugih pitanja zajedničkog života, zahtevale uspostavljanje neke vrste vladavine. To počinje da uvodi

³² Autor *Durant* smatra da su žene počele da pripitomljavaju mladunaca pasa oko 15.000 godina p.n.e. kao i ovaca, magaraca i svinja, iako ih nije lovila ali ih je verovatno hranila. Za nastanak sadnje, odnosno, setve se veruje da je započeo još pre 40.000 godina u Palestini, iako nema puno dokaza za tako nešto.

ljudsko društvo u sledeću fazu, fazu tzv. drevnih civilizacija³³. Ali o tome će biti reči nešto kasnije.

Treba istaći i to, da je jedna od karakteristika najstarijeg perioda neolita bila da su ljudska staništa počinjala da se ustaljuju i da ljudi konačno imaju više vremena za razmišljanje o svetu koji ih okružuje. Jačala je i sklonost ka eksperimentisanju, mada su najčešće slučajni događaji³⁴ omogućavali napredak. Na taj način se svet koji je bio pun misterija, bolje razumevao. Tamo gde se nije mogao naći odgovor, stvoreno je tumačenje koje je dovelo do razvoja religija. One su u prvo vreme bile politeističke. Većina njih su uključivale prinošenje žrtava, obično životinja, plodova a ponekad i ljudi. Orinjačke ženske figure kamenog doba (južna Francuska - Pirineji) dala je dva estetska načela u prikazivanju boginja, okruglo i cilindrično. Boginje jednog tipa su kratkonoge, debele ili trudne i širokih kukova, dok su druge vitke, visoke, dugonoge. Zajedničko im je bilo to da su vezivane za plodnost. Ove ženske figure su jajastih stražnjica koje predstavljaju stapanje ljudskog sa obličjem ptice (kosmičko jaje) kao simbol plodnosti. Sa tim se ubrzo javlja i kultura majke zemlje, kurosa, zelenog Đorđa i paljenja vatri kao neolitska tvorevina (Stojanović, 1997: 27-65). Sve to je još više

³³ U daljem koraku, vladavina je zahtevala jednoobrazni pristup. To je dovelo do razvoja običaja, prava i na njemu zasnovanih zakona. U doba drevnih civilizacija, najčuveniji je bio kodeks Hamurabija. On je predstavljao set zakona i predstavlja jedan od najranijih pisanih zakona.

³⁴ Ne možemo a da posebno ne naglasimo značaj slučajnih događaja za uopšte razvoj ljudskog društva. U tom smislu se više priklanjamo stavu da je slučajnost više nego što mislimo uticala na njegov razvoj jer su ishodi svakako mogli biti i drugačiji. Dakle, bez slučajnosti je svet mogao biti sasvim drugačiji. Ovo navodimo zbog toga što se uloga slučajnosti u zbivanjima najčešće potcenjuje imajući po nama, pogrešnu veru u determinizam. U kulturi pre prosvetiteljstva i epohe racionalnosti, ljudi su umeli da se nose sa progresivnošću i prevrtljivošću sudbine jer su smatrali da je budućnost svakoga tamna i da može imati različite ishode, bez obzira što taj neko može da preduzme bezbroj racionalnih aktivnosti koje bi mu po determinističkom shvatanju garantovale uspeh. Dakle, svet nije toliko deterministički koliko se misli. Pre bi se moglo reći da je na njegovu sudbinu više uticao problem indukcije kako ga nazivaju, odnosno, pojava tzv. retkih događaja.

vezivao ljude za zemlju³⁵ i stvaralo njihovu zavisnost ne samo od prirodnih pojava, već i od vladajućeg sloja – gospodara i religijskih vođa. Tako se rađala klasa onih koji su radili u agrokulturi i onih koji su upravljali, odnosno onih za koje je trebalo obezbediti dodatnu proizvodnju agrokulturnih proizvoda. Naravno da je to zahtevalo veću produkciju, a samim tim i odgovarajući tehničko-tehnološki razvoj agrokulture. Možda je bolje reći iskustveno-tehnički razvoj agrokulture. Slično je i sa balkanskim kulturama neolita.

IZVORI NEOLITSKE AGROKULTURE

Biološka i kulturna evolucija čoveka je omogućila razvoj različitih pomagala i alata, i tako od lovca-sakupljača, odnosno, "predatora", vremenom stvorila čoveka koji je u neolitu počeo da se bavi agrokulturom. Otuda mnogi autori ovu promenu nazivaju *neolitskom agrokulturnom revolucijom*. Prema dosadašnjim saznanjima, postoji šest izvora neolitske agrokulture:

- 1) Bliski istok koji je ibuhvatao današnju Siriju i Palestinu sa okolnim područjima (10.000 i 9.000 godina p.n.e.);
- 2) Azija, Severna Kina odakle se agrokultura širila na istok i jug (8.000 i 6.000 godina p.n.e.), u dolinama, pre svega, Žute reke gde se gaje soja i pirinač. U jugoistočnoj Aziji su odomaćeni bob, repa, banana, šećerna trska, mandarine, i dr.;
- 3) Srednja Amerika, koji se formirao na jugu Meksika (9.000 i 4.000 godina p.n.e.). Gajio se rani kukuruz, bundeve i tikvice (7.000 p.n.e.), zatim, pasulj (5.000 p.n.e.) i pamuk (3.500 p.n.e.);

³⁵ Neki naučnici pišu o tome da se u Evropi nezavisno razvila neolitska zemljoradnička kultura. Fewkes J. V. piše o naseljavanju srednjeg Podunavlja, smatrajući da neolitska kultura ne sadrži samo obeležja uvezena s juga (žita - pir i proso, tehnike obrađivanja zemlje, glinene žigove, tehnike ukrašavanja keramike i sklonost ka školjkama Spondylus, već i značajan broj samosvojnih obeležja.).

- 4) Afričko, nastalo u Papuanskoj Gvineji, sa još dva lokalna izvora (10.000 godina p.n.e.). Gajio se taro a odomaćena je bila i svinja koja je došla iz Azije (5.000 p.n.e.);
- 5) Južnoameričko koje se razvilo u Andima (6.000 godina p.n.e.). Odamaćeni su bili manioka, kikiriki, pamuk dugačkih niti, paprika, pasulj, slatki krompir i ananas; i
- 6) Severnoameričko koje je nastalo u srednjem bazenu Misisipija (4.000 i 1.800 godina p.n.e.)

Za naše istraživanje je svakako najznačajniji bliskoistočni izvor nastanka agrokulture. On je nastajao postepeno. Trebalo mu je oko 1.000 godina. Prostirao se duž sredozemnih obala, lučno na sever, zahvatajući sirijske pustinje i spuštajući se u mesopotamsku ravnicu do persijskog zaliva. U tom području se posle prestanka ledenog doba klima počela menjati - otopljavati. Hladna stepa se počela povlačiti a razvija se savana sa hrastom i pistačem, kao i mnogim divljim žitima, mahunarkama (leguminozama). To je pratio i odgovarajući životinjski svet, koji, zbog povlačenja tundre, nije više pružao čoveku izobilje, pa se on orijentisao na veće korišćenje divljih žita kojih je u izobilju bilo. Taj, u većoj meri vegetarijski orijentisan način ishrane je obezbedio sedelačkim narodima da prežive. Ovakva orijentacija je zahtevala nova oruđa, za ubiranje i mlevenje žita. Napravljen je žrvanj, počinju da se izrađuju glineni lonci, sagrađeni primitivni silosi kako bi se produžila sezona korišćenja žita. Kao prve odomaćene sorte pšenice se pominju *Triticum monococum* i *Triticum diococum* u doba 9.500 godina p.n.e. Seme žita se prvo sejalo oko kuće, a tek kasnije na površinama okolnih spaljenih šuma. U isto vreme se beleži odomaćivanje pirinča, graška, sočiva (leće) i lana. Od domaćih životinja se pominje pas (16.000 p.n.e.), zatim, koza (9.500 p.n.e.), svinje (9.200 p.n.e.), ovce (9.000 p.n.e.), goveda (8.400 p.n.e.) i magarac (5.500 p.n.e.), videti šire Defilippis, 2005.

Agrokultura se uglavnom širila na dva načina:

- 1) Seljenjem stanovništva koje je sa sobom nosilo iskustvo i oruđa, seme, i stoku; i

2) Postepenim širenjem znanja i materijala od suseda do suseda.

Bliskoistočna neolitska agrokultura se tokom 8.000 godina p.n.e. postepeno širila. Na istok do Indije, na jug do središta Afrike, a trebalo joj je oko 4.000 godina da stigne do Atlantika i Baltika. U srednju i severnu Evropu se širila dolinom Dunava i Rajne. Svakako da je, pri tom, prvo stigla i na Balkansko poluostvrvo.

BALKAN U DREVNO DOBA

Kada se govori o Balkanu³⁶, pre svega bi trebalo omeđiti određeni prostor koji on obuhvata. To je prilično velika teritorija koja posmatrano geografski, opasuju četiri mora (Jadransko, Jonsko, Egejsko i Crno). Takođe, Balkan obuhvata i četiri ili čak pet planinskih sistema (Pindske, Dinarske, Rodopske, Karpatsko-transilvanske i Balkanske planine). Na severoistoku mu se pripisuje i stepa u istočnoj Trakiji. Neki navode samo to da Balkan obuhvata prostore južno od Save i Dunava, a drugi da se pojedini aspekti karakteristični za Balkan zadržavaju još i na egejskim i jadranskim ostrvima. Uzimajući u obzir svu složenost problematike njegovog definisanja kao prostorta, ne iznenađuje da se pod *Balkanom* kod različitih autora podrazumevala različita teritorija³⁷. Ipak, Balkan je moguće razumeti samo ako se posmatra kao deo evropskog prostora na kome je pomalo paradoksalno, razvoj agrokulture kasnio za razvojem u ostalim delovima sveta.

³⁶ Cojne Zugus Johan je prvi koristio izraz Balkansko poluostvrvo (*Balkanhalbinsel*). Takođe, major Kepel Tomas Georg je 1831. godine objavio knjigu: "Zapisi o putovanju preko Balkana".

³⁷ Neki naučnici ne ubrajaju u Balkan Grčku, Dalmaciju, Transilvaniju ili Moldaviju, i Vlašku (Rumunija) što se na neki način može smatrati ispravnim. Takođe, u antičko doba, zapadni deo je bio poznat kao Ilirik, a istočni kao Trakija. U srednjem veku su se razne balkanske oblasti nazivale Romanijom a Turci su ih zvali Rumelijom. Bilo je i onih autora koji su ih zvali *Evropska Turska* obzirom da su pripadali osmanskom carstvu u XIV, XV i XVI veku. Samo je uzak pojas uz obalu Jadrana u to vreme pripadao Veneciji do Napoleonovog doba. (Stojanović, 1997).

U neolitskoj kulturi je primat imalo gajenje biljaka i životinja, i stoga razvoja sedelačkih zemljoradničkih zajednica – agraria. Neolitska kultura srednjeg Podunavlja je bila "uvezena" s juga (pir, proso). To se odnosi i na tehnike obrade zemljišta, glinene žigove, tehnike ukrašavanja keramike. Međutim, ova kultura je raspolagala i znatnim brojem samosvojnih obeležja. Jedna je vezana za bazičnu orijentaciju na samodovoljnost i lociranje blizu reka i jezera (Nea Nikomedija, Seskla, Vršnik, Starčevo, Tuzla). Naučili su da gaje biljke i pripitomljavaju životinje (ovce, koze, svinje, goveda) još 9.000 godina p.n.e. Uzgajali su pšenicu, ječam, sočivo, i grašak, lovili ribu i sakupljali u šumama orašaste plodove i žirove.

U poznatom lokalitetu, Lepenskom viru (9.500 do 5.500 p.n.e.), ljudi su se živeći pored obale reke, u relativno uskom njenom području, hranili uglavnom ribom i divljim životinjama. Da je riba bila toliko prisutna u njihovom životu, svedoče pronađene kamene figure ribolikog izgleda koje su izrađivali.

U neposrednoj blizini ove lokacije se nalazi mesto Vlasac. Ishrana ovog stanovništva je u neku ruku bila drugačija jer se beleži da su se u njemu po prvi put u Evropi uzgajala žita (Borić i Dimitrijević, 2007).

Nešto kasnije, u periodu 6.200 do 5.200 godina p.n.e. dolazi do značajnije promene na Balkanu. Kao posledica, počinje da se rađa tzv. starčevačka kultura³⁸. Pripadnici ove kulture su bili vični ribolovu, pripitomljavanju životinja i uzgajanju žita. U vezi sa njom se pominju lokacije u potisju, Borđoš i Prečka u blizini Novog Bečeja.

³⁸ Ovaj lokalitet se nalazi na levoj obali Dunava, osam kilometara od Pančeva a severozapadno od Starčeva. Datiranje nalaza nije sasvim pouzdano ali se uzima da pokrivaju razdoblje 5500-5000 godina p.n.e. Na ovom lokalitetu otkrivene su zemunice prečnika 2 - 6 m, kružnog i elipsoidnog oblika, od kojih su dve sadržale peći. U samom naselju, među zemunicama je pronađeno nekoliko grobova, kao i brojni predmeti, kameno i koštano oružje i oruđe. Ljudi ove kulture su se naseljavali na povišenim obalama reka, na padinama brežuljaka ili prirodnim uzvišenjima. Ova kultura donosi početke stalnog naseljavanja stanovništva i stacionarne poljoprivrede (pšenica, ječam i proso) te uzgajanja stoke (ovce i koze te goveda), dok su lov i ribolov manje zastupljeni, premda su na području Vučedola iz razdoblja ove kulture nađene i udice načinjene od kostiju.

Starčevačku kulturu iz 5400 – 4200 godine p.n.e. beleži i autor Laforgue (1973) ali je verovatnije da se to odnosi na vinčansku kulturu (Vinča kod Beograda). Starčevačka kultura se obeležava kao prethodna u odnosu na vinčansku. Nalazišta su locirana na potezu Plandište, Vršac, Bela Crkva i Dupljaja.

Zajedničko ovim kulturama je bilo to da su u obe pronađeni predmeti koji sadrže elemente primarnih zemljoradničkih kultura. Pronađeni su kameni žrvnjevi za mlevenje i peć za pečenje (verovatno hleba). Takođe, pravljena su i manja glinena skladišta za odlaganje viškova hrane. Na širem području su nađene i razne agrokulturne alatke i pribor (Jovanović, 2002). U Starčevu najstariji istraženi slojevi svedoče o postojanju elemenata koji ukazuju na ovakve aktivnosti stanovništva (Rodden, J. Robert, *An Early Neolithic Village in Greece*, str. 83-92, podv. Stojanović, 1997).

U Vinči je začeta i epoha metalnog doba u Evropi. Počinje da se topi bakar koji se donosio sa Rudne glave u okolini Majdanpeka (prvo za izradu nakita). U jugoistočnom Banatu je pronađeno čak 30.000 predmeta (Uzelac, 2002).

Ako sve navedeno želimo da stavimo u kontekst uticaja i međuuslovljenosti, onda treba istaći da se na biološki sloj koji je egzistirao kroz milenijume, postepeno nadograđivao tehnološki sloj, zatim je sledio društveni i tek mnogo kasnije, ekonomski sloj. Posmatrajući Balkan, mogu se zapaziti uglavnom ista ili slična dešavanja.

U okviru sedelačkih kultura koje se formiraju na Balkanu, u kojima je postepeno dolazilo do podele rada i rasta saznanja o svemu što čoveka okružuje, javljaju se i situacije u kojima čovek nije u stanju da objasni sve oko sebe. To i na ovom prostoru stvara uslove za postepeni nastanak religije. Čovek počinje da razvija kulturu majke zemlje, kurose i paljenja vatri. Već je navedeno da je ishodište ovakvog pristupa paleolit, ali je interesantno da se kod balkanskih naroda značaj ovih kultura zadržao do veoma kasno. Posebno je značajna kultura majke zemlje. Stojanović

navodi da se maglovito sećanje na ovu tradiciju sačuvalo u srpskim zagonetkama u kojima su pominjana tajna imena zemlje³⁹.

U periodu od 2500 do 2000 godine p.n.e. se težište pomera sa majke zemlje na tzv. Nebeskog oca⁴⁰. Dolazi do evolucije totemizma (drvo, bršljan, zmija, vuk, pas, jelen, koza, bik, vepar, medved, konj, itd.). Oni se preobražavaju u kult ponovo rođenog mladića – Kurosa⁴¹ (pored ostalih, tu su i troglavi slovenski bog Triglav, troglavi car Trajan i hrišćanski naslednici sv. Đorđe, sv. Teodor, sv. Martin, sv. Mihailo, sv. Nikola, i drugi. Mnogo kasnije, balkanski Sloveni povezuju bujanje i obrede plodnosti sa Đurđevdanom (Zeleni Đorđe). U Makedoniji i Bugarskoj mladi se tada ljuljaju na ljuljaškama, preskaču vatre, itd. Na voćke su stavljeni kamenčići da je sačuvaju od gusenica, zatim, procedili bi malo mleka kroz hrastovu koru kako bi porodica preko cele godine imala kajmak debeo kao kora hrasta, pravili krstove od leske i nosili u njive kako bi letina rodila, a u štale su stavljali vedra vode kako bi bilo isto toliko mleka.

Poznati su bili i vatreni obredi (paljenje vatre na Ivanjdan) ili kišni obredi (perperia kod starih Grka – Peperuda, Peperuđa ili Peperuga kog Bugara, u Srbiji i delovima Makedonije). *Endrju Arčibald Pejton* je pisao o dodolama - devojkama koje igraju i pevaju krećući se od kuće do kuće. Ukućani su *leptiricu* polivali vodom i posipali po glavi brašnom, a ostalim devojkama davali poklone u vidu brašna, maslaca i sira). Svi ovi običaji, ma koliko se dugo zadržali kod pojedinih naroda (i do XIX, pa i XX veka), paleolitskog su porekla. To je još više učvršćivalo poziciju čoveka i ukazivalo kroz vekove na njegovu vezanost za zemlju i agrokulturu.

³⁹ Mama, zemlja, dodola, gospa, neva ili tetka (Janković, *Astronomija u predanjima*, str. 15).

⁴⁰ Počeci prerade bronz e i gvožđa, razvoj gradova, rastuća prosv ećenost, potiskivanje totemizma, itd.

⁴¹ Kurosi su bili podzemni demoni koji su se preselili na nebo. Bili su vesnici smrti i ponovnog rađanja.

Dakle, majka zemlja je u očima ljudi postepeno postajala boginja plodnosti⁴². Zemaljski plodovi su bili izvor života. Takođe, već pominjane orinjačke ženske figure od gline, kosti, kamena i slonovače, pokazuju kult Majke zemlje na širem području Evrope koji doseže do prenomadskih evroazijskih lovaca iz Orinjaka.

Za razliku od žena koje se bave agrokulturom, muškarci su uglavnom odlazili u lov i potragu za sitnijim životinjama kao što su koze i ovce. Stoga je verovatno da su ovce i koze pored pasa, bile prve životinje koje je čovek pripitomljavao. Takođe, ocenjuje se gotovo sigurno, da su sejanje i domestikacija biljki i životinja⁴³ bili rasprostranjeni na teritoriji od zapada Irana pa sve do Mediterana. Odatle su se postepeno širili u Egipat, Indiju i Kinu, a zatim u Evropu i ostale delove tzv. "Starog sveta".

Nakon ovog, prvobitnog perioda nastanka agrokulture, nastupa novo doba kada je uvedeno obrađivanje zemlje motikom. Razvija se tzv. *kultura motike*. Tada ljudi počinju da menjaju i neke svoje prehrambene navike (način ishrane). Svojoj hrani su počeli da dodaju so⁴⁴ nakon što su počeli da kuvaju povrće, žita i meso. Istodobno, oni već vrlo rano počinju da kisele kupus.

Stojanović navodi da su neolitske narodne kulture Balkana, u samom početku predstavljale jedinstvenu civilizaciju koja se vrlo brzo rascepila na nekoliko kulturnih oblasti. Međutim, ono što nedvosmisleno proizilazi i vezano je za svet balkanskog ruralnog stanovništva, praktično do kraja XIX veka, jeste kultura zemlje. To se duguje vezanosti balkanskog ruralnog stanovništva za tlo i okolni prostor, i to kako religijski, tako i psihološki, i ekonomski. Na to upućuje i činjenica da je od značajnog dela ruralnog stanovništva, kasnije nastalo seljaštvo.

⁴² Boginje jednog tipa su kratkonoge, debele ili trudne, širokih kukova a druge su visoke, dugonoge i vitke (Maringer, J. *The Gods of Prehistoric Man*, na holandskom jeziku publikovano 1952, a prošireno na nemačkom 1956. godine, New York, Knopf, 1960; str. 153-156, 203-210-).

⁴³ Procenjuje se da je u jugoistočnoj Aziji, u to vreme bilo i uzgoja pirinča.

⁴⁴ So ima grčko ime *hals*, ilirski pojam je *bos* - otuda Bosna kao zemlja soli, a sama Tuzla je takođe dobila naziv po turskoj reči za so.

Na Balkanskom poluostrvu, vezano za konkretne klimatske i ostale uslove, doduše mnogo kasnije od začetaka agrokulture u predelu Mesopotamije koju je karakterisala agrokultura navodnjavanja i odvodnjavanja, razvijala se uglavnom tzv. agrokultura motike.

AGROKULTURA MOTIKE

Agrokultura motike je prevashodno nastala u kontinentalnim predelima, u vreme koje se najčešće vezuje za neolit, da bi se dalje razvijala i usavršavala u civilizacijama koje slede. U ovom dobu je omogućen tehnološki napredak utoliko, što se izrađuje mnogo kvalitetnije kameno oruđe. Umesto tesanja i ljuštenja, počele su da se primenjuju tehnike dubljenja i glačanja kamena. Novu pojavu je predstavljala i obrada zemljišta i uzgajanje prvih kultura. Agrokultura se javlja zajedno sa pripitomljavanjem životinja. Ali, ne postoje dokazi za tvrdnju da su se ove pojave dešavale istovremeno.

Treba istaći da je nastanak agrikulture bio dosta spor proces. On se, tek mnogo kasnije, povezuje sa delatnošću žena na prostorima današnjeg Iraka i Kurdistana, gde se beleži prisustvo divljih predaka pšenice i ječma koje su one uzgajale. Novija istraživanja upućuju na period 12.000 – 10.000 godina p.n.e. Autor *Breasted* (1912) područje nastanka agrokulture označava kao *plodni polumesec*. Autor *Durant* (2004) pretpostavlja da je najverovatnije mesto njenog nastanka u istočnom delu Mediterana, preko brda severne Sirije i Iraka, u dolini reke Tigra i Eufrata pa sve do Persijskog zaliva. Kao najznačajnija nalazišta se pominju Sirija, Izrael, Jordan, Liban, Turska, Egipat. Autor *Harari* (2014) tzv. *Natufian*-sku kulturu vezuje za period 11.500 - 9.500 godina p.n.e.

Značajnu ulogu u ovom procesu je igralo osnivanje stalnih staništa ljudi. To im je omogućilo postepeno ostvarivanje veće i raznovrsnije agrokulturne proizvodnje i prikupljanje više materijalnih dobara. Takođe, to je unelo i veći element psihološke i društvene

stabilnosti u ovakvim zajednicama, što je u izvesnom smislu revolucionisalo ukupnu materijalnu i društvenu osnovu egzistencije stanovništva.

Može se konstatovati da sada postoji lov u kombinaciji sa agrokulturom i stočarstvom koji postepeno preuzimaju primat. Oruđa koja su ratari prvobitno koristili, bila su dosta primitivna (primitivni srp ili nož za žetvu – oštrica od kamena ili zubi divljači pričvršćeni za dršku od drveta; zatim se kao oruđe sadnje koriste obični štapovi za kopanje i jednostavnije motike, napravljeni tako što se oštar obrađeni kamen pričvršćivao za drvenu dršku).

U Anadoliji su npr. gajeni sočivo, grašak kao i razno jestivo korenje. Žito (pšenica, odnosno njeni srodnici kao i ječam) se proizvodilo na relativno primitivan način. Njegovi plodovi su se konzumirali uglavnom u obliku jestive guste ili retke kaše. Na to upućuju pronađene prve naprave za usitnjavanje žita u sitno ili krupno brašno.

Razvija se i tradicionalna biotehnologija. Zrna su ostavljena da fermentišu kako bi se dobila neka od poznatih pića (pivo i medovina). U isto vreme nastaje i grnčarija koja iako je bila lomljivija, zahteva jednostavniji način izrade nego kameno posuđe. Poznata je i tehnika pletenja pruća kao starija u odnosu na izradu lanenih tkanina (predenje i tkanje) za koje postoje dokazi da su izrađivane početkom petog milenijuma.

Stalna staništa – sela (sa oko 50 do 300 osoba), omogućila su da se postepeno vrši podela rada (specijalizacija) i naprave bolji rezultati u agrokulturnoj i zanatskoj proizvodnji, ali i da se obezbedi dalji tehnološki napredak⁴⁵. To je uslovalo i unapređene tokove razmene i dalo podsticaj kako ukupnom tako i razvoju agrokulture. Trgovina je jedan od značajnijih faktora koji je uticao na bolje rezultate i napredak u agrokulture. Ostvaruje se povećana proizvodnja agrarnih proizvoda (i ratarstva, i stočarstva), toliko velika da dolazi do njene razmene za

⁴⁵ U pogledu stanovanja, šatori od kože i pruća su zamenjeni prvo nastambama u zemlji – zemunicama, zatim kućama od busena a još kasnije od blata i cigala.

druge vrste proizvoda⁴⁶. Proso i soja su kao osnovne namirnice bile gajene u severnoj Kini, koren taroa je bio gajen u jugoistočnoj Aziji, a kasnije, oko 1.500 godine p.n.e., i pirinač. Tu je i tzv. vodeni bik – bufalo koji se koristio kao radna stoka. Što se tiče ostalog stočarstva, njime su se više bavili ljudi u delovima centralne Azije i današnje južne Rusije. Zbog toga su dugo upražnjavali nomadski način života. Smatra se da je upravo u ovim oblastima verovatno pripitomljen konj.

Prema prvobitnom verovanju, smatrano je da su neolitske naseobine - zemljoradnička sela predstavljale relativno uniforman oblik njihovog organizovanja sve do konstituisanja velikih civilizacija. Međutim, novija arheološka istraživanja potvrđuju da su postojale zajednice slične gradovima, tzv. pra-gradovi. To potvrđuju nalazišta grada *Katal Hujuk* u Anadoliji, iz sredine sedmog milenijuma p.n.e. Kuće su bile građene od gline i cigala, blizu jedna drugoj i sa istovetnim dimenzijama i strukturom. Slični tragovi se nalaze i u Egejskoj oblasti, zatim na Bliskom istoku, a to potvrđuje i najstarija ljudska naseobina na svetu Jerihon u kome se beleže tragovi neolitske kulture. Pretpostavlja se da su funkcije ovih pragrađova bile vezane za manufakturu i skladištenje koje je uglavnom bilo u funkciji lokalnih zemljoradničkih zajednica. To potvrđuje značaj podele rada za ukupan, pa i agrokulturni rast i razvoj. Ovakav razvoj je bilo moguće ostvariti samo u dobro organizovanim civilizacijama, a prva od njih je svakako civilizacija mesopotamskog carstva, kao uopšte prvog carstva koje je predstavljalo paradigmu za mnogo kasniji razvoj i organizaciju društvenog i ekonomskog života ljudskih zajednica (od Egipta, do stare Grčke i Rima).

⁴⁶ Ne treba zaboraviti prirodne pojave kao što su suša, poplava ili naleti insekata koje su mogle da pogode i unište selo ili više njih. Takođe, sedelački način života je pružao mogućnost za izbijanje raznih epidemija.

VELIKE CIVILIZACIJE

Izvor: Wikimedia

USPON AGROKULTURE

Područje donje Mesopotamije⁴⁷ je locirano severno od persijskog zaliva, u oblasti reke Tigra i Eufrata⁴⁸. Ono je oko 4500-te godine p.n.e. predstavljalo močvarnu zemljišnu površinu koja je bila retko naseljena. Moglo bi se reći, potpuno neprilagođena za "agrokulturu motike", kako se nazivao prethodni sistem agrikulture. Osim toga, zemljišne površine su bile bez drveća i bez kamena koji bi se mogli koristiti za eventualnu gradnju naseobina i privrednih objekata. No i pored toga, u periodu od oko 1.000 narednih godina, ova oblast je postala oblast prve velike civilizacije koja je u istoriji poznata kao Sumerska civilizacija. Nju je za tadašnje prilike karakterisala velika koncentracija ljudi i gradova u kojima su oni živeli. To su bili gradovi sa monumentalnom arhitekturom i velikim bogatstvom religijske, umetničke i pisane - literaturne tradicije.

⁴⁷ Mesopotamija - grčka reč za zemlju između reka. Ona obuhvata nekoliko značajnih civilizacija: Ura, Sumera i Akadijaca (četiri milenijuma p.n.e.), civilizaciju Ebla, Mari, Vavilona, Asirije i Ahemenida. U vreme ovih civilizacija je verovatno pronađen točak ili samo kotur. Civilizacija Persije (Irana), odnosno, Ahemenida je poznavala orezivanje vinove loze i formiranje stabla vinove loze u sedmom veku p.n.e. (Žunić i Matijević, 2004).

⁴⁸ Ove dve reke su bile od velike važnosti za uopšte razvoj agrokulture, posebno Euftrat. Tigar je reka sa dosta dubokim koritom pa se nije mnogo koristio za navodnjavanje. S druge strane, Euftrat je od svog izvora u Anadoliji do ušća svojom jakom strujom nosio velike količine mulja. Po ulasku u ravnicu, njegov tok se smiruje i mulj se počinje taložiti na samim rubovima reke stvarajući tako visoku obalu pa je reka bila na većoj nadmorskoj visini od okolnog tla. Zbog toga je bilo lako napraviti ispuste i kontrolisati nivo plavljenja zemljišta.

Navedene mesopotamske civilizacije, posebno najčešće pominjana Sumerska, bitno su uticale na razvoj kasnijih civilizacija kao što su Egipatska koja se razvijala na obalama reke Nil, civilizacija istočnog Mediterana, zatim u oblasti Egeja, Anadolije i doline Inda. Pri tom su Egipatska civilizacija i ona u dolini reke Ind predstavljale civilizacije sa obala reka, veoma slične mesopotamskoj.

Sumeri koriste promenu nivoa reka (navodnjavanje) još 4.000 godina p.n.e.⁴⁹ Ova činjenica je bila od velikog značaja za dalji razvoj agrikulture. Naime, svoj napredak u agrokulturnoj proizvodnji su ove civilizacije kao tzv. "*hidraulička društva*"⁵⁰, obezbedile primenom tehnike i tehnologije usmerene na kontrolu reka u plavnim područjima. Koristile su periode kada su se reke izlivala, kako bi usmeravanjem plavnih voda razvile novi sistem zemljoradnje. Ovaj sistem agrikulturne proizvodnje danas zovemo hidrotehničkim melioracijama. Suštinu novog sistema je činilo navodnjavanje, u ređim slučajevima odvodnjavanje⁵¹.

Ovakva orijentacija u agrokulturnoj proizvodnji je zahtevala dobru organizaciju ukupnog društva i sledstveno tome, odgovarajuću kodifikaciju kako bi se formalizovali procesi i delegirala odgovornost na konkretne učesnike. U tom smislu, vladari najstarijih mesopotamskih država su počeli da donose zakonike. Osnovna karakteristika ovakvih

⁴⁹ Sumeri poznaju tehnologiju spravljanja piva (2.500 godina p.n.e. kao i kolekcionisanje gajenih biljaka (Penčić, 2005). Uri su poznavali čekrk, vratilo i vodeni točak sa vedrima za prenos vode. Vavilonci su imali sejalicu (Šatović, 1983)

⁵⁰ Pod hidrauličkim društvima se podrazumevaju društva sa "obala reka" u kojima se porez koji su podanici plaćali (uglavnom u naturi) određivao na osnovu nivoa vode u konkretnoj proizvodnoj godini. U reku se pobadao kolac na kome je bila obeležena prosečna visina vodenog stuba. Godine koje su se odlikovale visokim nivoom vodenog stuba (u kojima je reka plavila zemljište), smatrale su se povoljne, pa je porez bio povećavan u srazmeri sa razlikom koja se ostvarivala u odnosu na prosečnu vrednost. Suprotno od toga, sušne godine, u kojima je vodeni stub bio niži od prosečno ostvarivanog, smatrale su se nepovoljnim pa se i porez smanjivao, takođe u srazmeri sa razlikom koja se ostvarivala u odnosu na prosečnu vrednost. U savremenim uslovima, koncept "*hidrauličkih društava*" kao i "azijskog načina proizvodnje - azijskog despotizma" je između ostalih, objašnjavao autor Karl Vitfogel (Wittfogel, 1980).

⁵¹ Voda iz reka se ispuštima odvodila kroz kanale koji su nekada bili širine i do 25m, pa su korišćeni i kao plovni putevi.

zakonika je bila sadržana u činjenici da oni nisu predstavljali određeni kodeks – *Corpus iuris civilis* kako to nalaže savremeno pravo, već predstavljaju *corpus* običajnog prava nastalog na pravosudnoj praksi svih nivoa vlasti, od mesnog veća starešina, preko gradske skupštine kao proširenog veća, pa do nivoa senata i senatora (Babić, 1947). Ovi zakonici nisu nastali teorijskim razmatranjem određenih slučajeva iz života ljudi i samih zajednica ili na osnovu analize stvarnih i mogućih slučajeva, već u suštini predstavljaju popis normi koje po svojim oblicima i karakteru odstupaju od tradicionalnih normi ponašanja. Njihova svrha je da sudijama u tim vanrednim slučajevima, pruže osnovu za donošenje odluka. Zato u njima nema pravne, pa ni logičke klasifikacije (Višić, 1985).

Zakonike donosi vladar u ime boga, odnosno država, dok je pojedinac, odnosno društvo u celini dužno da živi u saglasnosti sa normama koje on propisuje (Grubić, 1928). Oni su istovremeno skup građanskog, krivičnog, običajnog, procesnog i radnog prava i uglavnom su na ovim poljima obezbeđivali osnove na kojima počiva teokratsko društvo. Tu se pre svega misli na društvo onih koji vladaju – upravljaju ali i onih koji su radom angažovani - rade. Shvatanja drevnih naroda su bila da su bogovi ti koji su napravili nejednakost među ljudima i tako formirali društvene klase, pa su postojanje zakona za siromašne i zakona za bogate shvatali kao prirodno stanje. Takođe, smatralo se da se kršenjem zakona pojedinac i/ili zajednica direktno suprotstavljaju bogovima, pa stoga od njih treba da očekuje/u i odgovarajuću kaznu⁵². Zato se u zakonicima mogu naći prestupi prema bogovima, zatim, protiv svetovne i/ili crkvene vlastele kao predstavnika bogova na zemlji – kao odraza nebeske, odnosno božanske države, zatim dalje, prestupe prema porodici, i konačno, prestupe pojedinaca o kojima suprotno od drevnih načela krvne osvete i odmazde (*lex talionis*), ne odlučuju oštećena lica već se postupaju prema odredbama vladarevog zakonika.

⁵² Kako zakonici potiču od samih bogova, oni se nisu menjali hiljadama godina već su se samo dopunjavali. Dakle, oni ne predstavljaju puki zbir kompromisnih propisa nastalih kao rezultat običajnih normi, već metafizičku osnovu moralnog delovanja potekloj od samih bogova (Višić, 1985).

Najpoznatiji drevni zakonici su mesopotamski *Ur-Nam-ov*⁵³ zakonik, osnivača treće dinastije grada - države *Ur-a* (2111 - 2003 p.n.e.) koji je uspostavio stare granice akadskog kraljevstva. Ovaj zakonik sledi sumersko običajno pravo a sačuvan je u fragmentima (Višić, 1985).

Značajno je istaći da se u ovom zakoniku (redovi 87 - 96 i 117 - 122) ističe kako je kralj zemlju oslobodio od zelenaša, gusara i otimača goveda, ovaca i magaraca. Na osnovu toga se može oceniti da je to stvorilo pretpostavke za stabilizaciju privrednih uslova i imalo pozitivnog efekta na agrokulturu i stočarstvo kao dominantne privredne grane. Osim toga, zakonikom su ustanovljene i mere. U redovima 143 - 144, govori se o meri razmene (napravljena od bronzne) zvanom sila⁵⁴; zatim u redovima 145 -149 se pominje mera pod nazivom mina⁵⁵ i srebrni šekel - šiklu kao mere za težinu. Uspostavljanje ovih mera je bio put ka utvrđivanju mera razmene na širem području. To je unapređivalo trgovinu i posredno uticalo na stimulisanje razvoja agrokulture - (sitno)robne proizvodnje. U zakoniku se pominje i sadnja (red 206 - 215), zatim bežanje robova iz gospodareve kuće (red 313 - 323), namerno uzoravanje tuđe njive; natapanje vodom polja drugoga čoveka kao i slučajevi kada se obradivo zemljište ustupi drugome a ovaj dopusti da se ono zatravi⁵⁶. Za sve navedene slučajeve se pominju sankcije, a u poslednja dva slučaja nadoknada u visini tri kura⁵⁷ žita.

Pored *Ur-Nam-ovog* zakonika, poznat je još zakonik Bilalame⁵⁸, miroljubivog vladaoca Ešnune, grada-države u području reke Dijale, u XX veku p.n.e. Ovaj zakonik je nešto bolje očuvan. U članu 1 i 2 ovog zakonika se pominju mere za razmenu i njihovi međusobni odnosi. Na primer, jedan kur žita vredi jedan šekel srebra, tri qa najboljeg ulja vredi takođe

⁵³ Prevodilac i priređivač *Ur-Nam-ovog* zakonika je Finkelštajn, J. (Finkelstein, J.)

⁵⁴ Silá, mesopotamska mera za tečnost - 0,842 lit.

⁵⁵ Mina ili manu ima težinu 505 grama. Na akadskom jeziku ona glasi manu. Pored toga, pominju se još šekel ili šiklu kao i mera zvana bilu. Manu je sadržao 60 šekela, odnosno, šiklu-a ili oko 8.4166 gr a bilu je sadržao 60 manu-a ili 30.300 kg.

⁵⁶ U to vreme je već poznat dvopoljni sistem ratarenja sa ugarom koji se morao održavati kako bi se sačuvala i unapredila plodnost korišćenog zemljišta. Ugar se morao kositi i čistiti od korova nekada i do devet puta godišnje.

⁵⁷ Kur ili qurru, pisan i kao gur je vavilonska mera za zapreminu od 74, a po nekima 244 litre. Iku je mera za površinu i iznosi 7/8 jutra ili 3528,5 m².

⁵⁸ Bilalamin zakonika je preveo i priredio Gece, A. (Götze, A), (Višić, 1985).

jedan šekel srebra. Ili, jedan seah i dva qa sezamova ulja vredi jedan šekel srebra, zatim, šest mina vune vredi jedan šekel srebra, itd. Mere su iste kao i u *Ur-Nam*-ovom zakoniku.

U trećem članu se pominje iznos zakupnine koja se plaća za kola, volove i goniča. U sedmom članu se reguliše dnevna zakupnina za žetelicu, u osmom članu zakupnina za zemljište (za jedan vijač žita, jedan seah žita), u devetom članu se reguliše najamnina za iznajmljenu radnu snagu u žetvi, u 10. članu zakupnina za magarca, u 11. najamnina za mesec dana u iznosu od jedan seah srebra i jedan pan žita za ishranu. U članu 18a se pominje interes na pozajmice i on se precizno specificira (za šekel srebra na ime interesa se dobija šestina šekela i šest grana). U članu 19 se navodi da se za pozajmicu u srebru može tražiti povraćaj u žitu sa gumna. U članovima 49 - 52 se govori o odbeglim robovima što ukazuje na značaj radne snage u agrokulturi i potrebe da ona bude vezana za zemljište koje se obrađuje. Ostali članovi zakonika se ne odnose na agrar (Višić, 1985).

Od svih poznatih drevnih zakonika, svakako je najslavniji Hamurabijev zakonik⁵⁹. Nastao je po svemu sudeći u drugoj polovini njegove vladavine, dakle u njegovom zreлом dobu. Ima 282 člana od kojih nisu svi sačuvani (Marković, 1925). Slično već pomenutim zakonicima i ovaj zakonik reguliše sva bitna pitanja života i rada ljudi. Pri tom se direktno ili indirektno, na agrokulturu odnosi oko jedna trećina članova (82).

U delu gde se reguliše krađa i razbojništvo (6 - 25) postoje članovi koji regulišu krađe u agrokulturi (8) i odbegle robove (17 - 20). Dalje, zakonik reguliše i lenska (zakupnička) dobra (21 - 41), zakupnike (42 - 47), davanje u zalog (48 - 52), štete od plavljenja (52 - 56) kada se po pravilu uzima stvarna šteta, kao i nanošenje štete ispašom (57-58). Npr. kada pastir napasa ovce po polju bez pristanka (misli se vlasnika), trebalo je da

⁵⁹ Hamurabi je dao da se zakonik, zajedno sa njegovim basreljefom iskleše u kamenu dioritu, visine 2.62 m. Tekst zakonika se sastoji iz uvoda, zakonika i završnog dela i sadrže 282 propisa (uništeno oko 35 propisa, od 66 - 100). Krajem 1901. godine otkriva ga Morgan Dž. Dž. (*Morgan, J. J.*), član francuskog arheološkog društva i odnosi u Luvr, Pariz.

nadoknadi štetu u dvostrukom iznosu. Ali, ako to čini i tada kada su ostali pastiri napustili polja, kazna je predviđala petostruki iznos.

U zakoniku se regulišu i pitanja seče drveća (59), vrtlarstvo (59 - 65), zatim pitanje kupovine zemljišta koje je pod zakupom (71), najamnina (66 - 97) gde se na agrokulturu (dugove i pozajmice) odnosi devet članova (88 - 96), zatim potraživanja duga u žitu (115), kao i založeno žito (120 - 121).

U drugom delu zakonika, reguliše se uzimanje u zakup stoke - tegleće marve (241 - 249), štete nastale od stoke sklone bodenju (250 - 251), nadzor nad poljima i pitanja nadničanja (253 - 273).

Svi ovi članovi zakonika su rešavali pitanja vezana za uspostavljanje reda u životu i radu ljudi. To je omogućavalo stvaranje stabilnosti privređivanja u agraru, stimulišući ga do krajnjih granica, posmatrano za to doba. Istovremeno, zakonikom su dobrim delom određivani i razmenski odnosi, uspostavljajući tako odgovarajuću kulturnu strukturu. Međutim, činjenica je da u to vreme, pa ni mnogo kasnije, nije bilo teorijskih razmišljanja o pravu. Primer čine Solonovi i Likurgovi zakoni u antičkoj Grčkoj, hebrejska Tora ili npr. rimski zakonik dvanaest ploča.

NAVODNJAVANJE I ODVODNJAVANJE

važan faktor razvoja agrokulture velikih civilizacija je predstavljalo pronalaženje tehnologije isušivanja i navodnjavanja. Tehnologija koja se tada primenjivala u agrokulturi je zahtevala veliku - mnogobrojnu i disciplinovanu radnu snagu, ali i vešto rukovođenje i nadzor. Njega je obezbeđivala klasa sveštenika koji su bili iznad klase običnih građana, i koji su rukovodili - vladali populacijom seljaka i zanatlija. Članovi ovog, vladajućeg staleža su organizovali i nadgledali navodnjavanje, isušivanje i zemljoradnju uopšte, kao i prikupljanje proizvoda koji su služili kao porez. Bogatstvo koje je nastajalo na ovaj način i koncentrisalo se u vladajućem sloju, korišćeno je za unapređenja

koja su vršena na drugim poljima. Samim tim je došlo do još kompleksnije podele rada⁶⁰ i razvoja složenijeg sistema ekonomske organizacije. Ovo je sumerskom narodu obezbeđivalo prednost u razmeni sa drugim, manje razvijenim narodima, ali je doprinelo i širenju sumerske civilizacije. O tome svedoče seoska nalazišta kalat Jarma na obroncima Kurdskih brda u području reke Tigar, kao i pećine Belt i Hota koje leže jedna blizu druge iznad južnih obala Kaspijskog mora⁶¹. U pećini Belt (5.800 p.n.e.) eu živeli zemljoradnici koji su posedovali srpove, koji su se bavili lončarenjem, a osim ovaca i koza, držali su još svinje i krave. U selu Jarma su pronađeni i kamenovi za mlevenje zrnevlja - žrvnji. Glavna žita su bili dvoredna i jednoredna pšenica i ječam, a od stoke ovce, koze, volove, svinje, a imali su i pse.

U režimu natapanja je bilo zemljište koje je u malim parcelama podeljeno po kulturama. Pored žita, gaje se povrće i koštičavo voće, a kasnije grožđe⁶² i urme (datule). Prinosi žita su za to vreme dosta veliki. Reč je o žetvama koje 300 puta premašuju težinu semena. Glavne kulture su bile pšenica, ječam, raž, sirak i susam. Od voća su poznavali smokvu, urmu, grožđe i šipak, a bila je raširena i proizvodnja trske. Treba napomenuti da se 4.000 godina p.n.e. proizvodilo i pivo koje se ubraja u najvažnije namirnice. U Sumerskim državama su 3.000 godina p.n.e. obični radnici dobijali na ime dela nadnice jedan litar piva dnevno, niži službenici dva litra a viši službenici i do pet litara piva dnevno. Za proizvodnju piva je trošeno čak 40% proizvedenog žita (prvenstveno ječma).

U Mesopotamiji je pronađen i Almanah agrokulture napisan na glinenim pločicama klinastim pismom oko 1.700 godina p.n.e. U njemu

⁶⁰ Rođena su zanimanja kao npr. arhitektura, mašinstvo, medicina, zatim, sistematizovane su mere – rođena je matematika, a javljali su se i prvi oblici nauke. Posebni doprinos sumeraca je bilo i pisanje nastalo iz potrebe da se prave izveštaji i vodi način na koji se troši danak, dovela je oko 3000 godina p.n.e. Nastalo pismo urezivanjem jednostavnih piktografa na glinene tablice. Ovi piktografi su bili stilizovani u klinasto pismo. Dakle, ovo pismo je iznedrila birokratska organizacija.

⁶¹ Najstarije nalazište je svakako Jerihon, međutim, ovo su druga po starosti nalazišta.
⁶² Vinogradarstvo se razvilo 4.000 godina p.n.e. na južnom Kavkazu. Nakon 1.000 godina je preseljeno u Mesopotamiju, Palestinu i Egipat a od 2.000-te godine p.n.e. je zabeleženo u Grčkoj.

se navodi 250 biljaka koje su rasle u tim krajevima. Treba reći i to da je plug verovatno pronađen u Mesopotamiji oko 4.000 godina p.n.e. O tome svedoče hramski zapisi (Mesopotamski plug sa sejačicom kao otisak kasitskog pečata nađenog u *Nippuru*, Defilippis, 2005).

Kao veoma uspešna⁶³, ova civilizacija se prvo širila na sever u oblast čiji je glavni grad bio Vavilon, a zatim i dalje. Kao prvo veliko svetsko carstvo se navodi uspon Sargona od Akadije (oko 2350 - 2300. godine p. n. e.). Pored Vavilona su poznata još neka carstva kao npr. Asirsko, Persijsko i naravno Egipatsko⁶⁴. U tom kontekstu, posebno je značajna uloga Egipta kao jedne od najvećih civilizacija⁶⁵.

Egipat je krajem IV milenijuma p.n.e. još uvek bio u neolitskoj kulturi. Međutim, putem bliskih veza sa Mesopotamijom, njegov razvoj je veoma brzo stimulisan tako da je sredinom trećeg milenijuma p.n.e. dostigao fazu zrelosti u oblasti vladavine, umetnosti, religije i što je najznačajnije, ekonomije, odnosno, agrokulture kao njene osnovne delatnosti. Ova faza razvijenosti je ostala uglavnom nepromenjena sve do početka hrišćanske ere, uprkos mnogim napadima koji su dolazili sa strane ali i iznutra.

U Egiptu je podizanje brana i čitav niz pratećih mera, slično sumerskoj civilizaciji, omogućavalo razvoj agrokulture i potpunije iskorišćavanje zemljišta. Svake godine, od maja do oktobra, reka Nil natapa uski deo priobalja plodnosnim muljem. Ovo se dešava u pravilnim razmacima što pogoduje razvoju agrokulture. Gaji se pšenica (*triticum diococum* i *triticum vulgare*), proso, sočivo i različita zelen. Posle oranja i setve, državni službenici vrše kontrolu pre žetve. Želo se

⁶³ Tajna uspeha većine ovih civilizacija je bila vezana i za visokoproduktivnu zemljoradnju. Prirodna plodnost crnog aluvijumskog zemljišta je obnavljana svake godine muljem koji je zaostajao nakon prolećnih izlivanja Tigra i Eufrata, odnosno, Nila kada je u pitanju Egipat.

⁶⁴ U Egiptu je započela destilacija biljaka 3500 - 2445 godina p.n.e., zatim je napravljen prvi katastar zemljišta, a njegov značaj se ističe vezano za začetak meteorologije - prognostike. Takođe, Egipćani započinju proizvodnju piva sa dodacima urmi, meda, anisa i šafrana. Beleži se i to, da je u njihovo vreme korišćena energija vetra za pokretanje mlinskog kamenja.

⁶⁵ Egipatska civilizacija je bila veoma napredna. Sam Herodot u svojoj "Istoriji", Egipćane naziva najmudrijim ljudima na svetu (II 121, 160).

srpovima od kременa a kasnije od bronzе. Iza žetelaca su išle devojkе koje su skupljale opalo klasje. Snopovi žita su nošeni na gumno kružnog oblika gde su gazili magarci i goveda krećući se u krug. Sledeća faza je bilo vejanje na vetru kako bi se odvajalo zrno od pleve. Mlevenje su obavljale devoјčice žrvnjevima. Testo umešeno od ovako pripremljenog žita se peklo u glinenim posudama. U gradovima su postojale pekare u kojima se pekao hleb a pored njih su bile i pivare. Nadnica radnika se isplaćivala kao tri hleba, dva vrča piva i veza crvenog luka. Pivo se proizvodilo od ječma koji se još koristio i za pečenje tzv. *sirotinjskog hleba*. Grožđe je u Egipat došlo oko 2.700 godina p.n.e. Uzgajalo se na pergolama i posle berbe stavljalo u kacu koja je imala perforirano dno da bi se obezbedilo oticanje mošta. Posle presovanja, sledila je fermentacija u amforama koje su posle bile zalepljene. Poznate su bile i različite vrste smokava, šipak, breskva, šljive. Od povrća su gajeni sočivo, krastavci, crveni i beli luk, praziluk kao i raznovrsno gomoljasto povrće. Gajio se i ricinus iz koga se dobijalo ulje kao i lan za proizvodnju platna. Posebno interesantan je bio papirus koji je kao samonikao rastao pored obala Nila. Služio je za izradu obuće – sandala, od njega su pletene asure, proizvodio se papir, a njegova srž je bila jestiva.

Država se početkom trećeg milenijuma razvija kao krupna naturalna – hijerarhijska privreda.

Vladareva moć se oslanjala na čitavu vojsku činovnika sa velikim uticajem kolegijuma sveštenika. Pored slobodnih seljaka, zanatlija i trgovaca, bilo je i neslobodnih ljudi – robova. Zemljište bi radi bolje obrade često bilo davano u zakup i poluslobodnim i neslobodnim licima – robovima a mnogobrojni plodovi zemlje su bili sakupljani u magacinima vladara, pojedinih hramova i velikaša. Ukoliko lica koja su bila od njih zavisna nisu sejala žito za sopstvene potrebe, dobijala su redovno hranu iz tih zaliha. O tome svedoče razni podaci od kojih se podaci kraljevog knjigovodstva navode u tabeli 1.

Mnoge ustanove krupne naturalne privrede su zahvaljujući sistemu zaliha (sistem magacina i naturalnog žiro prometa) koje su korišćene i za slučaj nerodice, bile veoma značajne, toliko da su oživele i kasnije u helenizmu.

Razmena je obuhvatala relativno mali broj proizvoda. On je zavisio od mogućnosti za transport. U vezi sa tim je interesantno navesti da je kada su u pitanju prirodne rente, postojala mogućnost da se one prenose i na treća lica. Zakon i običaji su utvrđivali vrste plaćanja (globe, žrtve, mirenje, i sl.) koja su predstavljala prirodna davanja. Sistem se polako transformisao u feudalni sistem gde činovnik kao vladarev pomoćnik, upravlja određenim područjem ili putuje iz mesta u mesto, deleći pravdu. Pri tom su u situaciji kada su ovi činovnici dobijali trajne funkcije i kada im je dodeljivano zemljište radi izdržavanja, kao i kada su svojoj deci mogli da obezbede činovnički položaj i zemljišni posed, nastajali uslovi za činovničku vladavinu i baštinski - nasledni sistem. Na taj način je u suštini stvaran feudalni gospodar.

Tabela 1: Pregled izdatih proizvoda

Opis	Kraljici	Princezi	Oficiru telesne garde	Sudiji
<i>Hlebova</i>	10	10	20	10
<i>Krčaga piva</i>	2	1	2	1

Izvor: Neurath, O., 1957.

Egipatska privreda i njena struktura su omogućili da se nasledni sistem dugo održi u okviru pojedinih gazdinstava ali i carstva u celini⁶⁶. Ovaj administrativno-privredni poredak će kasnije, sa razvojem trgovine i uvođenjem novca, zameniti prometna privreda - novčani poredak. Tako su pored vladarevih žitnica nastale i vladareve riznice. Na to je uticala i pojava mera na osnovu koje se vršila razmena, pa postepeno dolazi do uvođenja novca. To je značajno uticalo na dalju sudbinu mnogih agrokulturnih gazdinstava. No, kao uzor dobro organizovane i uspešne privrede, Egipat je bivao meta napada raznih naroda na nižim nivoima razvoja. On je za odbranu često koristio plaćenu vojsku i ratovao sa promenljivim uspehom. Koristan efekat ovih ratova, ako ga u

⁶⁶ U tom smislu, istoričari često navode ovaj i primer Vizantije kao sistema velikih birokratija.

ratovanju uopšte ima, nastajao je kroz prenos iskustava na druge manje razvijene narode.

Kao rezultat svega, Egipat je počeo da napušta svoju rezervisanost prema strancima. Tako je Grcima bilo dopušteno da podižu stovarišta na egipatskom tlu. Trgovina je počinjala da cveta a zaduživanje je toliko ušlo u svakodnevni život, da je često, kada je trebalo vršiti naturalna davanja, dug računat u novcu. Takođe, pored Grka treba posebno pomenuti jedno od sirijskih plemena - Feničane⁶⁷ kao i Jevreje.

Feničani su se posebno isticali jer su osnivali svoje faktorije po celom Mediteranu. U oblasti agrokulture, oni su bili poznati po uzgoju pšenice. Autor Varon (II - I veka p.n.e.) opisuje da su pšenicu čuvali u dubokim bunarima na čije su dno stavljali sloj slame. Bunare su hermetički zatvarali. Bili su i veliki proizvođači grožđa i vina sa kojim su trgovali. Prema iskustvima iz njihove kolonije Kartagine, Kolumela (I vek) pominje tri načina uzgoja vinove loze: *provi*, u kome se loza oslanjala na provizorne naslone - trklje; *drugi*, u kome se puštala da puzi po zemlji; i *treći*, gde se odgajala kao stablo. Takođe, bavili su se i maslinarstvom, odnosno, proizvodnjom maslinovog ulja. Ono je imalo viušestruku primenu. Koristili su ga u ishrani, za lečenje rana, kao gorivo i za osvetljavanje prostora.

Ne sme se prevideti ni uloga Jevreja. Kao bivši agrarni narod i narod Arabije koji je bio poznat kao proizvođač tamjana i drugih skupocenih proizvoda, njihov ugled je postepeno rastao i bio od velikog značaja za tadašnje doba. Vrativši se u prapostojbinu Palestinu, oni su se

⁶⁷ Herodot navodi da su se Feničani doselili u Mediteran sa obala Eritrejskog mora. Preduzimajući zamašne pomorske pohode i trgujući sa egipatskom, asirskom i drugom robom, ubrzo su stigli u grad Arg, najpoznatiji grad zemlje Helade. Trgujući oni su prigrabili kraljevu kći Iju i odveli je u Egipat. Po ugledu na njih su kasnije i Heleni iz feničkog grada Tira prigrabili kraljevu kći Evropu (najverovatnije Kričani) i Medeju ćerku Kolhidskog kralja. Takvih slučajeva je bilo nekoliko i oni su izazvali ratove između pojedinih kraljevstava. Poznat je slučaj i sa Trojom kada su Heleni zbog jedne Spartanke uništili Prijamovu državu. Persijanci zbog svega nisu voleli Helene ali su okrivljavali Feničane kao uzročnike postupaka otimanja kraljevih ćerki. Dakle, i ovde se može reći da su slučajni događaji odredili sudbine naroda.

bavili i stočarstvom (gajenje ovaca, koza, magaraca, mula, kamila a uzgajali su i pčele) i zemljoradnjom (proizvodnja pšenice, ječma, raži, vinove loze, maslina, smokvi, badema, šipka, raznog povrća i lana).

Dakle, agrokultura se postepeno širi Mediteranom a dolinama reka, dospeva i unutar Evropskog kontinenta, na sever i zapad. Agrokulturne zajednice se šire morem, osnivajući sela na usput otkrivenim zemljištima pogodim za agrokulturu. Iako kulturološki različita, društva koja su postojala u Maloj Aziji, Mediteranu i na Balkanu, odnosno, dalje u srednoj i severnoj Evropi, brzo su širila postojeća agrokulturna znanja i oruđa. Kao osnovna agrotehnička znanja se mogu navesti:

- Obrada zemljišta motikom ili plugom;
- Rešavanje problema ponovne obrade tla;
- Primena principa odmora zemljišta; i
- Đubrenje stajnjakom.

Svi ovi narodi su u pojedinim periodima predstavljali značajne trgovačke narode. Njihovo angažovanje u trgovini se smatra razvojem novog doba u kome rat, trgovina i gusarstvo zamenjuju miran agrarni poredak. Počinje da dominira zelenaški pristup prema agrarnim zajednicama i pojedincima koji je često dovodio do propasti i/ili gubitka slobode, a nekada i gubitka života.

SUVA ZEMLJORADNJA

Velike civilizacije su se razvijale, menjale i pružale mogućnosti za dalji razvoj i napredak čovečanstva. U prvom koraku je dolazilo do stvaranja društvenih klasa. Tako se još u ranim sumerskim gradovima beležio tzv. hijerarhijski sistem. Zemlja je pripadala hramu (ili njegovom božanstvu) a njom su upravljali njihovi predstavnici, prvo sveštenici a zatim vođe klase ratnika – kraljevi i carevi koji su svoj autoritet nametali

čak i sveštenicima. Treba istaći da je tada postojala privatna svojina nad oruđem, oružjem i ličnim stvarima, ali ne treba praviti analogiju sa privatnom svojinom u današnjem smislu. Ona u današnjem smislu u ovim drevnim civilizacijama nije postojala.

Osvajanja radi sticanja ekonomske nadmoći nisu bila jedini motiv osvajača već takođe i želja za moći, dominacijom i velelepnošću. To pokazuje i čuveni osvajač Sargon Veliki koji je pokorio sve gradove Sumerije i Akadije kao i Irana, severne Mesopotamije i Sirije. Može se reći da je u to doba vladao ukupnim civilizovanim svetom, sem Egipta⁶⁸.

Svako carstvo koje je dalje nastajalo, imalo je značajan ekonomski i privredni uticaj na svoje susede. Kada je u pitanju agrokultura u okviru Mediterana, u zavisnosti od klimatskih prilika, topografije i zemljišta, razvijan je optimalan sistem agrikulture koji je ispitivan kroz više vekova. U velikim dolinama su korišćene tehnike isušivanja i navodnjavanja – irigacije. Na mestima gde nije bilo velikih reka, irigacija je zamenjivana drugim zemljoradničkim metodama.

Mnogi od ovih metoda su se pokazali neekonomični pa stoga nisu bivali prihvaćeni. Umesto toga, nastaje sistem koji je uvažavao svetla, plitka i ziratna obradiva zemljišta koja su morala da budu češće obrađivana. Dubina obrade je bila mala pošto je u zemljištu trebalo zadržati vlagu koja se skupljala u toku kišne - zimske sezone. Ovakav sistem obrade je nazvan "suva zemljoradnja" ili *agrarni sistem oranica na ugaru*, a mnogo kasnije u Americi XIX veka je nazvan "suvo ratarenje".

Ovaj sistem se zasnivao na čestoj seči šuma i njenim paljenjem na kojem je tlu nastajala makija i garizi⁶⁹. Ovakvom delatnošću čoveka se postepeno menja ekosistem. Erodirano zemljište se latinski naziva *saltus*. Drugi element kultiviranog ekosistema je plodni deo, uglavnom u nižim predelima gde se formira deblji sloj produktivnog zemljišta – *ager*. Treći element, dosta udaljen od ljudskih staništa, takođe veoma značajan

⁶⁸ Slične ambicije su tokom istorije imali poznati osvajači kao npr. Kira od Persije, Aleksandar Makedonski, Julije Cezar, i drugi.

⁶⁹ Makija je gusta, teško prohodna, zatvorena zajednica grmlja i šiblja, a garig je otvorena zajednica niskog grmlja na krečnjačkom tlu. Ispiranjem, ovo tlo biva sve manje pogodno za zemljoradnju.

za ljudsku zajednicu zbog mogućnosti nabavke drva, jeste šumoviti predeo, nazivan *silva*.

Za krčenje šuma su uglavnom korišćeni sekira i vatra. Ona nisu bila pogodna za obradu zemljišta, njive sa žitom ili travnjaci kao zemljište ostavljano na odmor (ugar). Za obradu se koristili ašovi – lopate, motike i plug.

Jednogodišnji pašnjak koji se smenjivao sa žitima, nije mogao obezbediti sva neophodna hraniva potrebna za žita. Zato se plodnost tla održavala đubrenjem organskim đubrivom. Ono se sprovodilo na sledeći način. Stoka koja je preko dana pasla na *saltusu*, noću je zatvarana na travnjaku i tom prilikom đubrila. Tako su polja tj vrtovi, bila zasejavana svake druge godine. Ovakva tehnologija obrade se beleži kao tzv. *dvopoljni sistem rotacije sa ugarom*. Pri tom je i ugar morao da se ore dva, tri pa i četiri puta, kako bi se smanjio rast korova ili neželjenih biljaka koje su oduzimale plodnost zemljištu ostavljenom da se odmara (optimalno i do devet puta). Postojale su brojne varijante ovakvog sistema ratarenja. Na ovaj način je razvijana hortikultura, arborikultura i vitikultura. Može se pretpostaviti, sa dosta ljudskog rada.

Ovakav sistem iskorišćavanja zemljišta za potrebe agrokulture poznat kao dvopoljni sistem ratarenja sa ugarom, imao je dvostruki učinak. S jedne strane je smanjivao raspoloživo zemljište pod šumama, a s druge, izazivao prehrambene krize usled nedostatka obradivog zemljišta za sve veći broj stanovnika. Stanovništvo se sve više pokreće u potrazi za raspoloživim zemljištem, nastaju periodi ratovanja sa ciljem da se oduzmu obradiva zemljišta od drugih, i konačno, obezbedi roblje kao neophodna radna snaga u agrokulturi.

Veličina imanja u posedu zemljoradnika je sve više bivala ograničena, jednim delom i zbog broja raspoložive sopstvene radne snage. To je uticalo i na ograničavanje eventualnog viška proizvoda u rodnim godinama. On je uglavnom korišćen da kompenzira, koliko je moguće, manju proizvodnju u nerodnim godinama. S druge strane, prednost su imala velika imanja – gazdinstva bogatih vlasnika, crkve i države, koja su mogla da koriste grupni rad jeftine radne snage i/ili robova. Razvija se ropstvo i novi društveni sistem. On se širio sve do

vremena poznog Rimskog carstva, i to, u najplodnijim regijama. Da bi se ustanovio red i hijerarhija, paralelno je razvijano i pravo, odnosno zakoni. Oni su imali elemente opšteg prava, obzirom da su u okviru ovakvih zakona regulisana sva životna pitanja. Zakone su uglavnom pisali vladari.

Sve postepeno doprinosi da se u poznoj fazi razvoja navedenih carstava prvo prepliću a onda formiraju grčki polisi, a kasnije i rimska država koja opstaje sve do 476. godine nove ere (pad zapadnog Rimskog carstva). Ove države su značajne i zbog toga, što u njima postepeno prestaje vladavina običaja i tradicije onako kako ih je tumačio savet staraca. Naime, početkom prvog milenijuma p.n.e., na tlu Grčke se bližio kraj sistema čvrste organizacije države koja je bivala pod uticajem vladara. Već u VIII veku p.n.e. počinje sve više da se ističe moćno zemljoposedničko plemstvo, a više naseobina počinju da se osnivaju i razvijaju kao gradovi – *polis-i*⁷⁰. To čovečanstvo uvodi u jednu sasvim novu fazu razvoja u kome agrokultura ima i dalje značajnu ali ne više primarnu ulogu. Dobar deo ovih gradova je poticao još iz Mikenskog doba, a njihov razvoj je uticao da oni vremenom postanu politički centri, sa velikim značajem za grčku *trgovinsko – zanatsko – agrarnu privredu*⁷¹.

⁷⁰ Grčki su gradovi u početku bili monarhije, iako su mnogi gradovi bili jako mali pa naziv "kralj" za njihove vladare lako može zavarati zbog današnjeg značenja te reči. U unutrašnjosti zemlje, uvek blizu obradivih površina, mali sloj zemljoposjednika je imao moć. Oni su oblikovali ratničku aristokratiju boreći se često u malim međugradskim ratovima oko zemlje. Međutim, uspon trgovačkog sloja (koji se pojavio uvođenjem kovanog novca oko 680. p.n.e.) započinje klasni sukob u većim gradovima. Od 650. p.n.e. pa nadalje, aristokratije su zbačene i zamenjene narodnim vođama nazvanim tiranima (*τυρρανοι*), reč koja nije imala današnje značenje za okrutne diktatore. Do VI veka p.n.e. se pojavilo nekoliko dominantnih gradova u grčkim poslovima. To su bili gradovi Atina, Sparta, Korint i Teba. Svaki od njih je stavio okolna seoska područja i manje gradove pod svoju upravu, a Atina i Korint su postali glavna pomorska i trgovačka sila.

⁷¹ Može se uočiti da je život u Homerovo doba bio nešto bolji nego u Mikensko, pošto je sada vlast bila u rukama šireg sloja ljudi. Stanovništvo se umnožavalo i tražilo nova zanimanja. Racionalizam trgovaca sve više prožima ceo proces kolonizacije, a grčka naselja koja su ne retko ikada prelazila granicu do koje uspeva maslina, počinju da se šire od Španije, preko južne Francuske – dolinom Rone, na sever do Italije – kolonije na Siciliji i donjoj Italiji, Trakije, južnog Krima, Male Azije i Kirene. Takođe, Grci u periodu od VII do VI veka naseljavaju područje Mramornog

Bogatiji posjednici zemljišta su vremenom napuštali selo. U gradu su imali kuće kako bi tu ostvarivali veći uticaj na upravljanje *polisom - državom*, a osim toga, tu su mogli da žive luksuznije. To je iniciralo i razvoj mnogih zanatskih proizvodnji, posebno proizvodnji luksuznih proizvoda kao što su nakit, ukrašeno oružje, i sl. Ove delatnosti su obezbedile dalji napredak i razvoj gradova, a samim tim i velike Grčke. Agrokultura je uglavnom bila prepuštena upravicima imanja i seljačkoj radnoj snazi.

i Crnog Mora što ih dalje opredeljuje da ne trguju samo dragocenostima, već svom robom. Trgovci Fokeje u VII veku osnivaju grad *Masaliju* u južnoj Francuskoj, danas Marsej. Naravno, ova ekspanzija nije ostala nezapažena pa se sve vreme vode ratovi pomorkih zemlja za prevlast.

ANTIČKO DOBA

Izvor: Wikimedia

NASTANAK I RAZVOJ GRČKE

Veruje se da su se krećući prema jugu, Grci naseljavali u nekoliko talasa pred kraj 3000. godine p.n.e.⁷². Kao poslednja seoba se beleži navala Doraca. Nakon propasti mikenske civilizacije u XII veku p.n.e., Grčka⁷³ je počela ulaziti u mračno doba. Ona je bila podeljena na veći broj malih samoupravljujućih zajednica. Oblik ovih zajednica je bio uslovljen grčkom geografijom, gde su sva ostrva, doline i nizije bili odsečeni od suseda morem ili planinskim lancima.

Nakon mračnog perioda koje se završilo u IX veku p.n.e, Grčka se postepeno ekonomski oporavljala. Njeno stanovništvo se povećalo više nego što je na raspolaganju bilo obradive zemlje. Zbog toga su započeli širenje u periodu od oko 750. godine p.n.e. Ono je trajalo 250

⁷² Oko 3.000-te godine p.n.e., u vreme bronzanog doba na Mediteranu, tačnije, na ostrvu Kritu, postojala je najstarija evropska civilizacija – Minojska. Minojci su bili veliki izvoznici agrarnih proizvoda (vina i maslinovog ulja) kao i agrarnih oruđa. Ova kultura je nastala pod izvesnim uticajem egipatske ali je nije u svemu oponašala obzirom da su uslovi u kojima je nastala bili drugačiji.

⁷³ Analizira se uglavnom period antičke Grčke iako je od svog postanka, ona prolazila kroz različite istorijske periode: Heladski period od oko 3200 – 1050. godine p.n.e., zatim, Egejska civilizacija od pre 1.600. godine p.n.e., dalje, Mikenska Grčka oko 1600 – 1200. godine p.n.e., zatim, Mračno doba oko 1200 – 800. godine p.n.e. i Antička Grčka 776 – 323. godine p.n.e. Antička Grčka je naziv koji se koristi za opisivanje sveta u kojem se govorilo grčkim jezikom, u antičkim vremenima. Od 323. do 146. godine p.n.e. je trajao period helenističke Grčke, da bi nakon toga, od 146. godine p.n.e. do 330. godine nove ere, nastao period rimske Grčke. Nakon toga, nastupa period vizantijske Grčke sve do 1453. godine, zatim, otomanske Grčke do 1832. godine, od kada nastaje period moderne Grčke (Konstam, 2003: 94-95).

godina. U tom periodu, naseljavali su kolonije u svim pravcima. Na istoku su prvo kolonizovali egejsku obalu Male Azije a onda Kipar i obale Trakije, kao i Mramorno more i južnu obalu Crnog mora. Grčka je kolonizovala i prostore sve do dalekog severoistoka Ukrajine. Na zapadu su naseljene obale današnje Albanije, Hrvatske, Sicilije i južne Italije a zatim i južna obala Francuske, ostrvo Korzika, pa čak i severoistočna Španija. Kolonije su osnovane i u Egiptu i Libiji. Današnji gradovi Sirakuza na Siciliji, Napulj, Marsej i Istanbul, u svom početku su bili grčke kolonije *Syracusa*, *Neapolis*, *Massilia* i *Byzantium*.

Grčka je vrlo brzo postala kulturno i jezičko područje mnogo veće od svog izvornog geografskog područja. Njeni gradovi nisu politički nadzirali kolonije koje su osnivali, ali su često ostajali povezani s njima u religiji i trgovini. Grci su se i u otadžbini i u inostranstvu organizovali u nezavisne zajednice. Osnovni oblik njihove vladavine⁷⁴ je bio grad - *polis*. Tako se antička Grčka sastojala od nekoliko stotina manje ili više nezavisnih gradova - država. Ovakva struktura činila je Grčku veoma različitom od drugih zajednica tadašnjeg vremena koje su bile ili plemenske zajednice ili kraljevstva čija se vladavina prostirala često na širokim područjima. Uprkos velikim udaljenostima i geografskim preprekama čak i između relativnog bliskih gradova, stari Grci su osećali da pripadaju jednom narodu. Imali su zajedničku religiju, jednake kulturne osnove i govorili istim jezikom. S druge strane, oni su bili svesni i svog plemenskog porekla. To ističe Herodot koji je kategorisao grčke polise prema plemenima. No, iako su postojali takvi odnosi, smatra se da oni nisu igrali značajniju ulogu u grčkoj politici. Nezavisnost polisa je bila odlučno branjena, a ujedinjenje je bila tema koja se retko razmatrala.

⁷⁴ U početku su mnogi grčki polisi bili mala kraljevstva na čijem čelu su bili gradski zvaničnici u ceremonijalnoj ulozi kralja - bazileusa, npr. *archon basileus* u Atni. U arhajskom period, većina njih su prerasli u aristokratske oligarhije. Prelazak vlasti s jednog čoveka na veću grupu je bio postepen i verovatno trajao nekoliko stotina godina (oko X-VII veka p.n.e.). Građani su bili samo oni slobodni ljudi koji su rođeni u Grčkoj, i koji su posedovali zemlju. Kao takvi, oni su uživali puna prava i zaštitu polisa i zakona. Kasnije je Perikle uveo izuzetke od uslova da se mora biti rođen u Grčkoj.

Razvoj grčkih gradova je uticalo i na razvoj i dalju podelu rada između grada i sela. U selu je ostao glavni deo svega rada u agrokulturi i njega su vršili članovi porodice određenog gazdinstva kao i eventualno poluslobodni članovi. Robove koje su kupovali trgovci ili one koji su zarobljeni u ratu, bilo je samo u manjem broju. Kada se tiče agrokulture, odnosi seljaka sa zemljovlasnicima su bili patrijarhalni. Oni su bili slični odnosima kakvi se beleže znatno kasnije, u srednjem veku, između seljaka i "kmeta"⁷⁵. Pri tom, iako između sela nije bilo neke veće razmene agrarnih proizvoda usled istovrsnosti proizvodnje, beleži se saradnja sela u obavljanju agrarnih radova, npr. pri žetvi. Osim toga, kao posebne profesije iz agrokulture se postepeno odvajaju lončari, kovači, lekari, i dr.

Na vrhuncu svoje ekonomske moći, u V i IV veku p.n.e. antička Grčka nije imala premca u tadašnjem svetu. Prema nekim istoričarima ekonomije, ona je imala jednu od najnaprednijih ekonomija pre pojave industrije. Navodno, prosečna dnevna plata grčkog radnika je kada se izrazi u žitu, bila oko 12 kg pšenice. To je bilo više od tri puta od onog što je kasnije, u rimsko doba dobijao npr. egipatski radnik.

Posebno treba napomenuti da je sistem obrazovanja takođe predstavljalo značajan faktor razvoja. Međutim, tokom većeg dela Grčke istorije, ono je bilo privatno, osim u Sparti. Samo bogate porodice su mogle priuštiti nastavnike za svoju decu i to kako dečake tako i za devojčice koje nakon detinjstva, kasnije gotovo nikada nisu dobijale dodatno obrazovanje sem čitanja, pisanja i jednostavnijeg računanja. To je uglavnom bilo sa ciljem da bi kasnije mogle da vode domaćinstvo. S druge strane, dečaci su učili čitanje, pisanje i citiranje delova književnih dela. Učili su i pevanje, sviranje a sve to je pratio trening fizičkih osobina. Obučavani su kao atlete ili kao ratnici. Ovo obrazovanje nisu sticali radi kvalifikovanja za neki posao, već da bi stekli pravo da budu punopravni građani. O dečacima koji su išli u privatne škole, brinuli su

⁷⁵ *Kmet* u srednjem veku, npr. u tursko doba, označava starešinu sela. Po pravilu je to bio ugledan domaćin, prvi među jednakima. Za razliku, u zapadnoevropskom feudalizmu su kmetovi bili zavisni ljudi, seljaci koji su koristili manje zemljišne površine i radili na vlasteoskim posedima - manorima.

pedagozi - paidagogos, uglavnom kućni robovi koju su za to bili posebno odabrani i koji su bili njihovi pratioci. Takođe, veoma bitan deo obrazovanja je predstavljalo učenje pod okriljem mentora. Kao posledica takvog pristupa, napredovala je filozofija i književnost, matematika, astronomija⁷⁶ i medicina. Takođe, i umetnost Grčke je ostvarila značajan uticaj na mnoge zemlje, čak i mnogo kasnije nakon njene propasti.

RAZVOJ GRČKE AGROKULTURE

Agrokultura predstavlja značajan segment ekonomije stare Grčke. Procene su da se oko 80% stanovništva bavilo agrokulturom. Grčki seljak je rano ovladao tehnikama ratarenja. Autor Durant (2004) navodi da je grčki seljak ovladao tehnikom zelenišnog đubrenja (zaoravanjem pasulja u cvetu), da su se od žita pravile jestive kaše, da je maslina imala univerzalnu namenu (jestivo ulje, ulje za masažu, osvetljenje, izvozni artikal u zamenu za druge proizvode), kako je vino postalo piće bogova stičući tako svog zaštitnika Dionisa. S druge strane, kada je u pitanju proizvodnja mesa, Grčka nikada nije proizvodila količine koje su mogle da zadovolje sopstvene potrebe. Bogatstvo agrarnih pojmova je moguće naći kako u mnogim stihovima Homerove Ilijade (XVIII, stih 550) tako i u Odiseji (IV, stih 604; IX, stih 108 - 110 i 123; i sl.). Pominju se seme, setva, oranje, stoka – naročito svinje.

Agrokultura je u značajnoj meri prožimala Grčku. To je išlo dotle da je ona formirala osnovu za način života stanovništva koji je nadživeo antičko doba. U periodu između VII i V veka p.n.e., u Grčkoj se uvode porezi seljacima. Poznat je zakon iz 621. godine p.n.e. koji je uveo Drakon. On je posebno opteretio seljaštvo. To je značajno pogoršalo

⁷⁶ Arhimed (287 - 212. p.n.e.) je bio grčki matematičar, fizičar, astronom, inženjer i što je posebno interesantno, inventor. Kako se navodi, osim ostalog, on je putem više međusobno povezanih zupčastih prenosnika konstruisao prvi mehanički kompjuter na svetu. Sa njim se moglo predviđati kretanje tada poznatih zvezda u sunčevom sistemu (npr. vreme sledećih pomračenja i sl.). To se posebno odnosilo na planetu Mesec.

njihov položaj, pa se od tada za svaki zakon koji pogoršava situaciju stanovništva, kaže da je "drakonski" zakon. No, bilo je i vladara koji su donosili progresivne zakone kao npr. Solon⁷⁷. On je oslobodio građane dužničkog ropstva, vratio im zemlju i obezbedio prava u saglasnosti sa imovnim stanjem (594. godine p.n.e.). Ali, stanje u agraru i opštem životu stanovništva je permanentno bilo veoma teško. Zbog toga je često je dolazilo do političkih borbi. U takvim borbama, grčki vladar Pizistrat iako surov, omogućio je siromašnim seljacima zemljište i kakvu takvu pravdu. To je učinio tako što im je delio imanja svojih protivnika; zatim smanjivanjem kamata, uvođenjem sudova u seoskim opštinama kako seljaci ne bi morali da idu na ročišta. Beleži se da je i davao uputstva za usavršavanje proizvodnje ulja i vina. Ovo je značajnije unapređivalo agrokulturnu proizvodnju. U vezi sa tim, oko 585. godine p.n.e. je Tales iz Mileta pokušavao da na osnovu znanja i iskustava kojim je raspolagao, predviđa rod letine.

Kada se govori o naporima da se agrokultura unapredi, treba navesti da je Anaksagora (500 - 428. p.n.e.) otkrio da ribe i biljke dišu, zatim da je Ksenofon (430 - 355. p.n.e.) smatrao zemljoradnju jednim od izvora bogatstva, da Platon - Aristokle (428 - 348. p.n.e.) konstatuje da ljudi žive samo u područjima gde se može razviti agrokultura, a da je Magon (oko 400. p.n.e.) koji je smatran za "oca učene agrokulture", napisao čak 28 knjiga za zemljoradnike. Sve ovo je bitno uticalo na razvoj agrokulture, tako da je oko 250. godine p.n.e. u Grčkoj počeo da se uvodi plodored i na taj način unapređuje biljna proizvodnja.

BILJNA PROIZVODNJA

Kako se navodi u Odiseji, još u ranom periodu grčke istorije, agrokultura i način ishrane ljudi su bili bazirani na žitima: ječmu (κριθαί / kritai), zatim durum pšenici (πρόρος / pyrros) ali i manje prisutnim

⁷⁷ Solon je napisavši Atinjanima zakone i obavezujući ih na primenu punih 10 godina na šta su se ovi zakleli. Odmah zatim je otplovio kako ne bi bio prisiljen da ih ukine a pod izgovorom da želi da vidi svet (Herodot). Putovao je u Egipat vladaru Amazisu i u Sard vladaru Krezu.

žitima kao što su npr. bili proso i pšenica. Generički termin žito (σῖτος / sitos) je u stvari bila oznaka za sve vrste žita a ne samo za pšenicu. Gotovo 90% ukupne njegove proizvodnje se vezuje za samo jednu kulturu, ječam. Razlozi za to su ležali u činjenici da je gajenje ječma bilo manje zahtevno. Osim toga, on je bio znatno produktivnije žito. Osim toga, u to vreme je u poređenju sa drugim žitima imao i veću nutricionističku vrednost.

U Grčkoj su postojale dosta oskudne zemljišne površine (στενοχωρία - stenokhōría). Način njihove obrade se zbog toga nije razlikovao od obrade zemljišta kakva je vršena u prethodnim istorijskim periodima. U upotrebi je bio antički nepoduprti laki plug koji je obezbeđivao zaista skromnu tehniku obrade tla. Zbog toga su raspoloživa zemljišta i tehnika njihovog kultiviranja zahtevala da Grčka izvrši kolonizaciju. Otuda enormni značaj Anadolije kao poznatog agrarnog područja. Zaposedajući je, Atinska država je istovremeno preuzela kontrolu nad proizvodnjom već pomenutih vrsta žita.

Kada je u pitanju brašno kao osnovni proizvod koji se dobija mlevenjem žita, stari Grci su izmislili dve osnovne sprave za vodenicu: vodenički točak i zupčasti prenosnik. Prvi dokazi o vodeničkom točku koji je pokretala voda, potiču iz III veka p.n.e. u mestu Perahora u Grčkoj. Rad vodenica je prvi opisao Filon iz Bizanta (280 - 220. godine p.n.e.).

Vodenica predstavlja građevinu u kojoj se nalazi struktura sačinjena od vodeničnog točka, mlinskog kamena i nasipne kupe. Voda, obično reka ili manji potok mehanički pokreće vodenični točak koji takođe sistemom vratila pokreće mlinski kamen. Mlinski kamen rotira na stacionarnom kamenu a meljivo (žita) polako ulaze u sredinu mlinskog kamena iz tzv. nasipne kupe.

Danas se po položaju vodeničnog točka razlikuju dva tipa vodenica: sa vertikalnim i sa horizontalnim točkom. U oba slučaja mlinski kamen se uvek kreće horizontalno, direktno pomoću vratila ili kod vertikalnih, pomoću sistema zupčanika.

Prve vodenice koje su se javile, bile su sa horizontalnim vodeničkim točkom. Razvijene su u grčkoj koloniji Bysantium. Sam

nastanak ovih vodenica kao i princip rada je pored arapskih interpretacija, opisao i objasnio britanski historičar tehnologije Lewis (1997)⁷⁸. Kao osnovni delovi jedne vodenice, mogu se navesti:

- gornji mlinski kamen koji poseduje otvor kroz koji se dovodi žito za mlevenje
- donji mlinski kamen
- nasipna kupa u koju se sipaju meljiva (uglavnom žita za mlevenje)
- pogonsko vodeno kolo sa uglavnom drvenim ili metalnim lopaticama
- drveno vratilo kojim se ostvaruje veza pogonskog kola sa mlinskim kamenom
- drveni mehanizam za regulaciju - kontrolu brzine okretanja mlinskih kamenova - finoće mlevenja
- mesto na kome se sakuplja mleveno brašno
- dovod vode na pogonsko kolo
- vodo-dotok, voda posebnim kanalom izvedena iz rečnog toka, često paralelan sa rečnim tokom kako bi se mlinu u različita godišnja doba obezbeđivala dovoljna količina vode za pogon.

Vodenički točak je predstavljao glavni deo postrojenja. To je veći drveni točak s nizom lopatica raspoređenih približno radijalno po obodu, na koji se usmerava voda. On pretvara energiju vode koja pada ili teče u okretanje glavnog vratila. Sa vratila se mehaničkim prenosom energija vode prevodi do radnih mehanizama. Već prema konstrukciji vodenice i prirodnim uslovima, voda nailazi s boka, nekad i sa donje strane.

U najranije zapise o vodenicama se ubraja i zapis iz I veka p.n.e. Naime, grčki epigramist Antipata - Antipater od Soluna je navodio da postoji unapređeno vodenično kolo koje omogućava redukciju ukupnog broja radne snage koja se pre toga koristila za ove poslove, i to vezuje za

⁷⁸ Postoji i detaljni opis rimske vodenice koji je u periodu između III i I veka p.n.e. napravio Vitruvije.

period između 20-te godine p.n.e. i 10-te godine nove ere (n.e.). Takođe, i grčki geograf Strabon je u svojoj "Geografiji" pisao da još pre 71. godine p.n.e. postoje vodenice za mlevenje žita u Aziji Minor u mestu Cabira (Wikander, 1985).

Iako su gajili žita i unapređivali tehnologiju njihove upotrebe za ljudsku ishranu, Grci su se ipak i po pravilu, naseljavali na prostorima u kojima su uspevale masline. Ova proizvodnja je vezana još za rano-grčku istoriju. Sadnja maslina je istovremeno predstavljala i dugoročnu investiciju, obzirom da je zahtevala period od oko 20 godina do komercijalnog roda.

Branje maslina se obavljalo od kasne jeseni pa sve do rane zime. Ono se obavljalo ručno ili uz upotrebu drvenih kolaca. Masline su se sakupljale i ostavljale da fermentišu nekoliko nedelja pre no što se iz njih počne sa ceđenjem ulja. Presa je predstavljala pronalazak koja je nastala kao invencija u rimskoj republici (u II. veku p.n.e.). Ulje se čuvalo u zemljanim - *terra cotta* posudama - amforama koje su služile za prenos⁷⁹.

Jesen je bilo i doba za branje i orezivanje voćnih stabala i vinove loze kao i za sakupljanje leguminoza. Tako je pored maslina, od "vajkada" u Grčkoj gajeno i grožđe. Ono je odlično uspevalo u suncem obasjanom i dosta kamenitom području, još od vremena bronzanog doba. Grožđe se u velikoj meri koristilo za pravljenje vina. Takođe, u istim prirodnim uslovima su gajene još smokve, badem, i nar.

Raznovrsno povrće se uspešno gajilo u vrtovima i to pre svega, kupus, crni luk, beli luk, sočivo, pasulj i slanutak - leblebije (lat. *cicer aristicum*). Osim toga, gajeno je i začinsko, aromatično i lekovito bilje. Tu su menta, zatim, timijan, origano, žalfija, laneno seme, seme susama i bulke.

STOČARSTVO

Stočarstvo je takođe bilo zastupljeno ali nije bilo posebno razvijeno. Na to su uticala geografska ograničenja. Međutim, svejedno

⁷⁹ Antički sudovi za čuvanje i transport vina, ulja, žita, i dr.

mu se pridavao potrební značaj. Tako je u vreme Homera stočarstvo smatrano osnovom ljudskog bogatstva. Beleži se i da je još u mikensko doba ono bilo razvijano. Posebna pažnja je posvećivana govedarstvu. Ali usled širenja u druga manje povoljna geografska područja, ova vrsta proizvodnje je brzo izgubila značaj. Volovi su bili retki i koristili su se kao radna, a ređe kao žrtvena stoka. Od krupne stoke su uglavnom bili uzgajani magarci, mule a bile su poznate i različite varijante njihovog ukrštanja. Ove rase stoke su korišćene pošto je grčko klimatsko podneblje predstavljalo dosta suvo područje, a poznato je da su to uglavnom manje zahtevne rase stoke u pogledu ishrane i izdržljivije u takvim klimatskim uslovima. Konji su uzgajani u dolinama - ravnícama Tesalije i Argolisa. Smatrani su luksuznim životinjama koje označavaju bogatstvo.

Koze i ovce su u praksi bile najzastupljenije vrste stoke. Njih je bilo lako uzgajati i u manje povoljnim geografskim uslovima. One su pored mesa omogućavale još i vunu ili dlaku - kostret, kao i mleko, odnosno sir. O saznanjima o stepenu njihovog razvoja svedoči Aristotel koji je pisao da "ovce postaju bremenite posle tri do četiri pripusta. Ako kiša padne posle pripusta, on se mora ponoviti". Takođe, navodi da "crna ili bela boja jagnjadi zavisi od boje vena ispod jezika ovna". Pored toga, on opisuje i embriogenezu pileta (Durant, 1991).

Pored koza i ovaca, gajile su se još svinje i živina. Takođe, velika zastupljenost je bila i pernatih životinja. Gajile su se uglavnom kokoške i guske.

Gotovo svako gazdinstvo se u određenom stepenu bavilo stočarstvom. To se odvijalo uglavnom na travnatim i manje plodnim zemljištima (živina ili male životinje). Osim toga, neke vrste stoke su obitavale u okviru domaćinstva i tu su bivale hranjene ostacima hrane. Ali, postojala su i specijalizovana gazdinstva za stočarsku proizvodnju. Tako su stada ovaca uzgajana u dolinama tokom zime i u planinama tokom leta. Međutim, treba istaći da je pored isključivo stočarski orijentisanih gazdinstava bilo i kombinovanih. Ona su se bavila kako stočarskom tako i ratarskom proizvodnjom.

SISTEM I TEHNOLOGIJA OBRADJE ZEMLJIŠTA

Radovi Hesioda iz VIII veka p.n.e. i Ksenofona iz IV veka p.n.e. pružaju više informacija o obradi zemljišta. Ovi autori su beležili da je jesen bilo veoma važno godišnje doba. Tada se obezbeđivalo drvo kao ogrev koje se koristilo u zimskom periodu, pošto je zima u planinskim područjima bila oštrija. Tvrdo zemljište koje se preko leta formiralo na poljima žita, trebalo je uzorati plugovima. Najčešće su korišćeni drveni a ređe gvozdeni plugovi. Zatim se uzorano zemljište ručno zasejavalo.

Antički, tzv. nepoduprti plug je bio primeren površinskoj obradi tla. On je odgovarao terenima mediteranskog područja gde se dosta dugi period vremena i koristio. To je u suštini bila motika koju su vukla jedan ili dva vola. Polja su se orala unakrsno više puta. Njegov simetrični lemeš, ponekad prekriven gvožđem ali najčešće izrađen od drveta otvrdnutog na vatri, pre bi se moglo reći da je grebao zemljišnu površinu nego što ju je sekao.

Proleće je bilo kišno doba koje su zemljoradnici koristili da ugar pripreme za proizvodnju. U okviru ratarenja, koristio se sistem dvopolja za rotaciju biljaka i popravku proizvodnih svojstava zemljišta (jedne godine proizvodnja, druge ugar). Upotreba tropoljnog sistema u kasnijem periodu (sa leguminozama) je bila veoma otežana usled lošeg kvaliteta zemljišta, nedostatka radne snage, kao i nedostatka mehanizacije. Stari Grci nisu koristili stajnjak za đubrenje zemljišta njiva, verovatno zbog malog broja stoke (goveda). Jedini način đubrenja je bilo zaoravanje trava i korova na parcelama koje su bile na ugaru, dakle, tokom vremena odmora zemljišta.

Tokom leta je bilo neophodno vršiti navodnjavanje. U junu je žetva vršena srpovima dok kose nisu korišćene. Pšenica se odvajala na gumnu uz pomoć stoke, magaraca, mula i eventualno volova. Sa njom su dalje radile žene i robovi.

Što se tiče invencija koje bi zamenjivale ljudski i rad stoke, njih nije bilo u velikom broju. Najznačajnija inovacija je svakako već pomenuti hidraulički točak i zupčasti prenos za vodenicu. Njih su Grci pronašli u vreme rimske vladavine (tzv. rimske Grčke). Slično je i sa

irigacijama, zatim sa unapređenjem zemljišta i uzgojem stoke. Dve žetve godišnje praktično nije bilo, sem u delu koji je nazivan Messinia.

SVOJINA NA ZEMLJIŠTE

Svojinu nad zemljištem je dosta teško opisati obzirom da sem Atine i još nekih područja, uglavnom nema podataka o svojini i distribuciji zemljišta u staroj Grčkoj. No i pored toga, većina autora je smatrala da je u periodu do V veka p.n.e. zemljište pripadalo velikim posednicima. U Atici je zemljište bilo podeljeno na manje površine, dok je npr. u Tesaliji bilo krupnih vlasnika.

Vlasništvo nad zemljištem i borba oko vlasništva je uvek izazivalo tenzije. One su se odnosile kako na krupne vlasnike i njihovu međusobnu borbu, tako i na odnos između krupnih i sitnih vlasnika. Između zemljoposjednika i seljaka su tenzije zabeležene još od VIII veka p.n.e. One su bile posledica činjenice da su seljaci teško preživljavali na relativno malim posedima i u odnosima kakvi su tada vladali. Verovatno je i to da su usled porasta populacije i smanjenja smrtnosti dece, seljačke porodice narastale. U Atini je kakvo takvo rešenje došlo sa već pomenutim vladarem Solonom u 594. godini p.n.e. On je ukinuo ropstvo za dug i doneo još neke mere koje su olakšale poziciju seljaka. Dalje, u V veku p.n.e. je praksa javnih radova - *liturgija* (*leitourgia* /*leitourgia*) većim delom bila preneti na bogate slojeve. To je dovelo do smanjivanja krupnih poseda. Procenjuje se da je npr. u Sparti, Likurgovim reformama obezbeđeno 10 do 18 ha zemljišta svakom građaninu.

U drugim delovima Grčke, tzv. tirani⁸⁰ su izvršili redistribuciju zemljišta oduzimajući ga od bogatih političkih neprijatelja. No, od IV

⁸⁰ U početku, mnogi grčki polisi su predstavljali mala kraljevstva. Njima su upravljali bazileusi, gradski zvaničnici u ceremonijalnoj ulozi kralja, npr. *archon basileus* u Atini. No, već u arhajskom periodu, većina od njih su postali aristokratske oligarhije. Prelazak vlasti s jednog čoveka na veću grupu, bio je postepen, i verovatno je trajao nekoliko stotina godina (oko X-VII veka pre nove ere). Aristokratske grupe su povremeno držale vlast obzirom da su se često sukobljavale oko pojedinačnih interesa. To je uticalo da se pojave tzv. tirani. Oni su vladali po

veka p.n.e. dolazi do ponovne koncentracije zemljišta u rukama manjeg broja zemljoposjednika, uključujući tu i Spartu.

Pored navedenog, treba istaći i to da je deo zemljišta u Grčkoj (tzv. *deme* – teme⁸¹, u Atici) bio u javnom vlasništvu. Ono se uglavnom davalo na korišćenje bogatijim zakupcima. Grčki vojnik (*Stratiot*) je takođe dobijao zemljište. Ono se nazivalo stratiotsko imanje. Njega je vojnik dobijao kao baštinu (nasledno vlasništvo) zato što je služio vojsku. Međutim, problem je bio u tome što je imanje trebalo obrađivati u periodu od proleća do jeseni i često, u isto vreme ratovati. Da bi se ovakve situacije prevazišle, imanja su korišćena tako da mogu finansirati profesionalne vojnike (da se opremi jedan ili više konjanika za rat). Na osnovu toga, može se reći da stratioti po pravilu nisu ratovali, već da su plaćali i izdržavali vojsku. Takođe, s obzirom na opšte stanje u Grčkoj, može sa sigurnošću zaključiti da njihova imanja kao veliki posedi, nikada nisu bila tolika, da bi po obimu dostigla veličinu rimskih latifundija.

ISHRANA U STAROJ GRČKOJ

Starogrčku kuhinju karakteriše štedljivost koja je dobrim delom uslovljena nedovoljno razvijenom agrokulturom. Grčku su sačinjavali gradovi – polisi sa zaleđem koje je trebalo da obezbedi osnovne agrokulturne proizvode ali su Grci sve vreme bili dobri trgovci pa je njihova kuhinja bila pod značajnim uticajem Mediterana. Bila je bazirana na tzv. "mediteranskoj triadi" koju su sačinjavali pšenica, odnosno njeni srodnici spelta i pir, zatim maslinovo ulje i vino. Saznanje

sopstvenom nahođenju. Tako je Atina "zapala" u tiraniju u drugoj polovini VI veka p.n.e. Kada je tiranija okončana, atinjani su osnovali prvu demokratiju na svetu kao rešenje kojim su sprečili aristokratiju da ponovo osvoji vlast.

⁸¹ Tema je vojno-administrativna jedinica. Prvo je predstavljala naziv za vojnu jedinicu, zatim, za mesto gde je bila stacionirana vojna jedinica, pa konačno naziv za oblast. Prve teme su nastale u Levantu, a kasnije u Maloj Aziji kao bezbednim oblastima gde je postojala tematska vojska.

o starogrčkoj kuhinji i navikama u ishrani proizlazi iz velikog broja književnih dela (Aristofanove komedije i citati sačuvani iz II i III veka, dalje od gramatičara Athenaeusa) i drugih pisaca iz različitih perioda grčkog postojanja kao i umetničkih dokaza (umetničke informacije se često nalaze u crno-crvenim figurama i terakotskim figurinama).

OSNOVNE NAMIRNICE KORIŠĆENE U ISHRANI

Hleb: žita, odnosno hleb su predstavljali osnovni sastojak i element ishrane starih Grka. Za pripremu hleba su se koristile dve glavne vrste žita: pšenica (σῖτος *sitos*) i ječam *krithe* (κριθή). Zrna žita su omekšavana i prerađivana u grubo ječmeno brašno od čega su pravljene - oblikovani hlebovi, često pljosnate ploče koje su se jele bez ili sa sirom ili medom. Grci su dosta kasnije koristili alkalije (νίτρον *nitron*) ili vinski kvasac kao sredstvo za podizanje testa što mu je poboljšalo ukus.

Hleb je pečen u kućnim pećnicama od gline *ipnos* (ἰπνός) postavljene na nogare. Hlebna pšenica koja se teško gajila u mediteranskom podneblju i beli hleb napravljen od nje, jela je uglavnom viša klasa ljudi, dok su siromašni jeli grublji hleb izrađen od pira i ječma.

Jednostavnija metoda za pečenje se sastojala u postavljanju žara na pod i pokrivanja kupe sa kupolastim poklopcem *pnigeus* (πνιγέως). Kada je postignuta dovoljna temperatura, žar se pomerao u stranu a na topli pod se stavljalo testo koje se zatim poklapalo i oko njega bio raspoređen žar. Ovaj metod se i danas tradicionalno koristi u Srbiji i u drugim zemljama na Balkanu, gde se naziva crepulja ili sač. Kamena rerna nije se pojavila sve do rimskog perioda. Solon atinski kao zakonodavac iz VI veka p.n.e. je propisao da se pšenični hleb koristi samo za praznike. Beleži se da je hleb krajem V veka p.n.e. prodavan na tržištu i bio je dosta skup.

Ječam je bilo lakše proizvoditi ali je od njega bilo teže napraviti hleb. Obezbeđivao je hranljiv ali veoma težak hleb. Zbog toga je često bio pečen pre mlevenja, praveći od njega grubo brašno *alphita* (ἄλφιτα). Od tog brašna je pravljena *maza* (μάζα), osnovno grčko jelo. U miru, Aristofan koristi izraz ἑσθίειν κριθᾶς μόνας, sa bukvalnim značenjem

"jesti samo ječam", odnosno, ishrana na hlebu i vodi. Poznati su mnogi recepti za *mazu*. Služila se kao kuvana ili sirova, kao supa ili napravljena kao knedle ili pločice. Slično kao i pšenični hleb, mogla se služiti sa sirom ili medom.

Voće i povrće: U staroj Grčkoj su voće i povrće bili značajan deo ishrane stanovništva pošto su Grci konzumirali mnogo manje mesa nego što je danas uobičajeno.

Voće, sveže ili suvo, kao i orahe su stari Grci koristili kao desert. Pored velikog broja voćnih vrsta, važno voće u ishrani Grka su bile smokve, grožđe i nar. Poznat je bio dezert od smokava i bobica. Osušene smokve su bile korišćene kao predjelo ili kada se pije vino. U ovom drugom slučaju, često su jeli i kestenje, leblebije i jestivo šumsko orašasto semenje⁸².

Najznačajnije povrće su predstavljale mahunarke. One su bile važne biljke kako u ishrani, tako između ostalog i zbog toga što su imale sposobnost da oplemene iscrpljeno zemljište (proizvođači neophodni azot). Ovo je bilo poznato do vremena Ksenofona. Kao jedan od prvih odomaćenih useva koji je poznat u Grčkoj jeste sočivo - leće (nalazi se na arheološkim lokalitetima već u vreme Gornjeg Paleolita).

Povrće se koristilo za spravljanje supa, kao kuvano ili kao pire *etnos* (ἔτνος). Začinjavano je maslinovim uljem, sirćetom, biljem ili ribljim sosom. Siromašne porodice su koristile hrastovu koru *balanoi* (βάλανοι). U gradovima je sveže povrće bilo skupo i stoga su siromašniji stanovnici grada morali da koriste suvo.

Kao predjelo su bile korišćene sirove ili usalamurene masline. Maslinovo ulje kao proizvod koji se dobijao ceđenjem maslina, bilo je predmet trgovine. Korišćeno je kao element jela, za ogrev i osvetljavanje a njime se i mazalo lice da bi se dobio bolji ten.

Lentil supa *phakē* (φακῆ) je bila tipično jelo radnika. Sir, beli i crni luk su u ishrani tradicionalno koristili vojnici. U Aristofanovom delu

⁸² Šumsko drveće sa glatkom korom koje raste u evropskim šumama. Njihovo seme trostranog oblika se nalazi u bodljikavoj opni sličnoj kestenu ali znatno manje. Kad se ukloni pokožica, seme koje je bele boje se može jesti ili pripremati na različite načine. U antici su ga ljudi dosta koristili.

"Mir", miris luka obično predstavlja vojnike; tako da kada su horovi pevajući slavili kraj rata, pevali su: *Oh! radosti, radosti! Nema više kacige, nema više sira ili luka!*⁸³ Korišćen je i gorki *orobos* (ὄροβος) grahorica koja je smatrana za porodičnu hranu.

Riba i meso: Potrošnja ribe i mesa je varirala u zavisnosti od bogatstva i lokacije domaćinstva. Unutar države, dublje na kopnu je bio dozvoljen lov na zečeve i ptice. Uglavnom se odvijao postavljanjem zamki. Seljaci su takođe na svom gazdinstvu gajili perad, uglavnom kokoši i guske. Bogatiji zemljoposednici su gajili koze, svinje ili ovce. U gradu je meso bilo skupo, osim svinjetine. U Aristofanovo doba su prasad koštala tri drahme, što je bila trodnevna plata javnog službenika. Kobasice su bile uobičajena hrana kako za siromašne tako i za bogate. Arheološka iskopavanja u *Kavousi Kastru*, *Lerni* i *Kastanasu* su pokazala da su se u bronzanom dobu u Grčkoj ponekad konzumirali i psi uz uobičajenu stoku svinje, goveda, ovce i koze.

Spartanci su prvenstveno jeli supu koja je napravljena od svinjskih nogu i krvi, poznatih kao *melas zōmos* (μέλας ζῶμος) što znači "crna supa". Prema Plutarhu, bila je "toliko vredna da su se stariji muškarci hranili samo njom, ostavljajući meso mlađima." Ona je bila čuvena među Grcima. "Naravno, spartanci su najhrabriji ljudi na svetu", šalio se Sibarit govoreći da bi bilo ko umro deset hiljada puta pre nego uzeo učešće u takvom načinu ishrane. Pravljen je od svinjetine, soli, vinagera – sirćeta i krvi. Jelo se služilo sa *mazom*, smokvama i sirom uz koje su ponekad dodavali divljač i ribu. Autor *Aelian* iz perioda od II do III veka je tvrdio da je spartanskim kuvarima bilo zabranjeno da kuvaju nešto drugo osim mesa.

Na grčkim ostrvima i na obali su se često jeli riba i morski plodovi (lignje, hobotnice i školjke). Ova navika je prelazila i na kopneni deo pa su je prevozili i u unutrašnjost. Sardine i incuni kao relativno jeftina riba su bili redovno prevoženi za građane Atine. Ponekad su ih prodavali sveže ali češće usoljene. U III veku p.n.e. je mali grad *Boeotian*

⁸³ "Mir" 1127 - 1129, "Mir" je preveo: Eugene O'Neill, Jr. 1938. Pristupljeno 23 May 2006.

u Akraifiji, u blizini jezera Copais, po ulovu riba bio čuven u celoj Grčkoj, posebno zbog jegulja. Naime, jegulje su se koristile u ishrani vekovima, pa čak i kasnije, u srednjem veku. One nisu imale kostiju sem kičme, pa su bile zgodne za jelo. Međutim, možda je bilo važnije to što su se nakon ulova dugo mogle održavati žive i sveže. Njih je slavio junak *Acharnians*. Od ostalih slatkovodnih riba su se koristile još štuke, šarani i manje cenjeni som. Npr. u Atini su se jegulje, tzv. *conger* - jegulje i morski grgeči (Ὠρφός) smatrali odličnim delicijama. Različitim vrstama slatkovodne i morske ribe se i trgovalo. Kada je u pitanju morska riba, zabeleženo je da su najjeftinije bile srdele i njima slične ribe, a najcenjenija je bila atlanska tuna. Ona je u odnosu na prvopomenutu ribu bila trostruko skuplja. Pored ovih vrsta, uobičajene morske vrste su bile još žuta tuna, crveni cipal (bukva) i sabljarka koja je predstavljala posebnu deliciju. Riba se jela pržena, grilovana, kuvana i usoljena.

Jaja i mlečni proizvodi: Grci su uzgajali prepelice i kokoške delimično i zbog njihovih jaja. Neki autori hvale i fazanska jaja i jaja egipatske guske koja su bila prilično retka. Jaja su kuvana mekano ili tvrdo a korišćena su i kao desert. Belanca, žumanca i celo jaje su takođe bili upotrebljeni i kao sastojci u pripremi jela.

Na selu se pilo mleko *gala* (γάλα) ali se retko koristilo u kuvanju. Maslac *bouturon* (βούτυρον) je bio poznat ali se takođe retko koristio: Grci su ga smatrali kulinarskim sastojkom koji su dosta koristili Tračani na severnoj egejskoj obali. Sami Grci su uživali u drugim mlečnim proizvodima, naročito kiselomlečnim. Πυριατή *pyriatē* i *Oxygala* (οξύγαλα) su bili slični sirovom siru ili možda jogurtu. Najviše od svih su se koristili kozji sirevi. Sveži i tvrdi sir je prodavan u različitim prodavnicama. Sveži je koštao oko dve trećine cene tvrdog. Sir se jeo sam ili sa medom ili povrćem. Takođe je korišćen kao sastojak u pripremi mnogih jela, uključujući riblje specijalitete. Postoji recept od sicilijanskog kuvara *Mithaecusa*: "*Tainia*: gut, odbaci se glava, ispira i filetira, dodaje sir i maslinovo ulje". Međutim, dodavanje sira izgleda da nije bilo svuda prihvaćeno jer postoje svedočanstva da npr. kuvari sa Sirakuze pokvare dobre ribe dodavanjem sira.

Pića: Najopštije piće je bila voda. Obezbeđivanje vode svakodnevno je bilo zadatak za žene. Iako su bunari bili uobičajeni, poželjna je bila izvorska voda. Prepoznata je kao hranljiva jer je obezbeđivala rast za biljke i drveće. Takođe je bila poželjno piće. Pindar je nazvao izvorsku vodu prikladnom kao med.

Uobičajena posuda za piće je bila *skiphos* napravljena od drveta, terakote ili metala. Autor Kritias takođe pominje *kothon*, spartanski pehar koji je imao vojnu prednost sakrivanja boje vode od pogleda i prljanja blatom njegovih ivica. Stari Grci su koristili i posudu koja se naziva *kylix* (plitka posuda), a za bankete je korišćen *kantharos* (duboka šolja sa ručkama) ili *rhiton* koji je predstavljao rog za piće, često oblikovan u obliku glave čoveka ili životinje.

Vina: Smatra se da su Grci napravili crvena, roze i bela vina. Kao i danas, vina su se razlikovala u kvalitetu od opštekorisćenih stonih vina do vrednih berbi. Uglavnom se smatralo da su najbolja vina došla sa Thasosa, Lesbosa i Chiosa. Kritsko vino je kasnije takođe postalo poznato. Tzv. drugo vino je pravljeno od vode i patoke (ostatak od izmuljanog grožđa), pomešano sa osušenim kvascem. Pravili su ga na selu za sopstvenu upotrebu. Grci su ponekad zaslađivali svoje vino medom i pravili lekovita vina dodajući timijan, metvicu (barska menta) i druge biljke. Do perioda I veka ako ne i pre toga, Grci su poznavali i vino sa ukusom borovine (kao savremena retsina). Autor Aelian pominje i vino pomešano sa parfemom. Kuvano vino je takođe bilo poznato kao i slatko vino sa Tasosa, slično vinu porto.

Vino je uglavnom presecano vodom. Smatralo se da će ako se pije *akratona* ili "čisto vino" iako se znalo da su ga tako pili severni varvari, ono dovesti do ludila i smrti. Vino je mešano u *krateru* odakle su robovi sa vrčevima nalivali *kylix* onoga koji pije. Smatra se i da je vino imalo i lekovite moći. Aelian pominje da je vino iz Heraia u Arkadiji činilo muškarce glupima ali žene plodne. Nasuprot tome mišljenju, Ahinovo vino je smatrano vinom koje izaziva abortus. Stoga, izuzev terapijske upotrebe, grčko društvo nije odobravalo ženama da piju vino. Prema Aelianu, Masalijski zakon je zabranio ženama da piju vino i

ograničio ih da piju vodu. Sparta je bio jedini grad država u kome su žene uobičajeno pile vino.

Vino namenjeno lokalnoj upotrebi je uglavnom držano u koži. Ono koje je bilo namenjeno prodaji je sipano u *pithoi* (πίθοι), veliki vrč od terakote. Odavde je dekantirano u amfore koje su bile zatvarane i tako pripremljene za prodaju. Odgovarajuće berbe iz kojih je nastalo kvalitetno vino su nosile pečat proizvođača ili gradskih sudija koji su garantovali njihovo poreklo. Ovo je bio jedan od prvih primera označavanja geografskog ili kvalitativnog porekla proizvoda.

Kykeon: Grci su takođe pili *kykeon* (κυκεών, od κυκᾶω *kykaō* što znači mućkati ili mešati). To je bilo piće i obrok. Osnovu je predstavljao ječam kome su dodavani voda i biljke. U Ilijadi se pominje da piće takođe sadrži kozji sir. U Odiseji, *Circe* je dodavao med i magični napitak. U homerskoj himni Demeteri, boginja odbija crveno vino ali prihvata *kykeon* napravljen od vode, brašna i mente (barska menta).

Ovo piće je bilo popularno kao ritualni napitak, posebno na selu: Theophrastus u svojim "Karakterima" opisuje neobičnog seljaka koji je pio puno *kykeona* i tako se obrukao u Skupštini svojim lošim dahom. Ovo piće je imalo reputaciju i kao dobro za probavu.

OBROCI U KUĆI

Grci su praktikovali tri do četiri obroka dnevno. Doručak ili *akratismos* (ἀκρατισμός) se sastojao od ječma koji se potapao u čisto vino *akratos* (ἄκρατος). Ponekad su ga dopunjavali još smokvama ili maslinama. Takođe su jeli i palačinke zvane *τηγανίτης* (*tēganitēs*), *ταγηνίτης* (*tagēnitēs*) ili *ταγηνίας* (*tagēnias*)⁸⁴.

Tageniti su bili izrađivani od pšeničnog brašna, maslinovog ulja, meda i kiselog mleka. Služili su se za vreme doručka. Postojala je još jedna vrsta palačinke zvana *σταϊτίτης* (*staititēs*), *φροσταϊτινος* (*staitinos*). Izrađivala se "od brašna ili testa pira (spelte)" izvedeno iz *stais* (σταῖς) -

⁸⁴ Sve ove reči proizilaze iz *τάγηνον* (*tagēnon*) ili tiganj. Najranije proverene reference je moguće naći u radu pesnika *Cratinus*-a i *Magne*-a iz V veka p.n.e.

"brašno pira". Autor *Athenaeus* u svojom radu *Deipnosophistae* pominje *staititas* premazan sa medom, susamom i sirom.

Brzi ručak *ariston* (ἄριστον) se obavljao oko podne ili rano popodne. Večera *deipnon* (δειπνον) je predstavljala najvažniji obrok i uglavnom se uzimala nakon što padne mrak. Dodatni lagani obrok *hesperisma* (ἑσπερίσμα) se ponekad uzimao u kasnim popodnevrim satima. Nekada se kasno popodne služio i obrok umesto večere, tzv. "ručak-večera" koji se zvao *aristodeipnon* (Ἄριστόδειπνον).

Muškarci i žene su odvojeno konzumirali obroke. Kad je kuća bila suviše mala, prvo su jeli muškarci a žene kasnije. Robovi su služili večeru. Aristotel navodi da "siromašni bez robova traže od svojih žena ili dece da služe hranu". Poštovanje oca koji je bio hranitelj porodice je ovde očigledno.

Grci su obično jeli sedeći na stolicama dok su klupe korišćene za bankete⁸⁵. Za normalne obroke su se koristili visoki stolovi a za bankete, niski. U početku su bili pravougaoni. Do IV veka p.n.e. se kao uobičajen koristio okrugao sto, često sa nogama u obliku životinja (na primer, lavovske šape). Kriške ravno isečenog hleba su se mogle koristiti kao tanjiri ali su *terra cotta* činije bile uobičajenije.

Jela su se vremenom poboljšavala i u vreme rimskog perioda, i posuđe se pravilo od plemenitih metala i stakla. Korišćenje escajga nije bio često, npr. korišćenje viljuške nije bilo uopšte poznato. Ljudi su jeli prstima. Noževi su korišćeni za sečenje mesa a kašike su korišćene za supe i čorbe. Često su i komadi hleba *apomagdalia* (ἄπομαγδάλια) korišćeni umesto kašike za prihvatanje hrane ili kao salvete za brisanje prstiju.

Obedovanje u društvu: Kao i kod modernih večernjih zabava, za prilike druženja bi domaćin mogao jednostavno pozvati prijatelje ili porodicu. Ali, u staroj Grčkoj su dobro bile poznate još dve vrste

⁸⁵ Drevni grčki običaj predstavlja postavljanja terakota minijturnih predmeta nameštaja u dečije grobnice pa nam to danas daje dobru predstavu o njihovom stilu i dizajnu.

druženja uz obroke: zabava muškog karaktera - symposium, kao i obavezna, kako su je zvali regimentalna sisitija.

Simpozijum *symposion* (συμπόσιον) se prevodi kao "banket" ali više bukvalno kao "okupljanje, pijanka" i bio je jedan od omiljenih načina zabave za Grke. Sastoji se iz dva dela: prvi je posvećen hrani - uglavnom prilično jednostavnoj a drugi deo je bio posvećen piću. Međutim, vino se pilo tokom jela a pića su pratile i razne grickalice *tragēmata* (τραγήματα) kao što su kesteni, pečena pšenica ili medeni kolači koji su bili namenjeni za lakše apsorbovanje alkohola i produženje pijanke.

Drugi deo simpozijuma je bio najčešće u čast nekoga ili nečega, najčešće boga Dionisa. Praćeno je razgovorima ili stonim društvenim igrama. Gosti bi se naslanjali na kaučeve *klinai* (κλίνας) a na niskim stolovima se držala hrana ili ploče za društvene igre. Plesačice, akrobati i muzičari bi zabavljali bogate učesnike banketa. Tzv. "kralj banketa" je imao zadatak da upravlja robovima i određuje smešu koliko jaka će biti vina koja se konzumiraju. Treba reći da je sa izuzetkom kurtizana, banket bio strogo rezervisan za muškarce. To je bio suštinski element grčkog društvenog života. Velike praznike su mogli praznovati samo bogati. U većini grčkih domova, za verske praznike ili porodične događaje su pravljene prilično skromni banketi.

Sissitia, *ta syssitia* (τὰ συσσίτια) su bili obavezni obroci koje su konzumirale društvene ili verske grupe muškaraca i mladih, posebno na Kritu i u Sparti. Nazivali su ih različito kao *hetairia*, *pheiditia* ili *andreaia*. Za razliku od simpozijuma, ovi obroci su odisali jednostavnošću i temperamentom.

SHVATANJA U VEZI SA ULOGOM HRANE

U početku je u staroj Grčkoj kulinarsko i gastronomsko istraživanje bilo odbačeno kao znak orijentalne pomračenosti. Grci su pre svega, naglašavali štednju u vezi sa sopstvenom ishranom. Kao posledica ovoga kulta štednje i manjeg poštovanja kuhinje, ona je dugo ostala domen žena, bilo slobodnih bilo robinja. No, u klasičnom periodu

su kulinarski specijalci počeli da se zapisuju a na put se kretalo sa kuvarima koji su pripremali hranu. Platon u svom *Gorgiasu* spominje Thearion kuvar, zatim, Mithaecus autor rasprave o sicilijanskom kuvanju i Sarambos trgovac vina, navode tri eminentna poznavaoce torte, kuhinje i vina. Takođe, neki kuvari su pisali traktate o kuhinji. Dakle, vremenom se sve više Grka predstavljalo kao gurmani pa od helenističkog do rimskog perioda barem oni bogati Grci, više nisu izgedali ništa strožiji u pogledu hrane od drugih.

Poseban značaj u vezi sa ulogom hrane ima ishrana atleta. Aelian tvrdi da je prvi sportista koji je primenio formalnu dijetu *Ikkos od Tarentuma*. On je bio pobednik na olimpijskom pentatlonu (možda 444 p.n.e.). Takođe, šampion olimpijskog rvanja (od 62. do 66. olimpijade) *Milo Croton* je izjavljivao da jede dvadeset kilograma mesa i dvadeset kilograma hleba i pije osam kvarata vina svakog dana. Pre ovog doba, sportistima je preporučivano da praktikuju ishranu zasnovanu na suvoj hrani kao što su suve smokve, sveži sir i hleb (ξηροφαγία *xērophagía*, od ξηρός *xēros*, "suv"). Pitagora kao filozof i gimnastički majstor svoga vremena je bio prvi koji je uputio sportista da jedu meso.

Treneri su kasnije primenili neka standardna pravila o ishrani: da bi bio olimpijski pobednik, "moraš jesti po propisima, držati se dalje od deserta (...), ne smeš piti hladnu vodu, niti možeš piti vino kad god želiš." Čini se da je ova dijeta bila prvenstveno zasnovana na mesu.

AGROKULTURA RIMA

Izvor: Wikimedia

STARI RIM

Posmatrano u istorijskom kontekstu, na Apeninskom poluostrvu nema tragova o ljudskom razvoju tokom paleolita. Tek nakon tog perioda, beleži se i se da su najrazvijeniji narod bili Etrurci⁸⁶. Oni su bili locirani u centralnom delu poluostrva. Kao izvrsni graditelji, oni su razvili monumentalne gradove, gradili mostove, puteve i kanalizaciju. Razvili su i novac, sopstveno pismo a u religijskom smislu su bili politeisti. Pored njih, tu su još bili Italici (Umbri, Vaščani, Samničani) koji su smatrani za divljake. Na severu su bili prisutni Veneti i Gali (Kelti). Za agrokulturu je značajno to, da su na jugu poluostrva bili naseljeni Grci (*Magna Groatia*). To je u značajnoj meri doprinelo bržem razvoju agrokulture starog Rima⁸⁷. Na grčkom iskustvu, Rimljani već

⁸⁶ Etrurci su, prema ostacima materijalne kulture sa kojom se raspolaže, posedovali usavršeni sistem regulacije vodenih tokova kako bi sprečavali eroziju zemljišta. Istoričar Bejarović, G. je navela da su Etrurci u periodu VII do I veka p.n.e. prvi počeli da proizvode testenine. Poznate su bile etrurske kolonije u centralnoj Italiji (Volsini, Populonija, Volterra)

⁸⁷ Smatra se da je Rim nastao u gvozdeno doba kao skup koliba smeštenih na Palatinu i ostalim brežuljcima (IX vek p.n.e.) a da veliko Rimsko carstvo vuče korene iz ratničko-ratarskog društva. Za osnivanje Rimskog kraljevstva se često obeležava 753 godina p.n.e., kada je po legendi prvi kralj Romul, u borbi za vlast, ubio svog brata Rema, po kome gradu daje ime⁸⁷. Od 509. godine p.n.e. nastaje Rimski Republikanizam koji od 351-130. godine p.n.e. doživljava svoj najveći uspon. Nakon toga, nastaje doba klasnih sukoba i građanskih ratova. Naime, stanje u Rimu se vremenom pogoršavalo i 510. godine p.n.e. dolazi do podizanja ustanka. Tada se ukida titula kralja i uvodi se Republika. Svake godine su se birala dva konzula koji su rukovodili Senatom. U nemirnim uslovima jedan od konzula je dobijao titulu

496. godine p.n.e. uvode kult Cerere – boginje zemljoradnje kao naslednice grčke boginje Demetre.

Od vremena nastanka starog Rima, osnovne društvene slojeve su predstavljali patriciji kao vladajuća i plebejci kao podređena klasa. Razlike koje su postojale među ovim slojevima su bile uslovljene društvenim položajem u kome su jedni bili eksploatatori a drugi eksploatisani. Sem te, između njih praktično nije postojala nikakva druga veza. Čak su i međusobni brakovi bili zabranjeni sve do 445. godine p.n.e.

Kako se Rimska imperija razvijala i širila, plebejcima je stanje postajalo sve teže pa su vremenom počinjali da se bore za svoja prava. Tako su 494. godine p.n.e. nakon jednog rata, oni odlučili da se više ne podređuju patricijima. Povukli su se iz Rima sa namerom da osnuju sopstvenu državu. No, kako patriciji nisu mogli bez plebejaca, senatori su uspeli da ih nagovore da se vrate u Rim. Oni su to i učinili ali pod uslovom da svake godine imaju pravo izbora dva tribuna koji će se zalagati za njihova prava na sednicama Senata. Tokom 287. godine p.n.e., plebejci su se izborili da odluke narodne skupštine u kojoj sede samo njihovi predstavnici, postanu zakoni. To je direktno imalo odraza i na položaj agrokulture jer bi se posmatrano sa aspekta značaja koji je agrokultura u to vreme uživala, moglo reći da je on bio idealizovan od strane društvenih elita.

Agrokultura je smatrana za osnovu društva a za mnoge je predstavljala stil ili način života. Tako je Marko Tulije Ciceron⁸⁸ smatrao da agrokultura predstavlja najbolje zanimanje Rimljana. On smatra da od svih zanimanja iz kojih se osigurava dobitak, ni jedno nije bolje od agrikulture, ni jedno više profitabilno, ni jedno toliko izvrsno, ni jedno

diktatora koja je bila ograničena na 6 meseci. U tom periodu on je imao neograničenu vlast.

⁸⁸ Ciceron je 75. godine p.n.e. bio kvestor, 69. edil, 66. pretor i 63. konzul. U rimskom društvu je bio skorojević (*homo novus*) koji je svojim trudom izbio u prve redove rimskih državnika poslednjih dana Republike. Dobio je počasnu titulu „otac otadžbine“ (*pater patriae*) kada je 63. godine p.n.e. suzbio Katilinin pokret. Napisao je zaista značajna književna dela. Ona su rađena oko pet godina (od 55–52.). Najpoznatija su tri dela: *O besedniku*, *O državi* i *O zakonima*.

toliko pripadajuće slobodnim ljudima. Kada je jedan od njegovih klijenata u sudu bio ismejavan zbog toga što je preferirao ruralni način života, Ciceron ga je branio. On je seoski način življenja smatrao učiteljem ekonomije, privrede i pravednosti (*parsimonia, diligentia, iustitia*).

Na značaj agrokulture utiče i činjenica da tokom vremena u kome postoji Rim, odnosno rimska država, dolazi do njene značajne prostorne ekspanzije. Od V do III veka p.n.e., Rim se širio po Apeninskom poluostrvu. Najvažniji razlog zbog koga su Rimljani ratovali je bio vezan za osvajanje što većih površina zemljišta uz koje su svakako išli i ljudi. Zemljište (zajedno sa ljudima) je bilo najpoželjniji resurs a time i ratni plen⁸⁹. To je ostalo i kasnije u vreme Rimskog carstva, kada za vreme vladavine cara Trajana, Rimsko carstvo dostiže najveću teritorijalnu ekspanziju.

Što se tiče agrokulture, treba istaći da je ona i u starom Rimu kao i u mnogim drugim prethodnim civilizacijama, predstavljala osnovnu granu privrede. Tokom ukupnog rimskog perioda, ona se bitno menjala po svom karakteru i razmerama, iako nešto manje po tehnikama koje su za njene potrebe korišćene. U početku, kako je sam grad Rim rastao, tako

⁸⁹ Rim je prvo počeo ratovati protiv Etruraca u VI i V veku p.n.e. Ovi ratovi su trajali dugo. Nakon toga, u IV veku p.n.e., bore se protiv Gala. Glavni cilj galskih ratovanja je bila pljačka, pa su tako 390. godine Rimljani bili poraženi i Gali su opljačkali Rim. Nešto kasnije, od 280. godine p.n.e. započinju ratove protiv Grka. Grci su u pomoć pozvali epirskog kralja Pira koji je krenuo Grcima u pomoć s ogromnom vojskom i slonovima. Prvi rat protiv Pira bio je težak poraz za Rimljane, ali i Pir je izgubio mnogo svojih vojnika. Pirova pobjeda je bila pobjeda uz strahovitu cenu. Pir je zatim otišao na Siciliju da sakupi novu vojsku, i 275. godine p.n.e. započinje treći obračun sa Rimljanima u kome je on bio poražen. Nakon toga, Rimljani su postali gospodari južnog Apeninskog poluostrva. Kad su isterali kralja Pira koji je branio Grke, Rimljani su postali zainteresirani za Siciliju kojom je vladala Kartagina. Oni od 264. do 241. godine p.n.e. započinju ratove poznate kao Punjski ratovi. U posljednjem su 241. godine p.n.e. Rimljani konačno pobedili Kartaginjane kod Egatskih ostrva. Tako je Sicilija postala prva rimska provincija. Nakon toga je započeo uspon rimske republike (315. godine p.n.e.). Uspon traje sve do 130. godine p.n.e. U period od 27. godine p.n.e. pa sve do 476. godine n.e., nastaje period uspona i padova rimskog carstva. U vreme cara Trajana ono dostiže najveću teritorijalnu ekspanziju, pa je radi lakše vladavine, od 395. godine podeljeno na dva carstva – zapadno i istočno (Vizantija).

je pitanje redovnog i kvalitetnog snabdevanja hranom postajalo jedno od glavnih bezbednosnih, a kasnije i političkih pitanja. To se nastavilo i dalje, u toku razvoja rimske države, praktično sve do propasti rimskog carstva 476. godine n.e.

AGROKULTURA U RIMSKOM KRALJEVSTVU

Tragovi bavljenja agrokulturom na rimskoj teritoriji se beleže još u X veku p.n.e. U to vreme, oblast Lacia (okolina grada Rima) se većim delom sastojala od visoravni ispresecanih brazdama na kojima je duvao jugozapadni vetar sa mora i stvarao polusuvu klimu. Područje je delom bilo i šumovito, što je služilo kao izvor drveta za ogrev. S druge strane, zahvaljujući isušivanju močvara, stvoreni su uslovi za gajenje žita i drugog bilja. Latini, a kasnije i sami Rimljani su gajili pšenicu, ječam, vinovu lozu, masline i smokve. Takođe, treba istaći da je još u najstarijem periodu Rima, svaka gradska kuća imala svoj vrt . U njima se uglavnom gajilo povrće – kupus, pasulj⁹⁰, kelj i sočivo (leće).

Gajenju stoke se takođe pridavala izuzetna važnost. To je bilo delom i zbog toga što se bogatstvo pojedinca merilo brojem grla stoke koju poseduje. Tako je latinska reč *pecunia* u isto vreme značila i "stoku" i bogatstvo (slično kao i "blago" u arhaičnim oblicima npr. srpskog jezika). Rimljani su uzgajali ovce i koze za proizvodnju mesa i sira, dok su se volovi, magarci i konji koristili kao vučna snaga za obavljanje poljskih radova. Slane lagune na ušću Tibra u Tirensko more, starim su Rimljanima služile kao izvor soli, a ona se u sam grad donosila putem koji je bio poznat kao *Via Salaria*.

U najstarijem periodu, vlasništvo nad zemljištem je bilo kolektivno. Vlasnici zemljišta nisu bili pojedinci nego *gensovi* (rodovi), odnosno klanovi. Ta velika zemljišta su se delila na manje parcele – *heredium*-e koje bi obrađivao pojedini član klana. On bi sagradio kuću i

⁹⁰ Za pasulj stoji da je donet u Evropu iz tzv. *Novog sveta*, međutim, pominje se da je u južnoj Italiji i još nekim mediteranskim zemljama sejana jedna vrsta pasulja još jako rano. Ali, nije isključeno da se radilo i o bobu.

obrađivao dobijeno zemljište zajedno sa članovima svoje uže porodice. Uz kuću je postojao vrt – *hortus*. Njegovu obradu i uopšte, brigu o vrtu su vodile uglavnom žene, odnosno, ženski članovi porodice.

AGROKULTURA U RIMSKOJ REPUBLICI

Od relativno malenog grada-države, Rim se postepeno pretvorio u regionalnog hegemonu. Povećani broj stanovnika je zahtevao efikasnije načine proizvodnje i snabdevanja hranom. Već u IV veku p.n.e., Rimski Senat je uveo novu magistratsku funkciju nazvanu *edila*. Njen zadatak je bio da brine o snabdevanju građana Rima žitom. Zbog te potrebe, osvajanja teritorija drugih italskih gradova i naroda, dovela su do stvaranja velikih agrarnih površina zemljišta u javnom vlasništvu. Međutim, ta situacija nije bila praćena značajnijim tehnološkim napretkom ili promenama u obradi zemljišta. Tako nešto se dogodilo tek krajem III i u I veku p.n.e. kada su osvajanjem Velike Grčke a kasnije i područja Kartagine, Rimljani došli u kontakt sa agrarnim tehnikama koje su bile superiornije od onih kojima su do tada sami raspolagali. To se prvenstveno odnosilo na uzgoj maslina i smokava.

Rimski zemljoradnici su zahvaljujući novim iskustvima, po prvi put bili u mogućnosti da stvaraju višak agrarnih proizvoda. Ovaj višak oni plasiraju na tržištu, umesto da zadovoljavaju sopstvene ili potrebe svoje neposredne okoline. Masline i smokve su se pokazale veoma unosnim kulturama, pa su se zato sve više uzgajale. To je uticalo na promenu orijentacije pa se postepeno napuštalo gajenje pšenice. Ali, nestanak italijanskog žita su Rimljani nadoknađivali tako što su gajili žita na novoosvojenoj teritoriji Sicilije. Ovo ukazuje na brigu o teritorijalnoj specijalizaciji rada i privrednoj reonizaciji.

Specijalizacija i regionalizacija agrokulture je najviše odgovarala patgricijima, odnosno najbogatijim Rimljanima. Stoga oni nastoje da kupe što veće površine zemljišta i što veći broj robova koji su im služili kao jeftina radna snaga na velikim imanjima - latifundijama. Slobodni seljaci sa svojim malim imanjima im nisu predstavljati veću

konkurenciju. Kao posledica teritorizacije agrokulture i uvećavanja poseda, događa se da slobodni seljaci postepeno i sve više osiromašuju. Pod tim pritiskom oni bivaju prisiljeni da odlaze sa svojih malih poseda u sam grad Rim i tamo potraže posao i egzistenciju. Ti procesi su između ostalog doveli do političke nestabilnosti, a ona će do sredine I veka p.n.e. dovesti do sloma republikanskog režima.

Osvajački ratovi koje je vodila Republika u tom periodu, za posledicu su imali stvaranje kolonija, odnosno naselja oko kojih je pojedinim veteranima kao nagrada za ratne zasluge bilo davano zemljište. Te će kolonije u provincijama imati značajnu ulogu u širenju grčko-rimskih agrokulturnih tehnika u različite oblasti Mediterana i Evrope.

AGROKULTURA U RIMSKOM CARSTVU

Po završetku građanskih ratova nakon kojih je uspostavljen novi carski režim, odnosno kada je uspostavljen tzv. rimski mir (*pax romana*), stvoreni su uslovi za daljni razvoj agrokulture. Tada je rimskim carevima jedan od glavnih zadataka bio da obezbede kontinuirano snabdevanje Rima⁹¹ hranom. Glad prouzrokovana nestašicama u 23. godini p.n.e. je prvom caru Oktavianu Augustu dala povod da ojača svoja ovlašćenja. On je razvio upravu nezavisnu od Senata, uvodeći nove magistrature kao što su *praefectus annonae*, zadužene za snabdevanje žitom. To je uradio prvo u samom Rimu a pod kasnijim carevima se to događa i u drugim provincijama.

Nastojeći da što bolje organizuje snabdevanje hranom, August i njegovi naslednici, organizovali su popise stanovništva. Ovi popisi su kasnije istoričarima pružili vredne podatke o agrokulturnoj proizvodnji u Italiji, u prvim vekovima Carstva. Tako se beleži da je u Italiji postojalo oko pet miliona hektara obradivog zemljišta a ovaj fond je bio podeljen

⁹¹ Stanovništvo Rima je već bilo naraslo na oko milion ljudi a nedeljne potrebe za žitom su bile 8.000 tona. Žito je dovoženo u velikim lađama koje su krstarile Mediteranom.

na oko 600.000 pojedinačnih imanja (prosečna veličina od 8.33 ha/gazdinstvu). Procjenjuje se da je na agrarnim imanjima radilo oko 2,5 miliona (prosečno 4,17 stanovnika po gazdinstvu) od ukupno 6,5 miliona stanovnika Italije. Za taj period je karakteristično i to da se nastoji ukloniti bezbednosni rizik prouzrokovan masovnim korišćenjem robova u agraru. Pobune i ratovi sa robovima, zahtevali su da se zakonskim i drugim merama, unekoliko poboljšava njihov pravni i ekonomski položaj, odnosno da se olakša njihovo eventualno oslobođenje.

U doba Carstva je Rim bio glavna pomorska sila na Mediteranu pa se najveći deo agrokulturne proizvodnje premeštao iz Italije u njegove provincije. Tako je uz relativno pouzdani pomorski saobraćaj postalo moguće redovnije snabdevanje Rima i Italije raznovrsnim domaćim agrarnim proizvodima, kao i proizvodima iz klimatski različitih područja. No, takvo stanje će se promeniti u poslednjim vekovima Carstva, kada politička nestabilnost dovodi do poremećaja u snabdevanju hranom. Tada ponovo dolazi do orijentacije na lokalnu proizvodnju.

U IV veku dolazi do postepenog odumiranja velikih latifundija, obzirom da one više nisu bile tako efikasne. Veliki zemljoposednici ih nastoje podeliti na manje celine, pogodne da se daju u zakup siromašnim seljacima, odnosno robovima. Iz takve prakse će se stvoriti institucija kolonata. Taj oblik će, povezujući status roba sa najamnim seljakom, do srednjeg veka evoluirati u jedan od oblika kmetstva.

PRILAGOĐENOST POSEDA I OSNOVNE TEHNIKE PROIZVODNJE

Od IV veka p.n.e. a posebno u III i II veku od kada su pojačani kontakti sa Grcima, Kartaginjanima⁹² i helenističkim istokom, Rimljani

⁹² Kartagina je vremenom postala značajna žitnica Rima obzirom da su oni bili najprivrženiji zemljoradnji (Zečević, 1880).

su počeli da unapređuju tehnologiju obrade zemljišta, uvodeći rotaciju kultura. Ovakva tehnika i tehnologija korišćenja zemljišta u agokulturne svrhe, naročito je dolazila do izražaja na velikim posedima. Otuda njen nemerljivi značaj za agrarnu produkciju upravo na tim posedima. Može se oceniti da je Rim najrazvijeniju agrokulturu imao tek u kasnom periodu Republike, odnosno, u početnom periodu formiranja Rimskog Carstva.

STICANJE POSEDA

Sticanje poseda u Rimu od strane aristokrata i običnih ljudi je bilo moguće na najmanje tri načina:

Prvi i najčešći način je bila kupovina zemljišta. Naime, niži staleži su po pravilu, imali manje posede i teško ih održavali. Stoga su ih često prodavali bogatijim slojevima. Osim toga, postojale su i određene javne površine koje su bogati kupovali. To je izazivalo velike tenzije pa čak i građanske ratove između socijalnih klasa u poslednjem veku Rimske Republike.

Drugi način sticanja poseda je bila nagrada za učestvovanje u ratovima. Visokorangiranim vojnicima su nakon završetka ratova davani manji komadi javnog zemljišta ili zemljišta u provincijama, kao nadoknada za dobro služenje vojne obaveze.

Treći način sticanja poseda je bio nasleđivanjem. Otac je mogao ostaviti zemljište porodici, najčešće sinu, u slučaju svoje smrti. Testamenti su pisani tako da je u njima bilo specificirano ko će naslediti zemljište, kako ostali građani ne bi mogli pokušavati da uzmu zemljište od familije umrlog.

Najveći deo fonda zemljišta je na ove načine bio kontrolisan od strane bogatijih slojeva. To je bio još jedan način na koji se pravila razlika između slojeva. Bogati su reorganizovali kupljena mala imanja u profitabilne posede ali i u posede koji su poznati po proizvodnji kvalitetnih proizvoda. Kao što je Marko Katon (*Marco Cato*) pisao da se u

to vreme, ako se želela istaći vrednost čoveka, govorilo: "*dobar suprug, dobar farmer*".

Na posedima su se proizvodili različiti proizvodi u zavisnosti od sezone, a njihovi vlasnici su se trudili da steknu najbolji mogući posed u konkretnim uslovima. Katon ukazuje da dobar posednik, pre svega, mora veoma precizno da pregleda zemljište, posmatrajući svaki detalj. Pri tom su se posmatrali i susedi jer je vladalo uverenje da ako su susedi napredni, postoje uslovi za dobro vođenje poseda. Takođe su se u obzir uzimale i vremenske prilike, stanje zemljišta, kao i udaljenost poseda od grada ili luke. Pažljivo planiranje je zahtevalo da se ide u svaki detalj posedovanja i vođenja poseda u Rimskoj kulturi. Zbog toga je na posedima jedan od značajnih faktora uspeha ležao u dobrom upravljanju posedom.

UPRAVLJANJE POSEDOM

Iako su aristokrate u Rimu imale u posedu veći deo zemljišta, oni najčešće nisu bili prisutni na imanju. Sa obavezama kao što su: senator, general, vojnik u ratu, i slično, većina od njih je provodila veoma mali deo vremena radeći na posedu. Umesto njih, posed su održavali robovi i upravnici koji su bili plaćeni da nadgledaju njihov rad. To je pretpostavljalo dosta obaveza i odgovornosti vezano za zemljište i njegovu obradu. Upravnik je brinuo o tome da robovi budu zaposleni, a bio je zadužen i za rešavanje međusobnih problema robova.

Upravnik poseda je bio zavisan i angažovan od strane vlasnika poseda sa punim poverenjem da ga neće potkradati. On je bio odgovoran za ishranu slugu i robova, kao i za njihov smeštaj. Bio je i kontrolor da oni svoj posao obavljaju korektno i efikasno. Dakle, upravnici su po funkciji trebali da obezbede da se zahtevi vlasnika poštuju i sprovode, ali isto tako da se na posedu uspostavi domaćinski odnos prema stvarima. Ovaj domaćinski odnos je prema verovanju

Rimljana, predstavljao neophodan uslov kako bi se obezbedila bogata žetva⁹³.

Najveći broj poslova na posedu su, po pravilu, obavljali sluge i robovi. Pri tom su robovi bili osnovna radna snaga⁹⁴. Oni su bili relativno jeftini jer su predstavljali vlasništvo. Njihov tretman je zavisio od odnosa koji je prema njima imao sam vlasnik. Osnovni oblik motivacije robova je bilo kažnjavanje, ređe nagrađivanje.

Motivacija radne snage i njena angažovanost u procesu agrokulturne proizvodnje je predstavljala veoma značajan faktor od uticaja na finalni rezultat. Stoga je motivisanost predstavljala istovremeno i veoma značajan rizik. Pored toga, postojali su još i neki drugi rizici. Tu se, pre svih, izdvajaju vremenski, odnosno, klimatski uslovi. Pod njihovim uticajem je dolazilo do pojava suša ili poplava, zatim su tu i razne bolesti kao što je npr. kuga, dalje, tu su i ratovi, ali i mogući konflikti oko vlasništva nad osnovnim resursima, pre svega zemljištem. Posebno a što je veoma interesantno za tada vladajuće uslove, treba istaći i to da su Rimljani još veoma rano uočili značaj lokacionih faktora kao što je udaljenost od tržišta ili od luke⁹⁵.

Značajan faktor rizika sa kojim se suočavala agrokulturna proizvodnja u suton Rimskog carstva je bila opasnost od ratova. Naime, česti upadi osvajača kao što su npr. bili Kartaginjani, Kelti i drugi narodi, dovodio je do gubitka poseda. Osim toga, vremenom je došlo do pomeranja težišta carstva sa zapada na istok⁹⁶. Ono je bilo uslovljeno sve

⁹³ Dobra evidencija o tome kako je sistem funkcionisao, može se naći u delu *Lex Manciana*.

⁹⁴ U posed robova se moglo doći uglavnom na tri načina: prvo, kupovinom na aukcijama koje su se odvijale na trgovima (tržištu). Ovu trgovinu su obavljali posrednici ili su vlasnici robova međusobno trgovali. Robovi su se sticali i kao plen u ratovima. Mnogi zemljovlasnici su odlazili u ratove i sa sobom dovodili zarobljenike koje su dalje prodavali ili zadržavali kao radnu snagu na sopstvenim imanjima. Konačno, treći način je vezan za reprodukciju, odnosno, rađanje robova od strane robinja koji su po rođenju postajali vlasništvo zemljovlasnika.

⁹⁵ Ovaj problem će naučno obrazložiti nemački autor *Heinrich von Thünen* tek u XIX veku.

⁹⁶ Neophodnost podele i značaj istočnog dela carstva prvi shvata Dioklecijan koji zapadni deo prepušta Maksimilijanu. On deli carstvo na četiri dela kojima su

češćim upadima "varvara" kako su Rimljani nazivale sve ostale narode. Tako se poslednja tri veka rimskog carstva nazivaju kasnorimski period, ili se smatra da ova tri veka predstavljaju ranovizantijski period.

Zapadno carstvo doživljava ekonomski slom, dok je istočno carstvo iako pod sličnim naletima, uspevalo da se održi. Raste broj latifundija na račun sitnih poseda a seljačke mase – koloni se sve više vezuju za posed. Stara municipalna organizacija je u opadanju, a period autokratije započinje Dioklecijan. Senat više nema snagu da ograničava vlast cara, dok je novac gubio svoju vrednost i ponovo uslovljavao naturalnu razmenu. U takvim uslovima, Dioklecijan je ustanovio dažbinu koja se nazivala *anona* i koja se sastojala od glavarine i zemljarine. Čovek koji je obrađivao zemlju (*caput*), plaćao je porez samo ako mu je zemlja bila dodeljena (*iugum*). U suprotnom nije postojala obaveza plaćanja ovog nameta. Gradsko stanovništvo je bilo izuzeto od plaćanja sve do doba Konstantina, kada se uvodi obaveza da trgovci i zanatlije plaćaju ovu obavezu u zlatu. S druge strane, pošto je rimska vojska uveliko zavisila od agrokulturne proizvodnje, činjeni su pokušaji da se izgubljeni posedi vrate. To je najčešće rezultovalo oštećenjem ili uništenjem imovine na posedima. Konačno, ovome treba dodati i dosta česte pobune robova koje su u nestabilnom vremenu, imale isti efekat.

VELIČINA POSEDA

Veličinu poseda u rimskoj agrokulturi je dosta teško definisati s obzirom na veličinu Carstva, vreme posmatranja, različite geografske, orografske, klimatske i ostale uslove. Činjenica je da su postojale uglavnom dve kategorije. Veliki posedi ili latifundije i mali posedi slobodnih seljaka. Od vremena do vremena je broj latifundija i njihova

upravljala dva augusta i dva cezara naizmenično se smenjivajući. U doba Dioklecijana je carstvo podeljeno na 12 dijeceza a u IV veku ih je bilo 14. Kasnije, nakon dugogodišnjih ratova, pobednik postaje Konstantin. On carstvo ponovo deli članovima svoje porodice. Formiraju se prefekture koje su obuhvatale po nekoliko dijeceza. Postojala su dva prefekta, u Carigradu i Rimu. Njihova uloga je između ostalog, bila da sakupljaju finansijska sredstva – osnovnu poresku dažbinu – anonu.

veličina rasla ili opadala. To je najčešće bilo povezano sa mogućnostima bogatih Rimljana da kupe zemlju od slobodnih seljaka - zemljoradnika koji na toj zemlji više nisu mogli preživljavati. Istovremeno, posedi slobodnih seljaka su najčešće bili relativno mali. Stoga, posmatranje prosečnih vrednosti nije najbolji način da se prati njihova veličina. No i pored toga, postoje beleške o uglavnom tri kategorije zemljišnih poseda:

- 1) mali posedi veličine 18–108 iugera⁹⁷ (od oko 4.5-27 ha);
- 2) srednji posedi veličine 80–500 iugera (od oko 20-125 ha); i
- 3) veliki posedi preko 500 iugera (veći od 125 ha).

Autor Katon Stariji (poznat kao Katon Cenzor⁹⁸) je u periodu od srednje do kasne Rimske Republike precizno opisao jedan posed veličine 100 iugera, odnosno, oko 25 ha. On navodi da je za takav posed pored posednika /upravitelja i njegove žene, potreban još vodič volova, vodič magaraca, jedan čovek zadužen za plantažni uzgoj vrbe⁹⁹, jedan za svinje, deset manuelnih radnika, sve u svemu oko šesnaest osoba. Posed je još bio opremljen sa dva vola, dva magarca koja su korišćena za prevoz, i jednim magarcem koji je korišćen za radove u poslovima vršidbe žita. Tu je i mehanizacija koju sačinjavaju još tri potpuno opremljene prese, dalje, tu su i ćupovi za skladištenje u koje može da stane pet berbi grožđa kapaciteta 800 kulej-a, 20 ćupova za smeštaj rifuze koja ostaje nakon ceđenja grožđa, 20 ćupova za žito, pojedinačne pokrivke za ćupove, oko 10 amfora sa pokrivkom, dva levka, tri pletene cediljke i tri sita za brašno, kao i 10 ćupova za groždani/vinski sok.

Rimljani koriste četiri sistema upravljanja posedom (kako bi se danas reklo: farm menadžmenta):

⁹⁷ Jedan *juger* je oko 0.65 *ekara* ili oko četvrtine hektara.

⁹⁸ *Catgo, Columella, Varro i Palladius* su napisali knjige o praksi gazdovanju na posedima.

⁹⁹ Vrbe su proizvodile relativno zadovoljavajuću količinu nektara od koga su pčele pravile med. Posebno su bile značajne kao izvor ranog polena za pčele. Siromašno stanovništvo je u to vreme često koristilo vrbine rese koje su kovali kako bi napravili kašu za jelo.

- 1) direktan rad u agraru koji obavlja vlasnik i njegova porodica; zatim,
- 2) davanje poseda u zakup – napolicu; dalje,
- 3) na posedu se koristi radna snaga robova u vlasništvu bogatih aristokrata kojima upravljaju upravnici robova; i na kraju,
- 4) tu su eventualno i neki drugi oblici koji podrazumevaju davanje u zakup i iznajmljivanje.

Iz toga vremena je poznata činjenica da su se senatori prosto grabili za zemlju što je vršilo značajan pritisak na ovaj resurs i verovatno, podizalo cenu zemljišta. Ali, dobro upravljanje je uglavnom počivalo na brojnosti radne snage i mehanizovanosti procesa agrokulture. To je omogućavalo postizanje optimalnih rokova u pripremi, negovanju i žetvi, odnosno, berbi.

MEHANIZACIJA AGROKULTURE

Kada je u pitanju obrada zemljišta, koristile su se ralice i plugovi koje su vukli uglavnom volovi, ređe konji a ponekad mazge, mule i sl. U vrtovima su se koristile različiti ručni alati. Inpute i plodove su Rimljani transportovali nekom vrstom kola koje je vukla stoka.

Tamo gde je bilo moguće, odnosno gde su postojali uslovi za korišćenje vode (doline reka), Rimljani su unapređivali svoju proizvodnju uz upotrebu navodnjavanja.

U procesu obrade žita, beleži se da su Rimljani i Gali koristili vodenice (u I veku n.e.). Najimpresivniji ostaci vodenica se nalaze na lokalitetu *Barbegal*, blizu grada Arl u južnoj Francuskoj. Šesnaest vodenih točkova vodenica poređenih u dva reda, napajali su se iz glavnog akvadukta u Arlu, tako što je izlaz vode iz jedne koristio kao ulaz za sledeću vodenicu u seriji. One su radile od kraja I do III veka n.e. Kapacitet im je procenjen na oko 4,5 t brašna na dan. To je bilo sasvim dovoljno da se sa hlebom snabde oko 12.500 stanovnika Arla u to vreme.

Rimljani su poznavali vertikalne vodene točkove. Na to ukazuje Vitruvije (*Vitruvius*) u svom radu: *De Architectura*, napisanom oko 25.

godine p.n.e. kao i Plinije Stariji u svom radu: *Naturalis Historia* iz 77. godine n.e. Takođe su bile poznate i dosta raširene vodenice sa reversibilnim vodenim točkovima u rimskim rudnicima. U istočnom rimskom carstvu, Vizantiji, poznate su i vodenice-strugare na reci Moselle koje je opisao pesnik Ausonius.

Postoje zapisi i o tome da su koristili i neku vrstu automatskih berača za zrele plodove. Veruje se da su oni ili čak možda pre njih i Kelti, koristili mehaničke žetelice koje su odsecale vrhove žita bez slame, a koje su pokretali najčešće volovi¹⁰⁰. Prva kosačica (*vallus*) nastaje u I veku n.e. Izrađena je kao zupčast sanduk sa dva točka. Ova kosačica je nazivana i galsko-rimski kombajn (sačuvana je na jednom reljefu).

Osim toga, Rimljani su uveli laki (*aratrum*) i teški plug (*carruca*) koje su pre njih pronašli Kelti. Povezano sa obradom i kvalitetom zemljišta, treba istaći da su Rimljani vodili računa o vrsti đubriva koje će primenjivati. Najbolje je bilo đubrivo živine a najlošije đubrivo goveda. Stajnjak od ovaca i koza se takođe smatrao dobrim. Đubrivo od magaraca se smatralo najboljim za neposrednu upotrebu, dok je konjsko đubrivo smatrano nepogodnim za đubrenje žita. Međutim, prema Marku Terentijusu Varu (*Marcus Terentius Varro*) konjsko đubrivo je bilo dobro za đubrenje livada jer je obezbeđivalo visoke prinose trave. Pri svemu tome, treba istaći da su količine raspoloživog organskog đubriva bile relativno ograničene, pa se pretpostavlja da su đubreni uglavnom vrtovi i manje površine.

NAJZNAČAJNIJI PROIZVODI

Grčki geograf Strabon je smatrao dolinu reke Po u severnoj Italiji, ekonomski najznačajnijom jer su tu uspevale sve vrste žita i pri tom, davale dobre prinose. Obzirom na sastav i vlažnost zemljišta, isticao je prinos prosa kao ekstremno dobar. Provincija Etrurija je imala teška

¹⁰⁰ Plinije Stariji u svom *Naturalis Historia* XVIII, 296, iz 77. godine n.e. pominje njeno postojanje. Kasnije, u mračnom srednjem veku ona biva zaboravljena, pa se za žetvu koriste kose i srpovi.

zemljišta pogodna za uzgoj pšenice a vulkanska zemljišta Kampanije su bila pogodna za uzgoj grožđa.

Plinije stariji je u svojim knjigama *Naturalis Historia*¹⁰¹ doduše ekstenzivno, napisao da neki posedi uzgajaju artičoke, slačicu i gorčicu, koriander, oranj - večernje ljubičice, *chives* - vrsta luka, praziluk, celer, paštrnak, nanu - mentu, bosiljak, timijan, i sl. Iz prekomorskih provincija su obezbeđivali uglavnom repu, mak, asparagus, radič, krastavac, kapar, crni i beli luk, komorač, šafran, mirisni kopar, peršun, majoran, kumin, salatu, kupus, tikve, smokve, grožđe, zatim, jermenske kajsije, šljive, breskve i dudinje. Iz svega ovoga se može zaključiti da su u upotrebi imali najraznovrsnije biljne proizvode. Ipak, poseban značaj su uvek pridavali proizvodnji maslina a kasnije i grožđa kao sirovinama za proizvodnju ulja i vina. Stoga su posebnu pažnju pridavali njihovom uzgoju.

Kada su u pitanju stočarski proizvodi, u ishrani Rimljana se uglavnom koristilo kravlje mleko, dok su koze i ovce korišćene za proizvodnju sira. Cenjene su bile i zbog kostreti, odnosno, vune. Med je predstavljao osnovni zaslađivač. Beleži se da su neki Rimljani uzgajali puževe kao luksuznu hranu. Krupna stoka, volovi i mule su korišćeni kao radna stoka, dok su se konji uzgajali uglavnom za trke i ratne potrebe.

S obzirom na ranije pomenutu specijalizaciju pojedinih geografskih delova i provincija, u velikoj meri je bila razvijena trgovina agrarnim proizvodima. Pojedine provincije i Rim kao centar su bili međusobno zavisni od trgovine, uprkos činjenice da se i na Apeninskom poluostrvu ostvarivala značajna proizvodnja.

S obzirom na geografske i klimatske uslove koji su opredeljivali mogućnost agrokulturne proizvodnje za pojedine biljne vrste, neke od rimskih provincija su bile specijalizovane i poznate po proizvodnji npr. žita, druge u proizvodnji vina a neke u proizvodnji maslinovog ulja, voća, povrća, začinskog, mirišljavog i lekovitog bilja. Mnogi autori su pokušavali da opredele pojedina zemljišta ili regije u tom smislu. Tako je

¹⁰¹ *Naturalis Historia*, knjige XII do XIX, uključujući poglavlje XVIII "Prirodna istorija žita" - *The Natural History of Grain*.

npr. Kolumela (*Columella*) u svojoj knjizi *Res Rustica*, napisao da su teška zemljišta, krečnjački tereni i vlažna zemljišta pogodna za uzgoj ozime pšenice i krupnika. S druge strane, on navodi da je uzgoj ječma bio moguć samo na mekim i suvim zemljištima.

EKONOMIČNOST AGROKULTURE

Ako se govori o ekonomičnosti agrokulturne proizvodnje posmatrano sa aspekta tehnike i tehnologije koja se tada primenjivala, može se reći da je za porodicu koja broji šest članova, minimum životnog standard (ne računajući ishranu stoke) obezbeđivalo imanje veličine 12 iugera, odnosno oko 3 ha. Ukoliko je porodica imala radnu stoku, onda je neophodno bilo imanje veličine 20 iugera ili 5 ha. Ista površina je bila potrebna ukoliko se koristio sistem napolice kao što je to bio slučaj u afričkom prokonzulatu, u II veku n.e. Naime, u tom slučaju je vlasniku zemljišta išla trećina prinosa kao renta.

Ovde je navedena veličina poseda koja obezbeđuje neophodni minimum. Međutim, u mnogim provincijama je obezbeđivan značajan efekat agrokulturne proizvodnje na znatno većim posedima. U takvoj proizvodnji, prema autoru *Varu*, prinos pšenice u odnosu na bačeno seme je bio 10:1. U nekim delovima Etrurije ovaj ratio je bio i 15:1. Takođe, *Ciceron* je naznačavao kao normalan odnos 8:1 (oblast Verrema) i 10:1 kao ekstremno dobar prinos.

Autor Pol Erdkamp (*Paul Erdkamp*) je u svojoj knjizi "*Tržište žita u Rimskom Carstvu*" naveo da je Kolumela (*Columella*) naginjao ka odnosu 4:1 i to iz razloga da ukaže na relativno nisku profitabilnost ove proizvodnje u odnosu na vino. U najboljem slučaju, može se smatrati da je on dao prinose na nepogodnim zemljištima. Kao osnovna agrarna jedinica je korišćen fundus, a značajnom žitnicom se smatrao i Egipat sa proizvodnjom od oko 20 miliona modiusa¹⁰² godišnje. To je bilo dovoljno za potrebe pola ili bar trećine Rima. U vezi sa tim, Plinije

¹⁰² Jedan *modius* je zapremine 8.73 litara ili 8.62 litara.

mlađi¹⁰³ je smatrao da Rim ne zavisi od egipatskog žita i da stoga ne stoji maksima da je reci Nil vraćeno bogatstvo. Stoga smatra ... i da uloga Nila u egipatskoj proizvodnji nije da obezbedi Rimu hranu, već poreze.

OGRANIČENJA RIMSKE AGROKULTURE

Rim je nasledio, odnosno, bolje je reći prisvojio helensku civilizaciju, njene institucije i dostignuća. Svoj vrhunac dostiže u prvih dvesta godina hrišćanske ere, ali ubrzo posle toga, rimsko carstvo propada 476. godine n.e. Na to su uticala značajna ograničenja koje je sam sistem produkovao a koja su dobrim delom bila u vezi sa dva osnovna stuba carstva, agrokulturom i trgovinom. U početku, Rimljani su kako je već navedeno, predstavljali agrarni narod sa uglavnom sitnim posedima i velikim poštovanjem prava svojine. To se u međuvremenu promenilo. Suprotno od toga, trgovina na početku nije bila mnogo cenjena od strane Rimljana, pa je najčešće prepuštana pripadnicima nižih staleža. Ali i to se u međuvremenu promenilo. Može se reći da je za tako nešto zaslužan poreski sistem. On je bar u početku bio instrument koji je podsticao razvoj društva. Čak se može reći da su Rimljani imali zaista dobar poreski system. On je u početku bio prilagođen agrarnom društvu. Kasnije, oni preuzimaju, odnosno, modifikuju taj sistem i daju veću slobodu preduzetništvu i trgovini. Ovi uslovi su se činili povoljnim jer je sa protokom vremena dolazilo do porasta stanovništva, naročito u Rimu kao prestonici. Od ukupno oko milion stanovnika koliko se procenjuje da je Rim imao u *zlatno doba*, oko 20.000 porodica proletera je dobijalo besplatno žito. To ukazuje na činjenicu da je dugotrajni mir koji je vladao u državi (*pax romana*), omogućio jednoobraznost zakona na celoj teritoriji, a time i najpovoljnije

¹⁰³ U govoru zvanom *Panegyricus* u 100-toj godini ovoga veka.

uslove za svakojaki razvoj pa i demografski rast¹⁰⁴, odnosno, relativno veći stepen blagostanja¹⁰⁵.

Fiskalni sistem je punio državnu blagajnu pa su Rimljani sledeći Etrurce koji su u samom početku upravljali Rimom, finansirali značajne javne radove. Poznati su bili rimski putevi koji su više korišćeni za vojne nego za komercijalne svrhe, akvadukti, značajna dostignuća u građevinarstvu kao npr. kupole na građevinama, zatim dostignuća u kulturi, umetnosti, u izgradnji vojnih utvrđenja, i sl. Jednim delom, nastavljena je tendencija koja je postojala još u staroj Grčkoj¹⁰⁶. Međutim, ono što je nedostajalo, jeste sklonost ka eksperimentisanju u vezi sa sredstvima za proizvodnju. To je posledica činjenice da se ni stalež bogatih a ni srednjaka ili siromašnih, nisu interesovali za tehnološka ostvarenja koja bi zamenjivala radnu snagu, robove i seljake. Činjenica je da iako su još drevni narodi poznavali neka otkrića, ni Heleni a ni Rimljani nisu mnogo uradili na njihovoj primeni. Tako su svojstva vodene pare uglavnom korišćena za proizvodnju igračaka ili sprava za obmanjivanje vernika, zatim kako je već napomenuto, još u I veku p.n.e. su postojale vetrenjače i vodenice ali su masovno prihvaćene tek u srednjem veku, itsl.

Sve ovo je uticalo da od vremena zlatnog doba Marka Aurelija (180 godina n.e.) počne postepena erozija privrednih i društvenih odnosa koja je dovela do propasti Carstva. U III veku pod Dioklecijanom, pravi se pokušaj smanjivanja inflacije koji je nastao kao obaranje vrednosti kovanog novca usled konstantno većih troškova države od ostvarenih prihoda. Jednim delom i zbog sve skuplje odbrane granica velikog carstva. Dioklecijan (301. godine) pokušava reformu

¹⁰⁴ Neke procene idu do toga da je Rimsko Carstvo na vrhuncu imalo 60 do 100 miliona stanovnika.

¹⁰⁵ Poznati ekonomista Kolin Klark je uprkos brojnim nepoznanicama, procenio da je prosečna zarada rimskog zanatlje u I veku hrišćanstva bila jednaka prosečnoj zaradi tipičnog fabričkog radnika u Britaniji u 1850. godini, ili zaradi italijanskog radnika u 1929. godini.

¹⁰⁶ Tako je još Arhimed kao naučni genije, prezirao praktičnu primenu nauke, obzirom da je rad nosio predznak nižeg statusa u društvu. Slično njemu, Aristotel, kao živa enciklopedija svega ljudskog znanja, verovao je u naslednost razlike između gospodara ili robova, itd.

birokratskog i fiskalnog sistema ali su efekti njegovih napora ostali kratkoročni. Nešto kasnije (332. godine) on ediktom pokušava da utvrdi zarade i cene, kao i da uvede mere kojima vezuje agrarno stanovništvo za posed a sva zanimanja vezana za stočarstvo, zanatstvo, trgovinu, čak i opštinsku službu, proglašava naslednom. Ovaj njegov pokušaj nije bio dugog veka a ekonomija je sve više dobijala obrise ekonomije preživljavanja. Porezi su stalno rasli dok su veliki posedi često bili izuzimani od takvih mera. Obim prikupljenih sredstava je opadao a rashodi su po pravilu rasli. Država u takvoj situaciji pribegava merama zaplene robe, što je uticalo da seljaci i mali zemljoposednici dođu pod zaštitu veleposednika. Počinje takozvani nered u kome sve više ima korupcije. Ekonomski i društveni sistem se sve više destabilizuje, i kao posledica toga dolazi do pada Rimskog carstva. Čini se, da je u takvim uslovima ekonomija bila u stanju da odgovori na zahteve parazitske carske birokratije i vojske, neosporno je da bi Carstvo potrajalo kao npr. i Vizantijsko, ali naravno, do toga nije došlo.

Može se zaključiti da je društvo bazirano na ropstvu bilo u stanju da iznedri remekdela umetnosti i literature ali ne i kontinuirani ekonomski rast. Kada je agrokultura u pitanju, treba posebno istaći doprinos pisaca kao što je Katon Stariji (234 - 149. p.n.e.) koji je napisao delo *De agricultura*; Varon M. T. (116 - 27. p.n.e.) sa svojom knjigom o voćarstvu - *Rerum rusticarum libri* gde se zalaže za sprovođenje ogleđa. On pokušava i sa razvrstavanjem đubriva, navodeći da je najbolje živinsko a najlošije goveđe; zatim je tu Vergilije (70 - 19 p.n.e.) koji u spevu *Georgice* veliča agrokulturu i seoski način života; Ovidije (43. p.n.e. do 18 n.e.) koji je u 4.772 stiha opevao sve radove koje obavlja zemljoradnik; Plinije Stariji (23 - 79 n.e.) koji piše Istoriju prirode (*Naturalis historia*) u 37 knjiga; dalje tu je i Plinije koji je opisujući farmu sa 4.117 robova, 7.200 volova i 257.000 grla stoke napisao da su velika imanja uništila imperiju. Kolomela u I veku n.e. vrši klasifikaciju pšenica i navodi čak 20 sorti krušaka, a kasnije Paladije (350 - 410) sastavlja priručnik iz agrokulture (*De rustica*) u kome prikazuje svoja i iskustva prethodnika.

ISHRANA U STAROM RIMU

Starorimska kuhinja se tokom dugog perioda trajanja Rimske civilizacije permanentno menjala. Bila je pod uticajem Grčke kulture, političkih i društvenih promena od vremena Kraljevstva do Republike i Carstva kada je došlo do enormnog širenja Rimske imperije. Ovo širenje ju je dovelo do u kontakt sa novim provincijama i sledstveno, novim namirnicama, kulinarskim navikama i načinima pripreme hrane za šta su u početku dovođeni robovi iz drugih područja. Stoga se u datim istorijskim okvirima Rimska kuhinja može smatrati internacionalnom. U vezi sa tim, treba istaći da u samom početku, razlike u ishrani između rimskih društvenih klasa nisu bile velike ali su se razvijale sa rastom imperije.

OSNOVNE NAMIRNICE KORIŠĆENE U ISHRANI

Hleb: hleb je izvorno bio ravan i u obliku kruga. Pripremao se od pir-a (srodnika pšenice) sa malo soli i vode. U bogatijim slojevima se jeo sa jajima, sirom i medom kao i mlekom i voćem. U periodu Rimskog Carstva, oko početka hrišćanske ere, uveden je hleb od pšenice. U to vreme je nedeljna potrošnja pšenice u Rimu bila oko 8.000 tona. S vremenom je sve više i više pšenične hrane počelo da zamenjuje hleb od pira (tzv. emmer hleb – od emmer pšenice). Hleb se ponekad umakao u vino a jeo se i sa maslinama, sirom i grožđem. U vreme vulkanske erupcije i uništenja Pompeje u 79. godini n.e. je postojalo najmanje 33 pekara u tom gradu.

Starorimski način ishrane je podrazumevao mnoga jela koja i danas predstavljaju spomenike savremenog italijanskog kuvanja. Plinije Stariji je zapisao više od 30 sorti maslina, 40 vrsta kruške, smokve (domaće, uvezene iz Afrike i istočnih provincija) i širok spektar povrća. Neka od ovog povrća nisu više prisutna u savremenom svetu, dok su druga pretrpela značajne promene. Korenasto povrće - šargarepe različitih boja su bile korišćene u ishrani ali ne i narandžasta koju su

takvom mnogo kasnije stvorili Holanđani. Međutim, neke namirnice koje se danas smatraju karakterističnim za savremenu italijansku kuhinju, tada nisu korišćene. Tako su španać i jajčevina uvedeni kasnije iz arapskog sveta a paradajz i *capsicum* paprike su se pojavile u Evropi nakon otkrića Novog sveta i Kolumbijske razmene. Bilo je i nešto citrusnog voća.

Meso, divljač i riba: meso je bio neobičan luksuz. Najpopularnija je bila svinjetina, uključujući tu i kobasice. Govedina je bila neuobičajena u starom Rimu. Uobičajenija je bila prethodno u staroj Grčkoj – ne pominju je ni Junival ni Horacije. Morski plodovi, divljač i perad, uključujući patke i guske su bili zastupljeniji. Na primer, u svom trijumfu nad varvarima, Cezar je napravio javnu gozbu za 260 000 običnih ljudi u kojoj korišćene sve tri ove namirnice, ali bez mesa. *Joghan E. Štambauh* piše da je meso "bilo oskudno osim za prinošenje žrtava i večernje proslave bogatih".

Riba se češće koristila od mesa. Akvakultura je bila sofisticirana. Sa velikom pažnjom je razvijan uzgoj ostriga. Rimljani su se takođe bavili i proizvodnjom puževa kao i gajenjem hrastovine (kada je ishrana u pitanju, radi kore). Neke vrste ribe su bile veoma cenjene i postizale visoke cene. To se odnosi na cipal koji je uzgajan u Cosi i gde su "razvijena sredstva za osiguranje njene svežine".

Rimljani su jeli i jednu vrstu velikog glodara sa kosmatim repom koga su zvali *Dormice*¹⁰⁷ (iz familije puhova), i smatrali ga posebnom delicijom. Statusni simbol među bogatim Rimljanima je bilo da ovu hranu ponude gostima kao predjelo uz večeru. Međutim, Markus Amilije Skaurus (Marcus Aemilius Scaurus) je doneo zakon koji se odnosio na lične izdatke i ograničavao ekstravaganciju i luksuz, tzv. *sumptuary law* koji je zabranjivao njegovo konzumiranje ali ipak nije uspeo da zaustavi praksu.

¹⁰⁷ Hvatali su ih u jesen jer su tada bili najdeblji, i zatim ih držali u glinenim sudovima zatočene do vremena kada su bili korišćeni kao izuzetna hrana. Ova hrana je prisutna i danas, npr. na ostrvu Brač, Hrvatska. Puhovi se peku i sem glave, jedu sa sve kostima.

Voće i povrće: Voće se jelo sveže u toku sezone i osušeno ili sačuvano na drugi način, kako bi ga bilo tokom zime. Popularno voće je uključivalo jabuke, kruške, smokve, grožđe, dunje, limun, jagode, kupine, ribizle, damson šljive koje predstavljaju podvrstu šljiva (damaskije), urme - datule, dinje, šipurak i nar. Manje uobičajena voća su bila više egzotična kao npr. Azerole - gloginje koje su rasle u basenu južne Evrope i bliskog istoka, kao i mušmule. Trešnje i kajsije su uvedene u upotrebu u I veku p.n.e. i bile su veoma popularne. Breskve su uvedene u I veku n.e. iz Persije. Pomorandža i limun su bili poznati ali su ih više koristili u medicinske svrhe nego u kuhinjama. Iako su bili poznati starim Rimljanima, limuni se nisu uzgajali u Italiji sve do Principata, odnosno, prve faze Rimskog Carstva koja je trajala od 27. godine p.n.e. do 284. godine n.e. U Rimu je uzgajano najmanje 35 sorti kruške, zajedno sa tri vrste jabuka. Autor Kato je opisao metode gajenja kruške kao voćne kulture, slične savremenim tehnikama.

Kultivisane su bile i konzumirane i mnoge vrste povrća. To su bili pre svega, celer, beli luk, žute tikvice, kupus i druge zeljaste biljke (kao što su lisnati kupus - kale i brokoli), zatim, zelena salata, endivija, crni luk, praziluk, špargla, rotkvice, repa, peršun, pastrnak, šargarepa, cvekla, grašak, blitva¹⁰⁸, cikorija, bob, *cardoon* iz familije suncokreta nazivan i bodljikava artičoka, masline i krastavac. Neke povrćne vrste se mogu naći ilustrovane u kasnije pronađenim reljefima. Iako je očigledno, treba napomenuti da krompir, paradajz i čili paprika (*capsicums*) koji su mnogo kasnije doneti iz Novog sveta, nisu bili dostupni u starorimskim vremenima. To se odnosi i na francuski pasulj, tikvice i kukuruz.

Iako su u rimsko doba verovatno korišćene preteče prokelja, artičoka, slatkog graška, bele repe i eventualno karfiola, njihove savremene kultivisane forme su bile razvijene tek do kasnog srednjeg veka i ranih vremena renesanse.

Kupus se jeo sirov (ponekad potopljen u sirćetu) i kivan. Autor Kato je veoma cenio kupus, verujući da je dobar za varenje a takođe je

¹⁰⁸ *Chard* – zeljasta biljka sa zelenim listovima najčešće korišćena u Mediteranskom području, lat. *Beta vulgaris* beet. Javlja se kao šecerna repa, vrtna repa, blitva i kao biljka *mangelwurzel* koja se koristi kao biljka za stočnu ishranu – krmno bilje.

verovao da će se bolesna osoba oporaviti ako jede veliku količinu kupusa i kupa se svom u urinu.

Upotreba leguminoza je bila ograničena. Koristili su se sušeni grašak, slatki grašak, cvetnice iz porodice mahunarki - lupine, sočivo i bob. Rimljani su znali nekoliko različitih vrsta leblebija kao što su venus, ram, i punic. Od njih se pripremala čorba ili su bili pečeni i koristili se kao snack - užina. Rimski gurman Apicius daje nekoliko recepata za njihovu pripremu. Pored leblebija, stari Rimljani su jeli orahe, bademe, lešnike, seme iz borove šišarke, kestene i seme susama. Ponekad su ih mleli - usitnjavali da bi spravljali slatke vinske sosove za pečeno meso i ptice. Orasi i voće su korišćeni u pecivima, tortama i pudinzima zaslađenim medom.

Značajna je bila i upotreba maslinovog ulja koje se uglavnom uvozilo u velikim količinama i koristilo ne samo u ishrani, već i kao gorivo, za osvetljavanje prostora ali i za nanošenje na lice. Prosečni Rimljanin je trošio dva litra maslinovog ulja nedeljno.

Sirarstvo: Sir je bio zastupljen u ishrani Rimljana i njegova proizvodnja je dobro utemeljena do perioda rimskog carstva. Bio je deo standardnog snabdevanja za rimske vojnike a veoma prihvaćen je bio i među civilima. Imperator Dioklecijan (284 - 305) je odredio - propisao maksimalne cene za sir. Proizvodnja sira, njegov kvalitet i kulinarska upotreba se spominju kod mnogih rimskih autora: Plinije stariji je opisao prehrambene i medicinske upotrebe sira u knjizi broj 28: "Historia Naturalis", a Var je u knjizi "De Agricultura" opisao rimsku sezonu pravljenja sira (proleće i leto) i upoređivao meke, nove sireve koji se suše sa starim sirevima. Najobimniji opis rimskog sirarstva dolazi od autora Kolumele iz njegovog istraživanja o rimskoj agrokulturnoj proizvodnji, De Rustica.

Rimske kolonije su obezbeđivale mnoge prehrambene proizvode Rimu. Grad je dobio šunku iz Belgije, ostrige iz Britanije, *garum* - fermentisani riblji sos koji se stavlja bukvalno na sve¹⁰⁹ (iz Mauritanije),

¹⁰⁹ Skoro su u ruševina Pompeje pronađeni mesta na kojima se prodavala brza hrana. Zvali su ih thermopolia gde su prodavane urme, masline, sir, hleb, kuvana

divljač iz Tunisa, *silfijum*¹¹⁰ (laser) iz Cyrenacie, cveće iz Egipta, zelenu salatu iz Kapadokije i ribu iz Pontusa.

PRIPREMA HRANE I POSUĐE

Obroci: Tradicionalno, u Rimu su se praktikovala tri obroka. Doručak se nazivao *ientaculum*. Oko podneva, Rimljani su imali tzv. mali ručak a uveče su jeli obrok koji se zvao *cena*. To je bila posledica činjenice da se prethodna praksa postepeno menjala. Naime, oko podneva je uveden *prandium* kao praktično drugi doručak ili laki ručak. S druge strane, *vesperna* je kao do tada laka večera bila potpuno napuštena i uveden glavni obrok *cena*. Ona je predstavljala obilniji obrok i sa povećanim uvozom namirnica iz sve većeg carstva, postajala sve obilnija i raznovrsnija. Samim tim je dolazilo do dalje diferencijacije u pogledu kvaliteta ishrane pojedinih društvenih slojeva. Ona je zavisila od materijalnih mogućnosti ali i od statusa u društvu. Među nižim klasama društva, ove promene su manje izražene jer su tradicionalne rutine u uzimanju hrane - obedovanju korespondirale sa svakodnevnim ritmovima manuelnog rada koje je ovaj sloj stanovništva obavljao. S druge strane, među višim klasama društva koje se nisu bavile manuelnim radom, postalo je uobičajeno raspoređivanje svih poslovnih obaveza ujutru. Nakon *prandium-a* bi bile obavljene poslednje obaveze i zatim se odlazilo u kupatila. U početku, oko 14 časova popodne bi počeo obrok *cena*. On je mogao trajati do kasno u noć, naročito ako su bili pozvani gosti. Često bi ga pratio *comissatio* kao runda ispijanja alkoholnih pića. Vremenom se cena pomerala na kasno popodne i veče.

jela i kuvana jela od mesa. Njima su Rimljani dodavali *garum*. To je fermentirani sos od ribe namačući sardone (glave, repovi, utrobe i sve ostalo) usoljene ili u koncentrovanoj morskoj vodi. Ostavljano je na sunce dva do tri meseca. Korišćena je srebrna sardina *Engralis encrasicholis* ili kako je još drugačije zovu, incun. Ali, pravljen je i od drugih vrsta ribe.

¹¹⁰ Silfijum (poznat i kao laser) bio je biljka koja se koristila u antici kao začim i kao lek. To je bio najvažniji predmet trgovine od drevnog severnoafričkog grada Cirene, i bio je toliko značajan za Cirinsku ekonomiju da je većina njihovih kovanica - metalnog novca imala sliku biljke.

U periodu Kraljevine i rane Republike, zasigurno a često i u kasnijem periodima (za radnu klasu), *cena* se u suštini sastojala od neke vrste kaše napravljene od mahunarki (*pulsa*) a nekad i od žita. Najjednostavnija kaša bi bila napravljena od dvoznog pira (*triticum dicoccum* – vrsta pšenice) ili spelte, vode, soli i masti. Sofisticiranija vrsta kaša je pravljena od maslinovog ulja uz dodatak sortnog povrća kada ga je bilo na raspolaganju. Bogatije klase su ove kaše jele spravljene od jaja, sira i meda a povremeno su ih posluživali sa mesom ili ribom.

Tokom perioda Rimske Republike, *cena* se dalje razvila u dva obroka: glavni obrok i desert sa voćem i morskim plodovima (npr. mekušci, škampi). Na kraju perioda Rimske Republike, bilo je uobičajeno da se obrok služi u tri dela: jedan obrok je bio predjelo (*gustatio*), zatim glavni obrok (*primae mensae*) i desert (*secundae mensae*).

Jela i načini njihove pripreme: Pre svega, poznate su bile razne supe i čorbe sa ili bez mesa. Jedna od najviše prihvaćenih je bio bujon zvani *Juscellum*. Pravio se sa komadićima hleba, jajima, žalfijom i šafranom. Opisan je u *Apicusu*, rimskoj knjizi recepata krajem IV ili početkom V veka. Takođe, već pomenuti *garum* je bio prepoznatljiv riblji sos starog Rima. Korišćen je kao stoni začin umesto soli, ali i kao sos. Postojale su četiri glavne vrste ovog ribljeg sosa: *garum*, *liquamen*, *muria* i *allec*. Pravljen je u različitim kvalitetima od ribe kao što su tune, cipli i morski grgeči. Moguće da je bio ukusan, na primer pomešan sa vinom ili razređen vodom (*hydrogarum*). Bio je popularnom među rimskim vojnicima, iako je car Elagabalus tvrdio da je on prvi koji ga služi na javnim banquetima u Rimu. Najskuplji *garum* je bio *garum sociorum*. Pravljen je od skuša (*scomber*) u ribarnicam Nove Kartagine i u Španiji, sa kojima se naveliko trgovalo. Plinije je u svojoj knjizi *Natural History* napisao da su dva *congli-a* (1,84 galona) ovog sosa koštali 1.000 sestera. Jedna hiljada sestera u ranom carstvu je iznosila 4 obične unce¹¹¹ (oz.) zlata.

¹¹¹ Obična unca (oznaka oz.) se koristi kod prehrambenih proizvoda i iznosi 28,35 grama.

Jedan od mnogih načina pripremanja hrane u starom Rimu je bio vezan za *focus*, ognjište koje je postavljeno ispred *lalariuma*¹¹² kao oltara domaćinstva koji sadrži male skulpture božanstva u koje ukućani posebno veruju (*lares* ili čuvari duh predaka i *penates* - bogovi koji čuvaju pod kuće i ostavu - skladište za hranu). U domovima gde je lararijum ugrađen u zid, *focus* je ponekad bio sagrađen od podignute opeke kao četvorostran. Mnogo češće je građen pravougaoni i prenosivi *focus* koji se sastojao samo od pokretnog ognjišta sa kamenim ili bronzanim stopama. U periodu kada se kuhinja odvajala kao zaseban prostor, *focus* je počeo da se koristi samo za religijske obrede i za zagrevanje a ne za kuvanje.

Mnoge rimske kuhinje imale su pećnicu (tjuni ili furnir), a neke kao što je kuhinja zvana Misterije, imale su dve. Kvadratna ili kupolasta konstrukcija ove pećnice od opeke ili kamena je imala ravno ognjište, često od granita a nekada o lave. U ovo ognjište su stavljane suve grančice i zatim paljene. Na zidovima kuhinja su bile kuke i lanci za vešanje opreme za kuvanje uključujući razne lonce i ostalo posuđe, noževe, viljuške za meso, sita, klešta, krpice za sireve, sprave za lomljenje koštuničavog voća, vrčeve za merenje i različite modle - kalupe.

Alkoholna pića: U starom Rimu je najcenjenije bilo vino. Ono se obično mešalo sa vodom neposredno pre no što će se piti, pošto fermentacija nije kontrolisana a nivo alkohola je bio visok. Vino su ponekad prilagođavali i "poboljšavali" njegovi proizvođači: postoje instrukcije za pravljenje belog vina od crvenog i obrnuto, kao i za "spašavanje" vina ukoliko je sklono da se pretvori u sirće. Ovo je bio značajan zadatak jer Rimljani nisu raspolagali vinskim podrumima i buradima pa su razvijani najčudniji načini da se vino očuva. Ovakva uputstva kao i detaljni opis rimskog vinogradarstva datiraju od 160. godine p.n.e. u prvom poznatom tekstu napisanom u latinskoj prozi.

¹¹² Svetilište larova u drevnom rimskom domu. Lar je kućni duh koji, ako se podstiče, pazi na kuću ili zajednicu koja toj kući pripada.

Vinu su dodavani različiti ukusi. Na primer, postojalo je vino *passum*¹¹³ kao jako i slatko vino. Za njega je najstariji poznati recept kartaginskog porekla, zatim *mulsum*¹¹⁴ kao sveže napravljena mešavina vina i meda, kao i *conditum*¹¹⁵ koji je predstavljao mešavinu odležalog vina sa začinima. Jedan specifičan recept za spravljanje *conditum paradoxuma* je podrazumevao mešavinu vina, meda, bibera, lovora, cimeta, masti i šafrana koja je kuvana i spremljena za kasniju upotrebu. Još jedan recept se koristio uz dodavanje u vino morske vode, pitcha¹¹⁶ i rosina¹¹⁷. Jedan grčki putnik je opisao da je napitak dobrog ukusa ali to nikako nije bilo vino kakvo mi danas pijemo. Takođe, kiselo vino pomešano sa vodom i biljem (*posca*) je bilo popularno piće za siromašnije slojeve stanovništva i veći deo rimskih vojnika.

U Rimu se znatno manje pilo pivo (*cerevisia*) jer se smatralo vulgarnim i više vezivalo za navike varvara.

¹¹³ *Possum* je bilo vino od polusušecćeg grožđa koje se razvilo u staroj Kartagini i prenošeno odatle u Italiju, gde je bilo popularno u Rimskom carstvu.

¹¹⁴ U antičkom svetu, većina proizvedenih vina je bila gorčija jer u to doba grožđe nije bilo tako slatko kao danas. Da bi zasladili vino, Rimljani su dodali med. Takođe, da bi vino bilo ukusnije za piti, razdvojili su ga i sa dva dela vode. Rezultat je bio slatko i osvežavajuće piće sa vrlo malo alkohola.

¹¹⁵ *Conditum Paradoxum* je starorimsko vino začinjeno medom. Ovaj recept zasniva se na drevnoj rimskoj kuhinjskoj knjizi Apicijus 1.1. Ovo vino je kosher za Pashu, a Jevreji iz Zemlje Izrailja su ga koristili tokom Pashera Sedera sa 4 šolje kako je pomenuto u Jerusalimskom Talmudu, Pesahim 10 : 1.

¹¹⁶ Crna ili tamna viskozna supstanca dobijena kao ostatak u destilaciji organskih materijala i posebno tara.

¹¹⁷ Smola, posebno čvrsti jantarski ostatak dobiveni nakon destilacije sirovog terpentinog oleoresina ili ekstrakta nafte od pinjola (borova).

VIZANTIJA

Izvor: Wikimedia

NASTANAK VIZANTIJE

Vizantija¹¹⁸ je po mnogima predstavljala prvu državu feudalnog uređenja i prvu hrišćansku državu. Ona je povezala antičko i novo doba. Nastala je 330. godine nove ere kada je car Konstantin Veliki prebacio sedište rimskog carstva u tzv. "Novi Rim" – Bizant. Ovaj grad je kod nekih naroda postao i ostao poznat i pod imenom, Carigrad. Ipak, konačna podela rimskog carstva na dva dela, izvršena je 395. godine. Tada je car Teodosije I prepustio svome sinu Arkadiju istočni deo carstva a Honoriju zapadni koji ubrzo pod naletom "varvara" propada (476. godine n.e.). Takav sled događaja je omogućio istočnom Carstvu da na teritoriju zapadnog Carstva izvozi prehrambene proizvode. O tome svedoče ostaci raznih predmeta koji su nađeni na najzapadnijem delu Carstava, Britanskom ostrvu (uglavnom raznovrsne posude). Pri tom, agrokulturna produkcija nije bitno unapređivana, osim vinogradarstva koje je bilo nešto naprednije obzirom da se povećala tražnja za vinom, pre svega crkve (nakon Konstantinovog odobrenja hrišćanstva).

Istočno Carstvo će sa političkim uređenjem poznatim kao cezaropapizam, opstati sve do 1453. godine, kada Carigrad zauzimaju

¹¹⁸ Naziv Bizant (Vizantija) je "istočno rimsko carstvo" dobilo tek u XVIII veku. Uveo ga je francuski istoričar Monteskieu (Montesquieu), smatrajući da nakon V veka, ovo carstvo nije vredno da nosi ime Rimsko. Zato je on uzeo latinizirano ime glavnog grada Byzantiuma (od grčkog Byzántion), Carigrad (turski: Istanbul), za celo carstvo. Građani Vizantijskog – Bizantskog Carstva i njihovi zapadni susedi, carstvo su nazivali Romejskim (Rimskim), dok su ga istočni susedi nazivali Rum (Rim). Službeni jezik je bio prvo latinski, a od VII veka, odlukom cara Iraklija - Heraklia (610 - 641. godine), grčki kao govorni jezik većine stanovništva.

Turci. Propast Vizantije je započela ranije, još u XII veku kada su Normani preuzeli južnu Italiju i Napulj. Takođe, Vizantiju u ropstvu drže Latini (Venecija) u periodu 1204 - 1261. godine. Oni je pri tom tako pljačkaju, da se od toga nikada više nije opravila.

Vizantijsko carstvo je nastalo na samom kraju prethodnog, robovlasničkog perioda i na početku sasvim novog društvenog i ekonomskog sistema, feudalizma. Tokom ukupnog perioda trajanja, ovo carstvo se razvijalo u uslovima značajne političke nestabilnosti. To je uticalo da su se i društveno-ekonomski uslovi često menjali. Tako se npr. tokom V veka dešavalo da kada zapadne prefekture Rimskog carstva popuštaju pod navalom *varvara*, Istočno carstvo pokušava njihov spas. Međutim, to nastojanje ga je dovelo gotovo do bankrota. Nakon toga, kao finansijski iscrpljeno, Vizantijsko carstvo je prepustilo zapadni deo rimskog carstva svojoj sudbini. Narednih pola veka mira je Vizantija koristila za svoj oporavak kako bi se spremila da povрати izgubljene provincije. Za vreme vladavine Justinijana I, došlo je do oslobađanja Afrike, Italije, Dalmacije, južne obale Španije i svih sredozemnih ostrva. Ekspanzija Vizantijskog carstva u doba Justinijana je predstavljala zaista veliki uspeh. Međutim, postavlja se pitanje da li je Justinijanov san o obnovi carstva bio realan i moguć?

Odgovor na ovo pitanje ostaje večita tajna pošto je Justinijanovo carstvo (slično kao i Persijsko carstvo), zadesila velika pošast, epidemija kuge. Ona je bila takvih razmera, da su je nazivali i justinijanova kuga. Kao opaka bolest koja nosi velike žrtve, kuga je u Evropi (bez Rusije), između 540. i 614. godine odnela gotovo 50% stanovnika (prema procenama od 22 do 44 miliona). Ovo je svakako, jedan od razloga što je ostali period svog postojanja, Vizantija bila uglavnom u defanzivi.

Drugi, takođe značajan razlog koji je onemogućavao obnovu carstva, bio je politički. On je bio uslovljen činjenicom da se Vizantija gotovo permanentno borila sa Hunima, Avarima, Slovenima na Balkanu, Langobardima u Italiji, Persijom na istoku i Vizigotima koji početkom VII veka uspevaju da osvoje Španiju. Može se reći da se ratovanje Vizantiji nije isplatilo. Na to ukazuje činjenica da su u nešto ranijem periodu, u slučaju velikog i dugog rata koji se vodio sa

Persijskim carstvom i koji je završen pobedom 627. godine, gubitci bili tako veliki, da se ova pobeda smatra tzv. *pirovom pobedom*. Takođe, desilo se i to da su Arapi koje je Carstvo pomagalo (tačnije Muhameda), ujedinjeni muslimanskom verom pobedili vizantijsku vojsku i osvojili Bliski Istok, a nešto kasnije i Egipat. Na taj način je Vizantija izgubila veoma značajne površine žitnih polja te provincije. Izgubljena je i Sirija kao oblast koja je bila specijalizovana za proizvodnju ulja.

Ovakvi i drugi događaji su doveli do same granice jedno doba koje je trajalo dosta dugo. Usled promene opštih životnih uslova stanovništva, ovaj period se označava i kao kraj antike.

Kada se govori o ekonomiji, Konstantinopolj (Bizant, Carigrad) je za dugo predstavljao najznačajniji trgovački grad na Mediteranu. Taj epitet je pre svega, zaslužio svojom lokacijom jer je pokrivao čitav evroazijski prostor i severnu Afriku. Zato je do dolaska Arapa na evropsko tlo u VII veku, Vizantija bila najjača ekonomija sveta¹¹⁹ sa trgovinom i agrokulturom kao osnovnim delatnostima.

Sa protokom vremena se situacija postepeno menjala. Nakon četvrtog krstaškog pohoda 1204. godine, Vizantijsko carstvo su podelili krstaši, što je u ekonomskom smislu predstavljalo katastrofu. Vizantijski car *Mihailo VIII Paleolog* je pokušavao da vrati ekonomiju na stari put. Ali, za to je već bilo kasno obzirom da Vizantijsko carstvo u to vreme više nije imalo čvrstu kontrolu nad domaćim a kamoli stranim ekonomskim tokovima. No i pored toga, Konstantinopolj je opstao kao jedan od najznačajnijih trgovačkih centara u većem delu srednjeg veka, zadržavajući pri tom i funkciju kovanja novca. Njegova dominacija je trajala sve do pojave Vencijanske Republike koja je raznim ekonomskim merama kao što su poreske olakšice i izuzimanja, u vreme *Komnena* a zatim i u vreme Latinskog carstva, postepeno preuzimala trgovinu u svoje ruke.

¹¹⁹ Bogatstvo Konstantinopolja se može sagledati npr. iz činjenice da je Justin I potrošio 3.700 funti zlata za proslavu svog konzulata. Takođe, Anastasije I je do kraja svog carevanja sakupio bogatstvo od 23.000.000 *solidior*-a ili 320.000 funti zlata. Dalje, na samom početku vladavine, Justinijan I je od Anastasija I nasledio 28.800.000 *solidior*-a, itd.

Interesantno je navesti i to da su proučavajući ekonomiju Vizantije, neki kasniji autori procenjivali njen bruto domaći proizvod (GDP). Tako je GDP *per capita* u Vizantiji procenjen u rasponu od \$1.071,94 do \$1.375,65, računato u međunarodnim dolarima iz 1990. godine (Milanović, 2006). Preračunato sa inflacijom u 1000-toj godini za vreme Vasilija II, procenjeno je su vrednosti GDP *per capita* tada bile na nivou između \$1.935 i \$2.483, posmatrano u današnjim dolarima. Ako se uzme u obzir procena prema kojoj je tada bilo između 12 i 18 miliona stanovnika Vizantije, ukupni GDP Carstva se procenjuje na nivou \$15 do \$25 milijardi dolara, posmatrano u današnjim relacijama. To je uticalo da Vizantija sa većim ili manjim uspehom opstaje u dinamičnim vremenima. Ona se naravno ne mogu porediti sa vremenom kada je u Rimskom carstvu gotovo 100 godina vladao *pax romana*.

Što se tiče agrokulture kao osnove egzistencije stanovništva i izdržavanja vojske, u nestabilnim vremenima ona je značajno trpela. Nije bilo uslova za veće tehnološke prodore, a iskustva koje su sa sobom donosili novi osvajači, uglavnom su bila na nižem nivou od već postojećih.

Dakle, i pored činjenice o svojevrsnoj nestabilnosti Vizantijskog carstva, može se reći da je privredni život bio veoma zastupljen. Njega karakteriše veći značaj gradova od seoskog područja u kome je živela većina stanovnika. Ali i pored toga, borba za zemljište (prostor) koje se i dalje smatralo izvorom bogatstva, bila je veoma izražena sve vreme. Ona je stoga još u ranoj fazi razvoja feudalizma rađala jedan novi ekonomski koncept. Naime, ako se ima u vidu da su u prethodnim civilizacijama karakter ekonomije određivale urbane institucije, uprkos činjenice da je većina stanovništva živela u ruralnim područjima, u periodu nastajanja feudalizma u Evropi a u nešto izraženijoj formi i kasnije, karakter i strukturu ekonomije su određivale agrarne i ruralne institucije. U konkurenciju za osvajanjem što većih zemljišnih površina a time i seljaka kao podanika i radne snage koja se koristi u agrokulturi, sada se intenzivnije uključuje i crkva. To u izvesnom smislu zadržava agrarni razvoj i pogoršava položaj seljaštva. No, i pored toga, agrokultura je i dalje bila jedna od najznačajnijih delatnosti bilo da se posmatra

vrednost, bilo količina ostvarene proizvodnje i prometa. U njoj je bila angažovana gotovo sva raspoloživa radna snaga.

AGROKULTURA VIZANTIJE

Razvoj agrokulture u Vizantiji je bio veoma usporen. To se odnosi gotovo na ceo period njenog postojanja, posebno na period od VIII do XIV veka. Nešto uspešnija su bila područja bliža moru koja su se bavila proizvodnjom žita, vina i maslinovog ulja. Tu se misli na područje Azije Minor i Balkana. Ova područja su proizvodila velike količine agrarnih proizvoda i igrale značajnu ulogu u razvoju Vizantijske ekonomije.

Bazu za postavku ukupnog pa i agrarnog uređenja u Vizantiji su predstavljali zakoni nastali na osnovama veoma razvijenog rimskog prava. Pri tom su od vremena do vremena, u zavisnosti od konkretnih uslova, pojedini vladari pribegavali različitim rešenjima. Neki su pokušavali da ojačaju vojno plemstvo, neki crkvenu vlastelu, a bilo je i onih koji su u izvesnom smislu brinuli o seljaštvu i seoskoj sredini. Naravno, ne toliko da ugođe seljacima koliko da smanje značaj i uticaj svetovne ili crkvene vlastele kao svojih konkurenata.

U vreme Justinijanove vlasti je izrađen *Kodeks Justinijanus* (527 - 565). Prema kodeksu, seljačko vlasništvo je i dalje važno, iako je sitnije seljaštvo zavisilo od vlastele. Robova je bilo sve manje.

U VIII veku (726 - 741) nastaju propisi pod nazivom *Ekloge* (726) i Zemljoradnički zakon (*Nomos Georgikos*, 85 članova, VII - VIII vek), a zatim *Vasilike* (886 - 912) koje je kodifikovao vladar Lav VI. *Vasilike* su sadržale šest tomova sa 60 knjiga (Simonović, 2012). Ovi zakoni su se pored ostalog, najviše bavili organizacijom zemljišne svojine. U tom smislu, uvedeno je bilo nekoliko oblika zakupa:

- 1) *Emfiteuza* kao oblik dugoročnog, otuđivog i naslednog zakupa na zemljištima koje je tek trebalo privesti kulturi, a koja su se nalazila u vlasništvu vladara (pašnjaci, šume, planine, klanci).

Ekloga je zabranjivala civilnim i vojnim zvaničnicima kao i uopšte vojnim licima, da uzimaju zemljište u *emfiteuzu*.

- 2) *Napolica* je zakup koji je regulisao *Zemljoradnički zakon*. Ona ima dve varijante: kada je ugovoreno samo oranje, i kada je pored oranja ugovorena i setva.
- 3) *Desetak* je treći oblik zakupa koji je iziskivao plaćanje desetog dela ostvarenog prihoda. Na ovaj način su zakupljivana i imanja crkava i manastira. Uzimalo se u zakup obradivo zemljište i za to se nije pravio ugovor, već je to bio deo običajnog prava.

Ako se posmatra *Zemljoradnički zakon*, moguće je uočiti da on podržava privatnu svojinu, seosku opštinu i slobodno seljaštvo sa pravom kretanja. U tom smislu, osnov agrarnog sistema su predstavljala upravo ta mala nezavisna gazdinstva (Ostrogorski, 1969). S druge strane, treba istaći i to da je *Ekloga* po prvi put izjednačavala muškarca i ženu u pitanjima nasledstva i roditeljstva (Čvorović, 2015). To je bila posledica monizma, odnosno hrišćanskih načela. Otuda su mnoge princeze i carice osnivale svoje zadužbine, što je predstavljalo novinu za ostali deo sveta.

Vasilike predstavljaju zbirku građanskog, javnog, agrarnog i krivičnog prava. Ostrogorski navodi da se i pored te raznovrsnosti odnosa koje uređuju, sva rešenja odnose na agrokulturno zemljište, vojne izdatke, flotu i dvor. Posebno se ističe značaj seljaka (*georgiki*, grč.) jer je zemljište zajedno sa radnom snagom, predstavljalo najvažniji faktor razvoja, odnosno, izvor prihoda za vladara i sve vlasteoske slojeve. U tom smislu je car Lakapin početkom X veka, posebnu pažnju posvećivao očuvanju malog poseda. On uvodi uredbu o pravu preče kupovine malih poseda kako bi sprečio dalje jačanje vlastele (Novaković, 1943).

Značajno je pomenuti da je Vizantija svoj feudalni poredak širila preko crkve, odnosno, sveštenstva. Otuda je došlo do rasta broja crkvenih i manastirskih poseda koji počinje da ugrožava vladara i svetovnu vlastelu. Zbog toga je npr. u XI veku, Aleksej Komnin proniji dao vojni karakter a takođe, obezbedio i sistem tzv. haristikija, odnosno, davanja manastira i njihovih poseda na upravljanje zaslužnim ljudima.

U Vizantiji se u kasnom periodu javljaju tzv. *elefteri* ili slobodni seljaci. To su seljaci bez zemlje kojima je poveljama dozvoljavano da naseljavaju manastire i zaposlenjem daju obaveze državi (Ostrogorski, 1969).

Kao što se može uočiti, ispoljena je velika briga o vlasništvu nad zemljištem i prihodima koje se sa zemljišta ostvaruju. No, uprkos tome, agrokultura Vizantije nije ostvarila posebne domete. Zemljoradnja se u pogledu tehnika i tehnologija same proizvodnje, kao i alatki, odnosno, sprava koje su se koristile, veoma malo menjala tokom dužeg vremenskog perioda. To se posebno odnosi i na alatke. One koje su se koristile u agrokulturi, postojale su uglavnom u rudimentarnim oblicima. To je ukazivalo na relativno nizak nivo kvaliteta obrade zemljišta, pa samim tim i ostvarene produktivnosti rada. Ono na šta neki autori upozoravaju, jeste činjenica da se novi alati i sprave nisu stvarali već je najveći domet postizan njihovim uspešnim prilagođavanjem lokalnim uslovima. Tek nešto kasnije se beleži korišćenje nešto boljeg pluga i stvaranje rasa težih konja, ali je to bilo ograničenog karaktera. Kada su u pitanju sistemi gazdovanja, treba istaći stočarstvo. Ono je bilo poznato kao čobansko i nomadsko. To je pretpostavljalo ekstenzivni oblik gazdovanja koga nije pratilo ratarenje. S druge strane, sa jačanjem crkve dolazi do povećane tražnje za vinom, medom, voskom i povrcem (zbog postova), pa su te proizvodnje dodatno unapređivane.

U periodu od VII do XII veka, agrokultura se odvijala uglavnom oko dva pola: države i sela kao skupa malih poseda. U tom smislu je i organizacija agrokulture bila podređena uvažavanju lokalnih uslova i rizika. Razlika koja je postojala između posednika i zakupaca (*paroikos-a*) u vreme kada je zakupništvo postalo nasledno (pojava baština) i kada je vlasništvo prešlo na njih, značajno se smanjila. Takođe, postojalo je jasno razgraničenje između zakupaca koji su živeli na posedima i ispunjavali svoje obaveze prema vlasnicima s jedne strane i stanovnika sela od kojih je većina posedovala sopstveno zemljište i u saglasnosti sa tim statusom, plaćala državi poreze na drugoj. Ipak, treba reći da nisu svi uzgajivači živeli na posedima a nisu ni uživali podjednak status. Neki od njih su imali niže aristokratske rangove i bili samo malo bogatiji od samih

seljaka. Drugi su, bilo da se radi o robovima ili nadničarima, zavisili od nadnice za koju su morali dodatno da rade. Konačno, treba reći da ni svi stanovnici sela nisu bili vlasnici poseda, a takođe, nisu svi ni bili zemljoradnici.

Veliki posedi su po pravilu uvek bili napredniji a od X veka su imali još značajniju ulogu nego do tada, obzirom da su bili u većoj meri tržišno orijentisani. Tako je u Makedoniji do početka XIV veka, uloga čitave mreže poseda zamenila dotada postojeću mrežu komuna. Naime, sela koja su imala status komune, u X veku su postala praktično imanja i bila su predmet oporezivanja. Takođe, takva sela (zemljište zajedno sa radnom snagom) su mogla biti ustupljena manastirima ili osobama na položaju, uglavnom istaknutim vojnicima i ratnicima. To je bilo posledica činjenice da su zemljište (što veća površina) i radna snaga (što veći broj ljudi) još uvek predstavljali osnovne i najznačajnije faktore agrarne produkcije.

Brojnost stanovništva se bitno menjala, naročito posle velike kuge, a svakako i sa ratovima. To je agrokulturnu proizvodnju činilo krajnje nestabilnom pa se moralo nešto uraditi. U vreme kada se stanovništvo znatnije povećalo (od IX veka) uslovi za razvoj agrokulture su postajali povoljniji ali je problem bio u tome da je ono bilo nesrazmerno raspoređeno. Ovo je u područjima agrarnog pritiska uticalo da se povećanje površine zemljišta koja se obrađivala izvrši putem krčenja šuma i obrađivanja pašnjaka. Na taj način je tokom vremena zemljišna površina postala gotovo dvostruko veća. Istovremeno, rasla je i tražnja za hranom. Međutim, kako se zemljište obezbeđivalo krčenjem ili korišćenjem pašnjaka srazmerno potrebama, pomerale su se i granice pašnjaka i šuma.

Posmatrano s druge strane, deo površina se gubio u ratovima kao što je npr. slučaj sa gubitkom Anadolije koju su osvojili Turci. U četvrtom krstaškom ratu 1204. godine, Vizantija je prestala da postoji, što je i te kako afektiralo agrokulturu. Ostatak zemljišta, podeljen između Grka i Latina je izgubio dotadašnju koheziju jer Vizantija više nije mogla delovati kao centralna država. Zbog toga je XIII vek obeležen kao vek u kome je došlo do značajnog privođenja kulturi ranije

neagrarnog zemljišta. U to vreme, osiromašenje seljaka i koncentracija zemljišta u rukama bogatih slojeva koji su na velikim posedima ostvarivali značajnije viškove, bitno su uticali na visinu agregatne tražnje pa se pribegavalo krčenju i zauzimanju zemljišta neredom.

U XIV veku nastaje dominacija velikih crkvenih poseda privilegovanih manastira u Makedoniji. Oni nisu pokazivali želju za većim unapređenjem tehnike i tehnologije agrokulturne proizvodnje, tako da na ovom prostoru nastaju nešto bolji rezultati. No, tek sa uspostavljanjem otomanske - turske vlasti na Balkanu, agrokultura počinje da se nešto brže razvija. To je dobrim delom bila posledica velikih svetskih otkrića i donošenja novih kultura koje se rasprostiru u Evropi a manje direktnog uticaja Turske vlasti.

Na tlu današnje Srbije, počev od XII veka se od rodovskog uređenja postepeno razvijao feudalni sistem i hrišćansko društvo. To je agrokulturi na ovom prostoru dalo nešto više prostora za razvoj.

SRPSKA AGROKULTURA U DOBA VIZANTIJE

Agrokultura je bila osnovna privredna delatnost svih slovenskih naroda. Ona je u različitim periodima imala i različita obeležja. Na to ukazuju mnogi istoričari. Prema njima je agrokultura imala svoje osobenosti kako u trenutku koncentrisanja Slovena na Balkansko poluostrvo¹²⁰ tako i u vreme njihove stabilizacije na tom prostoru u kontaktu sa starosedecima u okviru Vizantijskog carstva. Tom prilikom se ostvaruje sveukupno prožimanje društvenog života ovih naroda, njihovih kultura, običaja, prava, religije, ekonomije, itd. To je dalo

¹²⁰ Prema dosada prihvatanim izvorima, seobe Slovena su počele u VI veku pod uticajim pokreta plemena iz centralne Azije. Njihovi upadi na Vizantijsku teritoriju su zabeleženi za vreme vladavine Justina I (518 - 527) i Justinijana I (527 - 565). (Istorija naroda Jugoslavije, 1953:66). Ali, postoje i gledišta da su oni već bili locirani na široj teritoriji centralne i jugoistočne Evrope, i da su se s vremena na vreme, u zavisnosti od klimatskih i političkih prilika, pomerali uglavnom na jug i jugozapad (Stojanović, 1997).

osnovni pečat razvoju proizvodnih snaga i odnosa u oblasti agrara a odatle se širio i na druge privredne delatnosti (trgovinu, zanatstvo, rudarstvo, i dr.). Dakle, dolazi do razmene iskustava različitih naroda gde jedni uče od drugih a to je u velikoj meri uslovalo kako društvene, tako i agrarne odnose i njihov razvoj¹²¹.

Agrokultura Slovena je do tada bila uglavnom izrazito naturalna sa autarkičnim elementima u okviru svake privredne jedinice (porodične ili šire zajednice). Ove zajednice, po pravilu rodovsko-plemenske su predstavljale osnovu njihovog društvenog života sa kolektivom kao proizvodnom jedinicom ali i zajednicom u potrošnji. Najrazvijenije agrokulturne grane su bile stočarstvo, lov i ribolov. Zemljoradnja je bila u velikom zastoju usled još uvek nedovoljnog poznavanja tehnologije osposobljavanja i obrađivanja zemljišta. Za potrebe agrokulture je iskorišćavano još neobrađeno zemljište (pašnjaci i šume) koje se privodilo kulturi krčenjem, paljenjem i čišćenjem, tzv. paljevinski način. Sistem gazdovanja je podrazumevao obradu zemljišta na neustaljenim njivama. Svaki 4 - 5 godina su se njive prenosile na sasvim novu teritoriju i ona se uvek nanovo delila članovima opštine. Pri tom se od 1 - 3 godine zemljište koristilo kao njive a dve godine kao pašnjak.

Postoji još jedna karakteristika njihovog načina življenja. Oni su voleli da se naseljavaju u brdovitim i brežuljkastim krajevima. To je odgovaralo relativno primitivnoj tehnologiji obrade zemlje kojom su vladali, a tome je bila primerena i agrarna tehnika kojom su raspolagali. Prema navodima "*Vizantijskog Zemljoradničkog Zakona*", oni su od ručnih alata raspolagali trnokopom, lopatom, nožem i sekirom a koristili su i primitivnu oraču spravu - ralo. Od ratarskih kultura poznavali su pšenicu, ovas, ječam i proso.

U vreme intenzivnih migracionih kretanja i koncentrisanja na Balkanskom poluostrvu, ovakva privredna orijentacija je zamenjena osvajačkim i pljačkaškim pohodima gde "*rat postaje stalna grana privrede*" (Vučo, 1955). Plen koji se ratovima ostvarivao, dao je osnov za

¹²¹ Područje Srbije se bez obzira na date političke prilike posmatra kao područje na kome su kroz vekove dominirali odnosi tipični za većinu srpskog naroda, čak i u vreme gubljenja sopstvene državnosti.

međusobnu diferencijaciju stanovništva. Osim toga, stalni pohodi su uticali na usporavanje razvoja agrokulture. Samo je stočarstvo imalo nešto veći značaj jer je kao nomadsko i ekstenzivno moglo u ovakvim uslovima da egzistira bez većih smetnji.

Srbi u pogledu razvijenosti agrokulture na prostoru Balkana zatiču sasvim drugačije stanje. Na teritorijama koje su zaposeli, prethodni robovlasnički sistem rimske imperije je uspeo da razvije agrokulturu koja je u odnosu na njihovu bila znatno naprednija. Neka područja, npr. područje gornje Mezije je predstavljalo žitnicu rimskom carstvu. Bolja oruđa za rad (plug je počeo da potiskuje ralo tokom I veka, zatim upotreba srpova, kose, vila, kosira, motike, lopate, sekire i dr.) i veća agrotehnička iskustva rimskih kolonista su se brzo širila. Počelo je da se primenjuje dvopolje a u blizini vodotokova, doduše u ograničenom obimu su korišćenje tehnike navodnjavanja). Pored uobičajenih ratarskih kultura (pšenica, ječam i ovas), bilo je razvijano još i vinogradarstvo, povrtarstvo, voćarstvo i naravno stočarstvo.

U sudaru sa starosedeocima, Srbi nisu u pogledu iskustava u oblasti agrokulture imali šta da ponude, ali su zato mogli dosta toga da prihvate i nauče. To se i dogodilo. Paljevinski način i sistem pokretnih njiva se napuštao u korist dvopoljnog a vremenom ponegde i tropoljnog sistema koji je već bio poznat kod Germana i alpskih Slovena. Pretvaranje rala u plug je unapredilo ratarstvo. Žetva žita se vršilo pomoću srpova a pretpostavlja se da su za to korišćene i kose. Pokošeno klasje se sastavljalo u stogove, vršidba se obavljala na gumnu drvenim mlatilicama ili volovima i konjima, vejanje je vršeno na vetru ili vejalicama (rešeta) a drobljenje žita je bilo u početku dosta primitivno (tučkovima u udubljenom kamenu), da bi se oko IX veka prešlo na ručne žrvnje. U literaturi se negde pominju i vodenice.

Na teritoriji na kojoj su se ustalili, Srbi su nastavili da se bave stočarstvom. Ova grana je kod njih bila dosta razvijena i pre toga. O tome većina autora sudi na osnovu bogatstva termina koji su u njihovom jeziku postojali za pojedine vrste stoke, stočarskih proizvoda i slično: npr. bik, vo, krava, svinja, koza, konj, kobila, ždrebe, pastir, sir, mleko, itd.

Srbi su na novoj teritoriji prihvatili i dalje razvijali još povrtarstvo i voćarstvo. Ove grane su do određenog stepena bile razvijene i pre vremena njihovog ustaljivanja na tom prostoru, ali su oni primarnim iskustvima dodali iskustva u pogledu primene vode i nege zasada, odnosno povrtnjaka. Takođe, posebna pažnja je posvećivana vinogradarstvu i pčelarstvu. Tako su značajne bile proizvodnja vina, medovine i voska - za sveće. Na kraju, značajno je pomenuti da su se kao i pre toga, oni bavili još lovom i ribolovom.

FAKTORI RAZVOJA AGROKULTURE KOD SRBA

Agrokulturna proizvodnja Srba u doba Vizantije se uglavnom oslanjala na velike porodične zajednice kojima je privremeno dodeljivano zemljište, dok su se pašnjaci i šume iskorišćavali zajednički. Međutim, kako je privredni život bio u značajnoj meri uslovljen i međusobno isprepleten sa političkim životom, to u ovom slučaju može samo da znači da su stalni ratovi imali značajan uticaj na razvoj agrokulture. Seosko stanovništvo je najčešće bivalo mobilisano i tako udaljeno iz agrokulture. To je uticalo na njen zastoj ali i na značajnije raslojavanje stanovništva jer su pljačka i osvajanja doveli do novih agrarnih površina i radne snage. U *"Vizantijskom zemljoradničkom zakonu"* pominju imućni zemljoradnici (vlasnici njiva, vinograda, šuma, stoke, robova) i siromašni zemljoradnici sa malim parcelama zemlje i bez sredstava za njeno obrađivanje. Takođe se pominju i agrarni najamni radnici za koje se u pojedinim slučajevima specificira naknada na ime nadnice. Stoga se ratovi mogu smatrati faktorom od značaja za razvoj agrokulture na teritoriji na kojoj su se ustalili Srbi. Ova teritorija je tek u drugoj polovini XII veka, u vreme vladavine prvog srpskog vladara Nemanje, počela da se formira u čvrstu feudalnu državnu organizaciju.

U periodima kada je dolazilo do jačanja Vizantije, dakle u periodima jačanja centralne vlasti, to se pozitivno odražavalo i na razvoj

agrokulture. Dolazilo je do procesa ustaljivanja njiva¹²² i usavršavanja zemljoradnje. Pri tom se agrokultura razvijala na principima oštre diferencijacije. Na ovaj način je stalno dolazilo do stvaranja velikih poseda i padanja u zavisnost sve većeg broja saplemenika od strane rodovskog plemstva. To je ponekad išlo sve do ropstva. No, kako je Vizantija sve vreme doživljava uspone i padove, u saglasnosti sa tim su rasli i slabili uslovi za agrokulturni razvoj. Tako je u vreme dinastije Komnina (sam kraj XI do kraja XII veka) feudalizacija poprimila veće razmere. Dodeljivanjem pronija¹²³ i vladavinom vojnog plemstva u vreme Aleksija I Komnina (1081 - 1118), Vizantijska vlast je za vreme ove dinastije još jednom ojačala i kao jaka centralna vlast pružila agrokulturi dalji stimulans.

Sledeći faktor razvoja agrokulture se vezuje za činjenicu da se među Srbima već od VII veka počinje da širi hrišćanstvo. Ono je najvećim delom uzelo maha u drugoj polovini IX veka i uglavnom se vezuje za rad Ćirila i Metodija. Oni su bogoslužjenja vršili na slovenskom jeziku i tako postavili temelje za kasnije formiranje samostalne slovenske pravoslavne crkve. Podržavajući vladara u ostvarivanju feudalne hijerarhije u kojoj nije postojala jednakost pojedinca ni na zemlji ni pred bogom, crkva je bila darivana zemljištem zajedno sa radnom snagom¹²⁴. Prilikom formiranja crkvenih imanja se uvek vodilo računa da budu darivane zemlje koje će moći crkvi da obezbede sve potrebne proizvode (potpunu autarkiju). Njene zemlje nisu uvek bile grupisane, već se dešavalo da

¹²² Počinje šire da se prihvata shvatanje koje je mnogo pre toga formulisao L.G.M. Columella "Teram nes senescere nes fatigari si stercoretur", ili "da zemljište niti stari niti se zamara ukoliko se đubri", de rustica Liber II, Roma, 1948. podvukao N.Vučo.

¹²³ Pronija - vrsta vlasteoskog zemljoposeda. Poreklo joj je iz vizantijskog feudalnog sistema. Prvi put se u Srbiji pominje u povelji kralja Milutina manastiru Sv. Đorđa kod Skoplja (1299 - 1300) ali nije isključeno da je u Srbiju prodrila i mnogo ranije. Mogla se prenositi na naslednike.

¹²⁴ Zavisni ljudi su praktično imali tretman robova obzirom da su poklanjani vlastelinstvima. To se čak i pravno sankcioniše u vreme Stefana Prvovenčanog. Tako osnovu za ljudsku neravnopravnost predstavlja Krmčija o zaštiti obespravljenih i ugroženih ili Svetostefanska krmčija. Ona predstavlja prvi srednjevekovni zakon koga je sv. Sava dao da se uradi na osnovu Mojsijeve knjige, ali pre svega, vizantijskog Prohirona. U ovakvim uslovima narod je bio proganjan do fizičkog uništenja pa je bežao sa vlastelinstava.

budu prostorno razdvojene a nekad i vrlo udaljene. Zato je da bi obrađivala svu svoju zemlju, crkva često prebacivala kmetove s jednog na drugi posed. Zbog toga su takvi kmetovi nazivani rasejanicama.

Naredni faktor koji je takođe uticao na razvoj agrokulture, jeste stvaranje i nastajanje gradova i trgova. Konstantin VII Poriforogenit navodi da je u Srbiji u IX i X veku bilo šest nastanjenih gradova (Destinik, Cernavuski, Megiretus - verovatno današnje Međurečje, Dresnik, Salines - docniji Sol - Tuzla, Lesnik), u Bosni dva (Katera i Desnik), u Zahumlju pet (Ston, Mokro, Ošlje, Dabar i Galumainik) i u Travuniji pet (Trebinje, Vrm, Risan, Lukavete i Zatlivi). Za ove tek stvorene gradove, pretpostavlja se da su imali vojni i upravni značaj a sigurno je da su imali i određeni ekonomski značaj. Dakle, stanovništvo se u uslovima međusobne diferencijacije počelo naseljavati i kao grad a ne samo kao selo. To je praktično značilo da se od tada život i rad u ove dve vrste naseobina kreće u dva a ne u jednom smeru. Razvija se kategorija građana i seljaka. I dok je "do skora" i sam vladar putujući od sela do sela bio seljački vladar koji se nije mnogo razlikovao od svojih seljana, uspostavljanje vlastele i gradova je još više isticalo razliku i stavljalo selo i seljake u podređeni položaj.

Pojavom gradova i trgova počinju da se u nešto većoj meri formiraju robnonovčani odnosi. Oni delom pospešuju razvoj agrokulture jer je sve više trgovanja krznima, usoljenim mesom, žitom, medom, voskom, vinom, itd. Međutim, ovi se gradovi iako su bili na prolazu tadašnje jake trgovinske razmene koja je u Srbiji bila dozvoljena pa čak i potspešivana od strane vladara, nisu razvijali onom brzinom koja je pratila razvoj gradova u drugim delovima Evrope. Jedan od uzroka leži u dosta čvrstoj naturalnoj tradiciji seoske privrede koja je sporo ulazila u tokove razmene. Pored bavljena agrokulturom, u seljačkim - sebarskim kućama je bila razvijena i kućna radinost kao najrudimentarniji oblik seoskog zanatstva koja je dodatno zaokruživala njihovu autarkiju. U ovakvim uslovima su najviše koristi a time i bogatstva ostvarivali stranci. Oni su se privremeno nastanjivali u pojedinim gradovima da bi ih posle određenog vremena boravka napuštali. Ova migracija je uticala da srpski srednjovekovni gradovi ne ojačaju dovoljno ekonomski a to se takođe odrazilo na njihov ukupan razvoj.

Kao posledica ovakvih događaja, dolazi do jačanja podele rada na selu kao već sada, sinonimu za način življenja u određenom društvenom uređenju. Sela počinju da se diferenciraju i dobijaju svoj oblik. Ovaj oblik je dosta zavisio od plemenskih osobina seoskog stanovništva pa se mogu razlikovati najmanje dva oblika: seljaci ratari i seljaci stočari. Katkad su tu bili i seljaci zanatlije. Stoga se u saglasnosti sa pojedinim oblikom, pojavljuju i termini za način organizovanja života i rada. Oni su se u čistom obliku uglavnom organizovali kao planina (dominantno stočarstvo) i selina (dominirajuće ratarstvo). Pored osnovne podele i specijalizacije, u agrokulturnoj proizvodnji se vrši i unutrašnja podela. U okviru ratarskih sela dolazi do podele na one koji proizvode žita, na one koji se bave vinogradarstvom, voćarstvom, povrtarstvom čemu se još priključuje i pčelarstvo kao stočarska proizvodnja. Tamo gde je bila potrebna stručnost i veština, izvršena je i dalja podela rada (npr. prerada lana). U okviru stočarskih sela koja su to isključivo mogla biti, dolazi do podele na kobilare, bivolare, konjuhe, ovčare, svinjare i čuvare pašnjaka. Bilo je zabranjeno mešanje ratara i stočara kako bi se režim agrokulture održao čistim. Podele rada je bilo i kod malobrojnih robova - otroka¹²⁵. Oni koji su posedovali konje morali su u pohodima da prate gospodare a ostali su obavljali isključivo agrokulturne poslove.

Kada su u pitanju gazdinstva vlastele, ona su morala imati svoju upravnu organizaciju koja je bila prepuštena posebnim osobama i njihovim pomoćnicima. Na ovim posedima to su bili upravnici a na crkvenim posedima ikonomi i podikonomi koje je postavljao iguman.

Treba navesti još jedan značajan faktor razvoja agrokulture. To je bila spoljna trgovina. Ona se ne vezuje samo za gradove i trgove. Nju su obavljali uglavnom Dubrovčani koji su svoja trgovačka prava kupovali od srpskih vladara. Geografski položaj Dubrovnika (*Ragusium*) je omogućio da se ovaj grad u VII veku, nakon propasti rimskog grada Cavtata (*Epidaurus*), razvije u mesto kroz koje su Srbi izlazili u svet i za

¹²⁵ Kako srpska rodovska zajednica postepeno prerasta u feudalno i hrišćansko društvo, Srbi nisu ni iskusili robovlasništvo. Poznati vizantijski istoričar *Pseudomavrikije* navodi da oni stoga "zarobljene nisu držali neograničeno vreme, već su im davali izbor".

kim su žudeli. U to vreme Dubrovnik je postao kapija kroz koju se unosila raskoš i kultura razvijenih svetskih zemalja u mladu srpsku državicu.

Posmatrano prostorno, bitan uticaj na razvoj agrokulture je bio uslovljen i odnosom šumskog i agrokulturnog zemljišta. Sa ustaljivanjem proizvodnje na određenom prostoru praćenog porastom broja stanovništva i njihove težnje za bogaćenjem posmatrano sa jedne i samoodržanjem sa druge strane, dolazi do masovnog krčenja šuma (krčevina - stvaranja "lazi") kako bi se povećao prostor za obradu. Otuda se može zaključiti da se porast proizvodnje dobrim delom temeljio na ekstenzivnom privređivanju. Dalje, od velikog značaja je bila i potreba da se usled čestih ratova i u vezi sa tim teritorijalnih promena, obezbedi radna snaga koja će se baviti agrokulturom. Srednjovekovni zakoni su ovome pitanju posvećivali dosta prostora jer je radna snaga bila najznačajniji faktor razvoja agrokulturne proizvodnje. Otuda je obilnost ovog faktora uslovljavala prihod, odnosno bogatstvo. Osnovna rešenja za obezbeđivanje radne snage su bila usmerena na vezivanje kmetova za zemlju. To im je davalo podčinjeni položaj. Zbog toga je bilo bežanja sa imanja a tokovi kretanja su uglavnom išli od vlasteoskih ka crkvenim posedima, birajući tako od dva zla ono manje. Naime, beleži se da je eksploatacija na crkvenim imanjima bila nešto manja.

Konačno, kao faktor od uticaja na razvoj agrokulture se mogu navesti i razne bolesti (pre svega, kuga) koje su desetkovale stanovništvo i tako uticale na ispoljavanje ponude i tražnje za agrarnim proizvodima. Tome još treba dodati i ponekad, oštre klimatske uslove koji su u uslovima relativno primitivne tehnike i tehnologije obrade zemljišta bitno uticali na rezultate proizvodnje. To se odnosi na vreme značajnih prevlaživanja u dolinama reka ili vreme suše kada je potencijalni rod bivao značajno ugrožen, ponekad do potpunog uništenja.

Odnos južnih Slovena sa starosedelačkim narodima na Balkanu (romanskim, iliričkim i grčkim) je posmatrano sa aspekta agrokulture, podelio stanovništvo. Jedni su se naseljavali u pitomim ravničarskim krajevima, u dolinama reka i opredelili se za bavljenje zemljoradnjom dok se drugi deo stanovništva nastanjivao u planinama (Vlasi i Aromuni).

Njih su Sloveni zajedničkim imenom zvali vlasima.¹²⁶ I jedan i drugi segment ovih naroda se tokom vremena prilagodio dominantnim agrarnim uslovima i međusobnoj podeli rada. Na taj način su bili oslonac za razvoj agrokulture u srednjovekovnoj Srbiji. Stoga se u nastavku analiziraju najznačajniji aspekti vezani za agrarnu produkciju i odnose koji su se tim povodom razvili.

OBLIK I VELIČINA POSEDA

U gotovo celom periodu od stabilizacije na Balkanskom poluostrvu do propasti Vizantije, Srbi imaju svoje plemstvo. Među njima je bilo onih koji su gospodari postali kao knezovi plemena ali i onih koji su to postali poveljama vladara. Svaki od njih je u saglasnosti sa postojećim političkim i privrednim prilikama a prema svome nahodanju, na svojoj teritoriji uređivao agrarne odnose. U vreme formiranja države, posebno za vreme vladavine cara Dušana, Srbija je doživela svoju najveću prostornu ekspanziju, naročito prema jugu. Obuhvatala je gotovo dve trećine Balkanskog poluostrva. Da bi se ukupni odnosi u carstvu uredili, car Dušan donosi zakon - Zakonik 1349. i 1354. godine (poznat kao Dušanov zakonik). Ovaj Zakonik pored ostalih odnosa, u potpunosti reguliše agrarne odnose sa javnopravnog gledišta i utvrđuje izvesne kategorije zemljišne svojine.

U sastavu tadašnje Srbije se nalazio skoro ceo prostor centralne Srbije, jedan deo Bosne, Zeta, Makedonija, Arbanija, Epir i Tesalija. U takvim okolnostima, vladar je kao vrhovni feudalac direktno raspolagao svim od druge vlastele nezaposednutim zemljišnim površinama. Ta zemlja je predstavljala osnovu njegove ekonomske moći. Osim ovoga, on je imao isključiva regalna prava na kovanje novca, iskorišćavanje rudnika, na carine, žirovinu, i sl.

Prisvajanjem i darivanjem većih i manjih zemljišnih površina vlasteli (svetovnoj, vojnoj ili crkvenoj), njegova ekonomska i politička

¹²⁶ Stojan Novaković: "Selo", Glasnik SK.A. XXIV, str. 18, tumači da reč "vlah", ređe "Arbanas", znači stočar, pastir bez obzira na narodnost. On stoga reč vlah piše malim slovom.

snaga je jačala, ali na štetu slobodnih seljaka. To je ujedno bila i osnova na kojoj je postepeno uspostavljena feudalna hijerarhija, slika 1. Naime, zemlja se u vidu poseda ili baština, pronija i sličnih oblika poklanjala putem spomenica i to zajedno sa seljacima. Ovi posedi su predstavljali osnovu vladajućeg feudalnog sistema i suštinu privrednog i ekonomskog događanja u Srbiji.

Slika 1: Osnova srpske srednjovekovne staleške piramide

Vladar				
svetovna vlastela	pronijari		crkvena vlastela	
vlastela			sveštenstvo	
velika			više	niže
mala			Igumani	Kaluderi
Vlasteličići			Episkopi	parohijsko

Seljaštvo					
meropasi	vласi	sokalnici	otroci	ćelatori	zanatlije
parici					

Izvor: autor

Posed ili baština¹²⁷ u svom prvobitnom obliku, nastao je uglavnom zahvatinama. Iz opšteg zemljišnog fonda, dakle iz kolektivne svojine je svako zahvatao¹²⁸ i pri tom morao strogo da vodi računa o tome da drugome omogućava da čini isto. Pored zemljišta koje je bilo kolektivna svojina zahvatalo se i zemljište koje je govoreći današnjim rečnikom, bilo

¹²⁷ Od reči bašta - otac, tj. očevine.

¹²⁸ To je izraz za pravnu radnju, a krčenje za tehnološku radnju.

bez pravog titulara vlasništva, odnosno od pojedinaca još neosvojena površina.

Međutim, zemljišta nije bilo u neograničenim količinama. Raspoloživi fond se postepeno iscrpljivao i nastalo je takmičenje među ljudima koje je pojačano pojavom njihovog međusobnog diferenciranja, kao i zbog više napljačkanih dobara od strane pojedinaca u ratovima. Nastala su tzv. zahvatanja na snagu, neredom, mitom i iskorišćavanjem vlasti i političkog uticaja. Osim toga, zemlji je bila potrebna radna snaga jer bez nje ona nije imala naročitu vrednost. Stoga je vladar političkom snagom i mitom poklanjao ostalim feudalcima, istaknutim vojnim starešinama i crkvenim velikodostojnicima, čitave župe sa više desetina sela kao i veće oblasti sa seljacima koji su imali vrlo sitne zemljišne posede¹²⁹. Seljački posedi su se nazivali i meropaškom baštinom i ona im je služila da svojoj porodici obezbede izdržavanje ali i da daju obilne dažbine feudalcima i pored obaveze da im svojom radnom snagom i drugim radovima pomažu u obradi zemljišta.¹³⁰

Baština je najraniji oblik u kome se mogao naći posed. No, podataka o njihovoj veličini posebno o baštinama "svetovne" vlastele nema mnogo. Oni su uglavnom zapisani u raznim poveljama ali je od velikog broja povelja sačuvan sasvim mali broj i to sa vrlo oskudnim podacima. Nešto više podataka u literaturi se nalazi o *posedima "crkvene" vlastele* koji su zabeleženi u poveljama kojima su vladari darivali manastire ili proširivali njihove već postojeće posede. U nastavku je prikazan opis jednog manastirskog poseda (Vučo, 1955) koji za taj

¹²⁹ "Slovenska zemaljska podela nije imala ničeg zajedničkog sa podelom u starom veku. Nova jedinica bila je županija ili župa i obuhvatala je obično samo jednu rečnu dolinu ili kotlinu u karstu. Većina imena župa je bila ista kao imena reka, kao Lepenica, Toplica, Crmnica, i sl. Docije, župa se često delila na gornju i donju, prema toku reke. Granica između župa je bio nenaseljen šumski ili planinski kraj bez tačno utvrđenih linija.

¹³⁰ Zemlja u vlasništvu feudalaca je bila osnovni instrument za prisvajanje viška proizvoda, i ne samo to, već i viška proizvoda od rada seljaka. Seljak - meropah - sebar - kmet je bio dodatak zemljišnom posedu i od njega se crpela tzv. feudalna renta. Ona je prošla kroz nekoliko stadijuma počev od radne, preko produktivne do novčane rente.

istorijski period može dati određenu sliku i utisak o veličini, odnosno potencijalnoj snazi agrarne produkcije vlasteoskih dobara.

Manastir Hilandar je kao najveći, raspolagao je sa 360 sela u 36 metohija rasutih od Soluna do Pomoravlja. On je poveljom cara Alekseja čija je ćerka Evdokija bila udata za Stefana Prvovenčanog, dobio samostalnost, svojevlasnost i samoupravnost. Pored sela, Hilandar je dobio i lađu kapaciteta 1.000 amfora koja je oslobođena od plaćanja carskih dažbina i koja se kada ostari ima zameniti novom.

Prostrani posedi crkvenih vlastelinstava su bili sastavljeni od veoma različitog zemljišta pa je stoga proizvodnu strukturu na njima krasila čitava lepeza proizvoda, od mediteranskih do kontinentalnih. Imali su zemljišta za žita, laništa, vrtove, voćnjake, vinograde, maslinjake, pašnjake, senokose, žiropađe, plandišta, šume, uljanike, ribnjake, lovišta, itd.

Pronija o kojoj je već bilo reči, predstavlja drugi oblik u kome se mogao javiti vlasteoski posed. Ona je nastala u vizantijskom feudalnom sistemu i predstavlja zemljišni posed uslovne državine koji je bio istog oblika, često i veličine kao posed "svetovne" i "crkvene" vlastele.

Popovski posed je sledeći oblik poseda koji se može posebno izdvojiti. Ukoliko nisu posedovali baštinu sa koje se izdržavaju u vreme Dušanovo, popovi su dobijali tzv. "tri njive zakonite". Slično je i sa vlastelićima (vojnicima) koji su takođe imali male posede, najčešće jedno selo ili veće imanje. Ukoliko nisu napredovali po položaju koji im je nudila feudalna hijerarhija, kod onih siromašnjih se dešavalo da vremenom i sami pređu u potlačenu klasu ili su se stavljali u službu imućnije vlastele.

Na kraju treba pomenuti još *meropašku baštinu* koja je obuhvatala kuću sa dvorištem, parcelu oranice, po koji vinograd, vrt i baštu. Po Hilendarskom praktiku (katastarske knjige) u Strumskoj oblasti je veličina kmetske zemlje iznosila 5 - 100 kabala¹³¹ što je za maksimalan

¹³¹ Mera za težinu i površinu ali i za vino. U dolini reke Neretve upotrebljavala se mera za vino "caballus", "cheballus", tj. kabao (Knežević, 1966/1967:424). Zapremine kabla je bila oko 22 l (Rešetar, str. 96). Navedena zapremina (tačno 21,868 l) (Blagojević, 1973:330), prevedena u težinu tzv. srpskog kabla pšenice iznosila je 16 kg

iznos negde oko 8 ha. Neke porodice uopšte nisu imale oranične zemlje a ni sredstva za obradu. Ipak, mali posedi su predstavljali osnovu feudalnog uređenja i od njihove agrarne produkcije je u velikoj meri zavisila snaga vlastele, a samim tim i srpske feudalne države.

SVOJINA I SVOJINSKI ODNOSI

Pitanje svojine je u velikoj meri uticalo na formiranje oblika i veličine poseda a na vrhu te svojinske strukture se po pravilu nalazio Vlada. On je predstavljao vrhovnu vlast i uređivao agrarne odnose (određivao je prava i obaveze vlasnika ili posednika) a imao je direktno pravo svojine na nedarovanu zemlju.

Baštine je kao prvi i osnovni oblik svojine i osnov za uspostavljanje agrarnih odnosa svojim propisima štiti Vlada. Pravo svojine na baštinu se sticalo na više načina: prisvajanjem, nasilnim prigrabivanjem, darovanjem zemlje u korist povlašćenih, prodajom, razmenom i mirazom. Pri tom je kod uglavnom pravno izjednačenog plemstva (velika vlastela, mala vlastela i ređe vlasteličici) osnovu njihove ekonomske moći sačinjavala veličina poseda kojom su raspolagali.

Pravo svojine na baštinu se moglo slobodno koristiti. Ona se mogla prodati, pokloniti, zaveštati, dati u miraz, naslediti i zameniti sa nekom drugom baštinom.

Postojalo je i pravo nasleđstva kao dosta interesantno i za uslove današnje agrokulture. Ono se moglo ostvariti do osmog stepena srodstva "trećeg bratučeta" s tim što su prema Dušanovom zakoniku podjednaka prava u nasleđivanju imali i muški i ženski naslednici.

Treba istaći da je svojinsko pravo bilo nešto uže od ukupnih prava koja su vlastela mogla imati. Naime, pojedini zaslužni članovi su mogli dobiti u "državu" mimo svojih poseda i gradove, župe i veće oblasti sa pravom na jedan deo prihoda od te dodatne zemlje. Jedino ograničenje na

(15,772 kg - 16,249 kg). Prema istom autoru, površina od 1 kabla predstavlja površinu koja bi se mogla zasejati 1 kablom pšenice, odnosno površina jednog mata što on indirektno procenjuje kao 923 m² (pri hektolitarskoj težini 76 i normativu utroška pšenice od 180 kg/ha).

svom posedu kod vlastelina je bila obaveza "vojsku da vojuje po zakonu" na svoj teret i u srazmeri sa veličinom svoga poseda, odnosno, u vezi sa tim svoje ekonomske snage. Ova obaveza je bila povremena sem za pogranične posede (krajišnike) gde je bila stalna. U slučaju izdaje (neverstva) primenjivane su mere kažnjavanja sve do oduzimanja baštine i gubljenja svih prava vezanih za baštinu, pa čak i čak degradacije.

Posebnu varijantu svojinskih odnosa koja je nasleđena iz vizantijskog feudalnog sistema, predstavlja *pronija*. Uvodi se u doba Nemanjićke države i prisutna je sve do propasti srpske države kada biva raširenija s obzirom na važnost vojne službe pred turskom opasnošću. Na pronije se u svojinskom smislu imala uslovna državina, a pravo svojine i raspolaganja pripadalo je državi, odnosno vladaru. Na to upućuje i Dušanov zakonik (čl. 59) gde se izričito zabranjuje otuđivanje pronija. Interesantno je da je ona bila nasledna pod uslovima vojne obaveze koju je imao i prethodni pronijar. U ostalim detaljima, nema bitnih razlika između pronije i baštine.

Crkveni posedi koji su darivani ili proširivani od strane vladara su predstavljali zajedničku svojinu čitave crkve, sa pravom upravljanja od strane pojedine crkve, eparhije ili manastira.

Procesom ukmećenja vlasteoski stalež je sticao i ljudstvo pa sui oni bili predmet prisvajanja. Taj proces je najvećim delom završen još u doba Nemanjića. Tada je seljacima raznim zakonima bivalo zabranjeno da napuštaju vlastelinski posed, a na zemlju koju su dobijali kao tzv. meropašku baštinu, imali su ograničeno pravo svojine. Mogli su je prodati ali pod uslovom da na njoj uvek ima radne snage (da bude "rabortnika" u korist feudalnog gospodara). Pravo nasledstva su u ovom slučaju imala samo muška deca.

Agrarni robovi (otroci) koji su predstavljali ostatke prethodnih društvenih formacija i kojih je bilo u manjem broju, bili su direktno vlasništvo vlastelina i mogli su se oslobađati njihovom voljom.

Na kraju, treba napomenuti da je pravo svojine u primorskim delovima Srbije učinilo da se pored čistih agrarnih odnosa između gospodara i seljaka, formiraju i odnosi pogodbe. Svojina na zemljište je gospodarima davala pravo na deobu prinosa za onu zemlju koju su

davali seljacima u zakup (privremeni u trajanju od 10 - 20 godina ili nasledni). Obično je deoba vršena na "polovicu" ali i manje. U početku je zakup bio u naturi, da bi se kasnije mestimično uvodio i kao novčani.

TEHNOLOGIJA I AGROKULTURNA PROIZVODNJA

Pre no što se nešto kaže o tehnologiji agrokulturne proizvodnje, treba reći da su u osnovi postojala njena dva sistema. Jedan je bio vezan za biljnu, pre svega ratarsku proizvodnju i nazivan je *selinom*, a drugi u kome je stočarstvo bilo dominantno je nazivan *planinom*. Ova dva sistema su određivala ne samo karakter proizvodnje već su je određivala potpuno, pa čak i tehniku i tehnologiju koja se u okviru njih koristila. Oba su u značajnoj meri određivala čak i način života stanovništva.

Može se reći da je osnovna agrarna grana sve vreme bilo stočarstvo. Zemljoradnja kao druga oblast agrokulture, bila je manje razvijena. Nedostajala je neophodna ustaljenost u zemljoradnji obzirom na to da je na nju značajan uticaj imala stalna politička nestabilnost.

Stočarska proizvodnja ili planina¹³² predstavlja režim u kome je pojedini prostor podređen zajedničkoj proizvodnji sa kolibama kao privrednim sedištem rada. Ona je s obzirom na karakter stočarstva u to vreme, bila oblik organizacije zajedničkog čuvanja stoke.

Osnovno načelo u vezi sa režimom planine jeste da ukoliko u određenom prostoru postoji planina, svako selo ili svako manje pleme ako samostalno egzistira, ili grupa sela u većem plemenu, imaju svoju planinu. Nije retko bilo da i bratstvo ima svoju planinu. Međusobne odnose u slučajevima kada je planina pripadala većem broju sela, uređivani su tako što je planina (zajednička ispaša) pripadala više onim selima kojima je bila bliža. U planini su bili uglavnom vlasni. Vremenom je ova kategorija stanovništva postepeno gubila slobodu kretanja pa je to u odnosu na prethodni, nomadski način stočarenja bilo svojevrсно ograničenje. Osnovna karakteristika ovog režima je bila izvesna fleksibilnost stočara u pogledu kretanja jer je tako nešto zahtevao način

¹³² Reč planina u ekonomsko-pravnom smislu, a ne topografskom.

stočarenja. U saglasnosti sa tim su bile i obaveze vlaha stočara (pominju se u "Zakon vlahom")¹³³. Njihove rabote su se pored manjih poljskih radova sastojale u čuvanju stoke svojih gospodara, jer su i oni bili predmet vlasništva feudalnih poseda.

U saglasnosti sa obavezom čuvanja manastirske i vlasteoske stoke, svaka odgovornost za eventualne gubitke stada se prebacivala na njih a za obavljani rad su primali mesečninu (hranu u namirnicama) a ponegde se to zvalo i beleg. On je predstavljalo nagradu u stoci. Osnovu njihovog davanja obaveza prema vlastelinu – crkvi je činila stoka.

Uslovi za razvoj planine su bili zaista izuzetni jer su bogati pašnjaci, livade i guste žirovite (hrastove) šume stvarali izrazite pogodnosti za stočarstvo. Osim toga, na razvoj stočarstva je značajno uticala i podela rada koja se na ovakav način mogla razviti na posedima vlastelina, kao i povećani obim spoljne trgovine sa susednim primorskim gradovima koji su imali izraženu tražnju za stočarskim proizvodima.

Tehnologija stočarenja je bila takva da su vlasli sa stokom bili u stalnom pokretu. Tek u vreme nepovoljnih klimatskih prilika (pretežno zimi), oni su spuštali stoku u toplije krajeve gde su prodavali i svoje proizvode, zamenjujući ih za so i drugu robu neophodnu za život. To je bio dosta primitivan način stočarenja (krajnje ekstenzivan) gde je stoka prepuštena prirodi, i gde je samo u kontaktu sa bogatom ispašom obezbeđivala dobar prinos.

Kao što je već navedeno, ovakva tehnologija proizvodnje je sa vremenom postepeno napušтана. Nomadsko-stočarski život postaje predmet ograničavanja a kao posledica počinju da se formiraju prva staništa vlahu. Oni se sakupljaju pored ispašom bogatih površina i sa malim izuzecima ostaju da se i dalje bave stočarstvom. Na taj način razvijaju se i osnovne ustanove u planini (katunište, stanovi, priboj, bačilo, pojila, putevi u planini i sl.).

Katuništa su predstavljala mesta u planini gde su sabrani katuni (stanovi, kolibe) ali su se tako zvala i napušтана mesta gde su nekad bili katuni. To je dosta čvrsto uobličena ustanova jer ima svoje uredbe, međe

¹³³ Najstariji zakon o vlasima napisao je kralj Milutin u Svetostefanskoj hrisovulji.

van kojih niko ne može podizati katune ni na zemljištu svoga kolektiva, kao i međe svoga zemljišta. Ovakva ustanova i njeno ustrojstvo je vredelo samo za letnje katune dok prolećni katuni ni izbliza nisu bili tako čvrste formacije. Slično je i sa jesenjim katunima.

Stanovi predstavljaju zgrade za stanovanje uz koje su podizane stočne zgrade i tor na katunu. Ukoliko je u planinama bilo i ratarske zemlje, svako ju je koristio po svom nahođenju ali tako da ne ometa slobodno kretanje stoke na paši. Takvo zemljište su nazivali branjevine i one su bile koncentrisane oko središta. Svi objekti pogotovo u katunima koji su služili samo leti, bili su lošijeg kvaliteta. Nešto su bolji bili oni objekti koji su se podizali na sopstvenoj zemlji.

Priboji su bili prostori u kojima stoka zimuje, dok je *bačilo* bilo sedište zajedničkog bačijanja na planini i vezano je za sav zajednički rad s mlekom od sve stoke koja se muze.

Pojila kao izvor vode za stoku su u sistemu planine imala veliki značaj a isto tako i *planinski putevi*.

U režimi planine su i vlastelinstva imala ogromna stada ovaca, čopore svinja, ergele konja i kobilica, goveda, koze, bivole i druge vrste stoke koja su bila poverena vlasima stočarima na čuvanje.

Zemljoradnja je zavisila od veličine raspoloživog zemljišnog prostora, a on se od župe do župe, u posmatranom periodu znatno razlikovao. Sela koja su se bavila zemljoradnjom, uglavnom su se zvala težačka. Tadašnji razbijeni tip sela je bio uslovljen mešovitom privredom a njegova forma se održavala jednim delom i zbog toga da se rasparčanost zemlje ne bi odrazila na radnu sposobnost seljaka. Iako je možda bilo primera slobodnih seljaka i to uglavnom na terenima vrlatne i neplodne zemlje, seljaci su pretežno bili u potčinjenom položaju. Sloboda je ostala i vezuje se samo za doba bavljenja pokretnom zemljoradnjom.

Zemljoradnja srednjovekovne Srbije je imala značajno mesto u ukupnim privrednim tokovima. Međutim, karakteristično je da su se seljaci pored zemljoradnje, kao pratećom granom bavili i stočarstvom dok se isto uglavnom ne može reći za stočarska sela.

Kada se govori o alatima koji su korišćeni ili bili poznati u to vreme, oni se mogu podeliti u dve grupe. Jedni predstavljaju ručne alate gde

spadaju motika (slično današnjoj motici i ašovu), trnokop¹³⁴ (sličan današnjem krampu, pijuku), zatim alatke kojima su se mogle žeti žita, kositi trava, seći drveće i šiblje a u koje spadaju srp, kosa, kosir kojim se rezala i obrađivala vinova loza i nož za koga je dosta teško navesti u kojim se prilikama koristio kao oružje, a kada kao oruđe. Na kraju, treba pomenuti i grabulje i vile.

Sledeću grupu predstavljaju alatke (oruđa) koje za svoj pogon, pored ljudske, koriste i snagu životinja. To su pre svega, ralo i plug kao oraće sprave. One su se delile prema tome da li su imale simetričan ili asimetričan raonik (lemeš).¹³⁵ Osim ove dve grupe tehnike, mogla bi im se pridodati još i stočna zaprega kao posebna.

Pojedine alatke (oruđa) su bile tehnički usavršene do krajnjih granica i praktično se nisu menjale do današnjih dana, ali su se od kraja do kraja mogle naći u više tehničkih izvedbi (npr. srp koji je bivao prilagođen uslovima primene i imao više svojih varijanti, ili sekira, gde samo na freskama manastira Dečani postoje naslikane tri vrste sečiva).

U odnosu na alatke se mogu izdvojiti i neka posebna mišljenja u vezi sa kvalitetom zemljoradnje. Tako npr. upotreba motike upućuje na zaključak da je kvalitet oranja verovatno bio veoma loš jer se morao popravljati dodatnim ljudskim radom, dalje, masivna konstrukcija ručnih alata je pokazivala odsustvo ekonomije ljudskim radom a njihova velika vrednost (cena) upućuje da verovatno sva porodična radna snaga nije mogla biti u potpunosti opremljena tim alatkama. Nadalje, kada su u pitanju ralo, plug i stočna zaprega, neophodno je bilo da seljaci poseduju i radnu stoku, inače ih ne bi mogli koristiti. Nažalost, nije bio čest slučaj da seljaci raspolažu radnom stokom.

Ralo kao oraća sprava je starijeg porekla od pluga. Još uvek uspešno se upotrebljavalo i u XIII i XIV veku kada je takođe predstavljalo osnovnu oraću spravu.

¹³⁴ Objetelica (izraz korišćen u Dubrovniku i njegovom zaleđu).

¹³⁵ Oruđe sa simetričnim raonikom se u srpskom jeziku naziva ralo ili ralica a sa asimetričnim plug.

Kada se govori o stočnoj zaprezi, bitno je istaći podatak o tome koja stoka vuče zapregu jer je različit učinak npr. konja u odnosu na volove. Zaprege su uglavnom vukli volovi.

Pored alata, drugi faktor od značaja za razvoj intenzivnije zemljoradnje treba vezivati za poboljšavanje plodnosti tla u uslovima kada se više nije mogao primenjivati sistem gazdovanja putem pokretnih njiva i kada je višegodišnja uzastopna eksploatacija zemljišta za pojedine agrarne kulture pretila da isposti zemljište i smanji mu produkcionu moć.

Njive na kojima su se gajilo žito, industrijsko bilje i druge kulture je bilo moguće povremeno odmarati, dok im se prirodnim putem ne vrati plodnost. Međutim, obradivo zemljište na kome su se gajile vinova loza, voće i povrće, nije moglo imati ovakav tretman. Zbog toga su zemljoradnici u ovakvim slučajevima objektivno pribegavali povremenom đubrenju. Poznato je da se na dubrovačkoj teritoriji đubrenje izvodilo i kod mlađih, i kod starih zasada vinograda, i da su stari vinogradi đubreni svake 4 - 5 godine pri čemu je često korišćena količina od 100 - 200 vreća đubriva.¹³⁶

Sledeću meru poboljšanja uslova za produkciju predstavlja *navodnjavanje i odvodnjavanje zemljišta*. Veoma razvijeno u rimsko doba, ono je i kod Slovena nailazilo na prihvatanje. To je uslovljavala i velika zavisnost od prirodnih uslova (suše ili plavna područja). Navodnjavanje je uglavnom zavisilo od blizine vodenih tokova pa tamo gde ih nije bilo, nije bilo ni navodnjavanja. Da bi se ono primenilo trebalo je prokopati glavni dovodni kanal - izvod (pominje se u povelji manastira Sv. Đorđa kod Skoplja koju je izdao kralj Milutin). Za dovođenje su korišćeni često i prirodni padovi a da bi se voda razvodila koristile su se vodovađe, manji razvodni kanali. Režim upotrebe je bio dosta strog i precizirao je tačno prava i obaveze svakog od korisnika. Često je to bilo isključivo pravo manastira.

Veoma značajnu meru za održavanje plodnosti obradivog zemljišta predstavljao je *plodored*. U vezi sa tim, uočeno je bilo da zasađivanje jedne te iste kulture na istom zemljištu, ispošćuje zemljište

¹³⁶ D. Roller "Agrarni - proizvodni odnosi", podv. M. Blagojević, navodi da je 100 vreća približno ekvivalentna količini od 8 m³.

putem oduzimanja stalno istih nutrijenata, pa se zato vršila plodosmena kultura. Poznavanje ozimih i jarih useva pokazuje da se u to vreme pored dvopoljnog, primenjivao i tropoljni sistem.

U sistemu plodoređa, ostavljanje obradivih površina na ugar se vršilo po unapred utvrđenom redosledu. Kod dvopoljnog sistema sve površine na kojima su sejana žita su bile podeljene na dva dela, po pravilu jednaka. Tako se u jednoj ili više godina jedna površina eksploatisala u proizvodnji žita a druga odmarala, i obrnuto. Slično ovome sistemu, u tropoljnom su se dva polja zasejavala a treće odmaralo što je omogućavalo da se umesto polovine obradivih površina u proizvodnji koristi dve trećine. Na ovaj način je znatno povećana efikasnost proizvodnje.

Kada se govori o obradivim površinama kao da se u kontekstu prethodnih izlaganja nameće zaključak da su sve obradive površine stvarane strpljivim i dugotrajnim radom na krčenju. Koliko je bilo teško ostvariti veći intenzitet proizvodnje govore i činjenice da je zemljoradnik morao prvo porati njivu neposredno pre setve da bi zemlja bila mekša, i da ne bi zatravela, ali ne samo jedanput. Ralo koje se pretežno koristilo za obradu nije bilo u stanju da razbije grumenje koje se "odvaljivalo" oranjem, pa se pored oranja uzduž, oralo i popreko njive. Dalje, grumenje se razbijalo i drljačama - vlačama ali ni tada uvek sa punim uspehom. Na kraju, pribeglo bi se i upotrebi motike.¹³⁷

Od ratarskih kultura u srednjovekovnoj srpskoj državi su se gajile pšenica (plodne ravnice: tragovi u Podibru i plodnom ključu Ibra i Morave), krupnik (tragovi: predeo Polimlja), raž (u predelima gde klima nije dozvoljavala gajenje pšenice), ječam (dosta rasprostranjen zbog mnogostruke primene: za hleb, samostalno ili u smesi sa pšenicom i ražanim brašnom, za zobljenje konja i spravljanje piva). Zbog toga je o njemu vođena i posebna briga u smislu rada na dobijanju plemenitijih sorti. Ovas spada među najranije poznata žita kod Slovena jer je u oskudnim uslovima bilo dosta izdašan u rodu. Iz tog doba su poznati studenički ovas i sočivo (poznato još u postojbini Slovena). U tipicima

¹³⁷ Ovaj postupak je uglavnom korišćen kod žita. Za druge kulture nema pouzdanijih podataka.

manastira sočivo se pominje kao osobito varivo u vreme posta, zatim, ren (upotrebljavan kao začim još u postojbini Slovena), grahorica (ovaj usev Sloveni zatiču na Balkanu prilikom naseljavanja), hmelj ili melj (praslovenski naziv). Nije posebno utvrđeno da li se kultivisao ili se brao kao divlji. Mak je poznat Srbima još u staroj postojbini, i na kraju, konoplja i lan.

Pored ratarstva, u srednjem veku je bilo razvijeno i *voćarstvo* ("sad", "vrtograd", "ovoštije", "kipurije", "perivoli") i vinogradarstvo ali više na vlasteoskoj nego na meropaškoj baštini. Smatralo se da je voće veoma zdrava hrana a mnogi nazivi i današnjih mesta upućuju na zaključak da su se u njima gajile pojedine vrste (šire: Dragiša Lapčević, 1927). On navodi čitav niz izraza za oblagorođivanje voća koje se kod Srba dugo zadržalo (pricijepljivanje, prisađivanje, navrtanje, namicanje, namičenje itd.). Posebno ističe da se u tadašnjoj srpskoj terminologiji koristio izraz za radnju koju danas nazivamo kalemljenje a koji ne pripada našem jeziku. Voće se, dakle, prisađuje i navrćuje a kao vreme obavljanja te aktivnosti Lapčević navodi period od 1. do 21. marta u tekućoj godini. Najznačajniji predstavnici voća su bile jabuke, kruške, trešnje, višnje, breskve i orasi a u primorskim mestima je bilo razvijeno maslinarstvo.

Vinogradarstvo je naročito bilo razvijeno u toplijim i pre svega, primorskim područjima tadašnje Srbije. Vinogradi su se sastojali od čokota i formirani su bili po vizantijskom uzoru. Bili su ograđeni šancem, zidom, koljem ili trnjem na malim površinama kvadratnog oblika sa otprilike 100 zasađenih čokota prosečno. Vino se čuvalo u zemljanim ćupovima a prenosilo se u mešinama.

Na kraju treba istaći da su značajne agrokulturne grane bile *pčelarstvo* i *svilarstvo*. Pored proizvodnje meda, ono je obezbeđivalo vosak za izradu sveća.

OBAVEZE SELJAKA - KMETOVA

Svakako najznačajnija obaveza, odnosno oblik oporezivanja je bila renta. Ona je uglavnom bila naturalnog karaktera i pratile su je još i

različite rabote, odnosno besplatan i "dobrovoljni" rad seljaka na imanjima vlastele kao i prilikom izgradnje infrastrukture - puteva, mostova, vlasteoskih zgrada, i sl. Ona se mnogo kasnije u literaturi obeležavala kao radna renta. U nekim srpskim krajevima, renta je bila isključivo naturalna.

Kada se govori o radnim obavezama u "starim" srpskim krajevima uglavnom se može reći da su se one odmeravale po osnovu površine zemljišta na kojoj je trebalo raditi ali i po osnovu vremena trajanja rabote.

Najznačajnije obaveze meropaha su bile u vezi sa proizvodnjom žita. Tako su meropsi manastira trebali da pooru površinu od 7.5 mata ili 6.922 m² dok su za razliku od njih, npr. sokalnici imali obavezu da pooru 4,5 mata ili 4.153 m². S druge strane, bilo je i manastira gde je obaveza bila veća, devet mati (Dečani, Gračanica i dr.). Uopšte, praksa pojedinih manastira je bila veoma različita, tako da se rabote zavisnih ljudi kreću od tri mata pa sve do devet mati. Slično ovome, obaveza oranja odmerena vremenom (dva dana nedeljno) sačuvala se i u povelji manastira svetog Arhandela u Prizrenu kao i jednoj povelji cara Dušana manastiru Hilandar. Polazeći od ovih zapisa kao pretpostavki, moglo bi se zaključiti da se položaj zavisnih ljudi u međuvremenu pogoršao (umesto devet mati - osam dana, obaveza je povećana na dva dana nedeljno ili 104 dana godišnje). Razlike na niže koje se pojavljuju u odnosu na maksimalno mogući teret od devet mata, nadopunjuju se uvođenjem bedbe¹³⁸ koja je u praktičnom smislu gotovo izjednačavala obaveze meropaha.

Sve ovo ukazuje na činjenicu da su vlastelinstva često različito opterećivala zavisne ljude, međutim i malo ozbiljnija analiza ukazuje da su ona unatoč tome ostvarivala uglavnom podjednake koristi.

Razrezivanje tereta uglavnom nije zavisilo od veličine zemljišnih površina kojima su raspolagali zavisni ljudi, već su obaveze po pravilu bile razrezivane na "kuću", "dim" ili svakog onog koji je "odeljen". Pri tom je pored proizvodnih mogućnosti zavisnih ljudi, kao značajan element za odmeravanje tereta služio i zevgar, odnosno, par volova.

¹³⁸ Bedba ili moba, kolektivni "dobrovoljni" rad maropaha s tim što su tokom bedbe meropasi dobijali obrok.

Proizvodnja žita nije bila jedini povod za uvođenje tereta. Slično je bilo i prilikom proizvodnje sena kao i obrade vinograda, zatim, u proizvodnji meda, delatnosti ribolova, prikupljanju žira, a zatim još i plaćanja "nametka" od sira, mesa, svega što je "živo", i sl.

Za boravak u zimovištu pastiri su morali plaćati gospodaru na čijem se zemljištu nalaze tzv. travninu koja je u Dušanovo doba iznosila jedan odsto za sve vrste stoke osim kod ovaca gde se na 100 ovaca davala ovca sa jagnjetom.

Može se reći da je poresko opterećenje stočara iako uz korišćenje drugačijih poreskih tehnika, bilo podjednako teško kao i ratara a da su razlike, po pravilu, samo prividno ukazivale na njihov povoljniji položaj.

AGROKULTURA GERMANA

Izor: Wikimedia

DRUŠTVENO UREĐENJE I AGROKULTURA

 postojbini starih Germana su se tokom istorije vodile velike rasprave. Neki smatraju da su oni indogermanska rasa koja vuče poreklo iz centralne Azije, drugi da su sa Kavkaza, zatim, da su iz stepa južne Rusije, pominje se i oblast donjeg Dunava, a ima mišljenja da su iz nizija jugoistočnog Baltika¹³⁹. No, bez obzira na to, činjenica je da su oni započeli kretanja u poslednjem veku pre i prvim vekovima posle Hrista. Konkretnije, značajniji prodori Germana iz njihovog centralnog dela (Skandinavija sve do Rajne na zapadu, Majne na jugu i prema Visli), započeli su u III i IV veku, a nešto više i u doba velike seobe naroda (V vek). Od tog vremena, za dugi niz vekova, njihov politički, verski, kulturni i privredni uticaj u Evropi je veoma značajan. Kada se govori o agrokulturi, njihova iskustva su bila skromnija nego iskustva naroda na čiju su teritoriju prodirali. Oni su najvećim delom bili stočari a tek manjim delom ratari – zemljoradnici.

O njihovom najranijem načinu privređivanja nema puno dokaza. Uglavnom su to svedočenja iz ratova i pisanja nekih rimskih pisaca. Cezar u svom "Galskom ratu" piše da oni zemljoradnji ne posvećuju naročitu pažnju a da se veći deo njihovih namirnica sastoji od mleka, sira i mesa. Ali, on napominje da su Germani još u najstarije doba gajili

¹³⁹ Novija istraživanja potvrđuju da je postojbina Germana bila na zapadnom delu baltičkog mora: u južnoj Švedskoj i južnoj Norveškoj, na Jitlandu i danskim ostrvima.

nešto žita, ječma i pšenice ili krupnika. Takođe, on navodi da niko od Sveva nije imao svoju privatnu zemlju već im je svake godine, pošto su svake godine menjali mesto boravka, zemlju nadodeljivao njihov starešina. Otuda i zaključak da zemljoradnja nije bila posebno razvijena.

Rimski istoričar Tacit se u svojoj "Germaniji", u odeljku 31. o njima ne izjašnjava posebno dobro, navodeći: "ni jedan nema ni kuće ni zemlje, niti ikakvog zanimanja. Gde god dođu, žive od tuđeg truda – rasipnici tuđih dobara, nipodaštavači svojine, dok ih konačno starost ne onesposobi za grubu hrabrost".

Na osnovu ovakvih i sličnih pisanja, može se zaključiti da su germanski narodi iz lova prelazili u nomadski način življenja, a da su iz njega postepeno prelazili na zemljoradnju.

Postoje i tvrdnje da je zemljoradnja kod Germana postojala već u pradávnog doba. Na to pokušavaju da ukažu neki autori, ističući da je kod njih postojao izraz za ječam¹⁴⁰. Isto je i sa nazivima za lan (flachs), repu (rübe), mak (mohn), mahunarke (bohne), rotkvu (rettich), beli luk (lauch). Međutim, treba imati u vidu da to nije validna argumentacija obzirom da su ovi izrazi imali isti koren još i kod Rimljana, Kelta i Slovena.

Argumentacija u vezi sa postojanjem zemljoradnje još u Cezarovo doba ide i dalje. Tako je u švajcarskim sojenicama nađeno zrnevlje raznih vrsta pšenice, italijanskog i vlatastog prosa, šestoredog i dvoredog ječma, pa se smatralo da su ih gajili Germani. Međutim, postavlja se pitanje da li su stanari tih sojenica bili Germani ili, što je mnogo verovatnije, da su to bili Kelti.

Ono što unosi dosta nedoumice u agrokulturnu orijentaciju Germana, jeste činjenica da oni već u IV i V veku upotrebljavaju komplikovanije plugove na točkovima i sa gvozdenim ašovastim ili lopatastim raonicima. Pri tom, to nisu mogli da budu plugovi preuzeti od Rimljana, Etruraca ili Gala, jer se razlikuju od njihovih uglavnom motičkih plugova. To prevashodno važi za gotski dvokraki plug i plug

¹⁴⁰ Ovo nije značajan dokaz obzirom da je stara sanskritska reč za ječam *yuava* jedva srodna sa starogermanskim izrazom za ječam – *gersta*.

na točkovima koji su Anglo-Sasi sa sobom doneli u Englesku. Smatra se da je to originalno germanski proizvod a da bi se do njega došlo, svakako da je trebalo dosta iskustva uopšte u njegovoj primeni - zemljoradnji.

Takođe, zapadni Germani su u II i III veku gajili lan, repu, pasulj, beli luk i šargarepu u posebnim baštama na okućnici, dok su na poljima gajili žita. Do ovog odvajanja povrtarstva od ratarstva je svakako moralo doći ranije.

Dakle, može se reći da je praksa zemljoradnje postojala ali verovatno ne i kod svih germanskih plemena istovremeno.

Treba istaći još jednu njihovu karakteristiku. Oni su kao i ostali stari narodi bili izdijeljeni na rodovske zajednice, i to bez obzira da li su bili orijentisani na stočarstvo ili zemljoradnju¹⁴¹. Deoba plemena na desetine, stotine i hiljade je bila starogermanski običaj¹⁴². Iako vojnog karaktera, ova podela je u osnovi pratila način organizovanja rodovskih i porodičnih zajednica. U tom smislu se formiraju i njihova naselja.

NASEOBINE GERMANA

Julius Kramer¹⁴³ opisuje naseobine Alemana¹⁴⁴ u područjima gornje Rajne u III veku. On navodi da su se u svakoj župi (*Gaugebiet*, kasnije nazvan *gau* podrazumeva raniji rimski *pagus*) delile nizije svakoj stotini (*huntare*, na alemanskom jeziku)¹⁴⁵. Takvom oblasti koju su

¹⁴¹ Cezar u "*Galskom ratu*" piše da su veće rodovske zajednice obuhvatale niz rodbinskih porodica koje su nazivane Šlahte i šlahta (vrsta, soj), gišlahti ili gešlahte (rod), fara i bara (lutalačka grupa, od gotskog faran - lutati, krstariti), huni, kuni i kine (međusobno poznati, ono koji su istog porekla). Od ovog poslednjeg je nastao staronemački kuning (könig - kralj).

¹⁴² Deljenja naravno ima i kod drugih naroda (Tatari, Indijanci, Jevreji, Rimljani).

¹⁴³ Kramer Julius (1899) *Die Geschichte der Alemanen als Gaugeschichte* Verlag: Marcus Breslau.

¹⁴⁴ One su do tada bile zaposednute od strane Rimljana.

¹⁴⁵ Jedna župa je imala četiri do pet *huntara*. U švapskoj Juri huntari su bili površine tri do deset, odnosno, prosečno oko šest kvadratnih milja.

dobijali, oni su nadalje vladali¹⁴⁶. Stotina je bila politička, taktička i privredna jedinica kod Sveva, Semnona, Gota, Vandala, Franaka, Alemana i ostalih Germana.

Navodi se da je jedno selo a ponekad i više sela organizovalo tzv. marku. Stare marke su obrazovala cela plemena i rodovi, pa su bile velikog obima kao npr. zemljišne zajednice (*Feldmarken*) u mnogim mestima u Mađarskoj. No, važno je istaći da se u različitim uslovima njihova veličina menjala, pa se često pojedine zemljišne zajednice nazivaju čas marka a čas gau sa prefiksima veliki ili mali. Stoga je dosta teško istorijski pratiti njihov razvoj.

Treba istaći i to, da su sa aspekta razvoja agrokulture, među Germanima postojale značajne staleške i imovinske razlike. Postojale su nejednake okućnice i nejednaka stada, a ni sve deonice u zajednici nisu bile od iste vrednosti. One su bile odmeravane po rangi i dostojanstvu (Tacit). Rodovske starešine su svakako dobijale veće komade zemlje. Vrhovne starešine su bile najpovlašćenije u dobijanju zemljišta i ratnog plena koji se sastojao od nepokretnosti. To je u startu vršilo diferencijaciju. Najmanje su dobijali otroci – robovi kojima je davan manji komad zemljišta na obradu uz obavezu da jedan deo letine predaju gospodarima.

Za razliku od marki i gaura koji su bili u posedu rodovski zajednica, sela su kod Germana bila naseobine pojedinih rodova. Često se pominje da su oni u najstarije doba bili naseljavani na posebne i usamljene *majure*¹⁴⁷. Ta su sela bila drugačija od rimskih, ušorenih. Tacit je pisao da su germanska sela sa kućama koje su okružene slobodnim prostorom. Na to ukazuje i *Justus Mezer* navodeći primer Vestfalije¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Stotine su se nazivale *hune* ili *marka*, a u rimsko vreme *centene*. Rukovodilac je imao i sudska vlast.

¹⁴⁷ Majur ili domaćinstvo može biti sačinjeno od manje ili više zgrada. Način gradnje kuća se razlikovao, franački, saski ili normanski (August Majcen, *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*, I, str. 46). Kuće nisu bile zidane o kamena i cigle već od grubo istesanih balvana i pletera često lepljene blatom. Kamen se kao osnova kuće koristio tek mnogo kasnije.

¹⁴⁸ U radu "Osnabrückische Geschichte".

Prvobitno su pojedinci iskrčivali deo šume i na njemu podigli stanište, da bi tek kasnije dolazilo do zbijanja i ujedinjavanja u sela i formiranja seoskih opština.

Okućnica sa svim neophodnim zgradama (veliku ili malu kuću sa dve do tri staje) je po pravilu porazumevala i baštu u kojoj se gajilo povrće. U okviru toga je bilo i jedno domaćinstvo. Nad okućnicom je postojalo pravo korišćenja, obzirom da se ona nije mogla prodavati ili poklanjati, kao ni zaveštati ćerkama. Ćerke su bivale isključivane iz nasledstva. Dakle, u starogermanskom selu je postojalo ograničeno pravo vlasništva pa se ne može reći da je vladao sopstvenički već posednički vlasnički odnos.

Suprotno od okućnica, ostale površine kao npr. ornice, pašnjaci i šume koje su se nalazile van sela, bile su zajedničko dobro svih seljana. Tu se uključuju i zasejane njive obzirom da su se zajednički uređivale za obradu. Krčenje je sprovodilo celo selo i podrazumevalo je ne samo obaranje stabala, nego i raščišćavanje, prekopavanje i nivelisanje iskrčenih površina, a kod onih koji su imali plugove, najčešće i prvo zajedničko uzoravanje. Zajednički prinos se delio između pojedinih domaćinstava ili se takva površina međusobno delila i prepuštala porodicama na dalju obradu. Karakteristično je i to da su sve seoske porodice započinjale poljske radove istog dana. Njive su po pravilu bile zasejavane istim usevom. Takođe, ukoliko se zemljište više đubrilo, utoliko je bila manja potreba za krčenjem.

Na kraju, treba istaći da u doba Cezara, kod Germana nije postojalo jedinstveno agrarno uređenje.

ZEMLJORADNJA KOD GERMANA

Zemljoradnja je kod Germana dugo bila u zastoju. Stoga je glavnu agrarnu granu predstavljalo stočarstvo. To se, između ostalog, može obrazlagati činjenicom da oni nisu bili vlasnici zemlje, pa ona nije mogla predstavljati njihovo bogatstvo jer je nisu mogli prodavati. Osim toga, i da je i bilo vlasništva nad zemljom, veliko je pitanje da li bi i bilo

tržišta zemljištem. S druge strane, stoku čiji su bili vlasnici, mogli su prodavati i od toga prilično zarađivati.

I pored navedenog, činjenica je da su se Germani u I i II veku uveliko bavili zemljoradnjom. Posebno je bilo razvijeno baštovanstvo na okućnicama. U baštama nije bilo drveća i žbunova već su one predstavljale komad zemljišta koji je provizorno bio ograđen¹⁴⁹ i na kome se gajilo nekoliko povrtarskih kultura. Ovakve bašte se u početku nisu posebno negovale jer su svake godine napuštane, pošto se porodica selila.

Najzastupljenije biljne kulture u baštenskom načinu proizvodnje su bile kupus, repa, rotkva, beli luk, bob, a kasnije su uvezeni iz Galije bela repa, sitan luk, pasulj, grašak i sočivo, ponekad i nešto prosa. Naravno da su prakse kog različitih germanskih plemena bile različite. Npr. grašak i sočivo su gajeni u III veku u okolini Rajne, a tek nakon velike seobe koja je usledila kasnije, ove kulture su se počele gajiti u području između Rajne i Elbe. U V i VI veku počinje da se gaji lan u krajevima oko Mozele dok je u donjoj Rajni gajenje lana, kudelje i sinjavice već od ranije igralo značajnu ulogu. S druge strane, u zapadnoj Nemačkoj je gajenje ovih biljaka započeto tek u karolinško doba.

Interesantno je navesti da se uzgoj ovih kultura u kasnijem periodu iz baštenskih počeo da premešta u njivske uslove. Ali, bilo je i obrnutih tokova. Neke kulture koje su se pre toga gajile u njivskim uslovima, počele su se gajiti u baštama. Tako se beleži gajenje manjih površina pod žitima, pre svega prosa, ječma i ovsas.

Što se tiče ratarstva, u najranijem periodu se isključivo gajilo žito, pretežno ječam i ovas. Pšenica se samo sporadično gajila i to ne obična, već pir i osjača. Prava pšenica je počela u većem obimu da se gaji u području Rajne i Majne kao i Vestfaliji, Saksoniji i Tiringenu, u X i XI veku. Ona je delimično zamenila površine pod pirom, osjačom, ovsom i ječmom. Takođe, interesantno je pomenuti da se umesto prosa počeo da

¹⁴⁹ Reč ograda dolazi iz starogermansko *garden* (gotskog, *gairden*), *gürten* što sve znači opasati, ograditi. Garda tj garto je ograđeni komad zemlje (srpska reč gradina, ruska ogorod).

gaji i raž (poznata još od I i II veka). U početku je to bila jara raž a pominje se i ozima ali se to verovatno odnosilo na Gale.

Germani su rano počeli da koriste plugove. U početku su to bili plugovi grube izrade. Najčešće se ceo plug izrađivao od drveta a samo pojedinačno sa gvozdenim oblaganjem raonika. Oni su se mogli koristiti samo na mekim zemljištima a vukli su ih volovi, ređe konji. U mnogim područjima, zemljište se moralo prvo preriljati ašovima i očistiti od kamenja i korena drveća. Dakle, oranje se kombinovalo sa agrokulturom motike, a nije isključeno da je obrada motikom ponegde i dalje bila dominantna. Treba pomenuti i staru *branu*. Ona se sastojala iz okresanog trupca ili okruglog drveta sa kratkim klinovima koji je bio učvršćen između dve rude i koje je po uzoranoj njivi vukao najčešće vo, a nekada i konj. Kose su bile poznate tek mnogo kasnije i više su se koristile za košenje trave a ne žita. Slično je i sa mlatilicama.

Što se tiče setve, koristile su se tri tehnike: setva iz ruke, setva u brazdu, i u kućice. Žito je najpre sejano u dugim redovima, u brazde između kojih se ostavljalo izvesno rastojanje. Ono se koristilo u narednoj fazi prilikom uništavanja korova koga je bilo dosta, obzirom da Germani nisu probirali i čistili seme. Ovaj posao su uglavnom radile žene i devojke. Takav sistem se održao sve do XII i XIV veka.

Gajenje voća je započelo tek kasnije u IX i X veku (Mozel, Rajna, Majna). Prvo je sađen gotovo isključivo orah (zbog ulja), zatim, pojedinačno – jabuka, a onda postepeno kruška, dunja, trešnja i šljiva. Još znatno kasnije, Germani u baštama počinju da sade bobičasto šiblje (retko se nalazilo još u XIV veku). Donosile su ga iz šuma i presađivale žene. S druge strane, vinogradarstvu je poklanjana značajna pažnja. Upoznali su ga preko Gala (rimsko-galski vinogradi u dolini Mozela u III veku). Verovatno je u područjima oko Trira i Viningena bilo poznato još i ranije. Da li se proizvodilo u posebnim vinogradima (*vingartos* i *vingartes*), nije poznato. Izvesno je da su krajevi sa leve obale Rajne (dolina Brola i Ara, a onda i područja Nae i Niederwald) razvijali vinogradarstvo u V i VI veku.

STOČARSTVO I LOV

Kao starije po nastanku, stočarstvo je veoma dugi period vremena bilo značajnije od biljne proizvodnje. Ovo se ne može uzimati kao uniformno i ne važi uvek ni za sve Germane. Ali je činjenica da je još Tacit navodio da su mnogobrojna stada stroke jedino i najmilije bogatstvo Germana. To je i iz razloga što bogatstvo čoveka nije bilo određivano na osnovu poseda nad zemljištem kojim je raspolagao, već po tome koliki mu je bio stočni fond.

Najviše su se cenili konji. Oni su bili mali sa ispupčenim nosom i prilično zdepasti ali su srazmerno svojoj veličini bili dosta snažni i izdržljivi. Nisu se koristili za vuču dvokolica, plugova, brana, i sl. Korišćeni su za jahanje i prenos lakših tereta. Postojale su tri rase: *morah* (težak i snažan konj), *zelter* (kasački konj) i *maria* (današnja *mere* konj). Ovi konji su se držali na otvorenom Tek se kod Franaka u VI veku beleži držanje u štalama. Treba reći još i to, da se sa većom diferencijacijom ljudi prema vlasništvu i bogatstvu, uzgojem konja uglavnom bavio bogatiji sloj stanovništva.

Za seljačko gazdinstvo je mnogo značajniji bio uzgoj goveda. Od njih su dobijali mleko koje su koristili sveže a delom su proizvodili kiselo mlečne proizvode i maslo. Takođe, koristili su i meso goveda u ishrani, a već je navedeno da su volovi bili najznačajnija radna stoka.

U nekim krajivima (Friza i severnih Franaka) zastupljen je bio uzgoj velikih stada ovaca. Uglavnom zbog mesa, mleka, sira i vune. Ali, i na ostalim domaćinstvima su se držale ovce. Uglavnom samo po nekoliko. Proizvodnja jagnjadi, mleka za pravljenje sira je bila sastavni deo proizvodnje na gotovo svakom domaćinstvu, međutim, ovce su gajene i radi vune. Vuna se prala, češljala, prela i tkala u samom domaćinstvu. Ali, i pored značaja ovčarstva, uzgoj ovaca nije bio uporediv sa uzgojem goveda. Nešto više pažnje je ovcama posvećeno tek u XI, XII pa sve do XV veka.

U doba Merovinga, javlja se nova stočarska proizvodnja. Krave koje su po pravilu držane godinama, nisu imale ukusno već žilavo i tvrdo meso. Stoga je preovladao uzgoj svinja. U starim franačkim

zakonima se pominje čak četiri vrste prasadi i sedam vrsta nerastova i krmača.

U germanskom domaćinstvu se retko dešavalo da nema kokošaka i gusaka. Kokoš je gajena zbog mesa i jaja. Slično je bilo i sa guskama koje su bile dosta cenjene. Držane su često u velikim jatima ne samo u dvorištima okućnica, već i na prostranim pašnjacima. One su bile i predmet utržavanja.

Na kraju nešto i o lovu na divlje životinje. Germani su bili dobri lovci. Za lov su koristili najrazličitija oružja (koplja, luk i strele, razne zamke, mreže i vuče jame). Koristile su se i različite vrste lovačkih pasa, sokolova i kobaca. Međutim, kako je vreme odmicalo, lov je davao sve manji doprinos njihovoj ishrani. Najčešće je u upotrebi bio jelen i divlja svinja.

SPRAVLJANJE HRANE U GERMANSKIM KUĆAMA

Trpeza Germana u doba Rima je bila dosta obimna. Oni su bili veliki potrošači mesa, naročito ribe. Prema procenama koje se ne smatraju preterane, jedna odrasla muška i ženska osoba je trošila dnevno oko funtu i četvrt, do funtuipo mesa. Često su jeli i sirovo meso pošto bi ga prethodno dobro istucali tučkovima ili izgnječili rukama i nogama. Sekli su ga u debele kriške, stavljali bornom konju na leđa pa ga dotle jahali dok meso ne omekša.

Meso su pretežno pekli na ražnju i to je bio najomiljeniji način njegovog spremanja. Ali, koristili su i vruće kamene ploče između kojih su pekli meso, zatim na drvenom ili gvozdenom roštilju, prženo u tiganju i kuvano u kotlovima.

Pored mesa, značajna namirnica je bila i mleko. Uglavnom su koristili kravlje, ovčije i kozje mleko, dok kobilje mleko nisu upotrebljavali. Mleko se pilo u svežem stanju a najčešće je ostavljano da uskisne i da se zgusne. Gusto kiselo mleko sa ječmenim hlebom su konzumirali svakodnevno, naročito Alemani. Osim toga, mleko u svežem ili kiselom stanju se koristilo za spravljanje raznih kaša.

Dobar deo ovčijeg mleka se koristio za proizvodnju belog sira (kvarka), kao i malih paprenih sireva u obliku pogača. Njima je često dodavano različito bilje, menjajući im ukus. Tvrde sireve su naučili da prave mnogo kasnije od Rimljana, ali su zato proizvodili maslo (puter). Vrhnje prilikom obiranja mleka su stavljali u mešine i zatim dobro izdrmusali i isprakljali. Masne grudvice bi povadili rukom, odložili u drveno koritance i ispresovali. Jeli su ga sveže, sa ili bez soli. Pošto se smatralo finom hranom, maslo se koristilo izuzetno a i spravljalo se ređe.

U ishrani Germana je bilo i sporednih jela koja su se spravljala od kupusa, zeleni i repe. Njih su žene kuvale u slanoj vodi, dodajući im ječmeno ili ovseno brašno. Pored toga, žene su u slanoj vodi kuvale i grašak, bob i sočivo koje su sa mašću na kraju zamašćivale.

Pšenično brašno se ređe koristilo. Mlevenje brašna je bilo dosta primitivno sve dok u upotrebu nisu ušli žrvnjevi i pokretne vodenice. Odvajanje mekinja prosejavanjem je bilo uobičajeno od IV veka. Od brašna su se dodavanjem soli, mleka i meda pripremale razne guste, prekrupaste kaše i čorbe. Tokom I veka je i pravljenje hleba kod rajnskih Germana bilo uobičajeno. Od brašna, soli, vode (ili mleka) umesilo bi se testo koje se zatim oklagijama razvlačilo na velikom ravnom kamenju na ognjištu. Kvasac se u prvo vreme nije dodavao. U izvesnim slučajevima se testu dodavala i mast.

Pogače su se spremale od ječmenog i ovsenog brašna a ređe od brašna prosa. Sa uvođenjem raži kao biljne kulture, postepeno je potiskivan ječmeni i ovseni hleb. Bogatiji slojevi stanovništva su u većoj meri koristili pšenično brašno.

Pored hrane, Germani su bili veliki konzumenti i pića, i to kako muškarci tako i žene. U istorijskim opisima se navodi da su ne retko bančili po ceo dan i noć. U početku im je glavno piće bilo *met* (*meto*, starofrizijski *mede*, anglosaksonski *medu*, srpski *medovina*). To je bila prosta mešavina meda i vode koja se kuvala i zatim ostavila da prevri. Pored toga, ubrzo je počelo da se proizvodi i pivo. Pivo se spravljalo od ječma i ovsu (uvek više ječma) koje bi namočili u vodi i pustili da proklija. Zatim bi to osušili pa tako dobijeni suvi slad skuvali i ostavljali

da prevri, ponekad uz mali dodatak meda. Na kraju, pivo bi se procedilo. Hmelj (cvetovi hmelja) se u početku nije dodavao. Njegova primena je usledila tek mnogo kasnije, u IX i X veku. Kad se htelo da pivo dobije jači, gorak ukus, sladu bi se dodavala hrastova kora.

PODELA RADA NA GAZDINSTVU

Na gazdinstvu ali i u germanskom domaćinstvu je uvek bilo dosta posla. Celokupna agrokultura je počivala na radnoj snazi, uglavnom članova porodice. Pri tom je porodica (familija), po pravilu, obuhvatala nekoliko užih porodica. Nju su činili bračni par, njihovi sinovi sa svojim porodicama ako su bili oženjeni, zatim ćerke koje se nisu udale, neudate sestre porodičnog starešine koje su ostale u kući, unuci i ostala nejač. Svi ovi članovi su učestvovali i u poslovima na gazdinstvu i u domaćinstvu.

Kuće su gradili muškarci. Žene su tom prilikom iz šume donosile granje i pruće za oplet i popunjavanje međuprostora između drvenih talpi - balvana. Muškarci su se bavili stokom a žene baštom. Pri tom su žene bile angažovane i oko kokošaka i gusaka koje su držane na okućnici. Dalje, muškarci su uprezali stoku i obavljali oranje, obučavali konje za jahanje i strigali ovce. To su najčešće radili mlađi ljudi a ne porodične starešine.

U domenu žena je bilo svo mlekarstvo dok su muškarci pomagali prilikom klanja, dranja i čerečenja zaklane stoke. Što se tiče pića, žene su bile te koje su nudile gostima piće pa su ga često i spravljale, ali nije bilo neuobičajeno da pića spravljaju i muškarci.

U izrađivanju predmeta za kućnu upotrebu je bilo podele rada. Sve gvozdene, bronzane i drveve sprave, pa i najprostija drvena korita, zdele, mešalice - varjače, su pravili muškarci dok su žene proizvodile potrebno zemljano posuđe i predmete.

Interesantno je da su robovi imali drugačiji položaj nego u Rimu. Često im je dozvoljavano da imaju manje zemljišne površine u posedu, ali su zato morli da daju određene dažbine. U organizovanju poslova, bili su samostalni ali u okviru pravila koja su važila za sve. Takođe, tu

treba pomenuti još i slobodne seljake. Njih doduše nije bilo mnogo ali je sa utemeljivanjem hrišćanstva, njihov broj postepeno rastao.

Zajednicama su upravljale starešine, tako da su se domaćini pojedinih porodica povremeno sastajali i dogovarali oko poslova na zemlji, na pašnjacima i u šumi.

GERMANSKE DRŽAVE NA TLU EVROPE

Već kratko vreme pre početka nove ere, Rimljani su osvojili alpsko područje sve do Dunava. Pri tom, oni su u periodu od II pa sve do IV veka, imali relativno mali uticaj na Germane¹⁵⁰. Dešavalo se upravo suprotno. Pojedina germanska plemena su postepeno ojačala i pružala otpor Rimljanima, pokušavajući da zaposednu određene prostore. To im je i uspevalo. U predseobenom periodu a i kasnije, u vreme seoba naroda¹⁵¹ kao i posle propasti zapadnog rimskog carstva, njihova kretanja su omogućila stvaranje novih kraljevina i organizovanja političkog i privrednog života u zapadnoj Evropi, počev od ranog pa sve do kasnog srednjeg veka.

POKUŠAJI FORMIRANJA GERMANSKIH DRŽAVA

Burgundani koji su živeli na rekama Neci i Varti, u III veku prelaze u područje Visle. Tu su ih potisli Gepidi i vratili nazad na reku

¹⁵⁰ Njihova plemena su bila jasno razgraničena. To je još u antičko doba bilo zabeleženo (Publije Kornelije Tacit u svojoj "Germaniji"). Tako je značajno pomenuti Istočne Germane (Gote, Burgundane, Vandale, Bastarne), zatim, zapadne Germane (Markomane, Hermundure, Semnone, Langobarde i delom Sase), kao i Angle, Normane, delom Sase i Jüte na severu. Svako od plemena je u početku živelo u svom omeđenom prostoru od susednih plamena odeljena nenaseljenim šumskim i pustopoljnim rubnim zonama.

¹⁵¹ Početak seobe naroda se vezuje za prodor Huna u Evropu 375. godine. To ju je značajno uzburkalo i pokrenulo, pre svega, Germanska plemena. No kretanja je bilo i pre toga, npr. Gota koji su u I i II veku prošli područjem Visle sve do Crnog Mora. Beleži se i prodor Sveva - Alemana ka Rajni, Semnona do gornj Rajne, itd.

Odru. No, u V veku (413. godine), posle dugotrajnih borbi sa Alemanima, Burgundžani su naselili levu obalu Rajne (oblast Vormsa). Odatle su ih Rimljani (pod Ecijem), potpomognuti hunskim četama, konačno potisli u područje Rone. Drugo veliko pleme su bili Vandali. Njihove naseobine su u početku bile u području zapadno od srednje Odre (današnji Brandenburg). Kada su se priključili Gotima, pokrenuli su upade na Rimsku teritoriju. Jedan deo se naselio u Šlesku i Moravsku a drugi deo je car Konstantin preselio u Panoniju. Njihov jedan deo je u III veku (277. godine) prodro čak u Galiju. Pobeđen od strane cara Proba, ovaj deo Vandala je bio zatim odveden u Britaniju.

Vandali koji su bili locirani u Panoniji, takođe nisu mirovali. Napadali su južne rimske teritorije. Tako oni pod vođstvom Radagajsa prodiru preko Alpa u gornju Italiju (406. godine). Zatim je glavnina nastavila dalje i prešla Galiju. Krajnja odrednica im je bila Španija. Tu su osnovali veliku vandalsku državu. No, ni tome nije kraj. Zajedno sa delom Gota i Alemana, oni su početkom V veka prodrli u severnu Afriku zauzimajući Kartaginu. Tada su i osnovali severnoafričku vandalsku državu. No, to je bilo kratkog veka, obzirom da je Justinijan vrlo brzo povratio Kartaginu.

Tu su i Langobardi. Oni su polovinom II veka živeli na teritoriji donje Labe. Zatim je jedan deo krenuo na istok (na Odru) a onda, preko zapadne Pruske i donje Visle, upao na zemlju Litvanaca. Sredinom IV veka su se ponovo pokrenuli prešavši Karpate i tu su ostali jedan vek. Nakon toga a posle borbi sa Herulima (početak VI veka), zauzeli su krajeve na levoj obali Dunava i to od donje Austrije do reke Grana. Nešto kasnije šire se i do Tise. Kretanja je zajedno sa drugim plemenima bilo i preko Alpa, i to pravo u Italiju. Za svega nekoliko godina je osvojena skoro cela Lombardija i srednja Italija.

Sve ovo je uglavnom prethodilo velikoj seobi naroda i predstavljalo svojevrsnu predigru koja se dogodila u periodu do IV veka, kada su Huni napali istočne Gote.

Društveno i privredno uređenje Germana na evropskom tlu je imalo dosta zajedničkih karakteristika. O tome je već bilo reči. Ali, posebno je interesantno pratiti razvoj društvenih i privrednih odnosa

koji su se formirali dolaskom Germana na tle Britanije. Tada se formiraju odnosi koji nešto kasnije, u X i XI veku, sa dolaskom Normana, u potpunosti prerastaju u srednjovekovni manorijalni (lenski) sistem agrokulture.

PRODOR ANGLOSASA NA BRITANSKA OSTRVA

Države koje su Anglo-Sasi stvorili u staroj Britaniji, unekoliko se razlikuju od onih koje su germanski narodi osnivali na tlu prethodne rimske kulture. Naime, Anglo-Sasi su uspeli da Keltima, kao starosedeoćima, nametnu svoje institucije i sem na severu i zapadu zemlje, praktično uvedu starogermansko uređenje. Ovo se događa uprkos činjenice da su britanski Kelti bili dosta rezistentni na strane uticaje. O tome svedoči i činjenica da su u prethodnih gotovo četiri veka življenja pod rimskom vlašću usvojili samo preradu metala i grnčarstvo, a da od ostalih tekovina nisu od Rimljana preuzeli mnogo toga. Čak ni nekoliko gradova koje su Rimljani podigli radi jačanja trgovine, nisu menjali keltsku stočarsku i zemljoradničku orijentaciju (šire: Kemble Mitschel John u "Saxons in England"). Ovo iz razloga što je kao i kod drugih naroda na sličnom nivou društvenog razvoja, i kod britanskih Kelta privredna delatnost počivala na plemenskom¹⁵², rodovskom i porodičnom uređenju. Vođa plemena, npr. god Gela (*Goidela*) zvao se *arglwyd* (vladalac zemlje ili knez). Pleme je činilo više rodova (*kentref*¹⁵³-a - zajednica rodovskih porodica čiji su se vođe zvale *brenin* ili *brenhin* - uzvišen starac). Svaka porodica je predstavljala krvno srodstvo.

Poglavica klana je istovremeno bio i starešina jedne porodice *dwyrda* - dobar čovek ili *uchelwyr* - visoka ličnost. Imao je svoje porodično naselje - *tyddyn* (*ty* znači kuća, pa izvedeno znači okućnica).

Za privredu je najznačajniji bio *tref* i agrokulturno dobro. Članovi trefa su imali svoje male porodične majure koji su bili ograđeni (retka ograda). Majur je imao jednu stambenu zgradu, kuhinju, svinjac, ambar i

¹⁵² Plemena su retko bila ujedinjena u veću teritorijalnu zajednicu - *državu*.

¹⁵³ Kent znači krug, okrug, obuhvatanje, a tref odgovara irskom *trebh* ili *treb* što označava skup ili rodbinsku porodicu.

staje za ovce (goveda su držana u toru van majura). Trefovi su često bili jedan blizu drugoga.

Što se tiče stočarstva, Kelti su držali uglavnom svinje, ovce i goveda. Oni su već tada gajili dve vrste goveda, jednu kratkorogu i jednu sličnu škotskoj rasi *Arglshaer*.

Njive su bile ograđivane (takođe retkim ogradama). Na njima je gajena pšenica, ovas i eventualno ječam. Za rastresanje zemlje su već rano koristili primitivni plug sa točkovima (ne motički plug ili plug kome je motika služila kao ralo). Još uvek nisu poznavali ni tehniku nađubravanja zemljišta. Zato su njive sejane od jedne do tri godine. Poljske radove su obavljali svi članovi porodice.

Treba istaći da su u IV veku, trefom gazdovali svi njegovi članovi. Takođe, na njima je bilo uvek po nekoliko poluslobodnih i neslobodnih ljudi, tzv. *alltude*-i (znači iz druge zemlje). To su mogli biti i članovi nekog drugog klana koji su ovaj iz nekog razloga napustili i bili primljeni u novi tref. Oni su bili kmetovi u pravom smislu te reči, i nisu učestvovali u nadodeli zemlje. Podjednaka prava sa ostalim članovima su nekad dobijali tek posle nekoliko generacija.

DOPRINOS ANGLO-SASA RAZVOJU AGROKULTURE U BRITANIJI

Prodor Anglo-Sasa u istočni deo Britanije (Sasi, Angli i Jiti), događa se početkom V veka (410). Jiti su bili u Kentu a Angli i Sasi na severu. Do VII veka je na nekadašnjoj keltskoj teritoriji osnovan veliki broj malih kraljevstava. Teritorije pojedinih kraljevina su se nazivale *scire* (kasnije *shire*) i one su predstavljale veće okruge. Osvajajući ove teritorije, Germani su postepeno uvodili svoje ustanove. Tako, područje na kome je živela stotina, zvalo se marka. Niže jedinice su bile srodničke grupe (*maeght*, *sibceaft* ili samo *maeg*) a starešina se zvao *maeght-ealdor*. U prvo vreme, rodbina ili desetina je sačinjavala i malo naselje.

Anglo-Sasi su sa sobom doveli i jedan broj neslobodnih ljudi (*theowes*, što znači služiti). Slobodni su bili samo oni koji su se kao takvi rodili. Samostalni vladalac – starešina u svojoj kući se zvao *Kerl*. Iznad

njih je stajala malobrojnija grupa starešina koji su se zvali *Erl*. Treba reći i to, da se porodice nisu mešale sa Keltima već su svoje domove podizali odvojeno.

Udaljena od unutrašnjeg područja sela koje je često bilo ograđeno, prostirala se spoljna seoska *marka* (delom oranice, delom pašnjaci a delom šume). Za razliku od majura koji su bili svojina slobodnih seljaka, spoljna marka je bila njihova zajednička imovina. Međutim, već u VII veku se ova zemlja nije zajednički obrađivala i koristila, već je svakom majuru bilo prepušteno da sam koristi svoje deonice. U IX veku je ta zemlja prešla u privatne ruke. To je važilo za sela u kojima je bilo slobodnih seljaka. Tamo gde su bili kmetovi, zemljišna zajednica (*village community*) se održala vekovima. Kmetovi su dakle bili na dodeljenoj im vlasteoskoj zemlji. Za to su isporučivali prirodne dažbine i obavljali rabote, ali je interesantno to, da pojedinačne porodice nisu bile odgovorne za obaveze, već celokupno stanovništvo sela.

Anglo-Sasi donose svoj plug koji se razlikovao o rimsko-galskog i galsko-keltskog pluga. Takođe, oni donose motike, grabulje, vile, ašove, lopate i srpove. Rano se pominju i male vetrenjače, vodenice, taljige, kola i koritaste nosiljke (*waerwane*). Alatke kao što su brana, kosa, motičica za plevljenje (tzv. *woodhow*) i mlatilice doneli su kasnije.

Od već pomenutih ratarskih kultura (pšenica, ječam i ovas) uglavnom se ječam koristio za pravljenje svakodnevnog hleba. U baštama su gajili kupus i repu. Voće su počeli da gaje dosta kasno (IX vek) ali je zato vinogradarstvo bilo razvijenije jer je bila velika tražnja za vinom.

Stočarstvo je imalo primat, naročito uzgoj ovaca i svinja. Posebno su bila značajna stada ovaca. S druge strane, gajenje goveda je zaostajalo za ovčarstvom. Više su se gajili volovi nego krave (često je na dva vola išla jedna krava).

Na vlasteoskim posedima – manorima¹⁵⁴, gazdovalo se drugačije. To je bio komplikovani kmetovsko-rabotarski sistem koji je imao vlasteoske sluge (*villan*), kmetstvo naseljeno u kolibama na vlasteoskoj zemlji i slobodne ugovorne i/ili nasledne zakupce, kletvenike i članove pratnji. Taj sistem je nastajao gotovo pet vekova i tek sa dolaskom Normana dobio svoj puni izraz. Tako je u prvo vreme, izuzev *hame*, *tune* i *bruhe*, skoro sva ostala zemlja bila podeljena na vlasteoska dobra. Svaki zamak je imao jedno do dva sela, ali je bilo i slučajeva da se jedno selo delilo na dva zamka. Ti seljaci su načešće nazivani *geneates* (drugovi) ili *gebures* (seljaštvo) a kasnije *villani*. Oni su u svakom pogledu bili podređeni vlastelinu. Zemlja koja im je davana na korišćenje, zvala se *gyrdland* (*gyrd* – prut ili šiba i *land* - zemlja). Za to su bili obavezni da vlastelinu daju određene dažbine i rade na vlastelinstvu.

POČETAK RAZVOJA LENSKOG SISTEMA

Sistem lena (feuda, manora) je u značajnijoj meri počeo da se razvija kao posledica jačanja kraljevske - centralne vlasti. Ovaj period se vezuje za vladavinu Alfreda Velikog (871 - 901) kada je nova Anglija postala jedinstvena država. Pri tom se širenjem države povećavao i broj činovnika. Od značaja za ubiranje kraljevskih dažbina su bili *portgerefi*. Oni su prikupljali osnovne kraljevske prihode ali i brodske takse, carine, nadzirali tržišni promet, kontrolisali strane trgovce i izdavali potvrde o zaključenim poslovima. Starešine okruga (eldermani), grofovi (*scirgeref* - shire), biskupi i druge velmože nisu bili činovnici već su često i oni imali svoje činovništvo.

¹⁵⁴ Neki istoričari (pre svega: *Frederic Seebohm*) su tvrdili da je manor nastao od rimske ville koje su Rimljani ili romanizovani Normani presadili u Englesku. Manor povezuju sa rimskom reči *manerium*. Drugi pak smatraju da je manor termin iz keltskog jezika jer su navodno Britanski Kelti tako nazivali utvrđena kamena sedišta svojih starešina – velikih kentrefa. Otuda *maenor* ili *maenur*.

Uspostavljanje kraljevske vlasti počinje da čini složenijim i zemljišno-posedovne odnose. Kraljevi su, po pravilu, uzimali manji deo narodne zemlje¹⁵⁵ naseljavajući na njih kmetove (često potomke pobeđenih Kelta). Drugi, takođe relativno mali deo ove zemlje se davao u zakup zakupcima, a najveći deo se davao u leno (*lean land*) svojim velikašima i članovima svoje pratnje¹⁵⁶. Uslovi pod kojima se davala zemlja, bili su različiti. Treba istaći i to, da su i velikaši davali svoju zemlju u zakup.

Samostalni zemljoposednici (*hlafordi*)¹⁵⁷ i slobodni zakupci su pored zavisnih *villeina* ili *villana*, *kotera* koji su bili delom zavisni a delom robovi, imali sledeće kateorije radnika koji su živeli na narodnoj zemlji:

- slobodni zakupci – oslobođeni seljaci koji su na određeno vreme a najčešće doživotno zakupljivali komad narodne zemlje, plaćajući zemljišne dažbine u naturi i/ili novcu,
- zakupci niže vrste koji su pored zakupnine bili obavezni na radu, i
- nasledni zakupci.

U XI veku, zavisni seljaci i koteri sa robovima i otrocima (serfima i nativima) su sačinjavali oko tri četvrtine celokupnog stanovništva. Dakle, Anglo-Saksonci su započeli da u značajnoj meri razvijaju lenski – manorski – feudalni sistem gazdovanja iako je bilo tvrdnji da je taj feudalni sistem započeo tek sa dolaskom Normana¹⁵⁸. Te tvrdnje su bile i zbog toga što su se od njihovog dolaska manori sve više i više širili,

¹⁵⁵ Kod istoričara postoje dileme u interpretaciji narodne zemlje. Jedni smatraju da je to morala biti nezauzeta zemlja. Međutim, nema tumačenja kako je postala ta zemlja i od kakvih površina se sastojala. *Konrad Von Mauer* 1853. godine u časopisu *Kritische Ueberschau* objašnjava karakter narodne zemlje kod Anglosasa. Smatra je onim delom zauzete teritorije koji ostaje nepodeljen i smatra se zajedničkim dobrom celog naroda.

¹⁵⁶ Klevetnik je najčešće dobijao zemljište da ga koristi za vreme života. Osim toga, postojala su i nasledna lena viših i nižih vojnih starešina. Najviši rang su imali thegeni ili thegani od reči mač (nem Degen).

¹⁵⁷ *Hlafordi* – od hleb, pa bi primerenije bilo hleboposednik umesto zemljoposednik.

¹⁵⁸ Kada je Vilijam I je sa svojim normanskim vitezovima pokorio Englesku zemlju i uništio veliki broj starosaskih Erla.

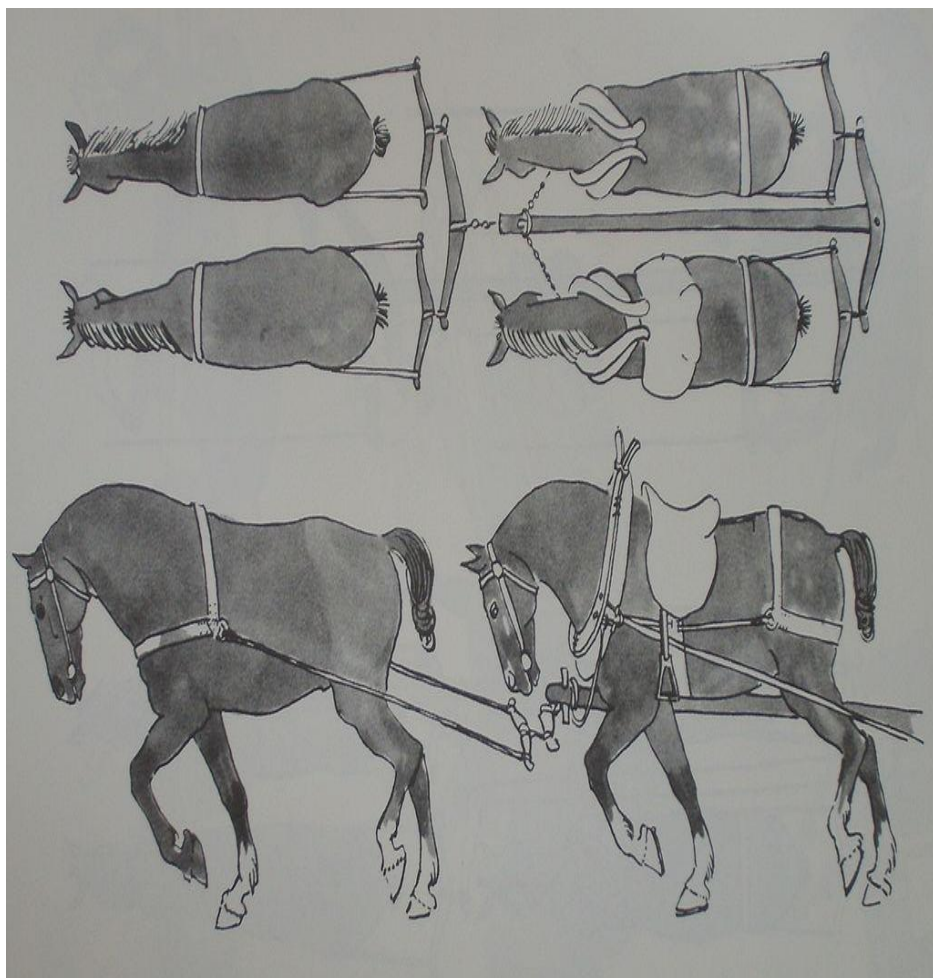
posebno vojni manori. Takođe, razlog je možda i činjenica da se tek posle dolaska Normana u Engleskoj počinje više da koristi izraz feudum.

Sve u svemu, pokreti, seobe i osvajanja su širile vidokrug Germana i upoznavale ih sa privrednim i političkim formama drugih naroda. One su ih terale da u konkretnim uslovima razvijaju nove oblike gazdovanja zemljom. Tako su, počev od perioda posle propasti zapadne rimske države, osnivali nove države na teritoriji koju su zauzimali. U sudaru sa prethodnom - rimskom kulturom i kulturom stanovništva koje su pokoravali, oni su tokom vremena omogućili razvoj jednog novog doba - doba koje svi poznajemo kao feudalizam. Taj proces je trajao oko pet vekova.

Od germanskih država nastalih u vreme seobe naroda, a posle Justinijanovih osvajanja Vandalske i Ostrogotske države, kao i posle arapskog osvajanja Vizigotske države, na kopnenom delu je ostalo je još samo Franačko i Langobardsko kraljevstvo, kao i Anglo-saska kraljevstva na tlu Britanije. Franačka država je važila kao kraljev posed pa su merovinški kraljevi pre smrti zemlju delili sinovima. Vremenom je teritorija Franačkog kraljevstva proširena i na kraljevinu Langobarda (Karlo Veliki, 773. godine), a i dalje na istok (Vizantiju, na božić 800. godine) i sever (saski ratovi Karla Velikog). Pored Franačkog kraljevstva, značajno je pomenuti da su na tlu Britanije vladali Anglo-Sasi, kao i nešto kasnije Normani. Ovi poslednji su uspostavili novo uređenje u Engleskoj.

Sve to se dešava u uslovima stalnih ratova i političkih previranja. Međutim, ono što je manje više zajedničko svim kraljevstvima, jeste da su ona razvijala novi - feudalni sistem, tako značajan sa aspekta agrokulture. Zato se može reći da su promene koje su započele još u vreme Rimljana po ugledu na Vizantiju, u agrokulturi donele jedan novi sistem. To je tzv. manorijalni, odnosno, feudalni (lenski sistem) koji doživljava puni razvoj od XI veka. Ovaj sistem se i dalje potvrđivao na tlu izrastajućeg Nemačkog carstva, koje nešto kasnije, igra presudnu ulogu na ukupne evropske odnose, pa time i na agrokulturu.

AGROKULTURA FEUDALIZMA

Izvor: Wikimedia

FEUDALIZAM ZAPADNE EVROPE

Da bi se razumeo feudalizam¹⁵⁹ kao društveno-ekonomski sistem, i uopšte karakter ekonomije u srednjem veku, neophodno je bilo imati u vidu političke i društvene okolnosti pod kojima je nastao i u kojima se razvijao. U srednjem veku je Evropa u jednom trenutku osetila procvat tehnološke kreativnosti u oblasti agrokulture¹⁶⁰ kakvu prethodni sistem nije iskusio. On je na izvestan način bio oprečan sa rutinom koju je pre toga sprovodio mediteranski svet.

Agrokultura je predstavljala najznačajniji privredni i razvojni sektor feudalizma a agrarne i ruralne institucije su sačinjavale njegovu okosnicu. Stoga nije čudo da, posebno u ruralnim područjima, zaostavština srednjeg veka i danas još uvek ima istaknuto mesto.

Stvaranje uslova za nastajanje feudalizma dolazi posebno do izražaja u poznom dobu postojanja Rimskog carstva i sa njegovom propasti. Zašto i kako je ono propalo, i danas nije u potpunosti jasno. Među istoričarima se još uvek vode debate o uzrocima te propasti. Svakako stoji činjenica da je Rimsko carstvo od trenutka kada se u vreme cara Trajana maksimalno proširilo, postalo meta stalnih napada

¹⁵⁹ Razvoj feudalnih odnosa u zapadnoj Evropi, nastao je kao rezultat suštinskih promena koje su se dogodile sa propašću Rimskog Carstva, ali i pod naletom Germana, Slovena i Arapa, kako se često navodi, varvarskih osvajanja. Feudalizam se uobičajeno deli u tri vremenska razdoblja: rani feudalizam (V do XI vek); razvijeni feudalizam (XII do XV veka); i kasni feudalizam (XV do XVIII veka).

¹⁶⁰ Kada se govori o tehnološkoj kreativnosti u oblasti agrara, ne misli se samo na razvoj tehnike, odnosno, sredstava za rad već i novih načina proizvodnje, organizacije i upravljanja vezano za agrokulturu, itsl.

varvarskih plemena (kako su ih Rimljani zvali). U tim okršajima, carstvo je postepeno slabilo i vojno, i ekonomski, a i moralno. To je ostavljalo prostor za sve veću neefikasnost i korupciju. Kao posledica, vršen je pritisak na poresku politiku, pa su se vremenom sve više povećavali tzv. *vojni porezi*. No, ovakva poreska politika je bila kratkog daha obzirom da je stvarala još veće probleme. Stoga je situacija u Rimu bivala sve teža. Različita, pre svega Germanska plemena sa oboda carstva su pljačkala stanovništvo rimskih teritorija, a Rim je najčešće bio nemoćan da ih zaštiti. Shodno svojoj snazi i veličini, ova plemena su na rimskoj teritoriji postepeno formirala sopstvena, prvo mala a zatim i veća kraljevstva. Ta kraljevstva su se čas uzdizala a čas propadala, ne uspevajući da u dužem periodu vremena uspostave red na osvojenoj/svojoj teritoriji, a niti redovan sistem oporezivanja kao mogući izvor finansiranja nove države/ice. U takvoj situaciji je najduže opstajalo Franačko kraljevstvo koje se formiralo kao najveće¹⁶¹. Ono nije imalo ustaljen poreski sistem i državnu administraciju, pa je zavisilo od lojalnosti tzv. velike i male vlastele. Međutim, takav odnos unutar kraljevstva nije bio održiv ukoliko se ne formira znatno čvršća feudalna struktura.

Praktično u istom periodu, na jugozapadu Evrope se u VIII veku događa da nastupaju novi osvajači. Oni narednih 200 godina prete i ugrožavaju, pre svega, novoformirano Franačko kraljevstvo. To su bili Arapi iz severne Afrike. Oni su od 711. godine napadali prvo Španiju, a do 731. godine su prodrli i u centralne delove današnje Francuske. Posle nekog perioda oni su bili potisnuti preko Pirineja, ali su zato uspeali da osvoje najznačajnija ostrva na Mediteranu (Siciliju, Korziku i Sardiniju). Na taj način su zavladaali Sredozemnim morem i pretvorili ga u tzv. „Muslimansko jezero.“

Ni na severu Evrope nije bila bolja situacija. Tu se beležio prodor Vikinga koji su zaposeli britanska ostrva i teritoriju današnje Francuske,

¹⁶¹ Franačko kraljevstvo je u geografskom smislu, podrazumevalo prostor između dveju reka, Loare i Rajne. Prostiralo se u severnoj Francuskoj, južnom delu nekadašnjeg Beneluksa i u zapadnoj Nemačkoj. Kasnije se širilo na severnu Italiju, a posle Normaskih pohoda i na Englesku, kao i na ponovo osvojenu Španiju i Portugaliju, zatim, Dansku i centralnu i istočnu Evropu. Jedino Škotska, Norveška i Balkan nikada nisu bili manorijalizovani.

sve do Normandije. Takođe, napadali su i gradove na obalama reka sve do Pariza. Da bi na sve ovo odgovorili, franački kraljevi su na bazi prethodnih iskustava Rima, i aktuelne situacije u kojoj su se našli, postepeno osmišljavali sistem vojnih i političkih veza koji bi im obezbedio uspeh. Taj sistem se tek kasnije nazivao feudalizmom.

Potreba ratovanja je zahtevala vojsku i njeno izdržavanje, a to je pretpostavljalo efikasan sistem oporezivanja i novčanu ekonomiju. U datom trenutku ništa od toga nije postojalo. Osim toga, upravljanje državom je zahtevalo i brojne činovnike koje je trebalo plaćati, pa je rešenje problema po ugledu na istočno rimsko carstvo - Vizantiju, pronađeno u formiranju velikih poseda sa tzv. piramidalnom strukturom upravljanja i odgovornosti. Zavladao je manorijalizam¹⁶², lenski (feudalni) sistem, odnosno, pronijarski sistem kako se u nekim područjima nazivao.

AGROKULTURA U FEUDALIZMU

U vreme manorijalnog sistema, posed se sastojao od više imanja a svakome od njih je pripadalo jedno ili više sela. Sa uvođenjem ovog sistema, veliki broj poseda je oduziman od crkve i davan ratnicima koji su za uzvrat trebali da vrše vojnu službu. To su, po pravilu, bili ratnici nižeg ranga, tzv. vazali. Oni su se na taj način obavezivali na vazalnu vernost ratnicima višeg ranga, pa su ih zvali još i podvazalima. Sam način davanja poseda vazalima i podvazalima, nazivan je davanje u leno - pod feud. Na takvim posedima oni su se bavili agrokulturom, pa se ovakav sistem zbog toga nazivao još i piramidalnim sistemom agrokulturne proizvodnje. Ova struktura je nekada bila samo u funkciji kralja, a nekada i veleposednika i njihovih raznovrsnih potreba.

Početak sistema manora se beleži još u vreme poznog Rimskog Carstva, kada su do tada veliki posedi - latifundije pretvarani u samodovoljne posede na kojima su seljaci bili vezani za posed, odnosno,

¹⁶² Manor, se sastojao od zemlje, zgrada i ljudi.

selo¹⁶³. Na njih je vršen direktni društveni i ekonomski pritisak koji je ne retko, bio i ozakonjen. Ovakav sistem je bio prilično razvijen i u vreme nastajanja i razvoja Vizantije. Međutim, može se smatrati da je konačni oblik manorijalizma bio formiran tokom VIII i IX veka. Od tada su ruralno društvo sačinjavala tri sloja stanovništva:

- a) sloj gospodara (uglavnom ratnika);
- b) sveštenstvo (koje se molilo i podržavalo plemstvo), i
- c) seljaštvo (slobodno i neslobodno).

Seljaštvo je radilo na plemićkim - vlasteoskim imanjima, kao i imanjima ratnika i sveštenstva. Ono je obrađivalo "sopstvene" posede (relativno male površine obradivog zemljišta), a po potrebi je uzimalo učešće i u ratovima. Pri tom, treba istaći da je u zavisnosti od prirodnih i ostalih uslova bilo raznih varijanti ovoga sistema.

Manor je bio strukturiran na sledeći način: postojalo je gospodarevo dobro koje je najčešće bilo okruženo oranicama, pašnjacima, livadama i šumama, kao i delom zemljišnih površina koje su predstavljale zajedničko zemljište. Zajedničko zemljište su obrađivali seljaci. Sadržalo je oranice, pašnjake i pustopoljane. Polja su bila podeljena na pojaseve koji su okruživali gospodarevu kuću i selo.

Organizacija rada na manoru je podrazumevala mešavinu običajne kooperacije i prisile, sa veoma malim prostorom za ličnu inicijativu. Najznačajniji poslovi su bili oranje, sejanje i žetva. U tim poslovima su učestvovali gotovo svi seljaci jer su ovi poslovi bili takvog karaktera da su morali da budu obavljani zajednički. Zajednički rad je bio uslovljen neophodnošću da se npr. oranje, pogotovo na lošim zemljištima, izvodi nekada i sa više pari radne stoke. U nedostatku zaprega, obzirom da su seljaci bili siromašni, bilo je logično da takve poslove rade kolektivno, u kooperaciji.

¹⁶³ Gospodari su dobijali posede i sela zajedno sa seljacima ali nisu bili njihovi apsolutni vlasnici. Seljaci su imali status *adscripti globae*, što u suštini znači, vezani za zemlju. Gospodari su dolazili i prolazili, a seljaci nezavisno od toga da li su bili nominalno slobodni ili zavisni, ostajali su na svojim imanjima zaštićeni običajnim normama manora.

U osnovnim agrokulturnim operacijama se primenjivala radna stoka. Uglavnom su korišćeni volovi ali takođe i magarci, zatim, konji i sve varijante životinja koje se dobijaju njihovim ukrštanjem. U nekim područjima su se koristili i vodeni bivoli, a nekada čak i krave iako je njihov prevashoni zadatak bio da daju mleko i mlečne proizvode. One su služile i za reprodukciju, proizvodnju teladi, odnosno, volova. Međutim, treba istaći, da iako se na manorima gajila stoka radi mleka, vune, i sličnih proizvoda, stočarstvo nije imalo veći značaj od ratarstva i voćarsko-vinogradarske proizvodnje.

Seljaci manora su pored rada na svojoj zemlji, bili obavezni da prvo rade i obrađuju gospodarevu zemlju. Obaveza je bila čak tri ili četiri dana nedeljno, i to ne samo vezano za agrokulturu, već su obavljali i druge poslove. Ovakvih obaveza nisu bile pošteđene ni žene. One su prele vunu i tkale u gospodarevoj radionici.

U planinskim i uopšte, pašnjačkim predelima je vladao nešto drugačiji sistem ekonomske organizacije. Njegove karakteristike su određivali tip zemljišta i konfiguracija tla, kao i klima, ali i postojanje određenih institucija. Stanovnici ovih područja su se uglavnom bavili polunomadskim stočarstvom. Zimi je stoka držana u nižim i toplijim krajevima, a od ranog proleća do kasne jeseni u planinama.

Kada su u pitanju porezi, odnosno, dažbine ili obaveze, treba reći da su one često dostizale učešće od oko 50% ukupno ostvarenih prihoda seljaka. Naravno, od područja do područja, i od gospodara do gospodara, ove obaveze su se razlikovale. Postojalo je čitavo šarenilo obaveza. Seljaci su plaćali gospodaru za korišćenje vodenice, njegove pekare, prese za grožđe, za delenje pravde u međusobnim razmiricama, desetinu su davali crkvi prilikom sklapanja brakova, itd. Oni siromašniji su se morali dodatno angažovati na imanjima gospodara, zarađujući nadnicu u novcu ili naturi.

Sistem manora iako nije bio stvoren za to, uspevao je da održi društvenu stabilnost i obezbedi sopstveni kontinuitet. Takođe, iako na relativno niskom nivou, on je uspevao da obezbedi koliko koliko podnošljiv životni standard seljacima. S druge strane, iako ne mnogo stimulativan za individualnu inicijativu i samim tim inovacije, on je ipak

uspevao da u procesu uzajamnog delovanja institucija i resursa, obezbedi potreban tehnološki razvoj. Ovaj razvoj ga je na kraju, u predkapitalističko doba i doba industrijske revolucije, potkopavši mu temelje, doveo do propasti.

OSNOVA TEHNOLOŠKIH PROMENA

Svakako najznačajnija inovacija u agrokulturi srednjeg veka je bila trogodišnja rotacija useva, tzv. sistem tri polja – tropolje. Tropoljni sistem ili kako ga u engleskom govornom području nazivaju *Open Field System*, predstavljao je dominantni oblik agrarne proizvodnje uglavnom u van mediteranskoj Evropi, dakle, u centralnim, severozapadnim i severnim njenim područjima. Pri tom, iako je nekoliko stotina godina bio primenjivan još na rimskim i posedima drugih etničkih grupa u Evropi, smatra se da je *proto-open-field system* bio poznat još kod germanskih plemena 98. godine nove ere. Zato se smatra da su ovaj sistem doneli germanski i anglo-saksonski osvajači u Francusku i Englesku, u V veku. To se događa u znatno vlažnijoj klimi od mediteranske, gde nije bilo potrebe da se zemljišne površine ostavljaju svake druge godine na odmaranje da bi se u njemu akumulirala vlaga.

U severnoj Francuskoj je u VIII veku bio zabeležen prvi slučaj trogodišnje rotacije. Ovaj novi tehnološki prodor je uticao da se već u IX veku rasprostire širom severnozapadne Evrope. Od tada se ovaj sistem agrarne proizvodnje masovnije primenjivao. On je na taj način, u najvećoj meri zamenio prethodni dugo vremena primenjivani dvopoljni sistem ratarenja.

Tropoljni sistem je imao i svoje specifičnosti. On je zahtevao produktivniju mehanizaciju. U selima na severozapadu Evrope, na teritoriji Nemačke i Francuske toga doba, uglavnom su prostor ispunjavale guste i teško prohodne šume, močvarno zemljište i stotine hiljada hektara širokih ravnica tako obraslih da je prolaz bio relativno ograničen. To su bila uglavnom staništa lovaca koji su živeli van zakona i reda i dosta neorganizovano. Nakon pada zapadnog Rimskog carstva, veliki rimski putevi koji su prolazili kroz celu Evropu iz Italije

pa sve do Britanije, koji su bili izgrađeni tako dobro da su opstali praktično sve do današnjih dana, postepeno su ostajali zapušteni. Kretanja stanovništva su bila veoma sporadična tako da se većina stanovništva rađala i provodila ceo život ne napuštajući rodno selo. Najčešće su putovali manastirski ljudi (i po par stotina kilometara), prenoseći tako iskustva jednog kraja u drugi.

U ovakvim uslovima, u periodu od XI do XIV veka, dolazi do revolucionarnih otkrića koji su značajno unapredila agrokulturu, bilo direktno bilo indirektno.

Za razliku od mediteranskog područja, u severozapadnim delovima Evrope koja je raspolagala sa "teškim" ali zato plodnijim zemljištima, primenjen je i teži plug sa točkovima. Za tako nešto je bila pogodnija konjska umesto volovske vuče. Ona je omogućavala obrađivanje znatno većih zemljišnih površina no što su to bile male rascepkane mediteranske njive u antičkom dobu.

Upotreba znatno sporijih i manje snažnih volova je zamenjena konjskom vučom koji su bili uprezani u novokonstruisani plug. Volovska zaprega sa drvenim plugom koji je manje više grebao površinski sloj zemlje i pravio male brazde, nije obezbeđivala adekvatno prevlaživanje i aeraciju u dubljem zemljišnom sloju, pa je samim tim, najčešće dolazilo do truljenja semena ili nemogućnost da se razvije koren biljke.

Do tada, konj nije korišćen za oranje jer je traka koja se koristila za volove bila neprilagođena za konjski vrat. Ideja o postavljanju ojačane ogrlice oko vrata konja koja prebacuje tačku kontakta na sapi konja, rešila je problem. Sa ovim izumom, konj je mogao da koristi snagu svojih moćnih nogu kada je povukao plug.

Konji su u srednjem veku bili nešto drugačiji od današnjih. Bili su nešto manji ali su imali znatno veći značaj. Oni su se koristili u ratu, u agrokulturi i za transport. Paralelno sa uzgojem konja, razvijala se i usavršavala oprema koja je korišćena u agrokulturnim poslovima. Od XII veka se koriste amovi i potkovice. To je značajno unapredilo efikasnost u obradi zemljišta. Konji su bili snažniji, jači i brži od volova ali su njihovo držanje i ishrana zahtevali veće izdatke. Korišćenje ovsa u

ishrani i kvalitetnija oprema su evidentno bili skuplji tri pa i četiri puta nego što su bili troškovi izdržavanja volova. Zato je uvođenje konja zahtevalo ekonomsku računicu i vršeno je samo ako je ta računica postojala. Tako se u oblastima, pre svega na mediteranu, konji i dalje nisu uvodili u agrarne poslove. Oni su se koristili u severnoj Francuskoj, Flandriji, delovima Nemačke i Engleske ali ni tu nisu u potpunosti izbacili volove.

Zbog svega, primena teških plugova i konjske vuče je sa više uspeha primenjivana na vlasteoskim posedima nego na malim posedima seljaka - kmetova. Novi plug, najverovatnije konstruisan u severnim regionima Evrope, bio je izgrađen od teških greda. Kretao se na dva točka i na ralu je imao oštri gvozdeni deo koji je omogućio dublje oranje kao i bolje prevrtanje zemlje. Na taj način je postignuta bolja aeracija zemljišta i prevlaživanje dubljih slojeva. Nova tehnika oranja je omogućila da se bolje uvode hranljivi sastojci u zemljište i povećaju prinosi.

Umesto proizvodnje žita koja se odvija u odnosu 2 : 1 (jedan deo roda žita se koristio kao seme u narednoj proizvodnoj godini, a drugi u ishrani stanovništva), oko 1300. godine, prinos zrna se povećao na odnos 4 : 1. Sada je na svaka četiri bušela pšenice koja se sejala, samo jedan deo morao da se ulaže u zemlju. Tako su viškovi žita omogućavali rast populacije, rast gradova i veću specijalizaciju poslova (zanatlije, trgovci, i sl.). Ovome je išla na ruku i činjenica da se u periodu od 800-te do 1200. godine, delimično promenila i klima. Postala je toplija, pa je to uticalo na agrarnu produkciju i produženje sezone uzgoja, odnosno, omogućavalo je uzgoj određenih kultura i tamo gde do tada nisu bile gajene.

Tropoljni sistem se sastojao od prolećne setve ovsa ili ječma, ponekad graška ili pasulja, i žetve u leto. Zatim bi nakon jesenje setve pšenice ili raži kao hlebnih žita, i njihove žetve u leto sledeće godine, zemlja bila ostavljena godinu dana neobrađena. Ovo nije bio jednobrazni sistem već treba naglasiti da je postojalo mnogo podvarijanti ovog sistema. On je povećao produktivnost gajenih kultura i do 50%, pa se može reći da je to predstavljalo značajni doprinos razvoju agrokulture. Izračunato je i to, da dok je u dvopolju bilo moguće

npr. obrađivati 160 jutara zemlje, u tropolju se moglo obraditi 180 jutara, tabele 2 i 3.

Tabela 2: Prikaz dvopoljnog sistema

Dvopoljni sistem rotacije		
	Polje 1	Polje 2
Godina I	Zimske kulture	Ugar
Godina II	Ugar	Zimske kulture
Godina III	Zimske kulture	Ugar

Izvor: autor

Tabela 3: Prikaz tropoljnog sistema

	Polje 1	Polje 2	Polje 3
Godina I	Zimske kulture	Letnje kulture	Ugar
Godina II	Ugar	Zimske kulture	Letnje kulture
Godina III	Letnje kulture	Ugar	Zimske kulture
Godina IV	Zimske kulture	Letnje kulture	Ugar

Izvor: autor

Razvoj agrokulture je direktno i indirektno uslovljen i većom primenom ostalih srednjovekovnih tehnoloških otkrića. Pre svega, tu je primena gvožđa kao metala od koga su se pravile najrazličitije alatke. Gvožđe je uvedeno u primenu jer se počelo dobijati jeftinije nego što je to bio slučaj u ranijim vekovima na Mediteranu. Poboljšani su srpovi za žetvu a napravljena je i kosa. Slično je i sa drljačom koja je korišćena za razbijanje busenova i grumenova zemlje.

U isto vreme, širom primenom vodeničkog točka pokretanom snagom vode, omogućena je efikasnija proizvodnja različitih proizvoda. Tako je vodenički točak oblikovao vreme prosperiteta poznato kao srednjovekovna industrijska (čitaj zanatska) revolucija. Snaga vode se koristila u poslovima kovača, za oblikovanje gvožđa koje je prethodno zagrevano, zatim u rudarstvu, za pumpanje vode iz podzemlja, za

lomljenje stabljike šećerne trske, za testere - pilane, dok je čisto rotaciono kretanje korišćeno za pokretanje strugova. Jedan od osnovnih načina upotrebe snage vode je bilo za pokretanje mlinskog kamena. U doba Rima, robovi su bili ti koji su pokretali kamen za mlevenje. Primena vode je omogućila neprekidan rad 24 časa.

Tu je još i primena različitih tehnika đubrenja. Uvodi se i đubrenje laporom (dodavanje zemljištu krečnjaka i krede), tresetom kao i zeleno đubrenje (zaoravanje zemljišnih površina zasađenih detelinom, graškom i ostalim biljkama sa većim sadržajem azota). Ova poslednja tehnika se smatrala *zelenom revolucijom* u srednjem veku. Beleži se i intenzivnije korišćenje grahorica, repe i deteline za ishranu stoke. Sve u svemu, ove nove tehnike su omogućile uvođenje četvorogodišnjeg i složenijih sistema rotacije useva.

Interesantno je napomenuti i to, da je tokom srednjeg veka u Evropu sa drugih područja doneto više biljnih kultura. U severnijim predelima je aklimatizovano više vrsta povrća i voća iz Mediterana. Posebno treba istaći začinsko i povrtno bilje sa drugih kontinenata, kao i nakon otkrića novih kontinenata, postupaka uzgajanja krompira, kukuruza, pasulja, itd. Istovremeno, raž je npr. postalo standardno hlebno žito.

Od Arapa iz Španije i južne Italije je usvojena tehnika gajenja pamuka, šećerne trske, limuna, pomorandže i pirinča koji je bio najvažnija agrarna kultura u dolini reke Po. Na severu Evrope su naučili da gaje repicu radi dobijanja ulja i hmelj za proizvodnju piva.

Najvažniji i najznačajniji dokazi ovako intenzivnog tehničko tehnološkog razvoja se ogledaju u porastu broja stanovnika. Kao posledice toga je došlo do ponovnog razvoja gradova. Gradovi su tako predstavljali velike potrošače najrazličitijih agrokulturnih proizvoda, a to je stimulisalo razvoj proizvodnje za tržište, specijalizaciju proizvodnje i dalji tehnološki napredak.

Što se tiče stočarstva, gajile su se sve vrste stoke kao i u današnjim, savremenim uslovima. Ali, ono je bilo nešto manje razvijeno od ratarstva.

Pored konja o kojima je već bilo reči, gajila su se goveda, odnosno, krave koje su davale mleko, i volovi koji su se na nekim imanjima koristili kao radna stoka. Značajan je bio uzgoj ovaca i koza jer se pored prehrambenih proizvoda (uglavnom sira), od njih dobijala još vuna, kostret i loj kao značajni proizvodi. Sistem uzgoja stoke je bio ekstenzivan i obavljao se uglavnom u brdsko-planinskim područjima. U selima i na ratarskim posedima, takođe je bilo uzgoja stoke, ali u mnogo manjem broju. Ona se gajila uglavnom za sopstvene potrebe (ljudska ishrana i rad u polju).

U srednjem veku je uveliko korišćena selekcija stoke. Zato se ona smatra veoma značajnom merom unapređenja produktivnosti svih stočarskih grana. Rezultati selekcije su bili različiti od regije do regije. Tako su neke od njih bile veoma poznate po pojedinim vrstama stoke. Međutim, i pored određenog tehnološkog napretka u stočarstvu, ratarstvo i uopšte, biljna proizvodnja se može smatrati dominantnom agroprivrednom delatnošću u celom srednjovekovnom periodu.

OGRANIČENJA TROPOLJNOG SISTEMA

Od samog početka i dugo nakon toga, tropoljni sistem je zamenio do tada široko primenjivani dvopoljni sistem. Ovaj, novi sistem je ubrzo postao veoma značajan za uspostavljanje stabilnosti srednjovekovne države (vojne i političke). Njegov poseban značaj se sastojao u tome što je omogućio postavljanje efikasnijeg poreskog sistema.

Stabilni ekonomski uslovi i jaka centralna vlast obezbeđuju nešto bolji životni standard običnog seoskog stanovništva jer se na potpuniji način postizalo zadovoljavanje samo njihovih bazičnih potreba, i ništa dalje od toga. U uslovima primene ovog sistema u dugom periodu nije dolazilo do stvaranja daljih i većih mogućnosti za brži tehnološki napredak. Tako se u punom razvoju feudalizma uspostavio svojevrсни *status quo*, ali nije došlo do daljeg revolucionarnijeg razvojnog iskoraka. Takođe, sa protokom vremena, dešava se i promena uslova, pa je tropoljni sistem sve više postajao ograničenije daljeg agrarnog razvoja. U tome je saglasan veći broj ekonomista. Oni smatraju da je nakon što se

razvio, na određenom nivou razvoja proizvodnih snaga i odnosa tropoljni sistem postao neefikasan i zatvoren za dalje tehnološke prodore.

Sistem agrarne proizvodnje u režimu tropolja, predstavljao je ekstenzivni sistem sa ustaljenim vezama u okviru zatvorenog društva. Kooperacija i zajednički sistem korišćenja zemljišta, pre svega, za ispašu stoke, takođe je dosta često kritikovan od strane ekonomista. Oni su smatrali da je privatno vlasništvo mnogo efikasnije od zajedničkog ili javnog vlasništva koje su nazivali "tragedijom zajedništva". To se i potvrdilo u praksi. Težnja za privatnim vlasništvom ubrzo nalazi svoje utemeljenje. To se dešava u vreme pojave kuge o kojoj je već bilo reči, a koja je bitno smanjila broj stanovnika na jednoj strani i time tražnju za agrarnim proizvodima na drugoj. Tada u Engleskoj započinje proces tzv. ograđivanja imanja. U isto vreme, u Nemačkoj egzistirajući bipartitni sistem biva konačno uništen sprovođenjem agrarne reforme i procesa oslobađanja seljaka. Tu treba pomenuti i Francusku u kojoj se javljaju početci merkantilizma koji takođe agrokulturi ne donose mnogo. Vreme u kome se ovo dešava, vezuje se za period od 1790. do 1850. godine.

Autor Geret Hardin (*Garret Hardin*) ističe da je novi sistem bolji jer ne ograničava svakog pojedinog kmeta na fiksirani broj životinja koji je zavisio od mogućnosti pristupa travnatim terenima za ispašu. On ističe da su zajedništvo i samim tim neka doza socijalizma (socijalne pravde) u takvom sistemu, zavisili od načina na koji se upravljalo manorom, i da je u zavisnosti od menadžmenta moglo biti dobro ili loše. Naravno, ovo je po našem mišljenju, samo deo odgovora jer sama činjenica da je tropoljni sistem opstao više od 1.000 godina, govori o tome da je postojao dobar sistem uprave. Međutim, mišljenja smo da se kao i svaki prethodni društveno ekonomski sistem, i ovaj feudalni, koji se zasniva na manorijalnom sistemu agrarne proizvodnje, iscrpeo u jednom trenutku i došao do krajnjih granica. On je ispunio ciljeve zbog kojih je uspostavljen, međutim, kako su se stvaranjem uslova za brži tehnološki napredak i inovacije toga doba, uslovi života i rada neminovno menjali, došlo je vreme za uspostavljanje novog sistema kao dominirajućeg. Sistema koji zovemo kapitalizam i koji je zasnovan na

privatnoj imovini, na motivaciji, menadžmentu i koordinaciji koju on nudi vlasnicima i drugim učesnicima u procesu reprodukcije. Osnovni cilj u ovakvom - novom sistemu jeste stvaranje profita a ne obezbeđivanje dovoljne količine hrane koja je relativno ravnomerno raspoređena svima onima kojima je potrebna. Otuda se javljalo sve češće negiranje značaja tropoljnog sistema. No, i pored toga, treba istaći da je tropoljni sistem u agroprivredi opstajao, nestajao ili se postepeno menjao. U tom smislu su postojale velike razlike posmatrano od države do države. Sitno gazdinstvo, zasnovano na porodičnoj radnoj snazi, ostalo je prisutno i dalje u gotovo svim zemljama sveta, sve do danas, naročito u onim manje razvijenim¹⁶⁴. Međutim, posmatrano prema ekonomskim razmerama i efektima koje ostvaruju, sitna gazdinstva nisu više dominantna kategorija u globalnom društvu, već se više tretiraju kao ostatak nekog prethodnog sistema.

DOPRINOS ARAPA EVROPSKOJ AGROKULTURI

Ⓜ svajanjem Španije početkom VIII veka, zatim, prodiranjem duboko u Francusku i osvajanjem najznačajnijih ostrva u zapadnom Mediteranu (Sicilije, Sardinije i Korzike), Arapi su ne samo za oko 200 godina koliko su dominirali ovim prostorom, već definitivno, uticali na značajniji razvoj agrokulture i agrarnih odnosa u Mediteranskom delu Evrope (na tlu Španije, južne Francuske i Italije) a nešto manje u zapadnom i severozapadnom delu Evrope (agrokultura Francuske, Nemačke i Engleske).

Doprinos Arapa, odnosno, uticaj na razvoj evropske agrokulture koji su oni ostvarili, po mnogim autorima se smatra nemerljivim. On se može sistematizovati kao¹⁶⁵:

¹⁶⁴ Ruski agrarni ekonomista *Chayanov* je pisao o motivima porodičnih gazdinstava, i shodno tome, njihovim ciljevima da zadovolje sopstvene i potrebe svoje porodice.

¹⁶⁵ *Watson, M. Andrew* sa *Toronto* Univerziteta, priznati istoriograf islamske agrikulture, u svojim radovima ukazuje na enormni doprinos islama Azijskom,

- a) uvođenje novih biljnih kultura i rasa u stočarstvu,
- b) intenzivnije korišćenje navodnjavanja i sistema upravljanja zemljištem, i
- c) obezbeđenje pisane literature o naprednim tehnikama i tehnologijama agrarne proizvodnje.

Arapski uticaj na razvoj agrara se u literaturi naziva "*Muslimanskom Agrarnom revolucijom*" ili "*Srednjovekovnom zelenom revolucijom*". Ona se u Evropi dešava u periodu od kraja VII pa sve do XIII veka.

Osnova ovakve revolucije leži u donošenju naprednih metoda kultivacije zemljišta (*zira 'at al-'ardh*). Ovakav pristup obrazlaže autor *Ibn Al-'Awwam*¹⁶⁶, navodeći da on podrazumeva: obradu - pripremu zemljišta, sadnju drveća, gajenje i kultivaciju žita i drugih kultura zajedno sa poznavanjem tehnika đubrenja ne samo plodnog, već i zemljišta lošijeg pa čak i sasvim lošeg kvaliteta. To zahteva različita znanja počev od onih koja ukazuju na to šta se na kom zemljištu može gajiti, preko onih koja ukazuju kako izvršiti izbor najpogodnijeg vremena i načina navodnjavanja, sve do znanja u vezi sa korišćenjem insekticida i đubriva za svaku vrstu biljaka i drveća. Autor *Ibn Al-'Awwam* tu uključuje i znanja o prezervaciji - očuvanju proizvoda. Pri tom, treba imati u vidu da su mediteranske zemlje, ne samo u područjima Sredozemnog mora već i njegovog bližeg zaleđa, imale bitno drugačiju klimu i zemljišnu strukturu od severnijih zemalja. Površine zemljišta na Mediteranu su bile manje i razbacane, dok je u severnijim krajevima bilo uslova za konstituisanje velikih poseda sa jednostavnijom

Afričkom i Evropskom agraru. Njegova osnovna hipoteza o agrarnoj revoluciji islamske Španije, predstavlja istovremeno i hipotezu koja je znatno ranije (1876) postavljena od strane španskog istoričara *Antonia Garcia Maceira-e*. Pored *Watsona* i velikog broja arapskih - muslimanskih istraživača, treba pomenuti još imena *Durant-a*, *Scott-a*, *Glick-a* i *McCabe Joseph-a*.

¹⁶⁶ *Ibn al-'Awwām* je muslimanski agronom iz *Sevilla-e* (*Al-Andaluz*), koji je živeo na kraju XII-og veka. Napisao je knjigu *Libro de agricultura, Kitab al-filaha*, koja ima 30 poglavlja i 446 stranica teksta, za šta je prevod na španski napravio *Josef Antonio Banqueri*, Madrid, 1802. godine, vol 2.

setvenom strukturom, pa sve prednosti agrokulture koju je sa sobom doneo arapski svet na tle Evrope, nisu bile podjednako primenljive na sve njene krajeve. To se odnosi i na neophodnost veće upotrebe vode u agrokulturi. Zbog toga je arapski doprinos bio znatno veći u mediteranskom nego u ostalom evropskom području. Sve u svemu, njihov doprinos evropskoj agrokulturi se može okarakterisati kao nemerljiv.

ARAPI DONOSE NOVE KULTURE

Uvođenje novih kultura je svakako najočigledniji doprinos Arapa na tlu Evrope. To je utoliko više značajno ukoliko se ima u vidu da je u prethodnom – antičkom periodu, postojala ustaljena šema gajenja uglavnom ozimih kultura, pri čemu je svaka kultura davala jednu žetvu godišnje. Sam izbor kultura je bio znatno oskudniji od onog koji je usledio nakon dolaska Arapa na evropsko tle.

Arapci uvode čitav niz novih kultura koje su preneli iz Indije (šećerna trska, mango, pirinač, pamuk), iz Kine (citrusi) i Afrike (sorgum). Španski agronom *Al-Tignari*¹⁶⁷ iz Granade, ukazuje na povećan interes za njihovo gajenje. Bilje se pored ishrane koristilo i za medicinske svrhe, zatim, uzgajalo se i u vrtovima, kao i za luksuzne potrebe i potrebe umetnosti. Pominje se cveće, od čega: lale, zumbuli, narcisi, jorgovan, jasmin, i ruže. Tu su i svila (svilene bube), pamuk, kao i bilje i proizvodi koji se koriste u postupcima bojenja. Pominju se i breskve, suve šljive, ovce, koze, angorske mačke, persijski petlovi, itd.

Najznačajnija biljka koja je uvedena u Španiju, bila je šećerna trska. Nju su gajili u Andaluziji uz pomoć navodnjavanja. Opisuje se da su je natapali svakih četiri do osam dana. Tu je i pirinač. Tehnologija njegovog gajenja zahteva da sve vreme bude u vodi, u plavljenom području. Konačno, tu je i pamuk. On je gajen od XI veka, iako se smatra da je bio prisutan i pre toga. I on je navodnjavan (prema *Ibn Bassal*-u).

¹⁶⁷ Muhamad B. Mâlik al-Tignarî, autor knjige *Kitâb zuhrat al-bistân wa-nuzhat al-adhân* (na arapskom). Kalamo libros, S.L., Madrid, Spain.

Pamuk se u periodu od klijanja pa do 01. avgusta, zalivao svake dve nedelje. Zapisi ukazuju da je Andaluzija bila samodovoljna u proizvodnji pamuka, a da je viškove izvozila.

Pomorandže i ostali citrusi su se takođe uzgajali u režimu navodnjavanja. To važi i za ostalo voće koje je i pre dolaska Arapa bilo poznato na tlu Evrope. Navodnjavanje je omogućavalo postizanje većeg prinosa.

Značajno je pomenuti i to, da su Arapi usavršili metode kalemljenja drveća, odnosno, voća. Tako je smokva kalemljena na drvo od masline, ruže sa vinovom lozom, jabuke sa bademovim drvetom, itd. Umetnost kalemljenja je bila takva, da se u Toledu (prema pisanjima *Ibn Sa'id-a*), na jednom drvetu moglo videti više vrsta voća.

Usavršene su i metode očuvanja voća. Pominje se korišćenje staklenih posuda sa uskim grlom za očuvanje voća na samom drvetu. To se odnosilo na jabuke, nar, dunje, kruške, limun i grožđe. Uglavnom se koristilo u vreme cvetanja. Tako je cvet sačuvan od vetra. Ukoliko je staklenka ostavljana duže vremena, onda je bilo neophodno da se okrene na dole kako bi se obezbedila cirkulacija vazduha.

Takođe, potapanjem voća u med se obezbeđivalo dugoročno očuvanje voća. Navodi se da su jabuke mogle biti sačuvane u specijalnim spratnim loncima pokrivenim lanenim platnom.

Kada je u pitanju pšenica, savetovano je da se ona meša sa lišćem nara, šišarkama i hrastovim pepelom, i da se tako može zaštititi od crva.

Što se tiče prerade, poznata je bila proizvodnja suvog grožđa, smokava i šljiva, zatim, proizvodnja sirćeta, rasola i/ili salamure, džemova, šećera, ulja, parfema i prerada pamuka.

Postoje i teorije koje govore da su Arapi stigli na tle Amerike pre Kristofera Kolumba, i da su oni doneli i domestikovali kukuruz i krompir¹⁶⁸.

Sve ovo je bitno uticalo na rast i distribuciju populacije u gradovima i ruralnim područjima, zatim, na distribuciju radne snage, pokrivenost zemljine površine vegetacijom, agrarnu proizvodnju i

¹⁶⁸ Teorija profesora botanike *Hui Lin Li-a*, Pensilvania Univerzitet, USA.

dohodak koji se iz nje crpeo. Uticaj se ostvarivao i na usavršavanje načina pripreme hrane i ishrane stanovništva. Konačno, dolazilo je i do povezivanja proizvodnje agrokulturnih proizvoda i njihove prerade kao što je npr. bilo u tekstilnoj industriji (proizvodnja svilenih i pamučnih tkanina).

ARAPI I UPRAVLJANJE ZEMLJIŠTEM

Upravljanje zemljištem koje su Arapi primenjivali se značajno razlikuje od onog koji je primenjivan sa dolaskom Vizigota i drugih osvajača Rimskog carstva. Manorijalni sistem sa troljem kao osnovom feudalnog sistema Evrope je od strane Arapa smatran kao inferioran i nedovoljno napredan da obezbedi potrebno bogatstvo i veće fiskuse za državu. To se naravno odnosi na područja koja su oni zaposeli u periodu od kraja VII pa do XIII veka.

Svojim odnosom prema zemljištu i njegovom vlasništvu, Arapi su u Evropu doneli istinsku socijalnu transformaciju. Smatrali su da onaj ko zaista fizički radi na zemlji, ima pravo na neophodni minimum, odnosno, razumnu proporciju u odnosu na rezultat koji je postigao sopstvenom ili radnom snagom svoje porodice. Na takav odnos ukazuju sačuvani detaljni ugovori između vlasnika zemljišta i onih koji na toj zemlji rade. Naime, vlasnik zemljišta, odnosno gospodar je zadržavao udeo koji je išao sve do jedne polovine ostvarene proizvodnje. Ne retko se dešavalo da ukoliko godina bude nerodna, gospodar u razgovoru sa seljacima koji su obrađivali zemljište u toj godini umanju svoja potraživanja. Ali, dešavalo se i obrnuto ukoliko bi godina bila rodna. Tada se njihov udeo povećavao. Ovaj na izgled meki – fleksibilni pristup je bio tekvina još drevnih – hidrauličkih društava sa obala Nila, i on je čvršće povezivao gospodara i seljaka. To je obezbeđivalo i svojevrsnu motivaciju za onaj sloj ljudi na kome je počivao čitav sistem.

Motivacija za dalji razvoj agrokulture se mogla naći i u pristupu centralne vlasti u periodima kada je ona bila jaka. Ona je posmatrano s jedne strane bila politička, i sadržala se u činjenici da je centralna vlast donosila odluke o razvoju nedovoljno eksploatisanog zemljišta.

Posmatrano s druge strane, ona je bila tržišno orijentisana. To je podrazumevalo pružanje stručne pomoći i edukacije u postupku uvođenja visokoproduktivnih sorti i rasa na područjima na kojima se one nisu uzgajale, kao i davanje besplatnog semena i sadnica.

Činjenica je da uvođenje novih kultura i novih vrsta stoke u početku ima za cilj da obezbedi održanje i ekonomsku sigurnost za sve. Dakle, da ojača poreskog obveznika. Tako se u proizvodnju uvode artičoke, spanać, šargarepa, šećerna trska, kao i egzotično bilje. Povrće je bilo na raspolaganju cele godine a razvijene su i tehnike za njegovo sušenje kako bi se koristilo zimi, kada nema perioda vegetacije.

Sve ovo je zahtevalo uvođenje navodnjavanja kao i različitih tehnika đubrenja za različita zemljišta i različite biljke. Pri tom, upotreba stajnjaka je u većoj meri razvijala stočarstvo jer je kao neophodno, uvodila uzgoj stoke. Tako su se ve više uvodile selekcionisane vrste stoke iz najrazličitijih delova sveta.

Značajno je pomenuti da je u svet u kome je do tada bio poznat uglavnom uzgoj lana i vune kao tekstilnih sirovina, postepeno uvođena proizvodnja svile i pamuka. Pamuk je vrlo brzo postao najznačajnija kultura koju su doneli Arapi osvojivši Siciliju i Andaluziju. Slično je i sa šećernom trskom koja je prilagođena uslovima proizvodnje od strane arapskih agronoma, i zatim davala značajne proizvodne rezultate na Siciliji i u Andaluziji. Ovakve rezultate je moglo da obezbedi samo primena navodnjavanja. Na taj način je došlo do uvođenja i proširenja raspoloživih obradivih površina na one površine koje do tada nisu bile korišćene u agrokulturi. Takođe, navodnjavanje je omogućavalo da se umesto biljaka koje su do tada davale samo jednu žetvu godišnje, gaje tri ili više kultura u rotaciji tokom jedne godine.

Arapi su popravili nekada postojeće sisteme za navodnjavanje i sagradili nove. Posebno su se trudili da uvode nove tehnike navodnjavanja u zavisnosti od veličine i konfiguracije zemljišta, kao i od vrste gajenih biljaka.

Osnovnu mrežu za navodnjavanje su sačinjavali kanali, mesta za skladištenje vode i njeno crpljenje iz podignutih rezervoara. Autor *Abu'l Khair* (rani XII vek) je u svojoj knjizi *Kitab al-Filaha* ukazao na načine kako

se može skupljati kišnica, ali i na druge oblike veštačkog sakupljanja vode. On navodi da je moguća rekuperacija kišnice u procesu orezivanja maslina.

Voda je bila ograničeni resurs pa se kod Arapa smatrala veoma dragocenom. Zato se sa njom upravljalo i postupalo po veoma strogim pravilima. Ona su onemogućavala njeno rasipanje. Kao primer se mogu navesti podzemni kanali koji su pravljani da spreče evaporaciju vode. Takođe, voda se koristila više puta. Količina korišćene vode se vrlo efikasno određivala u zavisnosti od zemljišta i biljne kulture, tako da je u to vreme bilo poznato oko 220 distribucionih izlaza, odnosno, odvodnih lukova. Svako nepoštovanje vodnih propisa, odnosno, zakona, rešavano je na sudu, na kome su seljaci sami birali sudije. Sud je nazivan *Tribunalom voda* i zasedao je četvrtkom na ulazu u glavnu džamiju, u mestu. Interesantno je pomenuti da i nakon X vekova posle toga, u Valensiji postoji takav Tribunal, i da zaseda ali sada na ulazu u glavnu katedralu.

Sistem navodnjavanja je učinio da se u proizvodnji koriste i najbolja, i najlošija zemljišta. Mnogi autori su u svojim knjigama posvetili pažnju zemljištu. *Ibn Bassal* je kategorisao deset klasa zemljišta dajući svakoj klasi drugačiji nivo održivosti u zavisnosti od godišnjeg doba, dakle sezone u kojoj se koristilo. On je insistirao da ugar mora biti pooran četiri puta u periodu od januara do maja, a u određenim slučajevima, kad je u pitanju uzgoj pamuka koji je gajen u težim zemljištima mediteranskog priobalja, on je savetovao i do deset oranja. Sa svakom novom vrstom biljaka kao narednom, on je savetovao i veći broj oranja. Tako bi gubici vode bili što manji u odnosu na raspoložive kapacitete za zalivanje, i u saglasnosti sa potrebama svake pojedinačne vrste zemljišta.

Kada su u pitanju tehnike đubrenja, arapski autori (*Ibn Al-Hajjaj*, *Ibn Bassal*, *Ibn Al-'Awwam*) navode da je zemljište neophodno đubriti, ali ako se ono previše nađubri, oni navode da će izgoreti. Detaljnije opisuju vrste đubriva i njihovu održivost za određene vrste zemljišta i biljaka. Takođe, ukazuju na značaj korišćenja lišća sa drveća ili u mešavini sa

travom, senom i pepelom. Savetovali su da se odlaže u udubljenja da započne proces truljenja pod uticajem vode koja mu se dodaje.

Da bi ukazao na značaj đubrenja za pojedine vrste bilja, *Ibn Bassal* navodi da bundeve u Andaluziji prvo treba saditi u klupicama sa đubrivom, pa tek kada dovoljno ojačaju, prenositi ih u zemljište na kome će biti gajene.

UTICAJ PISANIH RADOVA ARAPA

Arapci su naglašavali značaj eksperimentalnih radova. Svoje radove su pažljivo pratili i beležili, i u vezi sa tim je napisan veliki broj knjiga o agrokulturi. Na njihov značaj ukazuju brojni arapski autori.

Praksa je beležena u najrazličitijim aspektima i fazama agrokulturne proizvodnje. O tome svedoči i veliki broj nearapskih autora koji su izučavali i prevodili njihova dela. Svakako treba pomenuti *Watson-a*, *Glick-a*, *Scott-a*, *McCabe-a*, *Durant-a*, kao i *Bolen-a* koji je pisao o brizi Arapa za zaštitu životne sredine. Tu su i španski autori koji su prevodili arapske radove, npr. *Josef Antonio Banqueri* iz Madrida. Njihovi radovi su zaista dragoceni, obzirom da su registrovali dostignuća i preveli veliki broj radova arapskih autora. Posebno su značajni prevodi radova autora *Ibn Al-Awwam-a*, *Abu'l Khair-a*, *Ibn Sa'id-a*, *Al-Ishbili-a* tokom XII veka, zatim, *Ibn Bassal-a* i *Ibn Al-Hajjaj-a*.

Njihov rad je značajniji i zbog činjenice da se u antičkom dobu nije previše pažnje posvećivalo privredi, pa ni agrokulturi. Otuda su radovi na takve teme bili zaista sporadični. U vreme stare Grčke je u III veku p.n.e. prvi o biljkama pisao *Diocles od Carystus-a*. Njegov rad na neki način nastavlja *Crateuas* u I veku, a u 65. godini je *Pedanius Dioscorides* iz Anazarba postao najveći autoritet antičkog doba. On je napisao herbal "*De Materia Medica*" koji nije prevaziđen ni nešto kasnije, u doba starog Rima. U Rimu je jedan od najpoznatijih pisaca o medicini i agrokulturi bio već pomenuti *Cato stariji* (234 - 149 p.n.e.).

Za razliku od ovih antičkih autora, arapski autori su bili neuporedivo plodonosniji kada su u pitanju knjige. Oni su pažljivo beležili svoja i tuđa iskustva ali su i eksperimentisali, pa su i ti

eksperimenti našli svoje mesto u njihovim radovima. Tako su radovi autora *Baytar*-a bili prevedeni sa arapskog na berberski, grčki i latinski. Takođe, *Farmakopeja* autora *Al Birunis*-a je imala sinonime za lekove na sirijskom, persijskom, grčkom, baluči-ju, afgan-u, kurdiš-u i indijskim dijalektima.

Autori pišu o agrokulturi i daju savete za određene situacije, pogotovo kada je u pitanju navodnjavanje i đubrenje (Egipćani *Djamal Eddin Al-Watwat*; *Ibn Mammati*). Poznat je rad na beleženju imena kultura i tehničkih detalja vezano za agrar *Al Mukhassas* autora *Ibn Sudah*-a. Tu se kompletno i vrlo precizno obrađuju biljke od njihove sadnje pa kroz sve faze, i za svaku fazu daju imena (npr. za biljku koja posle sadnje počne da raste *al-naqira* ili *umbilicus pip*), itd.

Na kraju, treba reći da je doprinos Arapa u rasprostiranju novih kultura i primeni tehnika agrokulturne proizvodnje nedvosmislen. Međutim, treba imati u vidu da su se područja u kojima su oni vladali, po prirodnim i ostalim uslovima značajnije razlikovala od ostalih, severnijih evropskih područja. Stoga, sve prednosti njihovih agrokulturnih tehnologija nisu uvek i do kraja mogla biti primenjena ili adaptirana.

AGROKULTURA U FRANCUSKOJ

Raspad Rimskog carstva je učinio da se ekonomija Franačke države¹⁶⁹, jednim delom razlikuje od mediteranske Evrope. Život gradova u kojima je razvijano zanatstvo i trgovina, posebno u

¹⁶⁹ Frančka država je nazivana i kraljevstvo a nekad i carstvo Franaka (lat. *Regnum Francorum*), je teritorija koju su naseljavali Franci i koja je predstavljala konfederaciju germanskih plemena tokom kasnog perioda Antike i ranog srednjeg veka. Kraljevstvo je uspostavio Hlodovik I koji je bio prvi krunisani kralj Franaka (496). Merovinzi su vladali od sredine 457 do 752 godine, skoro 300 godina. Nasledila ih je kraljevska loza Karolinga, počev od Karla Martela *Pepina* mlađeg, Karla Velikog i čitave loze Luja Svetog. Njihova ekspanzija je trajala sve do ranog IX veka.

Merovinško doba, doživljavaju retrogradne procese. Kao što je već navedeno, vremenom je manorijalni sistem agrokulture postao osnova ove države.

Agrarna proizvodnja je u Karolinškom dobu (zapadna Francuska, 843–987) počela brže da se razvija zahvaljujući dobrim klimatskim uslovima i novim biljnim kulturama koje su uvedene. Međutim, to nije bilo dovoljno da se gradovi uzdignu, jer se tada beleže građanski rat, najezda Arapa sa juga i Vikinga sa severa. Stoga se agrokultura nešto brže razvijala tek u kasnom srednjem veku, kada se beleži i dramatični uspon gradova kao što je npr. Pariz. Međutim, u periodu od 1335 - 1450. godine, nastaju veliki ekonomski problemi sa obeležjima katastrofe. Njih karakterišu loše žetve, bolesti - kuga, i ratovi¹⁷⁰. Oni su omeli gotovo četiri generacije Francuza. Populacija se sa oko 17 smanjila na oko 12 miliona u periodu od 130 godina. Konačno, od 1450. godine ovo stanje počinje da se menja i beleže se pozitivni tokovi.

FRANCUSKO RURALNO DRUŠTVO

U periodu do XII veka je došlo do uspostavljanja ekonomskog sistema koji je uključivao vezivanje seljaka za zemljište putem zasnivanja kmetskih odnosa i kmetstva kao podaničkog odnosa. Na taj način se postepeno uvodi feudalni sistem sa pravima i obavezama koje se uspostavljaju između gospodara, vazala i seljačkog sloja. Ovaj sistem se nazivao još i "srednjovekovnom - feudalnom revolucijom". Njegovo konačno formiranje se vezuje za XI vek jer se tada dešava da manji gospodari preuzimaju kontrolu nad lokalnim zemljištem u najvećem broju regiona. Oni su kao gospodari uspostavljali regionalna, odnosno, lokalna - senjorijalna, administrativna, fiskalna i pravosudna prava.

¹⁷⁰ Najznačajniji rat se vodio sa Englezima gotovo 100 godina (1337–1453). U ratu nije bilo previše civilnih žrtava koliko je agrar bio podređen potrebama rata, što ga je u značajnom smislu ograničavalo u razvoju. Centralna - kraljevska vlast je oslabila i velikaši počinju da se međusobno bore za prevlast, što unosi nered u privredne odnose, pa od toga najviše trpi agrokultura i trgovina.

Centralna država tek od XIII veka postepeno preuzima kontrolu i vraća svoja izgubljena prava¹⁷¹.

U Francuskoj je čak 80 - 90% stanovništva bilo seljaštvo. Postojale su dve kategorije seljaštva. One su nasleđene iz kasnog romanskog perioda i perioda Merovinga. To su bili tzv. slobodni i neslobodni seljaci. Slobodni seljaci su bili vlasnici zemljišta koje su obrađivali dok su oni drugi bili zakupci zemljišta. Međutim, do XI veka dolazi do značajnih promena i kao što je već napomenuto, seljaci postaju kmetovi koji su zavisni od svojih gospodara, svetovne i crkvene vlastele. Slobodni seljaci koji su služili u kraljevoj vojsci, u javnim ustanovama i nižim sudovima, postepeno su izgubili to pravo u IX i X veku. Paralelno sa tim je rastao značaj aristokratije u kontroli nad zemljištem i izdacima seljaka. Ovaj proces je započeo još od VIII veka. Seljaci su bili vezani za zemlju i držali zakupničke posede koje su dobijali od svoga gospodara, ali su za to morali da plaćaju rentu. Takođe, morali su dobar deo vremena da rade na gospodarevim imanjima. To je naročito bilo izraženo na severu, gde su imanja gospodara bila prilično velika. Ovaj sistem je do XII veka postao standardan na gotovo celoj teritoriji Francuske.

Mnogo kasnije, ekonomska kriza u XIV i XV veku je učinila da se ovaj sistem unekoliko promeni. Uzroci ovakve krize su uglavnom bili ratovi i kuga. Stoga su gospodari, prilagođavajući se novoj situaciji, ponudili kmetovima slobodu u zamenu za rad koji su ovi morali da vrše na napuštenom zemljištu. Od XV veka seljaci rade sopstvenu zemlju čiji su vlasnici, ali za to i dalje plaćaju zakupninu, dok na gospodarskim imanjima sada radi uglavnom plaćena radna snaga. Ova liberalizacija – oslobađanje seljaka je u jednom smislu bila za njih bolja opcija, ali je u drugom smislu, donosila mnogo više neizvesnosti. Za gospodare zemljišta je u samom startu to bilo bolje jer su posede iznajmljivali za

¹⁷¹ Od XII i XIII veka, Francuska postaje značajan kulturni stožer i njena dostignuća se prenose po celoj Evropi. Tu su romanska i gotska arhitektura, gotska umetnost, uspostavljanje srednjovekovnih univerziteta (Pariz, Monpelje, Tuluz, Orlean), i tzv. renesansa XII veka, rastući obim literature uključujući raznovrsnu poeziju, srednjevekovna muzika Notr Dam škole koja je započela tzv. Ars Antiqua.

fiksne iznose rente, međutim, ekonomska kriza i inflatorni pritisak su učinili da njihova renta vremenom bude značajnije redukovana.

VAZALNI I FEUDALNI POSED

Merovinzi a kasnije i Karolinzi su uspevali da održe snagu centralne države tako što su svojim aristokratama davali posede i beneficije. Ta praksa vazalnog feudalizma je nasleđena iz kasnog antičkog doba. Originalno, ovaj vazalni sistem nije podrazumevao davanje ili primanje zemljišnog poseda. Posed se davao samo kao nagrada za lojalnost. Do VIII veka je to već postala standardna praksa. Dakle, aristokratija nije dobijala posede u vlasništvo već na korišćenje radi sticanja prihoda. U slučaju nelojalnosti, odnosno, neposlušnosti, posed im je mogao biti oduzet. Vladar Karlo Martel je u VIII veku bio prvi koji davao koncesiju vazalima za vreme njihovog životnog veka, ostavljajući mogućnost da uživanje pređe na drugu ili treću generaciju vazala (*abeneficatum* ili *benefice* u dokumentima). Ta praksa je uticala da do X veka pravo vazala postane nasledno. Najstariji sin je nasleđivao oca ali je morao da iskaže poštovanje i odanost prema gospodaru i plati naknadu za zemljište kao dokaz da prihvata kontinuitet vlasništva koje nad posedom ima kao gospodar. Ovaj pristup se prilično raširio po Francuskoj ali nije obuhvatao celu zemlju. U južnim, mediteranskim krajevima, ovakav sistem se nije primenjivao obzirom da su postojali sasvim drugačiji prirodni uslovi i da su posedi bili znatno manji. S druge strane, ovaj sistem se širio i van Francuske.

U svojoj osnovi, posmatrano sa aspekta odnosa gospodara i vazala, uključujući i naslednu komponentu, sistem je predstavljao agrarno političku meru vezanu za zemljište kao agrarni resurs. To u XI veku u suštini, predstavlja fragmentaciju snage, odnosno, vlasti kakva se u isto vreme pa čak ni kasnije ne beleži u Nemačkoj, Engleskoj i Italiji. Posedi postaju sve manji jer su sve manji posednici preuzimali kontrolu nad zemljištem. Posebno je značajno bilo to što su manji gospodari u takvoj situaciji sve više preuzimali državne poslove. Tu se, pre svega, misli na visokoprofitabilne sudske poslove, zatim, na naknade za

putovanja, tržišne naknade, naknade za korišćenje zemljišta, naknade za korišćenje vodenica i tome slično. *Georges Duby* je sve to zajednički nazivao "*seigneurie banale*". Ekonomska snaga je u to vreme bila više pojedinačna i nije omogućavala da centralna država stabilizuje tokove, i na njima uspostavi podjednake uslove za sve. Takvo stanje traje sve do XV veka. Međutim, treba istaći i to, da je u nekim delovima Francuske bilo više reda i manje fragmentacije prava na zemljište (Flandrija, Normandija, Tuluz, i dr.). U ovim područjima je bilo više efekata manorijalnog sistema.

KASNI SREDNJI VEK

U kasnom srednjem veku, bogatiji francuski seljaci koji su u većoj meri bili tržišno orijentisani, počinju značajnije da investiraju u agrokulturnu proizvodnju kako bi obezbedili njen viši tehnološki nivo i veću produktivnost. To je uticalo da sedište svojih aktivnosti iz sela, premeste u grad. Dolazi do geografske mobilnosti koja seoskim preduzetnicima i udruženjima zanatlija (gildama) koji su se formirali u gradovima, obezbeđuje kontinuitet. Na taj način se još u većoj meri razvija tržišna ekonomija. Ovo prvo nije bila opšta pojava. Stoga se može reći da se i pored toga, agrokulturi u tom periodu nije pridavao veći značaj. Otuda nije bilo ni svesti o značaju investiranja u razvoj agrokulture kao mogućnosti za postizanje ukupne društvene stabilnosti. Ova svest se javila tek u doba kasnog XVII veka, odnosno, od početka XVIII veka sa pojavom Fiziokrata.

Uvažavanje tržišne ekonomije se nije desilo slučajno. Njega iniciraju različiti događaji, a pre svih, monetarne reforme u vreme vladavine Anrija IV i njegovog ministra, vojvode od Silija. Oni ponovo uvode francusku novčanu jedinicu – livru kao obračunsku jedinicu – (*livre tournois*). Ovakva orijentacija u monetarnoj sferi je u 1596. godini obezbedila značajno smanjenje državnog deficita za oko 200 miliona livri. To je za posledicu imalo smanjenje poreskog opterećenja seljaka i povećalo njihovu veru u stabilne uslove za veća ulaganja u agrokulturnu proizvodnju. Takođe, uvećane su i obaveze koje je imala administracija

(*paulette*). Ponovo je otkupljena otuđena kraljevska zemlja, poboljšani su putevi i započeta izgradnja kanala. Sve u svemu, stvarana je solidna osnova i infrastruktura za začetak ozbiljnije tržišne ekonomije. Istovremeno, na taj način je u praksi formiran zametak merkantilističke filozofije u Francuskoj.

Beleže se i agrarne reforme koje su u većem obimu započete od strane *Oliviera Serres-a*, a to je kasnije bila i politika *Luja XIII* i njegovog kardinala *Rišeljea*. U kasnijem periodu, *Luj XIV* za ovakvu orijentaciju nije imao sluha. On je uglavnom ulagao u vojna osvajanja i izgradnju dvorca *Versaj*. To je zahtevalo ogromna sredstva. Stoga, da bi novac obezbedio, *Luj XIV* je dodatno uveo poreze i za svetovne i za crkvene gospodare (1695). Olakšice su imali samo oni koji su plaćali svoje obaveze jednokratno. U period od 1710 - 1717. godine (pa ponovno od 1733. godine), *Luj XIV* je uveo i porez na prihode i vrednost imovine kako bi obezbedio sredstva za vojne potrebe. To je u velikoj meri opteretilo vlasnike zemljišta – rentijere. Posredno, dodatno se ovo fiskalno opterećenje prenosilo na zakupce kao i na sitne sopstvenike koji su ne retko napuštali svoja imanja. Ovi fiskusi su uticali i na unekoliko izmenjenu setvenu strukturu jer je sada trebalo sejati i/ili saditi one kulture koje su profitabilnije i mogu da izdrže visoka poreska opterećenja.

Njegov ministar *Žan Baptist Kolber* je uveo čitavu paletu fiskusa, ali i druge mere. Na taj način je u praksi omogućio nastajanje merkantilizma. Naime, on je u velikoj meri koristio protekcionističke mere kao i državnu podršku za proizvodnju luksuzne robe (npr. tapiserije, goblene, i slično). Za svaku vrstu ove robe, *Colbert* je zakonom ustanovio kvalitet i meru kao i kaznene odredbe. Ova značajna ulaganja u modu, dekoraciju, francusku kuhinju, urbana dostignuća i tome slično, kao i inovativna medijacija koja se ostvarivala preko časopisa kao što je bio *Mercure gallant*, učinila su da Francuska u to vreme postane evropska prestonica dobrog ukusa. Međutim, mora se napomenuti da je bilo i krajnje pogrešnih poteza. Revokacijom Edikta iz Nanta, *Luj XIV* je ukinuo osnovna prava hugenota (1685) i tako izazvao značajne ekonomske probleme. Više od 200.000 edukovanih Hugenota koji su bili

vlasnici preduzeća i dobri poslovni ljudi, otišlo je iz Francuske vodeći nekada sa sobom i svoje dobro obučene radnike. Osim toga, negativan uticaj na stabilnost države i položaj agrokulturne proizvodnje, izazvali su i ratovi na kraju veka, obzirom da je deficit države iznosio čak 1,1 trilion livri (1715).

Tek početkom XVIII veka, nakon smrti *Luja XIV* dolazi do postepenog oporavka francuske privrede i agrara. Francuska ekonomija doživljava procvat a beleži se i značajan rast populacije. Cene agrarnih proizvoda počinju da rastu, što je obezbeđivalo značajne profite, pre svega za velike posednike. Iako su pozitivni efekti ostalih učesnika bili znatno slabiji nego kod velikih posednika, i zanatlije i sitni agrarni proizvođači su osetili izvesan boljitak. Tehnologije rotacije biljnih kultura se dalje usavršavaju uz unapređenje tehnika đubrenja kakve su se tada mogle videti u Britaniji i Italiji. Takođe se uvode i nove biljne kulture kao što su kukuruz i krompir. Naravno, efekti njihovog uvođenja nisu bili evidentni istog trenutka, već je bilo neophodno dosta godina da bi se raširile po celoj Francuskoj. U to vreme su Lion, Marsej, Nant i Bordo predstavljali međunarodne trgovinske centre, a Francuska je nastavila da i dalje vodi merkantilističku, protekcionističku i intervencionističku politiku.

Da bi smanjila državni deficit, Francuska je od 1749. godine uvela novo poresko opterećenje "*vingtième*" (dvadesetina) koja predstavlja varijantu starog poreskog opterećenja koji se zvao "*dixième*". Ovo poresko opterećenje je bilo usmereno na prihode, zahvatajući 5% neto prihoda od zemljišta, imovine, trgovine, industrije i javne administracije. Trebalo je da obuhvati sve slojeve građanstva, crkvu, vlasnike poseda i parlament. Protivnici ovakvog sistema oporezivanja su naravno bili bogatiji slojevi. Oni su na sve načine pokušavali da naprave evaziju. To im je i uspelo obzirom da su efekti poreza bili znatno manji od očekivanih. Ratovi i gubitak severnoameričkih poseda u vreme *Luja XV* je ponovo gurnuo Francusku ekonomiju u krizu. Dolazi do značajnog smanjenja cena agrarnih proizvoda tokom perioda od 12 godina, sa dramatičnim lomovima u 1777. i 1786. godini. Ovo je bilo

dodatno kombinovano sa veoma nepovoljnim klimatskim promenama tokom zime u periodu 1785 – 1789. godine.

Ekonomski problemi su kao što se da videti, bili enormni tako da je i čuveni ekonomski teoretičar u vreme *Luja XVI*, Tirgo, dao ostavku na svoj položaj. Što se tiče agrokulture, ona sa svim ovim nedaćama doživljava kolaps praćen velikim osiromašenjem, posebno u severnim delovima Francuske. Ovakvo stanje je svakako bilo neodrživo a pošto su se već mogli nazreti obrisi industrijskog doba, došlo je vreme za izmenu društveno-ekonomskog sistema, odnosno prelaska sa feudalnog na industrijski - kapitalistički način ukupne, pa i agrokulturne proizvodje. Događa se Francuska revolucija (1789) koja pokreće jedno sasvim novo doba. To, naravno, nije bio jedovremeni čin već proces, a to znači da su mnogi recidivi feudalnog sistema i dalje opstajali, neki gotovo do današnjih dana.

AGROKULTURA U NEMAČKOJ

Šušinski razvoj agrokulture u Nemačkoj se odvijao u kasnom srednjem veku¹⁷². Međutim, strukturne promene u agrokulturi praktično započinju u periodu od XI do XIII veka, da bi se kompleksniji razvoj nastavio u vekovima koji su dolazili. Osnovni uzroci ovakvih ispoljavanja se vezuju za porast broja stanovnika od četiri na čak 12 miliona, zatim, dolazi do primene tehničkih i tehnoloških unapređenja koje je nudio manorijalni sistem agrokulture. Takođe, značajan uzrok napretka agrokulture je vezan za rast trgovine koja je kao i u ostalim evropskim državama toga doba, uticala na razvoj nemačkih gradova.

Porast stanovništva je bio uslovljen povećanjem agrokulturne proizvodnje ali je isto tako i porast stanovništva uticao na povećanje agrokulturne proizvodnje. Otuda su to međusobno uslovljeni procesi. Ovakav tok je uticao i na dalju ekspanziju zemljišta koje se obrađuje, i to

¹⁷² Rösner, Werner (2000) *The History of German Agriculture*, in: *Agriculture of Germany*, ed. by Stefan Tangerman, DLG-Verlag, Frankfurt, Germany.

pre svega za proizvodnju žita. Zbog toga se može reći da ovo doba predstavlja eru intenziviranja agrokulture. To se posebno odnosi na područja istočno od reke Elbe, odnosno u delovima Nemačke koji postaju predmet intenzivnog naseljavanja i osnivanja ljudskih staništa, gradova i sela. U severnim, priobalnim delovima države se proširuje obrađivana zemljišna površina. Za to se koriste tehnike drenaže i regulacije poznate kao tzv. "otimanje" zemljišta od mora. S druge strane, u tzv. *Crnim šumama Nemačke* ("*Schwartz Wald*") je dolazilo do njihovog krčenja i privođenja agrokulturi. Za razliku od ovog ekstenzivnog pristupa, na tzv. *starim lokacijama* gde se agrokultura i ranije primenjivala, populacioni pritisak je uticao na intenziviranje obrade zemljišta, tako da su se pojedinačni zaseoci ili manja sela integrisala.

U predelima istočno od reke Elbe i Sale, nakon X veka dolazi do postepene ekspanzije agrokulture ali ne radikalno već korak po korak. Zbog toga se može reći da prava ruralna kolonizacija ovog dela započinje u XII veku. Preduzimaju se mere kako bi se na ove teritorije privuklo stanovništvo iz drugih krajeva da na novom prostoru osnuju staništa i bave se agrokulturom. Tako se na nove prostore naseljavalo stanovništvo sa iskustvom u bavljenju agrokulturom iz već naseljenih zapadnih područja Nemačke i Holandije. Dobar deo pridošlica je dolazio i iz Flandrije i Vestfalije. Oni su se naseljavali u predele centralne Elbe i planine Erz, ali i istočnije. Za uzvrat su dobijali ugovore koje im je davao državni činovnik ovlašćen za taj posao. On je vršio regrutaciju kolonista i podelu zemljišta. Za taj posao je i sam dobijao značajne zemljišne površine i određene povlastice. S druge strane, novopridošlom stanovništvu se garantovalo pravo slobode. Oni su osnivali sela na slobodnoj površini u istočnoj Nemačkoj, uglavnom oko Brandemburga i Saksonije. Tu su se najčešće naseljavali Flamanci i Holanđani. Zakon po kome su ovim novopridošlim seljacima garantovana prava slobode zvao se *ius theutonicum*. Njime su došljacima u većoj meri garantovana vlasnička prava.

Seoski život je bio podređen agrokulturnoj proizvodnji čiju je osnovu predstavljao tropoljni sistem (*Dreifelderwirtschaft*). Franački sistem dugačkih parcela veličine oko 25 ha je predstavljao osnovu

ovakvog sistema i mogao se naći u području od gornje Saksonije i Silesia pa sve duboko do Poljske. Sela su bila ušorena, sa kućama oko puta i sakrivena u šumama. Zvala su se kolonizovana sela i bila su dobro opremljena tehnikom koja se koristila u agrokulturi tropoljnog sistema. Jedna dodatna osobenost je bila ta, da su u većem obimu držali goveda. Prinosi ovakvih sela su bili mnogo viši nego u dvopoljnom sistemu ali je uz to išao još najmanje jedan benefit. Oni su pored žita počeli gajiti i druge kulture.

Razvijeni agrarni život je uticao i na osnivanje gradova u kojima su dominirali zanatlije i trgovci, tako da se ukupno stanovništvo postepeno delilo na gradsko i seosko. U najvećem delu Nemačke a posebno na istoku, seljaci – kmetovi su se bavili agrokulturnom proizvodnjom i ispunjavali obaveze koje su se sastojale u plaćanju rente i nekih obaveznih davanja. Njih je nadgledao seoski starešina. On je utvrđivao prava vezano za ispašu i zajedničko korišćenje pašnjaka, sprovodio javni red i mir i podržavao lokalni sud u slučaju nekih sporova između seljaka. Porodica je bila organizovana tako da je postojao patrijarh koji je donosio sve odluke i upravljao porodicom i njenim poslovima, a brinuo se i o udadbama i ženidbama kako bi se na taj način ostvarivala određena dobrobit. Seoski zajednički život je u značajnoj meri bio podređen crkvi i raznim svetkovinama. Bogataši i plemići se nisu bavili problemima sela već spoljnim odnosima i politikom u odnosu na selo koje im je pripadalo.

AGRARNA DEPRESIJA

Ovakvo stanje je prekinuto procesom koji Vilhelm Abel naziva *agrarnom depresijom kasnog srednjeg veka*¹⁷³. Proces je nastao kao posledica razornog delovanja kuge u XIV veku (1347-1351). U tom periodu je nestala oko jedna četvrtina stanovništva u mnogim područjima. U drugoj polovini XIV veka je nastupio još jedan talas kuge i odneo veliki

¹⁷³ Abel, W. (1976) *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Stuttgart, Deutschland.

broj ljudi tako da je polovinom XV veka ukupan broj stanovnika opao na jednu trećinu. Broj napuštenih sela je bio veći od 40%. Samim tim se beležio i veliki broj napuštenih imanja i njima pripadajućeg zemljišta. Suprotno tome, u severozapadnom delu Nemačke nije bilo toliko napuštene zemlje obzirom da su zemlju napuštenih sela preuzimala susedna sela. No, i pored takvih primera, do napuštanja sela je ipak dolazilo. Na to je uticala i migracija u gradove. Tako su napuštena zemljišta beležena u predelima više nadmorske visine, tamo gde je zemljište bilo lošijeg kvaliteta ili tamo gde su naselja uspostavljana kasnije.

Ovakav razvoj događaja je slično kao u Engleskoj, uticao na pad cena žita. Obzirom da je tražnja opala, proizvođači su trpeli gubitke i napuštanje proizvodnje ili čak poseda, bilo je neminovno. Tako je smanjenje obradivog zemljišta učinilo da se njegov veći deo pretvori u pašnjake na kojima su se uzgajala goveda. Osim toga, napuštanje proizvodnje žita, eventualno je uticalo na uzgajanje veće palete ostalih biljnih proizvoda koji su imali prihvatljivije cene na tržištu. Ali ovo nije bilo konačno stanje.

Nakon teškog perioda, u XVI veku dolazi do ponovnog povećavanja broja stanovništva i samim tim, do uvećavanja potrebe za zemljištem i agrarnom proizvodnjom. Započet je proces veoma brze deforestacije kao posledica krčenja šuma i pretvaranja šumskog u agrokulturno zemljište. U severnim područjima uz more se ponovo uspostavio proces "otimanja" zemljišta od mora i močvara. Nastupilo je doba zakupaca poljskih imanja u severnoj i istočnoj Nemačkoj na jednoj strani i formiranje socijalne grupe koja je podrazumevala veoma male posede sa ljudima koja raspolažu veoma malim pravima na drugoj.

Tokom XVII veka je došlo do rata koji je trajao 30 godina. Tada ponovo nastupa depresija. Međutim, već u XVIII veku dolazi do revitalizacije i daljeg napretka. U periodu od 1740 - 1805. godine je samo u Pruskoj stanovništvo gotovo udvostručeno. To je uvećalo tražnju za agrokulturnim proizvodima pa je napredak u agrokulturi bio moguć na dva načina. Jedan se sastojao u povećavanju zemljišnih površina a drugi

u povećanju intenzivnosti njihovog korišćenja. U nekim slučajevima je bilo i jedno i drugo.

BIPARTITNA AGRARNA STRUKTURA

U periodu sve do potpunog oslobađanja seljaka koje se dogodilo u XIX veku, Nemačku je karakterisala bipartitna agrarna struktura. S jedne strane, uglavnom u zapadnim i severozapadnim delovima sve do reke Elbe koja je bila prirodna granica, dominantno je primenjivan tropoljni sistem sa manorima i manorijalnom upravom. S druge strane, istočno od Elbe su dominirali veliki posedi privatnih vlasnika. Ruralno društvo je u ovom drugom sistemu bilo dosta povezano sa vlasnikom koji je imao i određena, doduše manja prava u raznim sporovima. S druge strane, u zapadnom delu je postojala jaka fragmentacija prava. Svako selo je imalo jednog ili više manornih gospodara tako da se u poređenju sa onima na istoku zemlje, ostvarivao znatno nepovoljniji ekonomski, društveni i pravni položaj. Ali i pored takvog odnosa, vlasnici velikih imanja su posmatrano istorijski, bili kratkovidni. Umesto da smanje ili skroz uklone srednjovekovne obaveze za seljake kao što je to bio slučaj u Engleskoj, oni su ih dodatno pritiskali smanjujući im mobilnost. Na tu pogrešku ukazuje pozitivan primer slučaja u Brandemburgu i Meklenburgu, gde u XVIII veku dolazi do smanjenja obaveza koje je seljacima donelo značajan i relativno nezavisan položaj.

Kada je u pitanju nasledni sistem i ovde se javljaju dva pristupa. Naime, veličina agrarne porodice i obim agrarne proizvodnje su u velikoj meri bili zavisni od naslednog prava. U delovima gde je vladao sistem nasledstva podelom naslednicima, dešavalo se da se posedi vremenom smanjuju. To je stvorilo atomizirane male agrarne porodice. S druge strane, u sistemu gde se posed nije fizički delio, imanje su posedovale veće porodice. Ovaj, drugi pristup je negovan u većoj meri u severozapadnoj Nemačkoj, Istočnoj Nemačkoj i Bavarskoj, dok je deljivi sistem dominirao u dolini Rajne, Frankoniji i jugozapadnoj Nemačkoj. Na oba ova sistema su kao glavni, uticali sledeći faktori:

- a) uticaj manorijalnih gospodara,

- b) prirodni zemljišni i klimatski uslovi, i
- c) ruralni mentalitet u pogledu odnosa prema nasledstvu.

Uticao manorijalnih gospodara je promovisao sistem u kome se posed nije delio nakon smrti gospodara. No, oni nisu uvek bili u mogućnosti da to sprovedu i na posedima seljaka. Pri tom se sukcesor najčešće proglašavao pre smrti farmera i farmer se povlačio potpisujući ugovor i prenoseći pravo na sukcesora – naslednika. Takav sistem se u Vestfaliji i Bavarskoj zadržao gotovo do današnjih dana. S druge strane, npr. u Vircenbergu gde je primenjivan sistem podele imanja, zbog toga mnogi naslednici nisu zavisili isključivo od agrokulture. Čak i oni koji su imali mali posed, deo prihoda su morali da ostvaruju van agrarne proizvodnje.

Sve navedeno je dosta komplikovalo situaciju u agrokulturi, međutim, ono što je ovakav bipartitni sistem konačno uništilo, jeste agrarna reforma i proces oslobađanja seljaka koji se dogodio u periodu od 1790 – 1850. godine. Zavisnost od manorijalnog gospodara je postepeno nestala. To je uklonilo feudalni sistem raspodeljujući zajedničku imovinu tako da se obezbedilo odvajanje i razdruživanje. Dakle, ukinuta je kooperacija seljaka u agrarnim radovima koju je manorijalni sistem, između ostalog, promovisao. Takođe, omogućeno je i stupanje na scenu privatne svojine, profita i onih vrednosti koje je sa sobom postepeno donosio nastupajući privredni sistem, kapitalizam. Ali to nije jednovremeni proces već je za tako nešto bila neophodna viševjekovna priprema. Međutim, na taj način je ruralno društvo integrisano u savremenu Nemačku državu.

AGROKULTURA U ENGLESKOJ

Tropoljni sistem agrarne proizvodnje u Engleskoj dostiže punu zrelost u primeni u periodu od 850 - 1150. godine. Međutim, on se nije primenjivao u svim delovima Engleske. Bio je uglavnom primenjivan u područjima sa većom gustinom naseljenosti stanovništva i sa zemljištem

pogodnim za ovakvu vrstu obrade. To je pre svega jugoistok Engleske, posebno delovi Eseksa i Kenta. Najpogodnija područja za primenu ovog sistema su bile ravnice u širokom opsegu od Jorkšira i Linkolnšira, dijagonalno kroz Englesku sve do juga. To su delovi Norfolka i Safolka, Kembridžšira, velike površine u Midlendu, kao i veći deo južne i centralne Engleske. Ovo područje je u stvari bilo žitnica Engleske u srednjem veku. Ono je raspolagalo teškim ilovastim zemljištem za koje je bilo neophodno primenjivati teške plugove. S druge strane, prethodni romanski sistem agrokulturne proizvodnje o kome je već bilo reči u delu koji obrađuje agrokulturu Anglo-Sasa, primenjivao se na područjima sa malim farmama ili sa zemljištem lošijeg kvaliteta, dakle u brdsko-planinskim regijama kao i na marginalnim terenima.

Kao rezultat primene tropoljnog sistema i efekata koje je on donosio u porastu agrokulturne proizvodnje, vrlo brzo se udvostručilo stanovništvo. To se posebno odnosi na period između od 1086 - 1300. godine. U ovom periodu je došlo i do najbržeg širenja manorijalnih poseda a sam period se vezuje za vreme Normanskih osvajanja Britanskog ostrva, odnosno, Engleske. Nenasledne i nasledne manore je svetovnoj i crkvenoj vlasteli kao i slobodnim ljudima davao kralj. Ali treba reći da su to činili i krupni velikaši. Navodimo primer nastao u vreme *Edvarda starijeg* (sina Alfredovog, koji je vladao u periodu 901 - 924. godine) koji piše:

*"Edvard, kralj, moj gospodar, dao mi je zemlju koju je dobio moj otac i četiri imanja u Esviku sa livadama, šumom i njivama koje tim imanjima pripadaju, toliko da za moja stada i stada mojih ljudi imam dosta paše; i sve to tako slobodno u svakom pogledu (misli se oslobođeno dažbina) kao što su slobodni kraljevi domeni; a od toga mogu i da poklanjam i prodajem za svog života ili posle života kome god mi je drago"*¹⁷⁴.

Iz izvoda ovog pisma se vidi da je imanje prethodno posedovao otac *Vulfoldov* čije je pravo nakon smrti prestalo i prešlo na kralja

¹⁷⁴ Pismo izvesnog Vulfolda (sačuvano u Codex Dipl., br. 821) koje je napisao biskupu Gisi, opatu Egelnotu, širgerefu Tofigu i svim tenima (zakupcima) Somerseta.

Edvarda, ali da je ovaj imanje kao leno ponovo potvrdio i dao ga *Vulfoldu* kao poveljsko leno (*bocland*).

ENGLESKI MANOR

Manor je po pravilu raspolagao sa dva do tri velika polja veličine od po nekoliko stotina ekara¹⁷⁵ zemljišta koje je bilo podeljeno na dugačke njive zvane *selions*. Njih su obrađivale porodice seljaka i oni su predstavljali zakupnike, odnosno, kmetove (*serfs*). Manorijalni posed je raspolagao još i sa šumama, pašnjacima za zajedničko korišćenje i naravno, polja koja su pripadala gospodaru manora i crkvi. Kako je već napomenuto, tehnologija rada je zahtevala međusobnu kooperaciju.

Selo Elton u *Cambridgeshire*-u koje se u literaturi najčešće navodi kao primer i čiji je vlasnik bio jedan opat iz obližnjeg manastira, sastojao se od 13 delova zemljišta (tzv. *hides-a*) veličine 144 ekara ili 58 ha. Svaki taj deo zemljišta je bio podeljen na šest delova (*virgates-a*) veličine 24 ekara ili 10 ha. Tako je ukupna veličina raspoloživog zemljišta bila 1.872 ekara ili 758 ha. U tome, opatov posed se sastojao od tri dela (*hides-a*) veličine 432 ekara ili 174 ha, plus 16 ekara ili 6,5 ha livada, kao i 3 ekara ili jedan hektar pašnjaka. Ostatak manorske zemlje za obradu je koristilo 113 kmetova koji su živeli u selu na manoru. Računajući supruge, decu i ostale zavisne ljude, kao i ljude bez zemlje, ukupna populacija manora je bila između 500 i 600 ljudi.

Opat je posedovao i vodenice za obradu žita, valjaricu za obradu tkanina i vodenu površinu – jezero (*millpond*) koje je služilo kao rezervoar za pogon vodenica. Selo je imalo crkvu, manorsku kuću, površine pod zelenilom i kuću samog opata *John-a* od Elton-a, kao i jednog bogatog farmera koji je obrađivao površinu zemljišta od 144 ekara ili 58 ha i koji je imao svoje kmetove.

Kuće kmetova su bile locirane uglavnom duž puta. Neke od njih su bile relativno velike (50 stopa ili 15 m dugačke i 14 stopa ili 4.3 m široke), dok su druge bile samo 20 stopa ili 6 m dugačke i 10 stopa ili 3

¹⁷⁵ 1 ekar (acre) je oko 0,4167 ha, odnosno, 1 ha je = 2,471 ekra.

m široke. Sve su bile nedovoljne za normalan život i uglavnom u lošem stanju. Većina kmetских kuća su imale sporedne zgrade sa torom za stoku veličine 0,5 ekara ili 0,2 ha. Tor se nazivao *croft* i koristio se kao bašta - vrt ili za ispašu stoke.

Kmetovi nisu imali na raspolaganju istu veličinu zemljišta za obradu. Čak je polovina odraslih bila bez zemlje i morala je da nadniči da bi preživela. Jedno istraživanje na 104 manora iz XIII veka ukazuje da je 45% kmetova imalo u obradi posede ne veće od 3 ekara ili jednog hektara. Da bi preživeli, oni su morali da nadniče kod gospodara. Dalje, 22% kmetova je imalo posede koji su varirali po veličini između 24 ekara ili 10 ha i 32 ekara ili 13 ha. Daljih 31% je imalo jednu polovinu *virgate*-a veličine 12 ekara ili 5 ha. Ukupna slika o njihovoj sposobnosti za preživljavanje se može dobiti tek kada se zna da je za kakav-takav normalan život jednoj porodici bilo potrebno minimum 10 ekara ili 4 ha.

Neobrađivo zemljište se koristilo za zajedničke pašnjake ili neplodno zemljište na kome su kmetovi napasali svoju stoku. Šume su se koristile za obezbeđivanje drveta za ogrev i držanje svinja a postojao je i deo ograđenog zemljišta (*closes*) koje se koristilo za voćnjake, vrtove ili ograđene pašnjake. Orađivane površine i zemljište na ugaru (odmoru) su posle žetve bili korišćeni za napasanje stoke.

Zemljište na ugaru je bilo podeljeno na parcele koje su se zvale *furlong*-e. One su bile dalje deljene u dugačke i uske parcele koje su se zvale *sellion*-i ili *ridge*-vi. Ove poslednje su bile deljene između kmetova, manornog gospodara i crkve. Porodica je mogla posedovati oko 70 *sellion*-a ili 8 ha razbacanih po poljima. Ova razbacanost parcela je trebalo da garantuje pravičnost u raspodeli dobrog i lošeg zemljišta. Pri tome su između pojedinih parcela postojale brazde kao međe zvane *furrows*.

SETVENA STRUKTURA MANORA

Kao i u drugim pomenutim zemljama, i u Engleskoj se primenjivalo tropolje prilikom sejanja biljnih kultura. U proleće se sejao

ječam, ovas ili leguminoze, žita ili raž u jesen, a treće polje je bilo slobodno. Pašnjaci su bili zajednički.

Pšenica i raž su bile najznačajnije gajene kulture i to u relativno podjednakoj srazmeri. Prinosi su varirali. U literaturi se navodi da je u *Battle Abbey*-u u Sassex-u, u XIV veku ostvarivan prinos pšenice od 2,26 do 5,22 zrna na jedno zasejano ili prosečno 4,34 novih zrna. Prinos raži je bio 4,01 i ovasa 2,87 zrna na svako zasejano. To znači prinos od sedam do 17 *buschel*-a po požnjevenom ekru zemljišta ili od 469,75 do 1.142,25 kg/ha¹⁷⁶. Međutim, treba reći da se radilo o netipičnoj, odnosno nešto plodonosnijoj regiji.

Ječam je korišćen za pravljenje piva koje se konzumiralo u velikim količinama. Pored toga, često se mešao sa drugim žitima kako bi se pravio hleb koji su koristili siromašniji slojevi stanovništva. Pšenica se uglavnom prodavala (tzv. *cash crop*) a bogatiji su od nje pravili hleb. U selu Elton kao možda tipičnom za celu Englesku, proizvodnja pšenice u 1286. godini je bila upola od proizvodnje ječma a gajene su i manje količine ovasa, graška, raži, jabuka, povrća i lana. Kada je u pitanju stočarstvo, kmetovi su uglavnom uzgajali ovce, svinje, goveda, konje, volove i živinu. Svinjsko meso je bilo najviše korišćeno za ishranu dok su se ovce gajile više zbog vune kao utrživi proizvod. Što se tiče volova i konja, njih su uzgajali uglavnom gospodari manora kako bi obezbedili vučnu radnu snagu za obradu zemljišta.

PROMENA AGRARNIH USLOVA

Kuga ili "crna smrt" kako su je zvali, uspela je da u periodu od 1348 - 1350. godine odnese između 30 do 50% britanskog i uopšte, evropskog stanovništva. Kao posledica toga, preostalo stanovništvo je dobilo mogućnost da obrađuje veće površine slobodnog zemljišta. S druge strane, nedostatak radne snage kao drugog i najvažnijeg faktora agrarne produkcije uticao je da se povećaju nadnice. Bogatiji farmeri su

¹⁷⁶ Računato za pšenicu ili soju, može se reći da je 1 kg/ha = 0,0149 (0.015) bušela/ekru, odnosno, da je 1 bušel/ekru = 62,25 kg/ha.

pokušavali da steknu više zemljišta izvlačeći ga iz kategorije zajedničkog zemljišta. Ali, ekonomska recesija koja je bila prisutna u Engleskoj je uticala na smanjenje cena žita između ostalog i zbog pada tražnje. Tako je u XV veku Engleska bila primorana da na neki način primarni značaj pruži proizvodnji vune, mesa i mleka kao profitabilnijim. Takva orijentacija je ubrazala zaokruživanje, tzv. ograđivanje polja koja su ranije držana u tzv. *open field* sistemu. Javljaju se socijalne i ekonomske tenzije kod malih posednika, uglavnom dojučerašnjih kmetova koji su na ovaj način izgubili pravo na zajedničko zemljište. Mnogi od njih koji su inače vekovima uživali prava na zajedničko zemljište, sada su morali da napuste svoja imanja i nadniče, vrlo često i u gradovima. Rastao je broj velikih i srednjih poseda dok se broj malih rapidno smanjivao. U XVI i XVII veku je od strane crkve i države uočeno tzv. "*depopulaciono ograđivanje*" pa je kreirana legislativa protiv takvog ponašanja. Odlazak kmetova sa svojih imanja je kako se navodi, stvorio "epidemiju skitanja i lutanja" bivših kmetova toga doba. Međutim, vođeno interesom, mišljenje većine bogatih je počelo da se okreće ka podržavanju ograđivanja i zaokruživanja poseda, tako da je tokom XVII i XVIII veka došlo do daljeg porasta ove pojave. Međutim, i pored toga je tropoljni sistem opstao dosta dugo nakon ovih promena. Može se naći u *Laxton-u*, u *Notinghamshire-u* u XIX veku, zatim, u *Braunton-u*, u *North Davon-u* gde se upražnjava u saglasnosti sa srednjovekovnim pravilima iako broj vlasnika konstantno opadao. U *Wales-u* se javlja u *Laugharne-u* kao poslednjem gradu u Ujedinjenom kraljevstvu. Ostaci tropoljnog sistema se mogu naći i na *Isle of Axholme-u*, *North Lincolnshire-u* oko sela *Haxsey*, *Eppworth* i *Belton* u kojima postoje dugačke uske parcele veličine oko pola ekra ili 0,21 ha koje su blago zakrivljene i prate konfiguraciju zemljišta ali su uglavnom međusobno odeljene međama.

TURSKI FEUDALIZAM U EVROPI

Slično Arapima u zapadnoj Evropi, Turci su doduše mnogo kasnije, ostvarali značajan uticaj na razvoj agrokulture u jugoistočnoj Evropi. Sistem vlasti i uprave koji su na tom području primenjivali je ostavio značajan trag na razvoj agrarnih odnosa i agrokulture ovog područja. Prodrevši iz područja Male Azije u XIV veku, Turci Osmanlije počinju da ispoljavaju pretenzije za osvajanjem šireg područja Balkana¹⁷⁷. Nakon viševjekovnog prisustva Vizantije, to se posmatrano za evropske prilike, događa u kasnom srednjem veku. Oni su od početka shvatili da su prethodne dominantne društveno ekonomske formacije u novoosvojenim područjima, u različitim vremenskim periodima i pod dejstvom različitih istorijskih uticaja, imale sopstvena ekonomsko-istorijska obeležja. Uvažavajući ih, Turci su postepeno i uporedo sa teritorijalnim širenjem vojno-administrativne uprave, izgrađivali sopstveni feudalni sistem. U prvom koraku nakon osvajanja određene teritorije, oni su pomno pratili zakone i običaje koji su na toj teritoriji bili na snazi kako ne bi ulazili u pravni radikalizam menjajući običaje, institucije, i *tsl*¹⁷⁸. To se, pre svega, odnosilo na zemljišno-svojske odnose kojima su posvećivali značajnu pažnju.

¹⁷⁷ Nakon osvajanja Cimpe (1352) i Galipolja (1354) Turci postaju najznačajniji faktor u jugoistočnoj Evropi za dugi niz godina. Ne treba zaboraviti da su na ovakav tok događaja uticala i osvajanja Mlečana na istočnim obalama Jadrana.

¹⁷⁸ U takvoj orijentaciji su se služili i merama raseljavanja stanovništva kako bi uzdrmali osnovu običaja koji su prethodno važili. Konstantin Filozof je to opisivao na sledeći način: "*jedne dovodili, druge zarobljavali, jedne plenili, druge klali, kao oganj lomeći i sve satirući*".

Dolazeći na Balkan, oni su zatekli baštinski sistem sa privatnom svojinom kao osnovom. S druge strane, osnovu njihovog feudalizma je sačinjavao timarski sistem¹⁷⁹. Stoga su počeli da formiraju agrarnu strukturu čija je osnovna i možda najznačajnija razlika u odnosu na zatečeni sistem bilo shvatanje zemljišne svojine. To je trebalo da obezbedi adekvatni podsticaj za razvoj agrokulture i samim tim, dovoljno poreza za izdržavanje sultanove administracije i vojske koja je bila fokusirana na osvajanje novih prostora.

Timarski sistem je nastao kao posledica potrebe da se veliki vojni aparat izdržava, oslanjajući se na tekovine srednjovekovne privrede. U takvom sistemu, vojnik (konjanik) - spahija je bivao vezan za određeni prostor sa koga se izdržavao. Prema obimu i veličini ovakvog poseda, spahija se nazivao timarnik ili timariot (od timar) u slučaju da je posed odbacivao prihod korisniku do nivoa od 20.000 aspri. Ukoliko je ovaj prihod bivao veći, on se nazivao zijametlija ili zaim (od ziamet).

Treba istaći da spahija nije dobijao posed u svojinu već samo na korišćenje, i to iz fonda zemljišta koji se nazivao mirijom ili "erazi mirija" - carskom zemljom. Ovaj fond je bio preovlađujući (gotovo 90% ukupnog fonda zemljišta). Spahiluk se po pravilu nije mogao nasleđivati, međutim, u praksi se često dešavalo da spahijski sinovi naslede samo deo spahiluka (od 1/3 do 1/2). To je između ostalog zavisilo od činjenice da li je spahija poginuo u ratu ili je umro prirodnom smrću (Ninčić, 1920).

U fondu sultanovog, odnosno, državnog zemljišta su se nalazile još i mukade. One su predstavljale bilo koji izvor državnih prihoda po osnovu zakupa, zatim, tu su i maličane kao zakupnički odnos sa dužim rokom, praktično do smrti zakupca. Konačno, tu su bili i hasovi kao posedi koje su dobijali ljudi sa javnim funkcijama. Njihovo trajanje je bilo vezano za vreme trajanja funkcije.

¹⁷⁹ Timar je po osnovnom značenju i po primeni bio istovetan sa pronijom, obzirom da nije označavao samo nenasledno vojno dobro na vladarevoj zemlji, već i svaki privremeno i uslovno ustupljeni regalni prihod osmanskog vladara. Timari su klasifikovani po veličini jednogodišnjeg prihoda obračunatog u asprama. Sama reč znači brigu, negovanje bolesnog (u Srbiji npr. timariti životinju) a dalje mu je značenje nadzor.

Nenaseljene carske zemlje su se delile na metruke i mevat. U kategoriju metruka je ulazilo zemljište kao npr. putevi ili zemljište za isključivu upotrebu određenog pravnog lica (sela, opštine) npr. šume i ispaše. Mevat su sačinjavala zemljišta udaljena od naselja, uglavnom šumoviti predeli.

Izuzetno od opšteg načela, postojalo je i zemljište u vlasništvu pojedinca, tzv. milk (milć). Vlasnik ovakve zemlje je imao pravo potpunog raspolaganja nad ovim resursom. Ovakvih zemljišta je najviše bilo na samom početku širenja islama u novoosvojenim oblastima kada se pominju i pod imenom baština.

Postojali su još i vakufi koji uglavnom predstavljaju nepokretno dobro (zemljište, zgrade, i dr.). Oni su zaveštavani u religijske ili dobrotvorne svrhe (džamijama, medresama, bolnicama, sirotištima, bibliotekama). Na taj način, ovo dobro je prelazilo u božje vlasništvo.

Što se tiče seljaka i njihovih poseda, usled velikih migracija i nedostatka radne snage u agrokulturi, seljaci su mogli lako dolaziti do zemlje. Ali, mogli su imati samo onoliko zemlje koliko su bili u stanju da obrade. Ukoliko seljak nije obrađivao dodeljenu zemlju u periodu od tri godine, ona mu je oduzimana.

Ovakav sistem je stalno bio pod pritiskom težnje za ostvarivanjem privatnih poseda. Tako je npr. u Srbiji, u vreme Prvog i Drugog ustanka, još uvek bilo spahiluka. Uvođenjem autonomne administracije Hatišerifom iz 1833. godine, prikupljanje danka je prešlo sa spahija na srpske agrarne vlasti (tzv. danak otkom koji je Srbija plaćala Porti). Gubi se neposredni dodir sa imanijima ali je pravni status spahijskih poseda ostao nepromenjen. Istovremeno započinje proces otkupa turskih privatnih imanja – miljkova. Seljacima međutim nije u pravnom smislu priznavano vlasništvo na zemlji koju su obrađivali, iako se Knez Miloš držao principa da zemlja pripada onome ko je obrađuje. Stoga je seljak bio *de facto* vlasnik. Stanje se popravlja ukidanjem feudalizma 1835. godine (Sretenjskim ustavom) kada je potvrđena neprikosnovenost privatne svojine i počelo izdavanje tapija. Ali tek Hatišerifom iz 1838. godine ustavobranitelji su se izborili da u njega uđe stav da je Srbin savršeni gospodar i da svoja dobra može prodavati, raspolagati njima i zaveštavati. Odredbe ustava je trebalo

sprovesti *Zakonom o povraćaju zemlje* (1839) koji je imao retroaktivnu važnost do početka 1816. godine. Retroaktivnost posmatrano s jedne strane i nedefinisana pravna shvatanja su izazivali mnoge sporove oko zemlje. Zbog toga su ustavobranitelji nakon smene dinastije (1842) nastavili da rade na definisanju vlasništva u saglasnosti sa rimskim pravom tako da je tek 1844. godine, donošenjem *Gradanskog zakonika* (čl. 211 i 212), svim vlasnicima priznalo pravo vlasništva na nepokretna dobra, kao zemlje zasađene i naročito, nezasađene. Na ovaj način se za razliku od rešenja koja su doneta pre dolaska i posle silaska sa vlasti ustavobranitelja, obezbedilo pravo potpunog raspolaganja zemljištem u vlasništvu (šire: Miljković-Katić, 2014; Ljušić, 2004).

FAKTORI RAZVOJA AGROKULTURE

Sudar sa starim civilizacijama veoma obogaćuje islamsku - osmansku kulturu ali i kulturu naroda sa kojima su oni u kontaktu. U tom smislu je veoma značajno istaći osnovne faktore koji su uticali na formu agrarnih institucija, i samim tim na tehnološki razvoj agrara, odnosno, mehanizam kojim su ovi faktori u specifičnim kulturnim i civilizacijskim uslovima doprinosili tehnološkom razvoju agrara i promeni institucionalne strukture.

Politički i ekonomski faktori predstavljaju osnovu institucionalne evolucije u istočnoj Evropi (Blum, 1957). Autor Domar (1970) ukazuje na tri elementa od značaja za tehnološki razvoj u srednjem veku:

- *prvo*, relativnu oskudnost radne snage u odnosu na raspoloživo zemljište,
- *drugo*, porast tržišne proizvodnje, i
- *treće*, porast političke snage (jačanje centralne versus jačanja vlasti plemstva, i obrnuto) kao kritičnog faktora. Ovim stavovima treba dodati još i to da je priroda agrarne i vojne tehnologije bila dovoljna da garantuje efikasnu upotrebu resursa (North and Thomas, 1971; Boyd, 1991).

U XVI veku je Otomanska vlast na Balkanu bila pod autoritetom sultana, dakle, centralne vlasti. To je uticalo na stabilnost političkih i privrednih prilika u svim delovima carstva. Ali, u takvim uslovima ne dolazi do značajnijeg razvoja agrokulture, obzirom da se kao značajan ograničavajući faktor njenog razvoja pominje relativna oskudnost faktora radne snage. Na celom Balkanu je 1500. godine bilo samo sedam miliona stanovnika a u toku stogodišnjeg perioda (do 1600-te), porast je iznosio svega 13% (Mols, 1974). Gustina naseljenosti stanovništva je bila 41 stanovnik/km² u poređenju sa 97 u Italiji, 86 u Francuskoj i 56 u Velikoj Britaniji (McGauven, 1971). Broj stanovnika se postepeno povećavao, međutim od XVII veka nadalje, počinje ponovo da slabi centralna vlast što je opet predstavljalo ograničenje agrokulturnog razvoja. I dok zapadna Evropa grabi krupnim korakom u moderno doba, šire područje Balkana zahvata stagnacija i period nesigurnosti (tzv. period čitlučenja). Dakle, u promenljivim političkim i demografskim uslovima, agrokultura je ostvarivala različiti uspeh i on je uglavnom bio upravo srazmeran snazi centralne turske vlasti. Ali i pored toga, moguće je pratiti uticaj na agrokulturu koji su Turci svojim dolaskom ostvarili.

Kada se govori o tehnologiji proizvodnje u ratarstvu, ne može se zaobići značaj implementacije novih biljnih kultura koje su u doba Turaka prenesene iz "Novog sveta" i za koje se smatra da su ih oni doneli. Pošto se radi o kasnom srednjem veku, najznačajniji prodori se događaju u prenosu biljnih kultura kao što su kukuruz, paprika (*capsicum*), pasulj i koje su vrlo brzo bile prihvaćene. Kukuruz je prenet u podunavske kneževine, ali je na Balkanu bio poznat pod imenom "*Granna di Turco*" ili "*turkishes Korn*", pa se pretpostavlja da su ga u srednju Evropu doneli Turci.

Paprika (piperka) se kako navodi Dragiša Lapčević u *Poljskoj privredi* ili Josip Pančić u *Botanici*, kao biljka toplih krajeva odomaćila prvo u južnim krajevima Balkanskog poluostrva. Prema zapisu, papriku su prvo gajila siromašna sela u kojima nije bilo razvijeno stočarstvo. U njihovoj ishrani su dominirali biljni proizvodi, pre svih, kukuruzni hleb.

Pasulj je zajedno sa graškom i sočivom u Srbiju donet preko Ugarske krajem XVII veka. Vrlo brzo je prihvaćen pa se smatra da su u srpskim zemljama, u doba turske vladavine, pasulj i kupus koji je bio

poznat još ranije, predstavljali osnovu ishrane najvećeg dela stanovništva.

Krompir su Španci u XVII veku doneli iz Perua ali je u šire područje Balkana prenesen uglavnom preko Dalmacije i Bosne. U Srbiju ga je dosta kasno doneo Dositej Obradović početkom XIX veka, tačnije u vreme Prvog srpskog ustaka.

Značaj prodora ovih kao i nekih drugih kultura (od kojih su neke korišćene za uživanje, npr. duvan) je bio ogroman za kasniji uspon agrokulturne proizvodnje. On je pored upotpunjavanja bogatstva gajenih kultura i novih agrotehničkih postupaka, omogućio da se deo stanovništva postepeno oslobađa i trajno usmerava van seljačkog načina življenja na privređivanje u drugim privrednim granama.

Centar privredne aktivnosti stanovništva nalazio u stalnom naselju tzv. selini, dakle u ratarskom a ne u stočarskom delu koji se odvijao na katunima. Međutim, s obzirom na okolnosti slabljenja centralne vlasti i velikih migracija stanovništva, zemljoradnja je u zastoju, pa se može reći da je privreda počivala na u to vreme ekonomski manje važnom segmentu privređivanja, planini. To se naravno ne može reći za ukupan period turske vladavine ali je svakako značajan element za zaključivanje o razvoju agrokulture u zreloj dobi srednjeg veka.

Stočarstvo je bilo u režimu planine sa izdigom stoke na visoke planinske pašnjake tokom leta. Uzgajale su se najviše ovce, zatim koze, goveda i konji. Takođe, značajna je bila i proizvodnja različitih stočarskih proizvoda. Ovcije meso i jagnjetina su predstavljali glavnu hranu i Turaka i balkanskih naroda. Stočarski proizvodi su bili pretežno od mleka kao i sušenog mesa.

Pored planine, neobično razvijeno je bilo i pčelarstvo a delom i svilarstvo. Riba je takođe imala značaj za ishranu ljudi pa su uz same reke pravljene ribnjaci (ribnici).

Rad u vrtovima i voćnjacima je takođe bio veoma zastupljen. Poznate su bile sve voćne vrste. Posebno su se pominjale npr. ćustendilske jabuke po svom ukusu i veličini (kao guščije jaje navodi Kanej, 1573) kao i šljive. Autor K. N. Kostić navodi da je ćustendilski paša Mehmed poslao

na dar dubrovačkom poslanstvu "*jednu grančicu pedi dugačku sa 46 šljiva*". Dalje, isti autor pominje i dunje i tzv. bardak-šljive, ali i ostalo voće.

Smatra se, mada neprovereno da su Turci na Balkan doneli tehniku sušenja voća. Bili su i pravi majstori u spravljanju raznih sirupa, npr. slatko, recel od ukuvanog slatkog voća, džemova, kompota, tvrdih pekmeza - bestilja. Koristili su i tehniku kišeljenja, npr. turšija i kiseli kupus. Treba istaći i to, da se za vreme turske vlasti od voća peku i rakije.

Na kraju, treba reći da islamska kultura i pored toga što se u značajnoj meri približavala lokalnim uslovima, nije uspela da ostvari tako veliki uticaj i značaj u agrokulturi balkanskog područja kao što su to Arapi uradili na iberijskom poluostrvu. Očito je da su recidivi prethodnog, Vizantijskog carstva i nestabilnost sistema turske vladavine u kome je često jačala i slabila centralna vlast, rezultovali zaostajanjem agrokulture i agrarnih odnosa na tlu jugoistočne Evrope.

TURSKI PORESKE SISTEM

Obzirom da je timar kao najzastupljeniji spahijski posed predstavljao istovremeno i najveći deo ukupnog zemljišnog fonda (1528. godine oko 87% zemljišta je državno-mirijsko), spahije i prihodi sa njihovih imanja su predstavljale osnovni stub Osmanskog carstva, odnosno, njegovog finansiranja i vojne moći. Stoga, svesna ogromnog značaja zemljišnog fonda, Osmanska centralna vlast se sve vreme trudila da uspostavi apsolutnu kontrolu nad zemljištem ali i da do najsitnijih detalja utvrdi poreske obaveze. U tu svrhu ona ustanovljava detaljne registre određene oblasti (sandžaka¹⁸⁰). Ovi registri su se nazivali defteri a vodio ih je predstavnik sultana koji se nazivao jazidžija (od il-jazidži). U njega su upisivani svi važni detalji u odnosu na seljaka, spahiju i državu kako bi se uklonili nesporazumi obzirom da je posmtrano uslovno, na zemljištu postojao princip podeljene svojine. To znači, da su na zemlju istovremeno polagali pravo (uživali je) država, spahije i seljaci.

¹⁸⁰) Termin "sandžak" znači zastava. Pod njim se podrazumeva teritorija sa koje su se pod jednu zastavu - sandžak, prikupljali vojnici jednog starešine (sandžak bega).

Spahija se nazivao "zemljoposjednikom" iako je to faktički podrazumevalo samo ovlašćenje od strane države da prikuplja prihod za njen račun, odnosno, za račun sultana. S druge strane, seljak je bio poreski obveznik koji je pristajao da trajno obrađuje zemlju za šta mu je bio razrezan porez. Interesantno je istaći da seljak nije imao pravo da promeni namenu zemljišta. To upućuje na zaključak da mu je struktura proizvodnje bila praktično uslovljavana verovatno ponekad i mimo njegovih potreba ali u duhu potreba države.

Osnovu za uspostavljanje poreske politike je činila timarsko-spahijska podela (pre svega na timare i zijamete) a sledstveno tome i teritorijalna podela na nahije.

Pripreme za izradu deftera (popis) vršene su na osnovu sultanovog ukaza (berata) po preciznoj metodologiji prema kojoj su pojedini detalji unošeni do krajnje preciznosti¹⁸¹. Prihod timara se procenjivao, po pravilu prema trogodišnjem proseku, odnosno "sredini između jeftinoće i skupoće" a uz pretnju oduzimanja timara i položaja i "najtežim kaznama" ukoliko se nešto prikrije. Da bi se nesporazumi (prikriivanja i zloupotrebe) u što većoj meri osujetile, od vremena Bajazita II (1481-1512), zaveden je čak običaj da se na početku svakog deftera nalazi kanun-nama¹⁸² određenog Sandžaka. Na osnovu nje su se rešavali lokalni sporovi, utvrđivali iznosi i način-tehnike prikupljanja poreza i globa.

¹⁸¹ Prema Dušanki Bojanić sam popis se vršio na sledeći način: "u svakom mestu neka dođu pred dvojicu mojih emina kadija, subaša, spahije i ljudi koji ih zamenjuju, seoske čehaje i raja. Od sela, selišta, zemljišta, vinograda, bašta, mlinova i drugih izvora prihoda, i od ličnosti i pojedinaca, ovo sve što se nalazi pod upravom jednog mesta neka spomenuti emini sve zapišu prema stanju i stvarnosti... Neka ništa ne ostane prikriveno ili skriveno! Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast, Istorijski institut, Beograd, 1974. godine podv. B. Mijatović.

¹⁸² Kanun je zakon koji donosi osmanski vladar na osnovu svog autoriteta, bez potvrde nekog državnog organa. On je u saglasnosti sa šerijetom ali strogo vodi računa o lokalnim prilikama, uslovima tržišta i običajnom pravu oblasti na koju se odnosi. Kanun-nama je isto što i kanun-zakon ili zakonski propis, međutim, između njih bi se ipak mogla podvući paralela. Naime, po tumačenju D. Bojanić, zakonikanuni obuhvataju složeniju materiju i imaju šire područje delovanja od zakonskih propisa, kanun-nama.

U defter je upisivana obaveza određenog spahije u slučaju da učestvuje u vojnim pohodima. Na osnovu ovoga se može utvrditi i njegov rang. Navodi se njegovo ime, očevo ime i oblast. Zatim slede svi podaci o selu sa imenima glave-starešina svake porodice, čak i imena očeva, njihovim statusom (oženjen, neoženjen, udova), broj poseda (čifta), i sl. Na samom početku je razrezivana obaveza na imanje koja je plaćena u gotovom novcu (čift-resmi) ili ispendža. Nakon toga sledi ušur u naturi i novcu kao i ostala povremena davanja (na primer ženidbeno-udadbene takse). Značajno je istaći i to, da je seljak mogao menjati svoj formalni status tek prilikom sledećeg popisa. Na kraju je iskazivan ukupan prihod od sela, odnosno novčani iznos koji se na osnovu poreske obaveze ostvarivao iz pojedinog sela. Iz ovog poreskog prihoda, na osnovu kanun-name su podmirivane obaveze prema državnoj blagajni, vezirma i begler-begovima a ostatkom je raspolagao spahija. U odnosu na visinu toga dela, kako je već navedeno, posed spahije je nazivan timar ili zijamet.

Detaljnija ilustracija Deftera sledi u nastavku (Defter za oblast Vuka Brankovića iz 1455. godine ili Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Vlk, sene 859 hidžranskog kalendara¹⁸³ kao i poimenični defter vilajeta Braničevo ili Defter-i esami vilayet Biraniceva¹⁸⁴).

Prvi defter je napisan po naredbi sultana Islama i muslimana, pomagača gazija i boraca, zatočnika silnika i neposlušnih, pobednika nevernika i buntovnika, koji je odlikovan suštim blagodatima Alaha - Gospodara svetova - sultana Mehmeda sina Sultana Murad-hana, a perom

¹⁸³ Original Deftera se nalazi u arhivu predsedništva Vlade u Istambul, a prevod na srpski jezik je izvršen u Orijentalnom institutu u Sarajevu, za šta je glavni redaktor bio dr Hazim Šabanović.

¹⁸⁴ *Izvor*: Poimenični defter vilajeta Braničevo, Arhiv predsedništva vlade, Istanbul. Datum deftera je hidžranska 872. godina, koja je trajala od 2. avgusta 1467. godine do 21. jula 1468. godine. Defter je sastavljen pod nadzorom Ali-bega b. (turski bin, sin) Mihala, subaše Braničevskog vilajeta i Vidinskog sandžak bega (skr. Poimenični defter vilajeta Braničevo iz 1467/.1468. godine). *Izdanje*: Branislav Đuređev, Ispisi iz deftera za Braničevo iz XV veka, Istorijski glasnik 3-4, Beograd, 1951, str. 95-96 prevod na srpski jezik i tumačenje teksta, str. 98 turski tekst u diplomatskom prepisu, bez faksimila (vidi šire Dušanka Bojanić, Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast, Istorijski institut, Beograd, 1974. godine).

pisara Alije, sina Hadži Jakuba, u prvoj dekadi časnog redžiba, osam stotina pedeset devete godine. Defter je pisan kao što sledi:

HASOVI ILIJAS-BEGA, SINA BAHŠAJIŠ-AGE,
MIRIALEMA VUKOVE OBLASTI

On lično kao burume (učestvuje u vojnim pohodima sa):

džebelija	60
pancir-odijela	6
šatora sa hodnikom i ođeljenjima za pranje ¹⁸⁵	1
šatora za riznicu	1
šatora za ostavu	1
šatora za saračku radionicu	1
šatora za kuhinju	1
pancir-košulja	2

Sledi defter za nahiju Trgovište:

NAHIJA TRGOVIŠTE
Selo Šavče (Šavci)¹⁸⁶ - hassa spomenutog

Radivoj, sin Ivanka; Ivanko, sin Grbonjin; Božidar, sin Vladice;
Vladislav, njegov brat; Vlado, sin Božidara; Radoslav, sin
Nenadina;
Brajan, sin Ivanka; Vlksan, sin Božidara;
Dobrašin, sin Nenadina; Ranko, sin Bogoslava; Brajan, sin Rahče;

¹⁸⁵ U prvoj knjizi ove serije takođe se spominju šatori ove vrste, ali usled slabo čitljivog izvora, to mesto je pogrešno dešifrovano. Tako, tamo dr Šabanović, Krajište Isa-bega Ishakovića, Sarajevo 1964. godine, prevod, str. 3, odozgo 12. red, treba da glasi kao i ovde: šatora sa hodnikom i odeljenjima za pranje, prema H. Šabanović.

¹⁸⁶ Naše selo Šavče je u dva kasnija popisa ove oblasti, iz 1477. i 1487., evidentirano s napomenom; pripada nahiji klopotniku (g. 1477. fo 3; 1487. fo 8). To je današnje selo Šavci (Novi Pazar). Treba reći da su pri utvrđivanju naselja korišćena, gde god je to bilo potrebno, i dva druga deftera ovog područja iz druge polovine XV veka, i to: a) Sumarni defter vučitrnskog sandžaka iz 1477. godine, i b) Sumarni defter vučitrnskog sandžaka iz 1487. godine. vidi H. Šabanović.

Radko, sin Nenadina; Božidar, sin Rajka; Brajan, sin Radivoja;
 Radan, sin Radina; Vlkac, sin Rajka; Oliver, sin Rajka;
 Prijo, njegov brat; Radislav, sin Ranka; Mahoje, sin Dobrašina;
 Radošin, sin Radka; Rahač, sin Vinarića; Vlkman, sin Rajka;
 Radonja, sin Radka; Dobrivoj, sin Rahče; Radenko, sin Rahice

kuća 26, čifta 10

ispendža	650 (akči)
pšenice	15 likna
ječma	8 lukna
zobi	10 lukna
kapludže	8 lukna
prosa	2 lukna
(od) jednog hassa-vinograda	40 čabrova
ušur od vinograda	30 čabrova
ušur od vinograda samog Trgovišta	40 čabrova
ušur od vrta (bostan)	8 (akči)
ušur od lana	10 (akči)
(od pčelinjih) košnica	10 (akči)
resum na svinje	16 (akči)
ušur od voća	4 (akče)
(od) jednog mlina	30 (akči)
nijabet (prihodi novčanih kazni-globa)	39 (akči)

Prihod 3.497 (akči)

U drugopomenutom Defteru je interesantno prikazati Defterski kanun koji je napisan o prihodima: Tekst kanuna:¹⁸⁷

- I. Merica spomenutog vilajeta jeste jedrenska merica. Četiri merice, prema govoru u ovom vilajetu, zovu se *lukno*. Jedno *lukno* pšenice upisano je i procenjeno na dvanaest aspri; jedno *lukno* ječma, zobi ili prosa - deset aspri; a jedno *vedro* šire na petnaest aspri.

¹⁸⁷ Izvor: isto kao 107)

- II. Od svakog čifta upisana su timarniku po jedna kola drva i po jedna kola sena. Vrednost drva procenjena je na dve aspre, a vrednost sena na pet aspri.
- III. Resum na svinje jeste jedna aspra na dva svinjčeta.
- IV. Licima koja uzimaju resum na ovce /daje se/ jedna aspra na tri ovce.
- V. Od ostalih proizvoda upisani su, prema poznatom adetu, ušur i salarija i određeni su ukupni godišnji prihodi /timarnika/. Kraj.

Interesantno je još pomenuti i zakon koji je važio za braničevske vlahе, tzv. Kanun vlahа:

KANUN VLAHA¹⁸⁸

- I. Od svake kuće /daju/ jednu filuriju i dve ovce, od kojih je jedna s jagnjetom, a druga ovan.
- II. Dvadeset kuća je jedan *katun*. Od svakog *katuna* daje se jedna čergа (značenje verovatno: zastirač, pokrivač ili ciganski šator), jedan krug sira, tri konopca i šest ulara, mešina masla i jedan ovan.
- III. Od drugih rajinskih resuma ništa se ne daje.
- IV. Na pet kuća ide /po jedan/ *vojniki* u vojni pohod.

Pored redovnih tereta, desetaka i glavarina koji se mogu sagledati iz deftera, bilo je i tereta koji su imali karakter povremenih poreskih opterećenja. Tu treba navesti svadbarinu koju je u zavisnosti od imovnog stanja plaćao otac za udaju kćeri, zatim, resum u iznosu od nekoliko akči za smrt starešine kuće, taksa prilikom podizanja seljačke kuće, dimnina, i dr.

Na kraju treba istaći da je pored spahijskih osnovni javni porezi bio harač, porezi veziru i porez za nahijski administraciju. Harač su plaćali svi muškarci u starosnom dobu od sedam do 80 godina, izuzev telesno i umno

¹⁸⁸ Izvor: isto

nesposobnih. Po svojoj suštini, ovaj porez je pripadao sultanu kao naknada za to što nevernici - hrišćani gaze carsku zemlju i što se on stara za sigurnost svoje raje. Suma je bivala unapred utvrđena a na taj iznos je dodavan i manji iznos za haračlije.

U vreme jake centralne vlasti – sultana, poreski sistem je bio podnošljiviji dok je u vreme njenog slabljenja dolazila do izražaja bezobzirnost turskih velikaša koji su uvodili najrazličitije varijante poreza i tako dodatno ekonomski pritiskali stanovništvo, naročito seljaštvo. O tome nešto više u delu srpski agrar u doba Turaka.

SRPSKI AGRAR U TURSKO DOBA

snovna karakteristika srpskog društvenog i ekonomskog sistema pred dolazak Turaka na Balkan je bilo slabljenje centralne vlasti. U tom smislu je bilo pokušaja još u vreme vladavine cara Dušana. Ubrzo dolazi do jačanja krupnih feudalaca i njihove želje za ostvarenjem primata (izrazito slabljenje centralne vlasti je nastalo tek u vreme vladavine njegovog sina Uroša, 1355 - 1371). Nastupaju nemirna vremena poznata kao period vladavine Despota.

Nestabilna situacija u Srbiji i odsustvo jake centralne vlasti ohrabruje susede (Ugarsku i Mletačku republiku) a događa se da i Vizantija potpomognuta Turcima, pokušava da potisne Srbe iz istočnih gradova¹⁸⁹. U to vreme se oglašava i Vukašinov brat Jovan Uglješa koji pripremajući se za rat sa Turcima, predlaže izmirenje sa Carigradskom patrijaršijom i savez za borbu protiv njih.

¹⁸⁹ Kao zapovednik oblasti prema srpskoj granici, od Didimotike do Kavale bio je postavljen Kantakuzinov sin Matija. On je trebao da pridobije Grke pod srpskom vlašću i da im obeća skoro oslobođenje. Vizantijski car Kantakuzen šalje poslanstvo Dušanu, tražeći povraćaj osvojenih gradova. No kako ovaj to odbija, pomognut snagama turskog sultana Orhana koji je oženio Kantakuzinovu ćerku Jelenu, on sa sinom Muratom, kasnije carem, Matija napade Srbe na istočnoj granici, oko Kavale. Međutim, rat sa Srbima započinje tek nešto kasnije.

Sve je ukazivalo na to da su nastajala vremena u kojima dostignuti nivo razvijenosti agrokulture u Srbiji i njenih proizvodno-ekonomskih karakteristika, ulaze u složeniju i težu fazu. Događa se da elementi društveno-ekonomskog razvoja, karakteristični za doba razvijenog feudalizma bivaju prekinuti i izloženi procesima degradacije. To je doba kada Turci postaju najvažniji činilac istorije Balkana za period od nekoliko vekova.

Dolaskom Turaka se sve iz osnova promenilo. Ta promena nije bila jednovremena već postepena, obzirom da je posle boja na Kosovu polju (1389), Turcima trebalo gotovo sedamdeset godina da uspostave vlast na celoj srpskoj teritoriji (padom Smedereva 1459. godine). Za sve to vreme pa i posle toga, srpski narod je praktično živio u stanju mobilizacije. Nastupila je nestalnost i nestabilnost a to se negativno odrazilo i na privredni život, pre svega na zemljoradnju. Turci su pustošili polja, vinograde i pljačkali nezaštićena sela¹⁹⁰. Na ovaj način, agrokultura je u izvesnom smislu vraćena na uslove koji su postojali pre osnivanja srpske države. Ovakav razvoj događaja se duguje i načinu organizovanja turskog feudalnog sistema koji, obzirom da je bio orijentisan na ekspanziju putem osvajačkih ratova, imao izrazito vojno obeležje.

OSNOVNI FAKTORI AGROKULTURE U SRBA

Pored pomenutog političkog faktora, značajan faktor razvoja agrokulture čine masovne migracije stanovništva. One su započele još u vreme vladavine Despota a nastavljaju se u vreme turskih osvajanja na Balkanu, za vreme njihovog ustoličenja, tokom ratnih pohoda na srednju Evropu, kao i u ratovima sa Austrijom kada se dešava da ona u jednom istorijskom trenutku zaposeda severni deo Srbije¹⁹¹.

¹⁹⁰ Prema navodima Konstantina Filozofa, Turci su u vreme najezde "jedne odvodili, druge zarobljavali, jedne plenili, druge klali, kao oganj lomeći i sve satirući". U darodavnoj povelji manastiru Dečani, nakon obnavljanja u periodu posle Kosovskog boja, Kneginja Milica ističe: "od zločastivih jezika ismailtskih požeženo i opovršeno" a njegove metohe "bliz zapustenijsa".

¹⁹¹ Požarevačkim mirom Austriji je pripao deo Srbije kome je granica išla od Timoka prema Paraćinu na Stalać, zatim, severnom obalom Morave i planinskom kosom

Drugi faktor od značaja predstavlja način njihove uprave. Turci su upravu na osvojenim teritorijama organizovali oslanjajući se na već pomenuti timarski sistem koji je funkcionisao u uslovima jake sultanove vlasti. Međutim, u vreme slabljenja njegove vlasti, ovaj sistem je bivao deformisan i nastajao je najcrnji period za vreme viševekovnog robovanja pod Turcima, tzv. čitlučenje. Dakle, kao značajan faktor razvoja agrokulture se mogu navesti i teški uslovi života i rada, i zbog toga migracije stanovništva. Nesigurnost izazvana pljačkanjem i ugnjetavanjem kao i česta izmena institucionalnih okvira, bitno je uticala na način ispoljavanja društveno-ekonomskog bića osnovnog privrednog segmenta - seljaštva. Kao posledica, dolazilo je do pokretanja stanovništva i to kako iseljavanja tako i useljavanja. U glavne uzroke iseljavanja se pored političkih poremećaja mogu ubrojati još i ekonomski uzroci. Oni su bili izazvani poremećajem agrarnih odnosa, pojavom nerodnih godina (gladne godine), promenom vere, uticajem granice i naravno, bolesti (pre svega, crne smrti - kuge).

Migraciona kretanja su se odvijala u pravcu Dunava (najčešće u južnu Ugarsku i to spontano, da bi kasnije tamošnja vlast uređivala pravila kako naseljavanje treba da se izvrši)¹⁹². Migracije je bilo i iz ravničarskih i manje - više urbanizovanih krajeva ka zabitom planinskom bespuću; od kopna ka moru; od juga ka severu i severozapadu. U pojedinim periodima se srpski prostor bukvalno praznio. Postoje razna svedočenja od kojih neka idu dotle da navode da je u Srbiji jedno vreme bilo samo oko 50.000 ljudi¹⁹³. Ali, bilo je i seoba na istok koje su se po pravilu odvijale pod

između rudničkog i užičkog kraja, više Lešnice na Šabac, Kragujevac, Paraćin, Čačak, Stalać, Požarevac i Smederevo ("Administracija Kraljevine Srbije").

¹⁹² Srbi su se još za vreme despotovine naseljavali u Bačku i Banat, međutim, kasnije iseljavanje u vreme dolaska Turaka, dobilo je značajne razmere. Prema pisanju kralja Matije Korvina, u periodu 1479 -1483. godine, u južnu Ugarsku se preselilo oko 200.000 Srba (J. Radonitch, *Historie des Serbes de Hongrie* 58, podvukao K. Jireček). Iseljavanja je bilo i kasnije, u XV i XVI veku ali uglavnom na poziv tamošnjih vlasti, da bi najveće razmere dostiglo za vreme velikih seoba Srbalja pod Čarnojevićima kada iseljavanje organizuje crkva.

¹⁹³ Postoji veliki broj svedočenja raznih putopisaca koji su prolazili kroz Srbiju da je ona slabo naseljena a da su privredni odnosi na selu u znatnom obimu zamrli. *Dernschwam* (1553-1555) opisuje predeo oko Beograda kao prostor zarastao u hrastovo

prisilom. Turci su odvodili robove na istok da bi ovi zatim brzo zaboravili odakle su došli a onda postajali okosnica turske vitalnosti i snage na Balkanu. No, pored iseljavnja, bilo je i useljavanja. Useljenici su jednostavno polazili sa članovima uže i šire porodice i stokom, tražeći pogodan prostor gde bi se naselili¹⁹⁴.

Treba istaći da je agrokulturna produkcija, u to vreme, još uvek u znatnoj meri zavisila od raspoložive radne snage. Stoga je turska vlast u želji da obezbedi potrebnu proizvodnju, vršila naseljavanje napuštenih prostora novim etničkim elementima. Turci u prvoj polovini XV veka naseljavaju Ismailćane ili Agarene kako ih neki izvori nazivaju i Cigane koje u dubrovačkoj literaturi nazivaju Jeđupcima. Pored toga, treba istaći i uporedne arbanaške struje useljavanja. One su se odvijale u širokom pojasu od Kosova preko Kačanika pa sve do Biničke Morave i Pčinje. Ova naseljavanja su učinila da se u Makedoniji srpsko stanovništvo na severu razdvoji od onoga na jugu. Useljavanja su podspešena i činjenicom da su Arbanasi dobrim delom prelazili u islamsku veru, kao i da su se zadržale jake rodovske organizacije i orijentacija uglavnom na stočarsku proizvodnju. Takođe, useljavanje je obezbeđivala i mogućnost da doseljenici dobiju već raskršene zemlje (tzv. zemlje već urađene).

Pod takvim okolnostima su stvoreni veoma nepovoljni uslovi za zemljoradnju koja se zbog nedostatka radne snage odlikovala neustaljenošću. Osim toga, česta pomeranja uglavnom zemljoradničkog stanovništva i njihovo nejednako agrarno iskustvo je nanosilo ogromne

žbunje i šume, da je zemlja u okolini Smedereva pusta, neobrađena i divlje zarasla, da je predeo u okolini Jagodine pust, zabataljen i zarastao sitnogoricom sa zaparloženim vinogradima, da je predeo oko Niša izgleda bio nekada plodan jer ima mesta gde se još mogu poznati njive i vinogradi rđavo obrađeni, itd. Slično pišu još Jakov Becek (1564), Antun Pigafeta (1567), Andreja Badoar (1573), Gerlah (1573-1578), Venem (1616), Kijaromani (1659), ledi Montegju (1717), i dr.

¹⁹⁴ Sreten Vukosavljević navodi: "Pođu, naprimer, da se negde nasele dva brata Purića sa dve zadruge. Oterali ih sa starevine, iz kamene gore, kolašinski Turci. Oba sa sinovima, unucima, svom čeljadi. Kad dođu na planinu Zlatar u Starom Vlahu, razgledaju zemlje pod planinom i dopadnu im se. Jedan se uputi na jednu stranu i naseli se na zemljište pusto, gde je sada selo Radijevići; drugi na drugu stranu, na zemljište pusto, gde je sada selo Drmanovići. Jedan drugome su bili najbliži susedi, a bili su daleko više od sahat hoda jedan od drugoga. Ali su zemlje uzeli samo onoliko koliko im je trebalo."

štete i praktično unazadilo zemljoradnju razvijenog srednjovekovnog perioda kakva je ona prethodno bila.

Kao značajan ograničavajući faktor razvoja agrokulture se može navesti i zastoj u razvoju gradova. Nakon zaista njihovog značajnog razvojnog perioda i na ovom segmentu nastupaju dosta nepovoljni uslovi. Nastupa njihova stagnacija pa čak i razaranje. Gradsko stanovništvo i domaći trgovci se zajedno sa kapitalom sele u gradove susednih zemalja a strani trgovci se uglavnom vraćaju u svoje zemlje gde nastavljaju sa delatnošću. Na njihovo mesto dolazi pretežno maloazijsko stanovništvo. Razvijaju se samo oni gradovi koji su imali ulogu jačanja turske ekonomske i političke moći, odnosno oni gradovi koji su predstavljali jake bastione turske vlasti. U tom smislu, Turci su posebno vodili računa o njihovom dizajniranju i to tako da su oni i po izgledu i po načinu organizovanja, bivali tipični orijentalni gradovi¹⁹⁵. Implikacije su bile očite. Dolazilo je do podvajanja na relaciji grad selo, jer su seljaci kao po prirodi konzervativan segment društvenog bića uokviren naturalnom privredom, manje kontaktirali sa gradom. Međutim, ovaj proces ne traje permanentno. Ispoljena tendencija zaostajanja gradova se jednim delom menja nakon stabilizovanja turskog carstva i ponovnog jačanja centralne vlasti. No, ubrzo zatim ponovo počinju potresi tako da se stanje ponekad još drastičnije pogoršavalo. Ovakvu sudbinu doživljava i najvitalnija gradska privredna grana, trgovina. Ona ne uspeva da pruži dovoljno snažan razvojni impuls za razvoj agrokulture.

Krajem XVII i početkom XVIII veka se situacija posebno pogoršala. Centralna turska vlast slabi a pri tom, Austrijanci osvajaju najveći deo severne Srbije koji naseljavaju germanskim stanovništvom kome su nuđene primamljive povlastice, uključujući i besplatno zemljište. Kolonisti su po pravilu dobijali 24 jutra oranice, 6 jutara livada, pašnjake za stoku, jedan vinograd, mogućnost besplatne seče drveta za ogrev i građu, a bili su oslobođeni poreskih obaveza nekoliko godina, i sl. (Pavlović, 2004). To se samo jednim delom povoljno odrazilo na razvoj agrokulture, međutim, austrijski ratovi (1688 - 1699 i 1716 -1718) su ostavili ponovo pravu pustoš

¹⁹⁵ Prema beleškama Evlije Čelebije, Beograd je u XVII veku imao 210 džamija i 7 medžida (male džamije bez minareta), Novi Pazar, 23, itd.

u Srbiji tako da su pozitivne tendencije imale ograničeni efekat. Otuda se može reći da je lokalno stanovništvo permanentno bilo pod značajnim pritiskom.

Može se zaključiti da se stanje agrokulture za ukupno vreme turske vladavine menjalo više puta, ukazujući povremeno na tendencije opadanja, stagnacije ali i rasta. Ukoliko bi se u tom smislu želela uspostaviti periodizacija, srpska agrokultura bi se u vreme despotovine kao i odmah nakon prodora Turaka (XV vek i sam početak XVI veka) mogla okarakterisati kao privredna oblast sa tendencijom naglog opadanja. U sledećem periodu, nakon uspostavljanja čvršće osmanske vlasti, za kratko vreme (oko sredine XVI veka) dolazi do promene ispoljenih tendencija i izvesnog prosperiteta u razvoju agrokulture, pre svega zemljoradnje. Međutim, već u drugoj polovini XVI veka i u prvim decenijama XVII veka dolazi do promena koje agrokulturu dovode do najgoreg stanja. Tek nakon ovog perioda, pod uticajem razvoja gradske privrede, sredinom XVII veka počinje postepeni uspon agrokulture. Ali već u drugoj polovini XVII veka u ratovima Turaka sa Austrijom, došlo je do ponovnog ispoljavanja negativnih tendencija. Konačno, nakon ovoga nastaje period stagnacije agrokulture sve do kraja XVIII veka. Međutim, i ovede treba napraviti izvesno podvajanje. Za razliku od zemljoradnje, stočarstvo koje posmatrano prema tehnologiji koja se u to vreme primenjivala u stčarenju, svo vreme predstavljalo manje osetljivu granu od zemljoradnje. Ono je bilo vezano za planinsko pašnjački ekstenzivni (nomadski) način stočarenja na teritorijama koje su bile manje dostupne Turcima. Stoga je zastoj ove grane bio ograničen.

U narednom periodu, posle XVIII veka kada nastupa period izraženog čitlučenja, počinju sve češća pojedinačna proganjanja i sve veće neovlašćeno oporezivanje raje (hrišćanske i muslimanske), tako da ponovo nastupa nestabilni period.

AGRARNO UREĐENJE

Turski feudalni sistem i organizacija države je sa pozicija agrokulture u osvojenim teritorijama kao što je bila i Srbija, imao veliki

značaj. Zemlja se smatrala božijom i njom je u ime Muhameda upravljao njegov predstavnik na zemlji - sultan¹⁹⁶. No, kako su Turci od samog početka shvatili da za njih nesrazmerno veći značaj ima zapadni deo carstva, oni su u odnosu na ovo načelo pravili izuzetke i na taj način stvorili uslove za formiranje odgovarajuće društveno-ekonomske strukture. Ona je, prema nekim piscima (S. Novaković, T. Radivojević) zadržavala stare agrarne odnose, dok su prema drugima (M. Ninčić) Turci formirali svoju agrarnu strukturu. Ne opredeljujući se za jednu ili drugu opciju, mora se priznati da je feudalni karakter društveno-ekonomskog sistema i u jednom i u drugom slučaju upućivao na neke sličnosti. Otuda sličnost između starog i novog sistema¹⁹⁷.

Osnovna i možda najznačajnija razlika srpskog srednjovekovnog i turskog feudalizma na tlu Srbije je bila u shvatanju zemljišne svojine. Već je navedeno da je u srpskoj srednjovekovnoj državi bila priznata privatna svojina kao osnovni oblik pravnih ali istovremeno i agrarnih odnosa, dok je kod Turaka prihvaćeno versko tumačenje.

Postoji razlika i između vlasteoskih prava na proniji i spahiluku. Tako je pronijar raspolagao i nenaseljenim zemljištem, dok spahija nije mogao imati takvo zemljište. Dalje, vlastela baštinici su postojali ranije od pronijara, dok su spahije postojale pre čitluk sahibija, tako da se ovde ne može striktno povući paralela.

Na kraju, seljaci su u srednjovekovnoj Srbiji bili jače vezani za zemlju dok su u turskom sistemu to bili manje i mogli su lakše napuštati spahiluke. Kazne za napuštanje spahiluka su bile mnogo blaže a u

¹⁹⁶ Prema navodima Halila Inaldžika, krajem XV veka, pisac Dursun-beg, mišljenja je da sultan ima potpunu ličnu inicijativu u proglašavanju zakona, međutim, postoje i druga mišljenja. Islamski pravnik Ibn Haldun smatra da je izlišan kanun, koji se svodi na sultanove dekrete, obzirom da šerijet može rešiti sva pitanja. Kanuna je, međutim, ipak bilo. Oni su se uglavnom svodili na fermane - ukaze koje je novi sultan uvek nanovo morao da potvrdi.

¹⁹⁷ Georgije Ostrogorski i sam u svome delu o Proniji (Prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama, Beograd, 1951. godine), ističe da istorija vizantijske i južnoslovenske pronije ima svoj nastavak u istoriji turskih Timara. Ovu tvrdnju zasniva na jednakosti uslova za timarnike i vizantijske i južnoslovenske pronijare.

određenom istorijskom trenutku oni su mogli sasvim legalno napustiti zemljište plativši naknadu koja se zvala čift-bozadži-aspra.

Sledstveno ovome, mogla bi se u odnosu na bogatstvo oblika i način iskorišćavanja zemljišta (zemljišnih poseda) napraviti odgovarajuća šema, slika 2.

Slika 2: Oblici iskorišćavanja zemljišta za vreme Turaka

KORAN - zemlja je božje vlasništvo (muslimansko shvatanje svojine)						
					SULTAN - KALIF - predstavnik boga na zemlji	
zemljište u <i>privatnom</i> vlasništvu			zakupci	vakufi	državno vlasništvo	
mulk, miljak, milć	baštine u osvojenim područjima	haracije				
erazi mirija, mirija, miri						
mukade		malićane	hasovi	spahiluci		
					timar	zijamet

Izvor: autor

Kao što je napomenuto, osnovu turskog agrarnog uređenja je sačinjavao već pomenuti timarski sistem. Ali, postojalo je i zemljište u vlasništvu pojedinca. Vlasnik ovakve zemlje imao je pravo potpunog raspolaganja nad njom (mogao je prodati, zaveštati, pokloniti, dati u miraz, opteretiti, podizati zgrade, itd.). Ovakvih zemalja je najviše bilo na samom početku širenja islama u novoosvojenim oblastima kada se pominju pod imenom baština. No, treba istaći da je ovakvih poseda bilo srazmerno malo. Tako je u celoj Rumeliji u čijem se sastavu nalazila i Srbija (sedište u Sofiji), bilo svega 1.294 porodica sa baštinama (polovina XVIII veka). Tu se mogu pribrojiti i hrišćani (često u vazalnom odnosu). Naime, zemlje koje su prilikom osvajanja ostavljene u posedu hrišćana baštinika, nazivale su se haracije.

Treba reći nešto i o seljačkim - rajinskim posedima. Seljaci su u turskom sistemu dobili "praktično veća posedovna prava" i od države a pogotovo od spahija. Seljak, iako nije bio formalno pravni vlasnik zemlje već faktički (ostavljao u nasledstvo, prodavao, podizao privredne i stambene objekte¹⁹⁸). Samo zemlju koju je iskrčio (mevat), seljak je dobijao u svojinu (mulk) pa su tu zemlju mogla nasledivati i ženska deca. To nije bio slučaj sa ostalom njegovom zemljom. Dešavalo se da seljaci iskrče i deo zemlje na spahiluku. Tu zemlju seljak nije dobijao u vlasništvo, već mu je ona davana bez poreskih opterećenja na period od tri godine, nakon čega ju je preuzimao spahija. Starešina porodice je po pravilu dobijao posed dovoljan da ishrani porodicu. Taj posed se nije mogao deliti a seljak koji je držao čift (baštinu), plaćao je spahiji tzv. čift resm-i u iznosu od 22 aspre.

Pored seljačkog poseda, postojale su i zemljišne zajednice. To su bili uglavnom pašnjaci i šume opština, sela ili delova sela. Na njima su seljaci napasali stoku i sekli drvo za građu i ogrev. Osim toga, bilo je i druge zajedničke imovine kao što su npr. vodenice.

Ovakav sistem je u znatnoj meri uticao i na načine kao i tehnologiju proizvodnje, kao i na tehnička rešenja i konstrukcije alata, zatim izbor sorti i svega onoga što je sačinjavalo celinu agrokulture.

TEHNOLOGIJA I AGROKULTURNA PROIZVODNJA

Brojni izvori idu u prilog činjenice da je tehnologija agrokulturne proizvodnje sve vreme bila bitna za ljudsku egzistenciju i napredak. Uprkos neverovatne sporosti tehnološkog napretka u ranijim razdobljima čovekova razvoja, na to upućuje početak perioda u kome nastaje postepeno ubrzavanje razvoja tehnologije a koji se poklapa sa periodom turskog zaposedanja prostora na kome je pre toga egzistirala srpska srednjovekovna država.

U Srbiji za vreme turske vladavine se povremeno javljaju povoljne prilike za primenu novih dostignuća u agrokulturi, i to najmanje iz dva razloga. *Prvi* se vezuje za činjenicu da je Turcima kao ratnicima bila strana

¹⁹⁸ Miloš Obrenović II, str. 340.

zemljoradnja kao zanimanje. Međutim, u vezi sa tim, mora se napomenuti da islam ipak predstavlja veoma složen i jedinstveni splet raznovrsnih aspekata, i da ga je zato veoma teško svrstati pod jedan imenitelj koji bi bio u stanju da sažeto izrazi sva njegova ispoljavanja i unutrašnje mogućnosti. Kako navodi *Goitein*, on predstavlja oblik arapske samokonstitucije, monističku religiju i relativno novu političku zajednicu sa osobenostima jedinstvene civilizacije koja je brzo prerasla u jednu imperijalnu državu. Međutim, kako dalje navodi *Ibn Haldun* u svome *Uvodu svetskoj istoriji* (1377), religiozna propaganda ne može imati trajnog uspeha ako se ne oslanja na političku vlast i vojna sredstva. Kao posledica, dešava se da na osvojenim prostorima njihovo nerazumevanje i nesposobnost za zemljoradnju postaju uzrok znatne ekonomske slobode i samostalnosti srpskih težaka - raje. S druge strane, državni a i lični interes spahija je bio da se što više zemlje obrađuje, pa su nastojali da se zemljoradnja što manje ometa.

Niži predeli su zbog stalnih ratovanja bili značajno ispražnjeni, pa je snagu težaka - raje trebalo zameniti osobitim - produktivnijim biljem. Stoga treba navesti značaj implementacije novih biljnih kultura o kojima je već bilo reči. Uvođenje kukuruza, paprike, krompira, pasulja i duvana je omogućilo postepeni uspon agrokulturne proizvodnje.

Pored upotpunjavanja bogatstva gajenih kultura i novih agrotehničkih postupaka, tehnološki razvoj je omogućio specijalizaciju stanovništva koja je uticala na to da se deo stanovništva čak trajno usmerava van seljačkog načina življenja na privređivanje u drugim privrednim granama. To važi za kasniji period bliže kraju XVI veka. Slično je i sa primenom savremenijih oruđa za rad. Plodne ravnice su bile prilično ispražnjene obzirom da su tuda prolazili putevi puni nasilnih turskih vojnika koji su se kretali u grupama i grupicama i iskorišćavali i pljačkali okolna sela. U tome su bili pravi majstori pa se iz tog vremena pamti izreka: "Teško selu kuda vojska prođe ...". Generalno, postojalo je dosta loše iskustvo sa turskim feudalnim gospodarima. Kao posledica, u pripremi zemljišta se koriste tradicionalni sistemi obrade i događa se da ratarstvo stagnira. To je svakako značajan element za zaključivanje o

razvoju agrokulture u zreloom dobu srednjeg veka na teritoriji naseljenoj srpskim stanovništvom.

Kada je u pitanju stočarstvo, u planini se za vreme letnjeg izdiga grade katuništa kao centri stočarenja sa zgradama u kojima su se obavljali poslovi u vezi sa mlekom (proizvodnja sira) i vunom. U tom smislu je važio sistem tzv. planine kakav se negovao i u vreme srednjovekovne nemanjićke države.

Na prostorima Srbije je značajna pažnja bila posvećivana granama koje su i pre toga bile napredne (voćarstvo, vinogradarstvo, stočarstvo, pčelarstvo, svilarstvo, ribarstvo i neke sakupljačke grane). One su i dalje bile unapređivane a beleži se i napredak u razvoju tehnika obrade, prerade i čuvanja primarnih proizvoda. Pri tom je dosta teško utvrditi da li su pojedine tehnike kao i sorte doneli Turci ili ne, obzirom da nema pouzdanih zapisa. Pojedini autori koji su se bavili ovom problematikom nisu saglasni oko svojih tvrdnji. Tek, sasvim je sigurno da su mnogi srpski krajevi u tursko doba bili hvaljeni po dobrim agrokulturnim proizvodima.

K. N. Kostić pored već navedenog, kao voćarske pominje krajeve Nove Srbije s leve strane Vardara, Skoplje (jabuke, dunje, tzv. bardak-šljive i kajsije, prema zapisu Evlije Čelebije), Kratovo, Štip, Ovče Polje, Maleševo i Kočansku kotlinu (crne šljive, kruške, trešnje, jabuke, orasi, kesten). Slično je i sa Makedonijom koju nazivaju pitoma, kao i predelima Stare Srbije (Kosovo, Metohija, Sandžak i Polog). Pominju se i Kuršumlija, Bela Palanka, Grdelička Klisura, Vlasina, Poljanica iznad Vranja, Šumadija i zapadna Srbija, pa i Beograd. Evlija Čelebija beleži da je u Novom Pazaru bilo čak 48 vrsta jabuka. Autor Gerlah (1573) pominje Pirot i njegove lepe vrtove, i tako dalje.

Kao značajni voćarski rezervati navode se i prečanski krajevi kao što su Srem i Slavonija. O ovim krajevima u to vreme piše Evlija Čelebija, hvaleći karlovačku šljivu i šljivu iz Dalja kao bolje i ukusnije od požeških pa se kao takve pakuju u burad i prodaju. Tu su i bele trešnje iz nemačkih varoši (Morović), itd. Jednom rečju, praktično da nema kraja u Srba u kome se ne gaji voće i koji nije poznat po određenoj voćnoj vrsti.

Voćem se bave i Turci koji ga neguju i kaleme. U vreme njihove vlasti se smatra da je voćarstvo bilo razvijenije nego prethodno a o

njihovom interesovanju za ovu granu svedoči veliki broj odomaćenih turskih naziva za voće. Tako npr. poznate su bile jabuke avajlija, barzilovka (nakisela jabuka), šerbetlija, senabija (momic), zatim, šljive bardaklija i džanarika (džan=duša, erik=šljiva), kruške indžirica, jeribasma i ćepeklija, trešnja karašlama, kajsija kumrija teška oko 40 drama, breskve šeftelije teške i do 100 drama, itd. U njihovo vreme se sušilo voće a bili su pravi majstori u njegovom konzerviranju. Beleži se da je bilo i pečenja rakije. Dragiša Lapčević beleži da se ona nije pekla u vreme Nemanjića već da je došla sa Turcima ("čak joj je i ime tursko, raki-ja")¹⁹⁹.

Rakija se u početku peče od vinske komine a tek kasnije od voća, pre svega šljiva. No, treba navesti da se rakija pekla još i od mušmula, jabuka, krušaka, oskoruša, mukinja, brekinja, kupina, gloginja, drenjina, višanja, trešanja, kajsija, bresaka, dudinja, borovnice, dunje, i dr. Poznato je bilo da se rakija peče i od kukuruza ili od drugog žita (Vuk Stefanović Karadžić beleži naziv "komidara"), odnosno od uskislog kukuruznog ili hleba kakvog drugog žita koji se iseče na kocke i potopi u vodu. Takva rakija je bila poznata i pod imenom hljebara ili ljebara a ako je od kukuruznog brašna zvala se lebnjača (okolina Boljevca). Na kraju, treba dodati da je tehnologija proizvodnje dozvoljavala dodavanje posebnih mirisa (amberlija ili amberija zaslađena i zamirisana biljkom *Amomum singiber*; anasonlija - *Pumpinella anisum*-om; klekovača - klekom, itd.). Mirisi su se dodavali i pre pečenja, u džibru (npr. u džibru trešnje - lipov cvet), itd. Poznate su bile meke, ljute i rakije prepečenice.

Vinogradarstvo je takođe značajna grana kojom su se bavili i Srbi i Turci. Srbi su je nasledili od Rimljana koji su ga upražnjavali još u vreme cara Proba (276 - 283)²⁰⁰ a Turci se njime bave sve vreme svoje vladavine

¹⁹⁹ Interesantno je navesti da su Srbi prihvatili naziv rakija a da su je Mađari zvali srpskim imenom (D. Lapčević), palinka. Na osnovu naziva se pretpostavlja da im je tehnologija pečenja došla iz južnih-srpskih krajeva. Takođe, reči poznate u srpskoj terminologiji, lampek, lambik, arapskog su porekla od Alambik. S. Novaković ističe činjenicu da su Turci raširili proizvodnju alkoholnih pića putem destilacija (podv. K.N. Kostić) iako je ova tehnologija mogla biti prenesena i ranije obzirom da je kod Arapa bila poznata još u IX veku.

²⁰⁰ K.. N. Kostić (1921) *Grada za istoriju poljoprivrede kod nas*, štamparija sv. Sava, Beograd, str. 20. Slično tvrdi i K. Jireček u svojoj Istoriji Srba I, str. 142.

uprkos verskoj zabrani koja je postojala u glavi V, stihu 92. Korana, gde piše: "O verni! vino ...gnusoba je đavolom izmišljena; uzdržavajte se ... i vi ćete biti srećni". O njihovoj vinogradarskoj i vinarskoj usmerenosti svedoče i neki nazivi npr. za vinovu lozu kojom se po običaju ukrašavala kuća "osmanluci", "čardaklije", ili nazivi nekih vrsta grožđa, plavdina, čauš, parmak.

Vinogradarstvom se bave u okolini Beograda, Smedereva, Negotina, Knjaževca, Niša, Pirota, Prokuplja, Kraljeva, Kruševca, Prizrena, Skoplja, Velesa, Bitolja, Kratova, Tikveša, itd. Od vinograda je značajne koristi ostvarivala i država (sultan) i spahija, obzirom da je vinograd bio predmet oporezivanja. Spahijama se davao desetak od vinograda a državi "đumruk na vino" (vinarika ili danak od vinograda).

Značajna grana agrokulture je bilo i stočarstvo, odnosno uzgoj raznih stočnih vrsta. Pre svega se gajila sitna stoka (svinje, ovce i koze) a zatim i goveda, konji. Ljudi su se bavili i proizvodnjom različitih stočarskih proizvoda.

Prma zapisima Vuka Karadžića, opšti naziv za stoku u našem narodu je bio živo, marva, mal, žitak a posebno za sitnu stoku koja je bila najzastupljenija (sitno blago, bravi, imanje - u Bačkoj).²⁰¹

Posmatrano relativno, u Srbiji je u odnosu na druge zemlje bilo veoma razvijeno svinjarstvo ²⁰². Za svinju se koristio termin mangulica (Vuk Karadžić, Srpski rečnik) na šta po nekim autorima (I. Horak) upućuje njeno davno poreklo (mongolica - Mongolija) pre doseljavanja Slovena na balkansko poluostrvo, sa upadima mongolskih naroda.

U tursko vreme je svinjarstvo bilo locirano severnije obzirom da Turci iz verskih razloga nisu konzumirali svinjsko meso niti gajili svinje. Ali je sultan i ovu granu oporezivao ("dve aspre po bravu i još jedna kada se svinja zakolje"²⁰³). Svinjsko meso se više trošilo po selima nego u gradovima. Zbog Turaka se ono po gradovima tajno prodavalo. U Pirotu

²⁰¹ Vuk Stefanović Karadžić, Srpski rečnik.

²⁰² Videti šire kod D. Lapčević (1922) *Naša stara poljska privreda*, št. Sv Sava, Beograd.

²⁰³ K. .N. Kostić (1921) *Istorijski razvitak poljoprivrede kod nas*, št. Sv Sava, Beograd.

npr. "svinjsko meso se krčmilo posle službe pred crkvom i raznosilo u maramama ispod džubeta" (deo odeće)²⁰⁴.

Dobar broj autora ocenjuje da su se najviše gajile ovce. Ovčje meso i jagnjetina su predstavljali glavnu hranu. Posebno se cenilo jagnje ili jare (sugare). Osim toga, ovčja vuna i krzno je korišćeno za izradu odevnih predmeta pri čemu je posebno poznat bio ćurčijski zanat. Najcenjenije su bile bele ovce i kod Srba i kod Turaka. Vlasi su uglavnom gajili crne ovce pa su ih često nazivali Crnovuncima. U pirotskom kraju su bile cenjene bele ovce koje na čeonom delu imaju crne tačke ili pruge (tzv. v'klo jagnje). Autor Rovinski je zapisao da su u Crnoj Gori cenjene sitne ovce zbog slatkog mesa a krupne zbog kvalitetnije vune. No i sam ističe da su se najviše cenile tzv. *rudice* sa mekom i kovrdžavom vunom²⁰⁵. U Crnoj Gori su takođe cenjene još vasojevičke ovce tzv. *bace* i bele podgoričke ovce. U pirotskom kraju rudicama se nazivaju ovce crvenkste boje runa a najviše su se cenile ovce iz Visoka tzv. visočke. Čuvene su još bile krivovirske ovce²⁰⁶ (Kanic) a Jovan Cvijić ističe peštarsku ovcu iz novopazarskog sandžaka kao ovcu razvijenih rogova i fine meke vune. Na jugu su čuvene ovčepoljske ovce.

Pored ovčarstva i svinjarstva značajno je bilo i kozarstvo i to kako se navodi, više u južnim nego u severnim krajevima. Posebno je bio poznat knjaževački kraj po kozarstvu odakle su se u Tursku izvozili jarci ali su se kozarstvom, slično ovčarstvu, bavili i u ostalim krajevima.

Govedarstvo je bilo razvijeno iako većina Turaka uglavnom nije konzumirala ni goveđe ni teleće meso. Ova vrsta mesa je bila osnova ishrane samo bogatijih varoških slojeva, pri čemu se telad nisu klala u Srbiji već se teleće meso nabavljalo iz drugih krajeva. Na primer, kada se tiče Beograda, ono se nabavljalo u Zemunu. Goveda su se gajila u Srbiji i Bosni i pretežno izvozila na prodaju u dalmatinske gradove. Čuvena su bila kolubarska goveda a pominju se i sremski, mačvanski i bački volovi,

²⁰⁴ isto.

²⁰⁵ podv. K.. N. Kostić.

²⁰⁶ Neki autori ističu da je značajnu ulogu u formiranju krivovirske ovce imao Pazvan Oglu (Pazvandžija kako su ga zvali) meliorišući domaću sa svilorunom ovcom koju je dovodio iz Azije.

lepe mačvanske krave i velike tamnavske sivulje. Goveda su bila gajena pretežno za potrebe zemljoradnje pa je njihova rasprostranjenost zavisila i od opšteg stanja zemljoradnje. U južnim krajevima su se koristili bivoli (u Šumadiji se nisu gajili). Oni su korišćeni više za vuču nego za oranje. Otuda je njihova uloga bila značajna u drumskom saobraćaju u vezi koga se pominju Turci rabadžije. Meso bivola se smatralo nečisto i nije se koristilo za ishranu ali se zato koristilo mleko bivolice.

Veoma značajna stočarska grana je bilo konjarstvo. Konji su bili osnova vojne snage (konjica, sipahi) a veoma značajna primena konja se beleži i u karavanskom i poštanskom saobraćaju kao i nomadskom i polunomadskom životu stočara. U zavisnosti od namene korišćenja, poznati su bili srednji i sitni konji (izdržljivi i žilavi), zatim, kiridžijski konji a gajeni su bili i konji plemenitih pasmina i veoma lepi. Kada se želeo napraviti poseban poklon, darivao se konj sa skupocenom opremom. Zbog toga su konji imali poseban tretman a za vreme Turaka u srpskim zemljama su odomaćeni i tzv. vatreni arapski konji. Pojedini feudarci a i sam sultan su imali čitave ergele od po 500 - 1.000 pa i više konja i uz to još nekoliko hiljada kamila i mazgi. Turci su se trudili da i u narodu odomaće bolje rase. Poznat je bio rad Pazvan Oglua u krajevima oko Crne Reke - timočki kraj. Narod je dobre konje pominjao u narodnim pesmama kao krupne i visoke, tanke i vitke bedevije, brze kao vile i naučene na megdan (*ždrali konji ognjeviti, ati arapski, bijesni, krilati, konji vitezovi, alati, đogati, vrani, vranci, kićeni, crveni dorati, dorati, mrkovi, čilaši, kulaši*, itd.). Svakako najpoznatiji konj je prema pesmama bio konj kraljevića Marka, Šarac²⁰⁷.

Kao veoma značajni i cenjeni, konji su bili predmet kupoprodaje. Beleži se da je cena konja bivala 300, 400 pa i 500 dukata što upućuje da su i u tursko vreme odgajivači konja uglavnom bili feudarci, dakle bogatiji slojevi kako Turaka tako kasnije i Srba. U vreme oslobođanja od Turaka i formiranja sopstvene države, poznata je bila državna ergela u Požarevcu koja je preseljena iz Čuprije (1860) kada je imala 111 kobila i 19 pastuva (1856).

²⁰⁷ videti šire Vuk Stefanović Karadžić, *Pesme*, knj. II i *Rečnik*

Srazmerno stočarstvubila je razvijena i proizvodnja stočarskih proizvoda pretežno od mleka kao i sušenog mesa, a neobično razvijeno je bilo i pčelarstvo. Jovan Cvijić beleži da su u Temniću, Drobnjacima i Kućima uljanici (pčelinjaci) brojali 100 do 150 *suda*. Kao značajno mesto u kome se trguje voskom (1559) beleže se Skoplje, Beograd, Novo Selo (Bela Palanka) i Pirot. Evlija Čelebija hvali niški i sremski med a u vreme austrijske vlade 1718 - 1739 godine pčelarstvu je takođe poklanjana značajna pažnja pri čemu se trgovinom meda i voska bave uglavnom austrijski činovnici. K. N. Kostić navodi da je u Srbiji 1721. godine bilo 48.243 košnice - "dakle skoro koliki je i broj stanovnika bio!". Drag. M. Pavlović navodi da već od 1725. godine pčelarstvo opada "jer je kompanija koja je monopol trgovine medom i voskom imala u svojim rukama samovoljnim određivanjem cena medu i vosku ubijala volju seljaka da se ovom granom narodne privrede bave". Kao primer navodi da je beogradski okrug 1721. godine imao 10.257 košnica, 1724. godine 15.811 a 1725. godine 6.303 košnice (K. N. Kostić, isto).

Pčele su se čuvale u vrškama, košnicama opletenim od bele loze spolja omazane balegom, ređe ilovačom. Zatim su pokrivene "kaptorima" od slame i ševara. Mesto gde su pčele držane zvalo se uljanik, čelinjak, pčelinjak, kovanluk a uvećavao se prirodnim rojenjem. Nakon odvajanja određenog broja košnica za sledeću godinu, ostale košnice - medonoše su se odvajale i pčele ubijale (poliju se vodom ili se štapom izmulja saće, ili se košnica nadnese nad zapaljenu slamu). Zgnječeno saće iz koga je med isceden odlaže se u pletenu kesu i kuva u bakraču, zatim ohladi tako da se vosak uhvati na površini. Ostatak se prodavao Turcima voskardžijama koji su dalje izdvajali vosak pomoću stupe zvane tesak, makare, treskalo, mengele (K. N. Kostić).

Kako je vreme odmicalo, šećer je kao jevtiniji proizvod postepeno supstituisao med, vino je istiskivalo medovinu, proizvodnja sveća uz dodatak drugih supstanci smanjivala je potrebu za voskom a rasle su i dažbine na košnice. Broj pčelinjaka je opadao ali i broj košnica u pčelinjaku (sa 100 do 150 čak na 10 do 20 košnica) što je ovu privrednu granu sve više sužavalo.

Pored pčelarstva, značajnu privrednu granu sačinjavalo je i svilarstvo. Za vreme turske vladavine svilena buba je prenošena i u severnije srpske krajeve iako se i tada beleži značajan razvoj ove grane upravo na jugu, pre svega u Makedoniji i oko Soluna. Samo u Đevđeliji se 1863. godine beleži devet velikih svilara nekog vlasnika iz Soluna. U Đevđeliji se beleži i veoma veliki broj dudova a pominju se slične svilare - predionice i u Dojranu.

U Staroj Srbiji ova grana se pominje naročito u prizrenskom i đakovačkom kraju. U ostalim krajevima Srbije ovo je uglavnom grana novijeg datuma (kraj XVIII i početak XIX veka)²⁰⁸ sa izvesnim spoljnotrgovinskim efektima (izvoz oko 7.000 engleskih litara sirove svile po ceni 100 groša za oku, 1837. godine). Međutim, neki autori ističu da se Srbiji dobija malo svile (Đ. Popović).

Na kraju, treba pomenuti još i ribarstvo. Ono se odvija na moru, na rekama i jezerima. O njemu pišu J. Cvijić, A. Jovičević, Rovinski, Bue, i dr. Pominje se da je ono u Makedoniji najviše razvijeno i da se veština ribarenja prenosi sa generacije na generaciju. Piše se i da ribari na određena jezera dolaze u pečalbu noseći sa sobom *kajike i alate* a da mreže prave od upredenog pamučnog ili svilenog konca. U trsci prave lovišta u koja uteruju ribu pomoću ptica. Ali lov se obavljao i na druge načine, košarama i sl. Nadaleko je bio čuven lov na Dojranskom i Skadarskom jezeru kao i reci Bojani koji su predstavljali centre odakle je započinjala trgovina svežom i usoljenom ribom. Najviše je primenjivan lov putem ptica - *kara bulak* (ronac, turski) u lovu ukljeva. Kao dobra lovišta se pominju još Plavsko jezero a u Srbiji reke Morava, Dunav, Drina i druge. Beleži se i veliki broj malih potoka izuzetno bogatih ribom i rakovima. Od ove grane delatnosti i sultan je imao koristi obzirom da su se prihodi od ribolova davali pod zakup - godišnje i do 100.000 groša (Rovinski). Riba je bila značajna i za ishranu u manstirima pa su pravljeni ribnjaci (ribnici) uz same reke a ribom su se hranila i vlastela i kmetovi, naročito u vreme postova, slava i preslava.

²⁰⁸ Bue, *Turquie I*, 486 i *Recueil I*, 14 pominju da je dudinja bilo oko Smedereva (podv. K. N. Kostić).

Baveći se agrokulturom, srpski kmetovi su nakoliko vekova živeli svojim narodnim životom u selima često udaljenim i dosta nepristupačnim i slabo se mešajući sa gradskim stanovništvom. Na taj način je bio dosta usporen prihvatanje novih iskustava i tehnika koje su na zapadu nicali. Ovome treba dodati i to da se Turci uglavnom nisu mnogo mešali u unutrašnju organizaciju sela, života i rada u njima, kao ni u prosvetavanje i obrazovanje naroda. Jedino za šta su bili zainteresovani Turci, to je bio porez kojim su finansirali državu i koji su u pojedinim periodima bazirali na formalnim ali i neformalnim davanjima. Zato su se dosta bavili poslovima razvijanja poreskih tehnika (pre svega na zloupotrebi koja je bila masovna pojava u vreme čitlučenja).

SPECIFIČNOSTI PORESKOG SISTEMA

Kao što je već pomenuto, osnovu za uspostavljanje sistema poreza – tereta u vreme turske vlasti predstavlja svakako timarski sistem sa koga se izdržavao sultan i spahije koji su bili autorizovani da prikupljaju porez za potrebe države, odnosno, sultana. Ovakav sistem je bilo moguće razvijati u državnoj organizaciji kakav je bio sandžački sistem²⁰⁹ tj. tamo gde je turska vlast svojim zakonima i administracijom uhvatila dublje korene.

U vreme jake centralne vlasti, oporezivanje zemljoradnika nije bilo svuda podjednako, međutim nije bilo ni velikih razlika. Najznačajnije poresko opterećenje je predstavljao ušur - desetak - deseti deo letine uključujući i deo od baštenskih proizvoda, od vodenice, od kazana, od krečane, od kotara tj. tora, od vinograda, voćnjaka, žira, meda, i sl.²¹⁰. Međutim, kako je suštinski problem Turskog carstva bio vezan za nedostatak kovanog novca, postojeće okolnosti su uslovljavale da zemljoradnik uvek ne bude u mogućnosti da ovaj namet plati u novcu. Otuda je ovo opterećenje, prvobitno zamišljeno kao novčano, dobilo prirodni karakter.

²⁰⁹ U XV i XVI veku, visoka Porta je upravu nad novoosvojenim teritorijama poveravala sandžak-begovina, nad kojima je kasnije imenovala begler-bega.

²¹⁰ Dr. M. Ninčić, Istorija agrarno-pravnih odnosa srpskih težaka pod Turcima.

Iz ovoga dalje proizilazi tehnički problem prikupljanja naturalnog dela. Obzirom da Porta nije bila u stanju da prikupi naturalni deo poreza, ona je ove izvore svojih prihoda ustupala spahijama. Spahije nisu bile vezane za selo gde se nalazio izvor njihovih prihoda ali su bile zadužene da desetak pretvaraju u novac i tako, posmatrano uslovno i sami postanu poreski obveznici u odnosu na državu. Ovo stanje je nešto izmenjeno do XVIII veka jer su tada skoro sve obaveze već bile plaćane u novcu.

Za lične potrebe, spahije su dobijale jedan deo zemlje (čift-baštinu) i to različite po obimu (pominje se 60 do 150 dunuma što bi od prilike bilo između 6 i 15 ha) a ponekad i vinograd i voćnjak. Dakle, jasno je bilo da spahija nije mogao preuzimati zemlju koju su držali seljaci. Naprotiv, on je od države bio nagrađen ukoliko bi nastanio seljake na napuštenoj zemlji. No uprkos ovoga, dolazilo je do stalnih zloupotreba i samovolja koje su imale negativne posledice po seljake, pre svega hrišćansku raju. Ovo je doduše važilo samo u pojedinim periodima. No, događalo se da turska samovolja dobije drastičnije negativne implikacije po raju – seljake i samim tim, njihov položaj postane veoma težak. Stoga, ocenjujući period koji je prethodio čitlučenju, može se reći da su spahije praktično predstavljale državnog činovnika koji je bio u obavezi da sprovodi odgovarajuće zemljišne zakone.

Seljaci su bili obavezni da spahiji godišnje predaju kolski tovar drva za ogrev, stočne hrane i pola kolskog tovara sena. Osim toga, oni su morali da sve proizvode koji su predstavljali naturalna davanja, donesu u spahijino spremište i prirede prema njegovim zahtevima (npr. da operu pšenicu, i sl.).

U vreme bezakonja – čitlučenja je sve ovo izgledalo mnogo crnje. Spahije su uzimale i više no što je bilo zakonom propisano, pa ušur nije bio desetina već sedmina, šestina, petina, itd. Uzimali su po dva groša npr. od vitla a ne od vodenice, svadbarinu i od momka, uzimali su jedan deo zemlje koji su seljaci morali besplatno da im obrađuju, i sl.

Obim zloupotrebe je dobrim delom zavisio i od načina na koji su spahije organizovale prikupljanje poreza. Svakako najpovoljniji način prikupljanja poreza se smatralo prikupljanje od strane samoga spahije. On je morao da čuva autoritet države a osim toga, nije bilo uobičajeno da

obilazi celo selo već se prilikom dolaska u selo smeštao kod nekog od uglednijih domaćina i kroz razgovor se raspitivao o stanju useva, problemima sela i seljana, itsl.

Sledeći način uključuje posrednike, subaše i sejmene. Oni su za naknadu od desetka na desetak, prvo savesno a zatim i više nego savesno, prikupljali porez kako bi povećali svoje prihode. Ovo posebno dolazi do izražaja u vreme *janičarskog povratka* u beogradski pašaluk. Naime, nakon bezuspešnog pokušaja visoke Porte da savlada zloglasnog Pazvan-Oglua i potpisivanja mira sa njim 1799. godine, beogradski pašaluk je preuzet od strane dahija i podeljen na četiri dela. Kao posledica, zbačeni su sa vlasti kadije i muselimi a umesto njih su u gradovima postavljene kabadahije a po selima subaše sa po nekoliko sejmena. Na ovaj način su ukinute samoupravne povlestice srpskom stanovništvu u beogradskom pašaluku koje su prethodno dobijene hatišerifom (1793)²¹¹. Treba istaći da je predmet zloupotreba pored hrišćanske raje bila i muslimanska raja a neretko i same spahije.

Dalje, bilo je primera ugovaranja dažbina koje su seljani trebali da predaju spahiji otkom. Dogovaralo se i o obimu davanja ali i o srazmeri naturalnog i novčanog dela. U literaturi se navodi primer kaluđera iz manastira Ravanice koji su otkom plaćali spahiji devedeset groša godišnje na ime desetka. Dešavalo se i da spahije svoje pravo na prihode izdaju u zakup ("kesim" ili "iltizam"). Često se dešavalo da zakupci zloupotrebljavaju svoje pravo. Zbog toga je naprimer knez Miloš 13. marta 1820. godine zabranio Srbima da zakupljuju spahijske prihode, kako navodi "jerbo ovi potom gore s ljudima nego Turci postupaju"²¹².

Ovaj celokupni period se u istoriji vezuje za vreme od koga počinje da slabi centralna vlast, odnosno za vreme nakon smrti Sulejmana II Veličanstvenog (1566). Od ovog vremena su spahiluci ustupani i ljudima bez ikakvih zasluga a nije bilo retko da su važniji položaji ili položaji sa

²¹¹ Nakon smrti Josifa II (1790), Austrija je sklopila primirje sa Turskom 1791. godine u Svištovu. Prema ovom miru dogovoreno je opšte pomilovanje za Srbe i zabranjeno janičarima da se vrate u beogradski pašaluk. No, to je bila slaba uteha jer je ovako nešto bilo dosta teško sprovesti, pa je porastao stepen samovolje i raznoraznih zuluma.

²¹² Dr M. Gavrilović, Miloš Obrenović, II tom, str. 370-371.

mogućnošću ostvarenja dobrog prihoda bili predmet kupoprodajnih odnosa. Ovo je od nekog doba važno i za pripadnike srpskog naroda. Ovakvi gospodari su se zvali čitluk sahibije, seljaci čivčije a posed čift, čitluk ili begluk. Dešavalo se da samovolja čitluk sahibija bude tolika da su pored hrišćanske raje proganjali i muslimansku raju pa i spahije. Osim toga, čitluk sahibije su se naseljavale po selima gde su pored povećanih obaveza uvodili i obavezna kulučenja često na zgon. To beleži i narodna pesma rečima: "jedna raju, a dva gospodara..."

Na kraju treba istaći da su pored spahijskih osnovni javni porezi bili harač, porezi veziru i porez za nahijsku administraciju. Harač su plaćali svi muškarci u starosnom dobu od sedam do 80 godina, izuzev telesno i umno nesposobnih. Po svojoj suštini, ovaj porez je pripadao sultanu kao naknada za to što nevernici - hrišćani gaze carsku zemlju i što se on stara za sigurnost svoje raje. Suma je bivala unapred utvrđena a na taj iznos je dodavan i manji iznos za haračlije.

Osnov za plaćanje poreza veziru i poreza za nahijsku administraciju bila je veličina poseda, odnosno imovno stanje.

Institucija radne rente, odnosno kulučenje (veziru, kadiji, i sl.) je bila zastupljena uglavnom prilikom izgradnje utvrđenja, mostova, obezbeđenja gradnje i ogreva, itd. U stabilno vreme ovaj oblik opterećivanja je uglavnom izbegavan, međutim zloupotreba je bilo stalno.

Svakako najteži teret hrišćanske raje bio je danak u krvi. Turci su na ovaj način prikupljajući naprednu mušku decu pokušavali da osveže svoju naciju i obezbede vojsku.

Kao što se može videti, spahijski tereti ne predstavljaju jedine dažbine za srpskog seljaka, međutim, upravo ovi tereti ostvaruju značajne efekte u odnosu na agrarnoekonomski potencijal seljaka - raje. Iako srpski seljak više nije toliko vezan za posed kao što je to bio slučaj u srpskoj srednjovekovnoj državi, njegov položaj je bio itekako nepovoljan obzirom da su postojeći tereti predstavljali najvažniji oblik feudalne eksploatacije kojoj su od strane osmanske države bili podvrgnuti. Ova eksploatacija

dostiže kulminaciju za vreme vladavine Dahija²¹³, odnosno od vremena povratka janičara u Šumadiju početkom XIX veka (1800). Na ovaj način se dotadašnji turski režim bitno menja dosežući najcrnje dane za tzv. sirotinju raju. Nastaje *nova sudija (nova vlast)*. Zemljoradnički život srpskog seljaka u ovako teškim uslovima se menja. Seljaci počinju da se bude i njihova samosvest doživljava vrhunac tako da uskoro snaga pokreta šumadijskog seljaka počinje da bukti (1804 - 1815) ali i daljih 30 - 70 godina. Oni se bore za ostvarenje novih - stabilnijih uslova agrarnog i uopšte društveno-ekonomskog razvoja - nove seljačke srpske države²¹⁴. Ova najdemokratskija tvorevina Evrope na samom početku XIX veka se nije održala, već je dalji period kao i sav seljački život bio ispunjen neprestanom borbom i željom da se ustali i ne ometa na svome iskonskom imanju.

²¹³ Dahije 1800-te godine ubijaju beogradskog vezira Mustafa pašu i preuzimaju vlast u Beogradu i Beogradskom pašaluku deleći ga na tri nahije, i postavljajući svoje ljude (kabadahije i delije - pandure) umesto portinih činovnika i srpskih knezova. Dahija (turski: buntovnik, revolucionar, Grubić St., Zemljoradnik, Beograd, 1928.)

²¹⁴ Avgusta 1805. godine u selu Borku na Savi, sastala se Narodna Skupština prve seljačke države, vodeći je u saglasnosti sa narodnim životom ali nažalost ne za dugo. Bukureštanskim mirom (tačka 8) nakon rusko-turskog rata, Rusija predaje Srbiju Turskoj avgusta 1812. godine da bi Turska septembra 1813. godine u tri pravca umarširala duboko u meso Šumadije.

MODERNA AGROPRIVREDA

Izvor: Wikimedia

PREDKAPITALISTIČKO DOBA

vo vreme je veoma značajno za ljudsku istoriju obzirom da su se želja za redom i moći koji su drugačiji od vojničkog gospodarstva nad slabijima, bar naizgled po prvi put ispoljili sa francuskom buržoaskom revolucijom i sličnim pokretima koji su se postepeno širili Evropom. Francuska revolucija (1789-1799) je predstavljala važan deo istorije Francuske, Evrope i uopšte zapadne civilizacije. Ona je učinila da građansko-demokratska ustavna monarhija zameni apsolutističku monarhiju, kao i da država postane buržoaska. Ovakva dešavanja su, između ostalog bila uslovljena pojavom svojevrstne socio-kulturne revolucije, odnosno, pojavom tzv. novog-starog načina sagledavanja sveta a to su pojava renesanse i humanizma. Pri tom se ovaj pokret ne dešava u jednom trenutku, već se posle ranih početaka u XIV veku, humanističke ideje i ideali iz Italije postepeno šire Evropom tokom XV veka i nadalje. Njihov uticaj postaje sve snažniji i one pokreću ukupno evropsko društvo u sasvim drugačijem pravcu nego što je to prethodno bilo.

Humanizam i renesansa su vrlo brzo zahvatile sve društvene slojeve, čak i crkvene krugove. Naime, Rimokatolička crkva je s obzirom da su pape i Kurija u prethodnim vekovima bili ogrezli u korupciji, u to doba bila u svojevrstnoj krizi. Kriza je uzela takve razmere da su se verski poslovi obavljali sve više radi novca. Zbog toga, počinju da se javljaju ideje o reformisanju crkve. Glavni predstavnik takvog pristupa je bio *Martin Luter*. On je 1517. godine napisao 95 teza koje su ubrzo bile opšte prihvaćene i na osnovu njih je započeo proces

reformisanja crkve. No, takve reforme nisu išle tako lako obzirom da su promene takvoga tipa izazvale pravu buru u Evropi. S jedne strane, nekim kraljevima je to omogućavalo da se proglase čak i vrhovnim crkvenim poglavarima (npr. engleski kralj Henri VIII)²¹⁵, da prisvajaju crkvena imanja ili da ih drastično oporezuju. Posmatrano s druge strane, pojava reformacije je izazivala i značajne vojne sukobe. Dešavalo se da su pojedine zemlje podržavajući katolicizam ili reformatorstvo, pretendovale da zavladaju drugim zemljama iz suprotne verske orijentacije, a sve radi interesa (poznat je primer Španije)²¹⁶.

U periodu koji je prethodio ovim događajima, zatim u toku ovih događanja pa i nakon toga, u nekim zemljama su se javljale i određene protivrečne situacije. Kao primer navodimo Nemačku. Naime, u vreme kasnog srednjeg veka je bilo uobičajeno da zapadnoevropski kraljevi uspevaju da podvrgnu visoko plemstvo svojoj moći. Međutim, to nije bio slučaj sa Nemačkom koja je s obzirom na svoj geografski, politički i istorijski značaj uticala na ukupne odnose u Evropi. Kako je carstvo bilo još uvek neoblikovano, nemački carevi su i pored činjenice da su imali monarški značaj, u praksi posedovali relativno malu moć u odnosu na velikaše. Zbog takvog odnosa, a u želji da reformiše državu, nemački car *Maksimilijan* je pokušao da izvrši novu teritorijalnu organizaciju države. Podelio ju je na 10 okruga. U tim okruzima su državne poslove obavljali lokalni knezovi i gradovi (gradske uprave). Takođe je pokušao da

²¹⁵ Henry VIII (28. jun 1491 – 28. januar 1547.) je bio kralj Engleske od 21. aprila 1509. godine, do svoje smrti. On je bio drugi Tjudorski monarh koji je nastavio vlast svoga oca Henrija VII. Imao je šest žena, ali je bio poznat po tome što je radi poništenja svog prethodnog braka i ženidbe sa Anom Bolejn, za šta nije dobio dozvolu od pape, pristupio reformaciji Engleske crkve, odvajajući je od pape za šta je bio ekskomuniciran. Takođe uveo je i radikalne promene engleskog ustava.

²¹⁶ Katolička Španija je pokušavala da napadne i zavlada protestantskom Engleskom u vreme kraljice Elizabete I (7. septembar 1533 – 24. marta 1603), ćerke Henrija VIII i poznate kao kraljica devica (Virgin Queen). Ona je nasledila svoju polusestru kraljicu Meri poznatu kao krvava Meri (Blady Marry). Vreme njene vladavine se naziva i Doba Elizabete kada se razvijaju tzv. lepe umetnosti (Vilijam Šekspir, Kristofer Marlou) a dolazi i do većeg privrednog napretka Engleske nego što je to prethodno bilo.

formira *Reichstag* – državnu skupštinu, međutim i pored velikog napora da proces okonča, sve je ipak ostalo samo kao dobar pokušaj.

Praktično u isto vreme u Nemačkoj počinje i reformacija crkve. Pored katolika, javljaju se još i baptisti i anabaptisti, što je nadalje još više komplikovalo opštu situaciju. Ona je posebno pogađala siromašne seljake. Običnom narodu je bivalo sve teže pa je u periodu od 1524 - 1525. godine podignut veliki seljački ustanak. Namera je bila da se uspostavi tzv. *stara pravda*, međutim i ovo se završilo samo pokušajem. Ali, to je uslovalo da samo par godina kasnije započne period višedecenijske borbe Cara i "staleža" oko priznavanja protestantizma na državnom nivou (1530-1555). Jedan od monarha koji je u to vreme vladao, *Karlo V* je pokušavao da uspostavi verski mir i toleranciju, ali je i to ostao neuspeli pokušaj. Suprotstavili su mu se njegovi najjači kako unutrašnji tako i spoljašnji neprijatelji – deo protestantskih staleža i kralj Francuske Anri II (1547 - 1559). Oni su sklopili međusobni savez i tzv. "*kneževskom revolucijom*" uspeli da svrgnu *Karla*. No, tu se priča u Nemačkoj ne završava, obzirom da se nešto kasnije (1618 - 1648) odigrava čuveni *tridesetogodišnji rat*. Njega su sprovodili francuski *Kardinal Rišelje* i *Luj XIII*. Ovaj rat se završio tzv. "*Vestfalskim mirom*", odnosno tzv. *mirom među narodima, među državama i među verama* kako su ga zvali. Kao poražena u ratu, Nemačka je ovim aktom izgubila značajne teritorije.

Kao što se može uočiti iz primera Nemačke, reformacija buja i dovodi do velikih pomeranja u Evropi. Poznati su bili protestantski pokreti u Cirihu, Francuskoj i Engleskoj. Sukobi nisu bili samo na relaciji katolicizam - protestantizam već i na relaciji protestantizam - protestantizam, obzirom da se u isto vreme javljaju različiti reformatorski pravci. U osnovi, sve ove borbe i previranja su imale samo jedan cilj, a to je prigrabljivanje vlasti. To posebno važi za reformatorski pravac Kalvinizam koji je njegov idejni vođa po kome je pokret i dobio ime - *Kalvin*, pokrenuo u Ženevi (Švajcarska). Nakon toga se ovaj pokret ubrzano širio Evropom.

Sva naznačena politička dešavanja su bila od nemerljivog značaja za sudbinu naroda i privrede Evrope, pre svega agrokulture pojedinih zemalja koja je još uvek bila dominantna privredna delatnost.

AGROKULTURA FRANCUSKE

Francuska revolucija koja se najčešće obeležava kao događaj koji je feudalnu vlastelu zamenio buržoazijom, odnosno feudalizam sa kapitalizmom, možda najplastičnije pokazuje da se ništa ne događa u jednom trenutku i da za ništa nije zaslužan samo jedan čovek, samo jedna strana. Stoga bi se moglo reći da nema mesta konstataciji koja se kasnije javljala u mnogim istorijskim delima o francuskoj revoluciji, da je noć četvrtog avgusta 1789. godine predstavljala tu čudesnu letnju noć, noć najplemenitijih pobuda, noć u kojoj se ispoljila požrtvovanost visokog plemstva i sveštenstva i u kojoj su nestala feudalna prava i položeni temelji nove Francuske. Umesto toga, moglo bi se slobodno reći da je francuska revolucija predstavljala proces koji je trajao mnogo duže obzirom da su se prethodno nagomilali problemi koji su svoju kulminaciju doživeli u pobunama naroda. Tako je usled neverovatno loših uslova života i rada, došlo do podizanja ustanaka od strane francuskih seljaka koji su želeli da promene svoj zaista bedni položaj. Njihov položaj je bio takav, da su se porodice na kmetskim posedima jedva prehranjivale i u vreme rodnih, a kamoli u slučaju nerodnih godina. Problem kulminira 1788. godine koja je bila jedna od najnerodnijih u XVIII veku i kada su seljaci doživljavali pravu bedu. Prvo su se pobunile *Provansa*, *Burgundija* i *Dofineja* a zatim, *Burgonja*, *Franš Konteu*, *Overnj* i *Alzas*. Uskoro posle toga je buknila gotovo cela Francuska. Dolazilo je do ubistava i pljački pa je morala da reaguje Narodna skupština. Naravno, stvar se pokušavala relativizirati adresirajući je na razne komisije, na potrebu izmene Ustava i propisa ali izmena koje u praksi nisu trebale zaživeti. Međutim, stanje se i dalje pogoršavalo tako da su u sve bezizlazniju situaciju padala kako vlastelinstva tako i crkva sa svojim imanjima. Pri tom, jedan deo radikalnijeg plemstva je predlagao promene dok drugi deo nije hteo na tako nešto da pristane, zahtevajući apsolutno obezbeđenje feudalne svojine. Među ovim, drugim, isticao se poznati fiziokrat *Dipon de Nemur*. Ipak, pritisak seljaka-kmetova je bio takav da je počelo postepeno da se

prihvata stanovište kako je njihove pobune moguće obuzdati samo ako se temeljno izmene agrarni odnosi i ukinu razna davanja kojima su oni bili izloženi (vlasteoski i crkveni desetak, pre svih). No, u tom smislu su odluke Narodne skupštine bile samo načelne jer su dobijale snagu samo ako bi se unele u Ustav, dakle ako bi dobile snagu zakona. To je trebalo da učini kralj, međutim on je pristao samo na objavljivanje takvih odluka ali ne i na promulgaciju po propisanoj proceduri. Zato je feudalni sistem Francuske, polako i u fazama rušen sve do 1793. godine.

Kada su u pitanju povlastice vlastele, one počinju da se ukidaju od 1790. godine. Naime, u želji da i dalje izigraju kmetove, vlastela je otpočela sa primenom raznih klauzula koje su dotadašnjim povlasticama davale samo druga imena. Tako su bez odštete ukinuta samo sledeća prava: pravo prvenstva u kupovini, pravo kupovanja pre početka pijace ili sajma, pravo poništenja kupoprodaje, pravo zabrane seljacima da otuđuju svoju imovinu (prodaja, poklon i/ili zaveštanje), dažbina za vatru i ognjište (na Balkanu se takva dažbina nazivala dimnina), kućarina, psetarina, doprinosi za održavanje utvrđenja, vlasteoske takse za točenje rakije i vina, dažbine za korišćenje vlasteoskih puteva, mostova i tome slično. Pri tom, treba reći da su npr. bile ukinute dažbine za puteve i mostove, ali su mogle biti prodate nekome drugome koji je na taj način kako je isticano, "*pošteno*" sticao pravo da ih i dalje ubira.

Ovo je bio čitav niz dažbina koje su ukinute, međutim, mora se istaći da je seljake - kmetove mnogo više opterećivala dažbina za korišćenje zemljišta, za nasledstvo, desetak za berbu i žetvu, dažbine u novcu i naturalne dažbine u žitu, živini i drugim namirnicama koje nisu bile suspendovane. Kmetovi su ih se mogli osloboditi samo ako plate odgovarajuću naknadu, ali to uglavnom nije bilo moguće pošto su bili veoma siromašni. Pored ovoga, usledili su i zahtevi da se kmetovima vrati zemljište seoske opštine koje su nekada vlastelini prigrabili, ali se i sa tom odlukom spekulisalo. U tom smislu je došlo do određene promene krajem 1789. godine kada je doneta odluka o konfiskaciji crkvenih imanja. Ona su se mogla kupiti (na period i do 12 godina), ali kmetovi za tako nešto uglavnom nisu imali sredstava. Pošto je državi

novac bio potreban odmah, imanja su kupovali većinom bogatiji seljaci, bakalini, trgovci i drugi imućniji slojevi koji su živeli na selu. Od 1793. godine kada su na vlasti bili Jakobinci, započet je proces vraćanja opštinskih zemalja. Tom prilikom se nije vraćala sva zemlja, već su određena zemljišta bila izuzeta (sve opštinske šume; javna mesta, promenade, parkovi i sl.; sve močvare i bare; i sve površine na kojima su se nalazila rudarska preduzeća). Deoba opštinske zemlje je bila fakultativna i odvijala se na opštinskim skupštinama na kojima su pravo odlučivanja imala oba pola starija od 21 godinu. Pravilo je bilo da niko nije mogao učestvovati u deobi u dva sela. No, obaranjem Jakobinske vlasti koja je proces započela, zaustavljeno je i agrarno zakonodavstvo (1796). To je seljacima donelo još više nedaća jer je uvedeno nasledno zakonodavstvo prema kome je bilo ukinuto pravo jednog naslednika i uvedeno pravo nasleđivanja za sve potomke. I naravno, to je dodatno usitnilo seljačke posede, međutim nije ih uništilo do kraja. Oni egzistiraju praktično sve do današnjih dana. Sitna gazdinstva su računata sa posedom od 1 - 10 ha (oko 23%), srednja od 10 - 40 ha (oko 30%) a krupna gazdinstva su bila veličine preko 40 ha (oko 45%). Ostala gazdinstva veličine ispod 1 ha su bila posedi agrarnih radnika, radnika naseljenih u varošicama, sitnih činovnika i slično.

Činjenica da je u Francuskoj sitan posed bio zastupljeniji u većoj meri nego u Nemačkoj i Engleskoj, uticala je i na orijentaciju u agrokulturnoj proizvodnji. Zbog toga je agrokulturna proizvodnja u Francuskoj bila mnogo tradicionalnija i manje spremna da prihvati i unose nove tehnike i tehnologije. Francuski seljak se držao grčevito starih setvenih i radnih metoda, tako da su ostvareni prinosi bili veoma niski. Tako je prinos pšenice u periodu 1881 - 1890. godine iznosio 1,2 t/ha i nije se mnogo menjao gotovo do II Sv. rata kada je iznosio 1,38 t/ha. Istovremeno, prinosi pšenice u Nemačkoj su iznosili 2,36 t/ha, u Belgiji 2,6 t/ha, u Holandiji 2,46 t/ha, a u Švajcarskoj 2,2 t/ha (Kunov, 1959:205). Prema podacima Međunarodnog agrarnog instituta, Francuska je u periodu 1905 - 1914. godine, posmatrano prema prinosu pšenice, bila na desetom mestu; po prinosu raži na petnaestom, a

krompira na četrnaestom mestu. U poređenju sa Nemačkom, u 1912. godini, proizvodnja žita u Francuskoj je bila kao u tabeli 4:

Tabela 4: Proizvodnja žita - tona

Opis	Francuska	Nemačka
Pšenica	9.099.000	4.361.000
Raž	1.238.000	11.598.000
Ječam	1.101.000	3.482.000
Ovas	5.154.000	8.520.000

Izvor: Kunov, 1959.

Francuska je u to vreme imala oko 40 miliona stanovnika i površinu pod ovim žitima od 12,51 miliona hektara, dok je Nemačka imala oko 66 miliona stanovnika i proizvodnju ovih žita na površini od 14,45 miliona hektara.

Slično je bilo sa stočarstvom. Posebno loši prinosi su ostvarivani u proizvodnji mleka gde je Francuska ostvarivala oko 920 kg mleka po kravi, dok se u Švajcarskoj procenjivao prinos mleka po kravi od 2.980 kg, u Danskoj 2.600 kg a u Nemačkoj 1.988 kg. Posmatrano prema raspoloživoj površini, može se oceniti da broj goveda u Francuskoj u 1912. godini nije bio tako mali (14,705.900 goveda, od čega 7,745.750 krava). U isto vreme je u Nemačkoj bilo 20,182.021 goveda i 10,944.283 krava.

Sitni seljaci su jedan deo svog radnog angažovanja, najčešće u proleće i posle žetve ostvarivali na obližnjim imanjima kao najamni radnici. Takođe, interesantno je pomenuti i to da je dosta njih radilo kod svojih kuća proizvodeći jeftine proizvode za potrebe lokalne industrije i trgovine povećavajući kućni budžet. U takvom radu su učestvovali i muškarci i žene (1911. godine njih preko 600.000).

Sitnosopstvenička agrokultura je uticala da se ova delatnost ne razvije kao u drugim zemljama iako je gotovo svo zemljište, čak i ono koje nije najboljeg kvaliteta, bilo privedeno agrokulturi.

Ni francuska industrija nije bila posebno razvijena tokom XVIII i XIX veka. Loši uslovi za rad i niske nadnice su bili razlog zbog kojih su se radnici često bunili. Osim toga, kao veliki proizvođač luksuzne robe (za potrebe dvora, velikodostojnika i velikog broja imućnih plemića koji su dolazili na dvor), Francuska je zbog opšte društvenoekonomske i političke situacije, u jednom trenutku izgubila prednost. To je rezultovalo padom proizvodnje u industrijama luksuzne robe. Kao posledica, došlo je do gašenja mnogih proizvodnji i gubitka posla za veliki broj radnika. Država je da bi ublažila nedaće, osnivala javne radionice. To ju je dosta koštalo, a pri tom nije davalo značajnije rezultate pa su se ove radionice ubrzo posle osnivanja gasile (*Šapelijevov zakon protiv radničkih korporacija iz 1791. godine*). Novi podsticaj je francuska proizvodnja luksuznih roba (ali i ostala industrija) dobila u vreme vladavine Konzulata i Carstva, kao i osvajanjem i prisvajanjem teritorija drugih država. Razvoj nije bio ravnomeran, ali je podstakao rast gradova, industrijske proizvodnje i samim tim povukao i razvoj agrokulture. To je bilo posebno izraženo za vreme tzv. *Drugog Carstva Luja Napoleona* koga su pre svih podržali radnici i sitni seljaci, očekujući da će uspostavljanje Carstva dovesti do oživljavanja privrede. No, u poređenu sa Engleskom i Nemačkom, Francuska je ostala uglavnom zemlja malih i srednjih preduzeća u kojoj je najrazvijenija bila laka industrija - tekstilna industrija i sporedne grane. Tendencija razvoja krupnih preduzeća je počela da se javlja tek pred sam I Sv. rat.

NEMAČKA PRIVREDA I AGROKULTURA NAKON TRIDESETOGODIŠNJEG RATA

Kao što se uostalom dešavalo posle svakog rata, Nemačka država je i nakon tridesetogodišnjeg rata (1618 - 1648) bila ne samo opustošena, već i u značajnoj meri iscepkana. To odmah navodi i na pomisao da u društvenom i privrednom životu nije bilo mnogo reda. Kako nije bilo jake centralne vlasti i pravila, nije bilo ni zaštite od

samovolje pojedinaca. Broj stanovnika je značajno smanjen. Nemačka je od oko 17 miliona ostala gotovo na jednoj četvrtini stanovnika koji su živeli u bedi. Pri tom, dugotrajni rat je učinio da seljaci-kmetovi potpuno otupe i izgube volju za radom. Bavili su se samo poslovima koji su veoma brzo imali izgleda na uspeh. Stoga je došlo doba kada je seljak morao praktično ponovo da nauči da radi i stekne radne navike, verujući u korisnost rada. Položaj seljaka je otežavala i činjenica da nisu raspolagali novcem, potrebnim spravama, kao ni radnom ili uopšte bilo kakvom stokom²¹⁷ i đubrivima da bi zemlju koja je bila potpuno zaparložena, mogli ponovo urediti i pripremiti za proizvodnju.

U takvim uslovima se beležio veoma slab razvoj agrokulture. Đubrena je zemlja uglavnom samo na okućnici ili u njenoj blizini. Proizvodnja stočne hrane nije cvetala obzirom da je bilo veoma malo stoke. Međutim, treba reći da nije u svim krajevima bilo isto. U severnijim krajevima (severni *Hanover*, *Lauenburg*, *Holštajn*, *Meklenburg*) gde je bilo više stoke, na poljima gde se ranije sejala pšenica, raž, ječam ili ovas, gajila se detelina, grahorica i trava. Beleži se i to da se neposredno posle rata, npr. u *Brandenburgu*, prešlo sa tropoljnog (ozime kulture, jare kulture i ugar) na dvopoljni sistem uzgajanja biljaka. Ali, beleže se i relativno mali prinosi. U srednjoj Nemačkoj se dobijala uglavnom petostruka količina od zasejanog semena, a u istočnoj još i manje. Zadovoljavajućim se smatrao prinos od samo oko 600 kg (12 centi²¹⁸).

Pored navedenog, na razvoj agrokulture je uticao i sistem oporezivanja kao i nametanje prethodnog, delimično iščezlog kmetskog sistema u kome seljak nije bio slobodan. Tako je u slučaju nekih događaja u seljačkoj porodici (npr. udaja ćerke) vlastelin mogao da pored ostalog, traži još i prilog, odnosno doplatu. Obično su to bila prasad, kokoši, patke, platno i tome slično. Takođe, treba istaći da je nad

²¹⁷ Npr. u grofoviji *Heneberg*, u 17 sela površine 30 kvadratnih milja, bilo je 1634. godine 1.402 govečeta a 1649. godine, samo 244. U 13 sela je, posmatrano respektivno, bilo 485 konja da bi taj broj bio redukovan na 73. Ovaca nije bilo uopšte već samo nešto koza. Stoka je bila stara i neuhranjena, za konje navode, slepe rage (Kunov, 1959:8)

²¹⁸ Jedna centa je iznosila 50 kg.

njima vlastelin sprovodio i sudsku vlast. Sve u svemu, npr. pruski seljaci su u drugoj polovini XVIII veka na osnovu zahteva proračuna - budžeta koji je napravio *Johan Robert Roden*²¹⁹, morali vlasteli da plaćaju kontribuciju i na ono što su poželi za sopstvene potrebe i na onaj deo koji su namenili za prodaju. Kontribucija je u *Brandenburgu* i *Pruskoj* iznosila 33%, *Šleziji* 34%, a u *Pomeraniji* 42,5%.

Robna proizvodnja je bila ograničavana tako da je seljak morao robu prvo ponuditi svome vlastelinu. Eventualne viškove namenjene tržištu, seljaci nisu kao u prethodnom periodu nosili na pijacu već su prodavali u gradovima nudeći od kuće do kuće.

Kao što se može videti, razvoj agrokulture je u ovom periodu imao retrogradan pravac. Tek je u XVIII veku jedan broj krupnijih feudalaca izvršio pokušaj unapređivanja svojih gazdinstava povezujući ih sa nekom od prerađivačkih delatnosti (najčešće proizvodnja piva, pečenje rakije, mlekarstvo, proizvodnja vune). Ovo je dalo potpuno novi impuls razvoju agrokulture jer je zapravo predstavljalo početak razvoja agroindustrije i najavilo doba u kome pored zemljišta i radne snage, značajan faktor razvoja agroprivrede predstavlja kapital i tehničko-tehnološki razvoj. No, to su bili samo početci industrijalizma jer je još uvek nedostajao stalež sposobnih zakupaca koji bi ovom procesu dali značajniju dimenziju. Tu se kao faktor od uticaja može izdvojiti još i srazmera seoskog i gradskog stanovništva. Ona je bila u korist seoskog stanovništva sve do XIX veka, pa samim tim nije bilo spektakularnijeg rasta tražnje za prehrambenim proizvodima i inputima. Takođe, značajan faktor za razvoj industrijalizma je predstavljao i razvoj zanata. On je počivao na vrlo malom broju i po obimu relativno sitnim manufakturama. Konačno, ne treba zaboraviti ni uticaj koji je ostvarivala trgovina na malo i transport. Trgovina se brzo razvijala jer se beležio porast gornjonemačke razmene sa Italijom, sa Holandijom, sa istočnom Indijom, a značajna je bila i preorijentacija antverpenske pomorske trgovine na nemačke luke u Severnom moru. Bilo je i određenih pomaka kao što je prisustvo npr. *Bremena* na ušću reke *Vezer* i na moru (borba sa

²¹⁹ Navedeno u spisu: "*Kurzgefasste Nachrichten von dem Finanzwesen*".

šveđanima), zatim rečna i pomorska plovidba *Hamburga* (posebno sa Amerikom) i što je veoma značajno, učešće Nemačke u trgovini na Baltičkom moru. Treba istaći da je međunarodna trgovina koja je u *Hamburg* donosila stranu robu, veoma malo bivala reeksportovana, već se roba prodavala u nemačkom zaleđu. Ali, ovakav razvoj događaja je bio ograničavan sistemom carina koje su bile uglavnom finansijskog (fiskalnog) karaktera. Njega su sprovodile nemačke državnice. Postojale su carine na robu i stoku u istočnim carinarnicama; stočne carinarnice i robne carinarnice. Po pravilu, na prvoj carinarnici se izdavao dokument sa popisom robe i naznačenim mestom gde je roba bila upućena, a na drugoj carinarnici se morala platiti carina. Pored carina, postojale su i trošarinske takse. One su se plaćale na ulasku u grad, na trošarinskim stanicama. Sve ove i druge dažbine su značajno poskupljivale robu i kočile trgovinski promet. To je dovelo do potrebe za reformom carina. Usledilo je više pokušaja počev od 1818. godine (tzv. *Pruski zakon o carinama*) kao i pokušaja za stvaranjem carinskih saveza. Tako je 1834. godine bio stvoren *Veliki carinski savez* i jedinstveno nemačko carinsko područje. Tako su industrijski krajevi zapadne Nemačke mogli nesmetano da šalju industrijsku robu u istočnu Nemačku, i obrnuto, istočna Nemačka je slala agrarne proizvode u zapadnu Nemačku. Ovo je omogućilo i niz trgovinskih ugovora sa Holandijom, Grčkom, Turskom i Engleskom.

Sve ovo je samo delom pozitivno uticalo na razvoj nemačke ekonomije jer je smanjenje unutrašnjih carina bilo kompenzirano prevoznim troškovima. Zbog toga dolazi do tzv. kontinentalne blokade koja je Nemačku uvela u desetogodišnju agrarnu krizu. Ona je pre svega, bila uslovljena obustavljanjem izvoza žita u Englesku kao najvećem potrošaču severnonemačkog žita. Kriza se produžila i u vreme, a i nakon Napoleonovih ratova. Iako je francuska vojska trošila pšenicu, ječam i ovas, to su ipak bile manje količine od onih koje su prethodno izvožene za Englesku. Zbog veće ponude, cene žita su stalno padale tako da su jedva pokrivale troškove proizvodnje, pa se prešlo na uzgoj šećerne repe. Tek posle Napoleonovih ratova dolazi do obnavljanja izvoza žita za Englesku.

U posmatranom periodu su se smenjivale krize i faze prosperiteta ali je značajno pomenuti i to, da je postepeno sazrela situacija da dođe do oslobođanja seljaka (ukidanje tzv. *nasledne podložnosti u Pruskoj*)²²⁰. Prethodno su ukinute kmetske obaveze prema vlasteli i uvedno pravo na opštinsko zemljište bez plaćanja odštete vlasteli. Ipak, u praksi je vlasteoski sloj ojačao i pri tom imao na raspolaganju jeftinu radnu snagu, dok je srednji seljački sloj bio unekoliko ograničen. Vlastela je to ostvarivala na taj način što je male posede bez sredstava za rad prigrabljivala a same seljake koristila kao jeftine nadničare. Na taj način je bio apsorbovan samo deo njihove radne snage, a da su se pri tom na vlasteoskim imanjima ostvarivali još uvek veoma niski prinosi.

Ipak, pravi prosperitet nemačkog agrara nastaje polovinom XIX veka kada jačaju gradovi i kada izvoz žita i stoke u Englesku naglo raste. Tada počinje i *racionalizacija nemačkog seljačkog poseda* kako bi se novim metodama rada izvukli što veći prinosi u uslovima kada i cene agrarnih proizvoda počinju da rastu. To je i vreme ozbiljnijeg razvoja nemačke agroekonomske misli (doba *Thaera* i *von Thünera* o čemu će nešto više biti rečeno u drugoj knjizi).

Paralelno sa razvojem agrara kao posledica uzročno-posledične veze jača i nemačko zanatstvo. Po ugledu na industrijsku revoluciju koja uzima maha u Engleskoj, uvode se parne mašine i industrijske metode rada u različitim delatnostima – krupne proizvodnje. Raste i rudarstvo, pre svega vađenje uglja, zatim, proizvodnja gvožđa, a razvija se i saobraćaj (železnički i vodeni) kao i trgovina. Poseban doprinos ostvaruje razvoj nemačke trgovinske mornarice. Ono što je takođe značajno naglasiti, jeste da sve ne bi bilo moguće bez razvoja bankarstva i postepenog razvoja finansijskog tržišta. Osnivaju se brojne banke koje omogućavaju investiranje u nove produktivnije i efikasnije tehnologije.

²²⁰ Zakonom iz 1811. godine, omogućeno je svim seljacima pravo da postanu nasledni posednici ili privremeni zakupci, ukoliko određeni deo ustupe vlasteli (oko jedne trećine svoje zemlje). Seljaci koji su imali doživotno pravo korišćenja, morali su da ustupe polovinu svoje zemlje.

AGROKULTURA ENGESKE OD XVII VEKA

Pre no što se išta kaže o razvoju agrokulture, treba imati u vidu da je u Engleskoj u XVII veku došlo do reformisanja feudalnog sistema. To je značilo da se iz redova kmetova i otroka, kao dominantan, ali ne i jedini, razvio stalež zakupaca. Tako je započeo period u kome se agrarnim posedima gazdovalo po kapitalističkim principima. To znači da su zakupci i/ili vlasnici bili orijentisani na veće prinose i primenu novih tehnika i tehnologija. Oni su se trudili da principe gazdovanja saobraze potrebi usavršavanja plodoređa i pri tome su se u većem obimu bavili još stočarstvom i mlekarstvom. Za razliku od njih, sitni seljaci su bili mnogo konzervativniji jer su se s obzirom na znatno skromnije resurse držali starih načina agrokulturne proizvodnje. Takav odnos je sitne seljake terao da svoje posede održavaju baveći se dodatnim aktivnostima. To su uglavnom bili kućno-industrijski poslovi. Te poslove su najčešće radile žene i ćerke, da bi u XVIII veku u vreme porasta proizvodnje tkanina i muškarci počeli da im pomažu. Takođe, dešava se i to da oni koji su ovladali veštinama potrebnim u tekstilnoj industriji počinju da prodaju svoja imanja i napuštaju ih, postajući tako industrijski radnici. Od novca koji su dobijali za imanje, kupovali su mašine-predilice, razboje i slično. Ovakav sled događaja je uticao da raste sloj zakupaca agrarnih poseda, pa je na taj način njihov položaj postao još značajniji. Naime, gradski bogataši koji su kupovali imanja seljaka da bi ušli u redove tzv. *džentrija*, nisu upravljali svojim imanjima već su ih davali u zakup. Između ostalog, oni su to radili i zbog potrebe da se kupljena imanja koja su bila često zapuštena, prilagode potrebama agrokulture. Treba reći da su ova imanja najčešće bila razbacana, pa samim tim i neracionalna za obradu. Međutim, veleposednici su procenjivali da će se proces deagrarizacije nastaviti i da će se uskoro prodavati i ostala imanja (kako se to kaže milom ili silom) pa su ista

kupovali. *Gregori King*²²¹ navodi da je u XVIII veku, u Engleskoj bilo oko 150.000 zakupaca, a da je ukupan broj seljaka koji su živeli u svojim stanovima bio oko 180.000. Takođe, on navodi da je broj zakupaca brzo rastao i da je vrlo brzo prevazišao broj seljaka. Otuda je engleski krupni zakupac uskoro postao pravi agrarni kapitalista. Visina zakupnine je iznosila oko 10 - 12 šilinga po akru (40 ari i oko 47 m²). Tako je za imanje od 200 akara (oko 80 ha 93 ara i 71 m²) zakupnina iznosila 100 do 200 funti sterlinga godišnje.

Ovakav pristup je omogućio da engleska agrokultura u XVIII veku bude razvijenija nego bilo koja druga u Evropi. To su omogućavale i mere agrarne politike koje je ova zemlja primenjivala. Cene žita i stoke su bile relativno visoke, a država ih je pomičnim carinama i izvoznim povlasticama pokušavala da održi stabilnim na nivou koji je odgovarao agraru. U slučaju da to nije bilo dovoljno, država je pribegavala raznim uvoznim ograničenjima. Pored pomičnih carina, korišćene su i izvozne premije. Naime, kada su cene pšenice, ječma i raži padale na određeni nivo, država je stimulisala izvoz dajući premiju za svaki izvezeni kvarter (*vinčesterski kvarter* = 282 litre). Na sličan način se regulisao i uvoz, a kada se cene nebi mogle održati, uvoz je bio zabranjivan. Sve u svemu, država je ispoljila brigu za stabilnost tržišnih odnosa i samim tim je bio stimulisani razvoj i rast agrokulture koja je sve više postajala osnova nacionalnog razvoja i respektovana privredna delatnost. Takođe, treba istaći da je u tom periodu došlo i do značajnog tehničkog napretka agrokulture.

Uvoz pšenice i drugih kultura u Englesku nije smanjio prinose ovih kultura, već su se naprotiv, usled relativno visokih cena žita koje su daleko nadmašivale troškove proizvodnje, površine pod njima stalno uvećavale. Pored toga, u drugoj polovini XVIII veka je došlo do porasta proizvodnje korenastog i krmnog bilja, pre svega raznih vrsta deteline. To povećanje nije bilo na račun površina pod žitima već su se u proizvodnju uvlačile zaparložene zemljišne površine i one koje se pre toga nisu koristile u agrokulturi. Posebno je u vreme Napoleonovih

²²¹ Gregori King, "Natural and Political Observations and Conclusions upon the State and Condition of England".

ratova (1815 - 1822), nastala prava manija za kupovinom zemljišta. To se može objasniti činjenicom da su se zbog zabrane uvoza, cene žita održavale na relativno visokom nivou.

Značajan rast agrokulture se može adresirati i na uvođenje novih načina proizvodnje. Porast proizvodnje krmnog bilja je uticao na rast stočarstva, a stajsko đubrivo je zatim obezbeđivalo rast biljne proizvodnje. Počinju da se gaje mesnate – masne rase goveda i ovaca koje su na tržištu postizale dobre cene. U literaturi se često navodi primer odgajivača *Roberta Bekvela* iz Dišlija u Lesteru. On je pažljivim parenjem (selekcijom) i eksperimentisanjem sa mešanjem hrane uspeo da odgoji goveda težine dvadeset pa i trideset centi. Ovakvi primeri su vukli jedni druge. Tako je npr. u oblasti *Norfolk* izvesni *Tomas Vilijam Kuk* u drugoj polovini XVIII veka (1778) na preuzetoj zemljišnoj površini na kojoj se do tada postizao zaista skroman prinos, primenom krečnjaka, prekopavanjem i đubrenjem na različite načine, gajeći pšenicu, repu i razne vrste trave utrostručio prinose. Obezbedio je tako i potrebnu stočnu hranu i uvećao brojno stanje stoke prešavši na stajski način uzgoja. Efekat ovih mera je bio takav da je sa 2.200 funti rente u 1776. godini već u 1818. godini ostvarivao rentu od oko 20.000 funti²²².

Sve u svemu, iako je Engleska krajem XVIII veka već uveliko poodmakla u industrijskom razvoju, još uvek je bila smatrana agrarnom zemljom. Vlast je bila u rukama veleposednika koji su uticali da se cene agrarnih proizvoda štite protekcionističkim merama i tako drže na visokom nivou. Srednji stalež i poslovna buržoazija su bili marginalizovani tako da je moralo doći do stvaranja pokreta koji se borio za prava srednjaka. Pri tom, za razliku od srednjeg staleža koji je bio involviran u agraru, bankari, zanatlije i ostali predstavnici buržoazije su uspevali da tu i tamo podmićivanjem i plaćanjem ostvare neka prava, odnosno uticaj.

Prvi na dnevnom redu za izmenu je bio *Zakon o izbornoj reformi* (Raslov nacrt, usvojen 19. septembra 1831. godine u Donjem domu). Gornji dom u kome su bili lordovi je ostao neosetljiv na ovako nešto.

²²² Waters M. Charlote, "*An economic history of England...*", str. 322.

Zbog toga je kralj morao da interveniše pošto je postojala pretnja da se situacija kao što je to bilo ranije u Francuskoj, otme kontroli. Lordovi su na kraju popustgili ali se nije uspostavila potpuna demokratija jer još uvek nije dato pravo glasa celom radnom narodu. Pored ovoga, engleska poslovna buržoazija je želela da nametne svoj interes pa je sledeće na redu bilo ukidanje *Zakona o carinama na žito*. Kao argumentaciju su navodili da visoke cene žita drže nadnice relativno visoko, kao i da onemogućuju da se pored ishrane zarade troše i na industrijske proizvode. Takođe, oni su bili zabrinuti i za industrijski izvoz Engleske. To su pravdali činjenicom da druge zemlje usled visokih carina nisu u bile stanju da prodaju svoje žito na engleskom tržištu pa zbog toga nisu bile ni u situaciji da ostvare prihod koji bi im omogućavao da kupuju industrijske proizvode iz Engleske. Ovakvi stavovi su izazvali reakciju onih koji su branili stav o neophodnosti postojanja carina. Npr. *Vilijam Džekobs* je smatrao da strane zemlje nemaju dovoljno žita koje bi isporučivale Engleskoj kao i da su Englesku učinili velikom upravo zemljoposednici. Navođen je i argument da bi narod umirao od gladi ukoliko bi propala engleska agrokultura i tome slično. I pored toga, pritisak druge strane nije jenjavao pa je prvo *Robert Pil* predložio snižavanje carinskih stopa 1842. godine, da bi 15. maja 1846. godine bio usvojen Zakon o ukidanju carina.

Nešto pre potpunog ukidanja i odmah nakon ukidanja Zakona o carinama dolazi do izvesnog pada u proizvodnji žita. Ali, to se uglavnom može adresirati na ispadanje iz proizvodnje marginalnih zemljišta koje su u toj proizvodnji egzistirale kao posledica velike zaštite i relativno visokih cena žita. Zbog toga je takvo zemljište ubrzo počelo da se koristi za proizvodnju krmnog bilja, tako da je engleska agrokultura u vreme slobodne trgovine doživela novi polet. Ovaj polet je bio uslovljen i činjenicom da je došlo do jačanja gradova kao industrijskih centara i zbog toga povećane potrošnje mesa. U Engleskoj je prema procenama, prosečna potrošnja mesa po stanovniku u to vreme bila 46 kg, dok je npr. u Pruskoj iznosila svega 18 - 19 kg.

Procvat engleske agrokulture je trajao sve do 1874. godine kada nastupa agrarna kriza zbog ekspanzije uvoza žita iz Sjedinjenih

američkih država - USA nakon građanskog rata, kao i iz Rusije. Samo u periodu od dve godine (1875 - 1877), Engleska i Irska su uvezle 53.8 miliona centi pšenice (engleska centa je 50.8 kg) da bi do perioda 1893 - 1895. godine prosečan nivo uvoza porastao na 99.3 miliona centi ili 29.3 miliona funti sterlinga. Uvoz ječma i ovsa je rastao i brže. Kao posledica, dolazi do pada ratarstva i krize agrokulture²²³.

Kriza koja je nastupila je učinila da mnogi mali zakupci propadnu. Ništa bolji nije bio položaj ni samostalnih zemljoradnika (*freeholders*) obzirom da su svoje posede prethodno kupovali po visokim cenama²²⁴. Nešto bolje je bilo onim seljacima koji su se bavili još nekim zanatom ili živeli blizu gradova, a pri tom su prešli na proizvodnju mleka, povrća i sl. Posebno teško je bilo i agrarnim radnicima na grofovijama kojima je dnevnicna značajno opala zbog smanjenja površina pod žitima. Tako je stalno smanjivan njihov broj. Kao posledica, dolazi do napuštanja sela što je u prvo vreme odgovaralo veleposednicima koji su na taj način zaokruživali svoje posede. Međutim, proces deagrarizacije je snažno napredovao pa su ruralna područja ostajala u potpunosti bez dovoljnog broja radne snage. Tada je već morala da interveniše država. Da bi rešila problem, Vlada je prvo 1888. godine donela prvi, a 1892. godine i drugi akt (*Small Agricultural Holdings Act*) kojim je pokušala da reši nastalu situaciju. Rezultati su bili slabi obzirom da su se lečile posledice, a ne uzroci. Zbog toga je ona po treći put 1907. godine donela novi akt o naseljavanju i parcelisanju zemlje (*Small Holdings and Allotment Act*), međutim proces koji je već bio odmakao nije se mogao zaustaviti. Iako su uslovi kupovine zemlje bili relativno povoljni, uglavnom su je otkupljivale samo grofovije. Do 1915. godine je otkupljeno oko 138.000 akri, međutim od toga je vrlo malo prodato seljacima, sitnim zanatlijama i seoskim trgovcima. S druge strane, od poljoprivrednih radnika je otkupljeno veoma malo zemlje. Pri tom je značajan deo zemljišta, koje je prethodno usled visokih cena žita bilo u

²²³ U periodu 1.876-1.878. godine, cena pšenice je pala sa 49 šilinga i 9 penija na 24 šilinga i 1 peni u periodu 1.893-1.895. godine.

²²⁴ Naziv za posede - imanja *holdings*, odnosio se na njihovu veličinu od 50 akara ili 20,235 ha (1 acre = 40 ari i oko 47 m²).

kategoriji oranica, bio pretvoren u pašnjake ili ostao u parlogu gde je verovatno i pripadao.

Kada su u pitanju pašnjački predeli Engleske, treba reći da su oni bili manje pogođenih agrarnom krizom iz 1875 - 1895. godine. Na to ukazuje i činjenica da, iako je porastao uvoz mesa u Englesku za oko 1,7 miliona tona, domaća proizvodnja mesa nije od toga mnogo trpela. Proizvodnja ovčetine, svinjetine, slanine i šunki je bila gotovo nepromenjena, dok je proizvodnja goveđeg i telećeg mesa u tom periodu porasla za preko 8%. Potrošači su lako apsorbovali ponuđene količine i iz razloga što je došlo do pada cena od oko 30%.

Posmatrano sve u svemu, preorijentacija agrokulturne proizvodnje koja je tokom i nakon krize usledila, dala je novi impuls njenom razvoju. Porastao je broj stoke (goveda i ovaca) i proizvodnja mesa, mleka, povrća i voća, ali engleska agrokultura nikada više nije dostigla nivo kao što je to bilo pre krize. Krupni kapital se bio orijentisao na privredne delatnosti i grane koje donose više profita. Tako je uoči I Sv. rata svega 8,5% stanovništva bilo angažovano u agrokulturi, dok je u industriji i rudarstvu bilo oko 45%, a u saobraćaju oko 20%. U poređenju sa Engleskom, učešće agrarne radne snage u ukupnoj privredi Nemačke je tada bilo čak 35.2%.

Kada je agrar u pitanju, treba reći da su i pored primene savremenijih metoda privređivanja, u Engleskoj ostvareni prinosi bili manji nego u Nemačkoj, Belgiji, Danskoj i/ili Švajcarskoj. Samo je u gajenju ovaca Engleska bila ispred ovih zemalja. Zbog toga je Engleska u ishrani svog stanovništva postepeno postajala sve više zavisna od uvoza agrarno-prehrambenih proizvoda. No, još od XV veka pa nadalje, Engleska je kao industrijski razvijena velika kolonijalna sila koja je sav uvoz proizvoda sa niskom dodatnom vrednosti uglavnom dovozila sopstvenim brodovima i isto tako izvozila industrijske proizvode, uspevala da na taj način opstane kao jedna od najrazvijenijih zemalja sveta. Međutim, sa protokom vremena je nezadovoljstvo kolonija svojim inferiornim položajem raslo, tako da su se one sve više odupirale pravilima koje im je Engleska nemetnula. Neke od njih, kao npr. USA su počele da razvijaju sopstvenu industriju. To je u ovoj zemlji dovelo do

neravnoteže dva sistema - feudalnog i industrijskog i izazvalo konflikt između industrijski razvijenijeg severa i agrarnog-robotovskog-latifundijskog juga. Ovaj konflikt je ubrzo prerastao u građanski rat u kome je Engleska imala svoju ulogu obzirom da su USA, doduše ne u današnjim okvirima, u to vreme bile Engleska kolonija. Okončanje građanskog rata je u određenom smislu dalo novi impuls američkoj nezavisnosti od Engleske, ali i mogućnost i šansu da upravljaju sopstvenim razvojem i kreiraju sopstvenu budućnost. Naravno, to od toga istorijskog trenutka bitno menja ulogu i značaj Engleske, odnosno, Velike Britanije na svetskoj sceni.

AGROKULTURA RUSIJE NAKON XVIII VEKA

Rusija je do XVIII veka proširila svoju vlast na celu severnu Aziju (do Ohotskog i Beringovog mora), zatim na nezavisne kozačke oblasti i od Tatara zaposednuto ostrvo Krim. Osvojila je i gotovo ukupnu obalu Kaspijskog jezera, proširivši se tako na zapadni deo centralne Azije. Tako je stvorila uslove za ekonomsku ekspanziju. Međutim, za nju su posmatrano u privrednom smislu, posebno bila značajnija osvajanja Petra I (Petra Velikog). On je pripojio delove koji su Rusiju odvajali od Evrope (Litva, Poljska i Finska). Tako je Rusija došla u neposredan kontakt sa evropskom kulturom i dostignućima u oblasti privrede, ali i sa evropskim tržištem. Na to tržište je ona, bar u početku, mogla da plasira uglavnom svoje agrokulturne proizvode (žita, lan i konopolju) i različite sirovine koje je koristila evropska industrija.

U predkapitalističko doba, Rusija je bila velika i retko naseljena agrarna zemlja bez slobodnog seljačkog staleža. Ovaj stalež se sastojao od državnih - krunskih kmetova koji su bili naseljeni na državnoj zemlji, a manjim delom od vlasteoskih kmetova koji su još u XVI veku (1597) ukazom Fjodora Ivanoviča bili vezani za zemlju i pretvoreni u lično

zavisne otroke²²⁵. Pored žita relativno lošeg kvaliteta, zatim lana i konoplje, proizvodile su se još i povrtarske kulture kao npr. kupus, grašak, pasulj, repa i luk. Duvan je značajnije počeo da se proizvodi tek mnogo kasnije, u XIX veku. Voćarstvo je bilo u začetku, dok se vinova loza gajila još u XVII veku u Astrahanskoj guberniji. Njeno širenje se beleži nešto kasnije i u Zakavkazje, Tavriju i Krim, pa sve do Besarabije.

Sudar sa Evropom u vreme Petra I je omogućio uslove za nešto napredniji razvoj Rusije, ali taj razvoj nije bio na onom nivou kakav se inače ovom vladaru istorijski pripisivao. Naime, Petar I je samo nastavio put koji je pre njega započeo još Fjodor I krajem XVI veka. Osim toga, mere ekonomske politike koje je koristio su bile klasične merkantilističke mere koje je Evropa već poznavala. Stoga se može reći da je njegov doprinos bio samo u tome što je te mere prilagođavao ruskim prilikama. Naravno, njegov fokus je bila industrija (uglavnom manufakturna proizvodnja) i spoljna trgovina²²⁶ na jednoj strani, zatim proizvodnja oružja i posebno, dobijanje i prerada plemenitih metala. Istovremeno, u agrokulturi se nije gotovo ništa bitno menjalo u odnosu na postojeće stanje.

Iako nedovoljno razvijena u poređenju sa ostalim tada značajnim evropskim zemljama, industrijska i trgovinska preduzeća u Rusiji su obezbeđivala svojim vlasnicima značajne prihode. Njih su oni koristili da kupuju čitava sela zajedno sa kmetovima koje su zatim primoravali da kao otroci (robovi) rade u njihovim industrijskim preduzećima. Rad je bio zaista težak, a u njemu su pored kmetova učestvovala i deca, i to sa dvadesetčetvoročasovnim radnim vremenom. Na rad su bili primoravani još skitnice, kažnjenici i žene koje su se bavile

²²⁵ Pre toga, ovi seljaci su imali status slobodnih napoličara, tzv. *polovniki*.

²²⁶ Spoljna trgovina je Petru I bila veoma važna, dok unutrašnju trgovinu nije smatrao značajnom. U cilju podsticanja spoljne trgovine, on je 1718. godine osnivaio Državni trgovinski kolegijum. Što se tiče industrije, on iste godine osniva i Manufakturni kolegijum. Ove dve delatnosti su mu bile veoma važne kako zbog efekata tako možda i više, zbog širenja uglada Rusije. Ovakvu industrijsko-trgovinsku politiku nastavljaju i njegovi naslednici – Katarina I, Petar II, Jelisaveta Petrovna i carica Katarina II.

prostitucijom. Sve u svemu, ne baš kvalifikovana i motivisana radna snaga za industrijski način proizvodnje.

I pored značajnih napora da se manufaktura, odnosno industrija i spoljna trgovina razviju na nivo kakav su imale značajne evropske zemlje, agrokulturna proizvodnja je još uvek bila najznačajnija privredna delatnost. To ilustruje i činjenica da su posle ukidanja kmetstva u Rusiji (1871), zemljoradnja i šumarstvo zajedno sa stočarstvom, ostvarivali 87% u ruskom izvozu, dok su gotovi fabrikati učestvovali sa samo 1,13%. Pri tom su se srazmerno brzo razvijale samo one industrijske grane koje su koristile sirovine dobijene u Rusiji. Tako su bile razvijene predionice lana, pamuka i vune; tkačnice vune, lanenog i pamučnog platna, fabrikacija cica, sukna, hartije, voštanih i stearinskih sveća; zatim, štavionice; rafinisanje šećera; mlinovi i olajnice - uljare; pilane i tsl. Pored ovih proizvodnji, razvijane su i industrije koje su bile u obavezi da plaćaju trošarinske ili monopolske takse. To su bile proizvodnje u oblasti prehrambene industrije koje su u odnosu na prethodno navedene proizvodnje, ostvarivale učešće u prihodima od 43,61%. U prihodima ukupne prehrambene industrije, proizvodnja piva i medovine je ostvarivala učešće od 3,92%, prerada duvana 2,06%, fabrikacija šećera od šećerne repe 11,55%, i pečenje rakije (uključiv i prepicanje koje je bilo oslobođeno trošarine) čitavih 82,47% (Kunov, 1959). Dakle, proizvodnja rakije i fabrikacija tekstilne robe su predstavljale najznačajnije industrijske proizvodnje tadašnje Rusije. U nešto kasnijem priodu, na samom kraju XIX veka se beleži nešto značajniji rast broja manufaktura.

U spoljnoj trgovini, na strani izvoza je dominirao izvoz žita sa 93,46% učešća u vrednosti izvezene robe. Ovaj izvoz je bio orijentisan na Englesku, Nemačku, Francusku, Holandiju, Austriju i Tursku. Gotovo sve do I Sv. rata, Rusija je pored žita izvozila još šećer i jaja, ogrevno i građevinsko drvo kao i tekstilne materijale. U uvozu su uglavnom dominirale mašine, alati i luksuzna roba.

Posmatrano sa aspekta agrokulture i položaja seljaka - kmetova, treba napomenuti da su postojale i seljačke manufakture i fabrike. Zemljišno plemstvo je krajem XVIII veka počelo da osniva manufakturne zavode kako bi uvećalo svoje prihode koji su do tada bili

uglavnom od naturalnih dažbina i rabota mužika - kmetova. To su u početku bile manje radionice. Od toga su imali koristi kako u novim oblicima prihoda tako i zbog toga što su parcele koje su do tada držali seljaci ostajale slobodne pa su bile predmet prisvajanja od strane plemstva i zatim rentirane drugim kmetovima. To je takođe donosilo prihod. Položaj radnika u takvim pogonima je bio veoma loš, a sindikalno organizovanje koje se tada već beležilo u Evropi, još uvek u Rusiji nije bilo razvijeno. To je bilo dobrim delom i zbog toga što kmetovi još uvek nisu bili slobodni. Stoga je početkom XIX veka počeo proces sazrevanja ideje o oslobađanju kmetstva, ali je tek 1861. godine (19. februara), Aleksandar II izdao poznati *Manifest o oslobađanju seljaka*²²⁷. Ovo je bio iznuđeni potez jer mu zemljišno plemstvo nije bilo sklono, ali je bilo neophodno pokazati Evropi da je Rusija napredna. Osim toga, ocenjivalo se da je bolje to uraditi na takav način, nego da do oslobađanja dođe "odozdo". Međutim, ovo oslobađanje je slično kao i u ostaloj Evropi izvršeno tako da vlastela ne gubi. Onaj koji je samo načelno dobio, a u stvari je bio gubitnik, jeste seljaštvo. Zbog toga se često navodi da ako je prusko oslobađanje seljaka bilo parodija francuskog, onda je rusko oslobađanje seljaka bilo parodija pruskog. Ovo zbog toga što je ukinuta samo lična zavisnost seljaka, ali time on nije dobio komad slobodne zemlje koji bi obrađivao. On je zemlju mogao samo da kupi što imajući u vidu njegov ekonomski položaj, zaista nije bilo moguće. Samim tim, takvo oslobađanje nije bilo u stanju da stvori slobodan i imućan seljački stalež. Slučajevi kupovine su bili relativno retki tako da su se za oko 40 godina vlasteoski posedi smanjili samo za oko 30%. No, ovo je bilo dovoljno da se proizvodnja žita u Rusiji uveća i postane konkurentna uglavnom na evropskom tržištu. To ne znači da je porasla produktivnost posmatrana po desjatinu (1 desjatina = 1,09 ha). Primena nove tehnike i tehnologije je bila ređa, već je do pomaka došlo uglavnom zato što je oslobođeni seljak morao da proizvede više kako bi opstao, a da pri tom sam troši manje. Primera radi, polovinom XIX veka (1859), samo je iz evropskog dela Rusije bilo izvezeno oko 42 miliona

²²⁷ Manifest datira od 19. februara pa se naziva Februarski ukaz, iako je objavljen tek 5. marta.

pudi pšenice (1 pud =16,38 kg), 15 miliona pudi raži, 6,5 miliona pudi ječma i 13,5 miliona pudi ovsa, da bi za narednih tridesetak godina (1888) ovaj obim bio višestruko uvećan (214 miliona pudi pšenice, 106 raži, 80 ječma i 88 ovsa). Najveći deo je izvožen u Englesku koja ga sama nije u potpunosti trošila, već je deo reeksportovala u svoje kolonije.

Cene žita na međunarodnom tržištu nisu bile posebno velike²²⁸ pa je seljak teško sastavljao kraj sa krajem. Vremenom, pogotovo u tzv. *gladnim godinama* (kada usledi nerodica), njegova egzistencija je bila veoma narušena, gotovo na ivici gladi (1891). Mnogi seljaci su napuštali imanja tražeći posao u industriji dok je jedan deo ostao na imanjima i paralelno sa agrokulturom, bavio se još industrijskim poslovima, ali i svim onim što je moglo da mu uveća zaradu i obezbedi nešto bolju egzistenciju. To je vremenom dovelo do kulminacije nezadovoljstva seljaka, kao i na drugoj strani radnika tako da su se postepeno stvarali uslovi da se postojeće stanje promeni i učini boljim. I kao što je poznato, Rusija je vrlo brzo zakoračila putem socijalizma.

SRPSKA AGROKULTURA U PREDKAPITALISTIČKOM DOBU

Srbija je uostalom kao i ostale države jugoistočne Evrope, kroz pojedine razvojne faze prolazila sa određenim vremenskim zakašnjenjem. To je uticalo na karakter razvoja agrara kako u predkapitalističkom tako i u vreme početka razvoja kapitalizma u Srbiji. Naime, srpsko stanovništvo je većim delom posmatranog perioda bilo locirano u dva carstva, Austrijskom i Turskom. Takođe, na tzv. području razdvajanja je bila formirana Vojna Krajina kao oblast koja je u privrednom i agroprivrednom smislu ostvarivala veliki značaj za

²²⁸ Dok se 1881. godine pud žita prodavao za 119 kopejki, ruski eksporteri su za njega dobijali 59 kopejki a ruski seljaci, naravno, još manje, što im je značajno ugrožavalo osnovnu egzistenciju.

ukupno srpsko stanovništvo. Stoga će u nastavku biti prikazan razvoj agrokulture i privrede Srba u svojoj ukupnosti.

PODRUČJE JUŽNE UGARSKE

Ovo područje²²⁹ je u drugoj polovini XVII veka bilo naseljeno pretežno srpskim i hrvatskim stanovništvom²³⁰. Ono je za ljude koji su se bavili agrokulturom i stočarstvom, predstavljalo atraktivno područje. Već početkom XVIII veka (1720) npr. u Bačkoj kao jednoj od najplodnijih regija na svetu (između reka Dunav i Tise) je bilo popisano 30.000 stanovnika. Pored ovog područja, austrijski uticaj se postepeno proširivao i dalje, na jug. U jednom trenutku je austrijska vojska sastavljena uglavnom od Srba i Hrvata (krajem XVII i početkom XVIII veka) potiskivala Turke ka jugu. To je dovelo do toga da je 1689. godine njena vojska prodrla sve do Kosova, u Metohiju i u Makedoniju. To nije trajalo dugo. Već sledeće godine je došlo do njenog povlačenja iz južnih krajeva, a sa njom se povlačilo srpsko i makedonsko stanovništvo. Ova migracija je dobila velike rezme pa je kao takva ostala poznata kao *Velika seoba Srba*. Pored nje je nešto kasnije bilo još nekoliko seoba srpskog stanovništva. Tokom ovih seoba su se trgovci Srbi, Grci i Cincari iz Beograda preselili u petrovaradinske šančeve i praktično bili osnivači Novog Sada. Takođe, tokom prve polovine XVIII veka je bilo i seoba iz zapadne Nemačke u Bačku i Banat. Vlada Marije Terezije je ovaj proces stimulisala dajući kolonistima kuću i zemlju, oruđa, žito i novac. Da bi područje naseljavanja učinila atraktivnijim, država je donekle akcenat stavila i na izgradnju infrastrukture. Pripremljena je, a kasnije i sprovedena, izgradnja kanala, otvarale su se škole, a dovedeni su bili i

²²⁹ Za prostor Vojvodine se koristi istorijski termin, Južna Ugarska. Pojam srpska Vojvodina, odnosno Vojvodstvo Srbija i tamiški Banat se prvi put javlja 1848, odnosno 1849. godine. Slavonija je bila posebna jedinica u okviru Kraljevine Ugarske, odnosno Habzburške monarhije. Stoga, te oblasti, sem u geografskom smislu (panonska nizija), nisu bile u vezi.

²³⁰ Osim seljaka pravoslavne, katoličke, kalvinske i luteranske vere, bilo je na tom području i seljaka muslimana poreklom iz Bosne koji su se 1688. godine iz zapadnih teritorija povlačili zajedno sa Turcima.

učitelji i lekari. U međusobnoj podeli rada doseljenog stanovništva, Nemci su bili ti koji su uglavnom razvijali zanate (prerada gvožđa i drveta), zatim rudarstvo, a donosili su i agrotehniku. S druge strane, Srbi su se uglavnom bavili trgovinom i najčešće razvijali zanate koji su za sirovine koristili agrarne proizvode.

Posebno značajno je istaći i to da je Austrija u periodu od 1718 - 1739. godine razdvojila upravu nad severnom Srbijom na dva dela: zapadni deo sa upravom u Beogradu i Krajinu koja je bila pod upravom Banata, odnosno vojnog komandanta u Temišvaru. U Majdanpeku i Oravici (rumunski Banat) je od 1719. godine započeta eksploatacija bakra koji se izvezio iz zemlje pod imenom *banatski bakar*.

U XVIII veku nastaju posebno povoljni uslovi za privredni razvitak ovog područja. Grade se kanali koji su omogućili veću proizvodnju i brži promet robe, pre svega žita i stoke, ali i isušivanje i sanaciju naselja. Izgrađen je 123 km dug kanal između Dunava i Tise (od Bezdana do Starog Bečeja)²³¹. Slično je bilo i sa izgradnjom glavnog puta od Subotice preko Novog Sada do Zemuna.

Obilje zemljišta koje se nije moglo sve odmah obrađivati, koristilo se najčešće kao livade i pašnjaci za uzgoj stoke. Zato su goveda predstavljala prviznačajniji predmet trgovanja. Njom se plaćala manufakturna roba. Glavni uzgajivači stoke su bili trgovci. Oni su kupovali stoku i tovali, da bi je zatim izvezili. Vasa Stajić u *Privredi Novog Sada* navodi da su trgovci i kasapi od Komore (od države) zakupljivali jeftino pustare i na njima gajili krupnu i/ili sitnu stoku za izvoz u Beč ili u Nemačku. To su zvali kapitalističkim načinom proizvodnje. Stoga je u prvoj polovini XVIII veka, a i kasnije, stoka (pre svega, volovi) predstavljala glavni agrarni proizvod. Uz nju se razvijao i mesarski zanat, otvarane su krčme, cvetala uvozna trgovina, spekulacije nekretninama, liferovanje vojsci stoke i sena, itd.

U drugoj polovini XVIII veka se razvijao i uvoz robe iz Turske (vuna, pamuk, razne vrste kože, mešine, ćebad i ćilimi, konjska oprema, grebeni, preslice, potkovice, kafa, začini i svinje). Samo je svinja uvoženo

²³¹ Kanal je prolazio pored Sombora, Starog Sivca, Crvenke, Kule, Vrbasa i Srbobrana.

prosečno 40.000 komada godišnje²³². S druge strane, sa ovog područja se u Tursku izvozila rakija, stakleno posuđe, staklo za prozore, a prema potrebi još i pšenica, ječam i kukuruz. Trgovci su najvećim delom bili Srbi sa turskog područja. Posebno se ističe značaj Zemuna za trgovinu sa Turskom²³³.

Ukupni politički i socioekonomski odnosi koji su vladali na teritoriji Bačke, Banata i Baranje su učinili da se na početku XX veka formira agrarna struktura koja je svoje korene vukla iz feuda, iako su se oni u to vreme obrađivali na kapitalistički način, odnosno uz upotrebu najamne radne snage. Snagu velikih poseda oslikavaju posedi grofova. U Banatu je grof Čekonić imao 38.901 k. j. zemlje, a grof Karačanji 17.000 k. j. Takođe je i u Bačkoj bilo velikih poseda. Grof Kotek je imao 24.170 k. j., Fernbah 15.247 k. j., a Selbah 13.876 k. j. zemljišta. Ali to nije odražavalo posedovne odnose u Vojvodini. S druge strane, beležilo se veliko učešće malih poseda prosečne veličine od 0 - 5 i od 5 - 100 katastarskih jutara, tabela 5.

Tabela 5: Imovinski odnosi 1918. godine

Veličina poseda katastarskih jutara	učešće gazdinstava %	učešće površine %
0 - 5	55,46	10,08
5 - 100	42,80	70,00
100 - 1.000	0,70	13,37
preko 1.000	0,01	6,55

Izvor: Tomić, 1920:46

Relativno veliki broj sitnih zemljoradničkih gazdinstava, mnogima od njih nije omogućavao često ni minimalno potrebne uslove za preživljavanje. Gazdinstva su bila slabo materijalno-tehnički opremljena pa je većina od njih morala da se zadužuje kod lihvara,

²³² Vasa Stajić, *Građansko društvo i seljaci*, str. 191.

²³³ U 1803. godini, Zemun je imao 7.089 stanovnika, 1.114 kuća, 12 svratišta, 49 gostionica i čak 116 trgovaca.

zeleniša, pojedinih zeleniških banaka i drugih. Stoga je krajem XIX i početkom XX veka preko 30% njih izgubilo svoje posede dok je ostala većina bila prilično zadužena. Otuda počinje da se šire ideje o zadrugarstvu zasnovanom na principima socijalnog i etičkog idealizma²³⁴.

Pod uticajem Štefana Homole je već u aprilu 1846. godine osnovana prva zemljoradničko-kreditna zadruga u današnjem Bačkom Petrovcu. To je istovremeno bila i treća zadruga osnovana u svetu. Ona je osnovana pod nazivom *Gazdovsky spolok*²³⁵. Odmah posle toga je 1855. godine u Erdeviku osnovana druga, a zatim i ostale u Titelu i Pivnicama 1868. godine, Gložanu 1869. godine i u Rumi 1883. godine. Pomenuta zadruga u Rumi je osnovana kao prva *Oračka zadruga* od strane 15 seljaka bezemljaša sa ciljem zajedničkog arendiranja zemljišta radi postizanja niže cene arende. Prestala je sa radom 1902. godine. Nakon početka, zadružni pokret počinje da se širi. Tako je 1903. godine bilo već 85 zadruga sa 11.500 k. j. zemlje, a 1910. godine 140 zadruga sa 33.500 k. j. zemlje. Uporedo sa zemljoradničkim zadrugama, razvijaju se i kreditne zadruge. Iako sa velikim problemima za obezbeđenje kredita, u Novom Sadu je 1870. godine osnovana *Srpska zadruga za međusobno pomaganje i štednju*. U periodu 1903 - 1912. godine je sa 120 broj povećan na 240 kreditnih zadruga, a data sredstva na zajam su povećana sa 700.000 na 3.000.000 tadašnjih kruna. Osim kreditnih, do II Sv. rata se zadrugarstvo proširilo. Najviše je bilo zadruga za zemljišnu arendu (140 u 1910. godini), ali su se osnivale još žitarske i stočarske zadruge.

Omasovljenje zadruga je zahtevalo osnivanje zadružnog saveza. U Zagrebu je 1872. godine osnovan Zadružni savez srpskih zemljoradničkih zadruga.

Sve u svemu, zadrugarstvo je našlo svoje utemeljenje, ali je I Sv. rat prekinuo ovaj proces da bi nakon njega, sve do II Sv. rata zadružni pokret u Vojvodini bio razvijan u okviru nove države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno, Kraljevini Jugoslaviji.

²³⁴ Ideje o zadrugarstvu počinju da razvijaju intelektualci kao npr. Štefan Homola, Aleksandar Sandić, Jaša Tomić, Svetozar Miletić, i dr.

²³⁵ Prva je osnovana u Ročdelu 1844. godine, a druga u Sobotištu 1845. godine.

VOJNA KRAJINA - GRANICA

Kao što je već istaknuto, Vojna Krajina je sve vreme igrala značajnu ulogu kako u političkom tako i u privrednom životu Srba. Ona je bila posebna ustanova koja je postojala pod Turcima, pod Venecijom, pod Zapoljom (1530-1552. godine na prostorima koja se dobrim delom mogu vezivati za današnju Vojvodinu), pod Austrijom. Uvek je bila sastavljena od seljaka koji su se bavili agrokulturom i osim vojne službe, vojnih radova i davanja poreza, nisu imali većih obaveza. Tako se u vreme kada su se ustalile državne granice (XVIII vek), učvrstilo i ovo područje. Ono je tako još postojalo vek i po, sve do tzv. razvojačenja (ukidanja granice 1872. godine). Sredinom XVIII veka je u vojnoj granici bilo 14 pukovnija sa 12 kompanija (četa). Zajedno sa artiljercima, svaka pukovnija je imala 2.522 vojnika graničara da bi se u vreme ratova broj peo na oko 100.000. Kad se tiče prostora, ona je u periodu od XVI do XIX veka zauzimala područje od slovenačkog primorja, severne Istre, zapadne Hrvatske, kasnije južne Slavonije, Srema, južne Bačke, severnog i južnog Banata. Kako je Krajina predstavljala granično područje, ona se menjala u zavisnosti od okolnosti tako da se postepeno pomerala od zapada ka istoku.

O veličini granice svedoči i činjenica da je 1819. godine bilo zabeleženo da su graničari imali 926.737 jutara zadružnog zemljiša, 568.176 jutara viškova zemljišta i 73.187 jutara slobodnog zemljišta (vrtova, pašnjaka, vinograda, voćnjaka). Ukupno je bilo oko 1,5 milion jutara obradivog zemljišta sa 1,065.000 stanovnika granice. Od toga je 90% stanovništva bilo srpsko-hrvatskog. Na svakog stanovnika granice je dolazilo po jutro i po obradivog zemljišta. Naravno, nisu svi ljudi u Krajini bili vojnici. Bilo je tu i samostalnih zanatlija (krojača, sapunara, krznara, čizmara, kovača, užara, brijača, mesara, gostioničara i trgovaca). Osim toga, od XVIII veka su se ljudi mogli otkupiti od vojne obaveze (Mirković, 1968: 181).

Graničari su po pravilu naseljavali napuštena, retko naseljena ili pusta, pretežno močvarna tzv. nezdrava područja ili pak područja šuma i šikara. Zemlju su iskrčili, isušili, obradili i učinili je zdravom i

podnesnom za stanovanje. Beleži se da su već krajem XVI i početkom XVII veka počeli saditi duvan i sejati kukuruz. Iz Češke je donet i krompir, ali se u početku slabo sadio. Ponegde je bio čak i zabranjivan (po cenu batinanja – 40 batina). Stoga je njegova sadnja uznapredovala tek u XVIII veku. U Vojvodini (Banat, Šajkaška) i Slavoniji je započeo i uzgoj pamuka, ali je gotovo posle četiri decenije pokušaja ova proizvodnja napuštena usled neodgovarajućih klimatskih uslova. Sistem gazdovanja u agrokulturi je bio tropski, a zabeleženo je i to da su se krajišnici srazmerno više hranili pšeničnim hlebom nego ostalo stanovništvo.

Kada je u pitanju stočarstvo, zastupljene su bile sve vrste stoke. Tako se beleži da je 1799. godine u Šajkaški bataljon u Titel prešlo 203 porodice sa 1.610 članova. One su sa sobom dovele 950 konja, 1.425 grla goveda, 5.329 ovaca, 82 svinje i 154 košnice pčela²³⁶.

Posebna briga je vođena o ovcama, pčelama i o uzgoju svilene bube. Takođe, tamo gde ga je bilo, uz stoku je kao važan ostvarivan i dohodak od drveta i proizvoda od drveta.

Zanati su na području Vojne Krajine takođe bili veoma razvijeni. U Banatu je 1803. godine npr. u Beloj Crkvi bilo 335 zanatlija, u tzv. srpskom Banatu 2.201, u Šajkaškoj (Titel, Čurug, Žabalj u Bačkoj) 94 majstora, Novom Sadu 170 majstora sa 127 pomoćnika i 139 učenika, a u Zemunu 396 majstora i 559 pomoćnika²³⁷. Bilo je i nekoliko manufaktura sa proizvodima uglavnom za vojne potrebe (sukno, livnice) i za proizvodnju svile. Sukno za uniforme se prvo proizvodilo u Pančevu, zatim je 1785. godine proizvodnja preseljena u Banovce, a 1788. godine u Slunj.

Treba reći da je Austrija u Vojnoj Krajini dosta ulagala u infrastrukturu i manufakture. Takođe, Krajina je bila van jurisdikcije hrvatske i ugarske skupštine. U njoj je vođena politika stalnog osnaživanja privrede. Zbog toga se permanentno beleže robni viškovi. Viškovi su stvarani u stoci i stočarskim proizvodima, u žitu, drvetu i

²³⁶ Vaniček (1875) *Specialgeschichte der Militärgrenze*, sveske I-IV.

²³⁷ Vasa Stajić, *Gradsko društvo i seljaci Vojvodine*, str. 196.

drvnim proizvodima, medu, vosku, svili, bakru, šećeru na krajnjem zapadu (Riječka rafinerija šećerne trske) itd.

Treba istaći da su robni viškovi bili predmet trgovanja i često reeksporta ka Beču i Nemačkoj. Pri tom se značajan deo agrarnih proizvoda kupovao u tadašnjoj Turskoj (danas centralnoj Srbiji) gde je stoka predstavljala značajni tržišni višak. Ilustracije radi treba navesti da je npr. u Kruševcu bilo stočara i sa po 60.000 ovaca, sa 70 do 80 pastira i do 15.000 grla krupne stoke. Klalo se na dva mesta i to po 30.000 ovaca i koza. Tovili su se ovnovi, jarci, goveda i svinje.

Vezano za trgovinu, postojale značajne dažbine u obliku unutrašnjih carina i trošarina (mitnica) kakve su se beležile i u Nemačkoj, Francuskoj, Engleskoj i Rusiji. Krajem XVIII veka je vođena politika njihovog smanjivanja, međutim kao i u pomenutim zemljama, one ne samo da nisu smanjene ili ukinute nego su u izvesnom smislu bile i povećane. Tako je npr. lađa koja bi pristala u Petrovaradinu da tovari žito, plaćala 30 krajcara odmah, zatim za utovar svakog vagona žita po jedna krajcara što je prosečno iznosilo 16 forinti i 40 krajcara. Slično tome, na utovaru na zemunskoj strani je odmah plaćano 17 krajcara, u Mitrovici sidrenje 17 krajcara, prilikom pretovara na svakih 100 oka se plaćalo tri krajcare, itd.

CENTRALNA SRBIJA

U centralnoj Srbiji, koja je u to vreme bila pod Turskom, ozbiljniji privredni razvoj se dešava tek kasnije po oslobođenju. To se vezuje za tridesete godine XIX veka, odnosno za vreme formiranja Kneževine Srbije pod vladavinom Miloša Obrenovića. Ceo proces oslobađanja je započeo Prvim (1804 - 1813) i Drugim (1815) srpskim ustankom, odnosno od bukureštanskog mirovnog sporazuma između Rusije i Turske pa sve do Prvog, Drugog i posebno Trećeg Portinog Hatišerifa (1833) kojima je Srbija malo po malo dobijala svoju samostalnost. U ovom poslednjem Hatu, nabrojane su nahije koje su pored Beogradskog

pašaluka pripale Srbiji: Krajinska, Crnorečka, Paraćinska, Kruševačka, Starovalaška i Podrinska (Ljušić, 2004:35)²³⁸.

Oslobađanje od turske vlasti je ujedno značilo i postepeno oslobađanje od feudalizma. Međutim, *Belički sporazum* iz 1815. godine to nije obećavao. Njime su feudalni odnosi samo ozakonjeni. Srbi više nisu hteli spahije nad sobom pa je bilo za očekivati da sličan odnos ne žele ni sa srpskim plemstvom. Tzv. narodno prošenije iz 1820. godine je jasno pokazalo da se u Srbiji ozbiljno razmišljalo o ukidanju turskog feudalizma. Ipak, sve do vremena Prvog i Drugog Hatišerifa, u Srbiji je bilo još uvek oko 900 spahiluka²³⁹. Pri tom su najbrojnije bile spahije koje su uživale timare, a zatim je bilo onih koji su koristili ziamete. No posle 1831. godine (pravno, 1833), srpski seljaci prestaju da imaju obaveze prema turskim spahijama. Ostale su još feudalne obaveze koje je skupljala srpska država u ime spahija i sultana. U ovakvoj situaciji je Knez mogao ukinuti brojne poreske obaveze uvođenjem opšte poreske obaveze, ali to nije uradio iz dva razloga:

- ✓ *prvo*, prihodi od raznih dažbina su bili znatno veći nego što bi bili oni koji bi se prikupili na bazi opšte poreske obaveze, i
- ✓ *drugo*, on je želeo da izbegne sukob sa zagovornicima uvođenja srpskog feudalizma. No i pored toga, ukidanje feudalizma je bilo neminovno. Prvi, tzv. krnji turski feudalizam je još opstajao u periodu od 1831 - 1833. godine da bi zatim od Đurđevdana 1835. godine bio konačno ukinut srpski feudalizam. Pri tom je ostala obaveza kuluka, zatim izdavanje pod zakup alija (livada) i ubiranje desetka sa neotkupljenih turskih zemalja. Interesantno je da se proces odvijao bez ikakvih sukoba što mu je dalo posebno obeležje.

²³⁸ Srbija u granicama Beogradskog pašaluka je imala površinu od 24.440 km², a šest pripojenih nahija 13.300 km². Od 1833. godine nadalje, dolazilo je do proširenja teritorije u saglasnosti sa rezultatima srpsko-turskih ratova.

²³⁹ Ovaj broj se nije mnogo menjao od XVIII veka - šire: *Istorija naroda Jugoslavije*, II, Beograd, 1960. godine, str. 71-72. Nikolić, A. u radu *Turski spahiluci*, str. 45, smatra da ih u Srbiji nije moglo biti više od 550-600. Ljušić, R. u radu *Kneževina Srbije* smatra da je gore navedena brojka tačnija.

U Srbiji nije sve išlo tako glatko. Zemljišno svojinski odnosi su bili veoma zamršeni obzirom da je došlo do smene vlasti. Mihailo Gavrilović navodi da je srpski seljak svoje imanje nazivao miljkom ili baštinom. Pri tom on pravno nije bio baštinik, ali je *de facto* njome raspolagao kao da jeste. U tom smislu je *Miletina buna* predstavljala pokušaj da se obezbedi privatno vlasništvo (sopstvenost). Tako se *Sretenjskim ustavom* proklamovala neprikosnovenost imetka i pravo potpunog raspolaganja. No, kako država seljacima nije izdavala tapije na osnovu tog akta, pitanje se nije moglo smatrati rešenim. Tek je ustavobraniteljska opozicija uspela da izdejstvuje da u Četvrti Hatišerif (1838) uđe sledeća odredba "*svaki Srbin, saobražavajući se zakonima države, savršeni gospodar svoja dobra i sobstvenosti, raspolagati s njima po volji i ostavljati ih zavešćanijem*". Tog prava on se mogao lišiti samo sudskom odlukom. Međutim, tu nije kraj. Ova odredba Turskog ustava nije se mogla sprovesti sve do kraja kneževе vladavine. Tako je tek od petog avgusta 1839. godine, u vreme Prvog namesništva, Zakonom o povraćaju zemalja ovaj problem praktično rešen. Dakle, kneževim padom i dolaskom na vlast ustavobranitelja je u potpunosti primenjeno ovo načelo. Zvuči paradoksalno da je slobodan seljački posed, kao ustvari tekovina kneza Miloša, dobio pravnu osnovu zahvaljujući ustavobraniteljskoj opoziciji, dakle tek njegovim padom.

Ukidanjem feudalizma su spahijske zemlje pripale seljacima dok su alije kao nekadašnja opustela sela, odnosno obradive i neobradive površine između seoskih atara koje su u prethodnom periodu dobijale spahije na uživanje, pripale u vlasništvo državi. Npr. alije u zlatiborskom okrugu su predstavljale livade koje su košene i suvati korišćene kao pašnjaci za letnju pašu i tov stoke.

Posedovnu strukturu kneževine odražava popis iz 1834. godine. Prema popisu je ukupno bilo 386.219 dana (pluga) oranica ili oko 117.036 ha; zatim 444.926 kosa livada ili 96.723 ha; dalje 166.789 motika vinograda ili 9.697 ha²⁴⁰. Prosečno domaćinstvo je imalo 6,4 članova i posedovalo 3,78 pluga oranice (1,24 ha), 4,36 kosa livada (0,91 ha), 1,63

²⁴⁰ Milan Vlajinac u *Rečniku naših starih mera u toku vekova*, navodi da je 1 ha imao 3,3 pluga, odnosno, dana oranja; 4,6 kosa livada i 17,2 motika vinograda.

motike vinograda (0,094 ha) i 123 stabala šljiva (0,33 ha). Dakle, može se reći da je prosečno srpsko gazdinstvo ukupno imalo 2,57 ha zemlje.

Kako je posed seljaka bio mali, mnogi su zakupljivali od države ali je ili su posed širili putem zahvatanja pustara i šuma pretvarajući ih u svoje zemljišno imanje. Dakle, krčenje je najčešće bio metod proširivanja seljačkog poseda, ali je to bio relativno spor proces. Takođe, putem zahvatanja nezauzete zemlje bez odobrenja države je bio je još jedan metod proširenja poseda. Na drugoj strani su znatno veće posede od prosečnog imali državni savetnici, ministri, vojni komandanti, okružne i sreske starešine, sudije okružnih sudova i drugi velikodostojnici. To je u nekim slučajevima koji se beleže, iznosilo i oko 40 ha.

Sledeći faktor od uticaja na agrar i njegovu produkciju jeste poresko opterećenje. Do 1835. godine kada je uveden opšti ili lični porez koji je plaćalo svako oženjeno muško lice (Ljušić navodi, od 28 do 56,30 groša godišnje), postojale su tri grupe poreza:

- 1) obaveze prema spahiji (desetak od useva, spahijska glavnica, porez na kazan, vodenicu, žir, seno, svinje, vino, košnice i sl.),
- 2) obaveze prema turskoj državi (harač, sultanska glavnica i čibuk),
- 3) opterećenja koja su plaćana srpskoj državi (lični porez, sveštenečki porez, dimnica, bač, kuluk, narodni porez).

Vladičanska dimnica (1,4 groša) i sveštenečki bač (1,20 groša) ili u naturi 12 oka žita godišnje po kući nije bio toliko veliki porez koliko razne sveštenečke takse (krštenje, opelo, svećenje vodice).

Od Đurđevdana 1835. godine se primenjivao novi način prikupljanja poreza. Na osnovu poreskih teftera, svako selo je imalo poreskih lica. Glavni kmet sela je ova lica delio prema imovnom stanju na tri klase kako bi svako lice posmatrano prosečno, bilo opterećeno sa tri talira godišnje²⁴¹. Treba istaći i to da je jedinstveni porez više opterećivao siromašniji sloj srpskog društva kao najbrojniji.

²⁴¹ Ljušić, isto, navodi da je treća klasa stanovništva kao namet davala jedan talir, druga od 2 do 4 talira a prva klasa 5 ili 6 talira godišnje.

Pomenuto zaduživanje je često dovodilo da javnih prodaja seljačke imovine. Tako je samo zbog neplaćenih poreza, u period od 1891 - 1900. godine bilo obavljeno prosečno 4.500 do 5.000 prodaja, tabela 6.

Tabela 6: Broj javnih prodaja zaduženih seljaka (1891-1900)

godine	Broj izvršenih javnih prodaja	Broj prodatih nepokretnosti	Vrednost prodatih nepokretnosti
1891	4.780	8.207	1.236.772
1895	5.444	8.852	1.149.505
1900	4.503	10.078	1.903.040

Izvor: SG, 1900:634 i Avramović, 1928:22

Pored ovih prodaja, takođe je izvršeno još 9.166 javnih prodaja zbog neplaćenog poreza (ukupno 1,292.534 dinara).

Posedovna struktura srpskog zemljoradničkog gazdinstva ne samo da se formirala kao neadekvatna, već se poreskom i kreditnom politikom (sistemom lihvarskog i zelenaškog zaduživanja) konstantno dalje narušavala, tabela 7.

Tabela 7: Posedovna struktura u Srbiji 1897. godine*

kategorija posednika	%
sitni zemljoradnici (1-5ha)	54,65
mali zemljoradnici (5-20ha)	41,45
srednji zemljoradnici (20-50ha)	3,62
veliki zemljoradnici (50-100ha)	0,25
veleposednici (preko 100ha)	0,03

Izvor: Petrović, 1924:13

Beleži se da je čak 11.34% seoskih domova bilo uopšte bez zemlje. Osim toga, srpsko seljačko gazdinstvo je bilo neopremljeno

gotovo svim onim vitalnim elementima koji su od značaja ne samo za agrarnu produkciju već i za koliko toliko kvalitetno življenje, tabela 8.

Tabela 8: Opremljenost gazdinstava u Srbiji (posmatrano na 100 jedinica)

20 nemaju svoje zemlje	30 troši sve što proizvede
50 nemaju dovoljno zemlje	18 kupuje hranu još o Mitrovdanu
30 nemaju stoke za vuču	46 dokupljuje hranu u februaru
28 rade na sprezi	72 nemaju zdrave stanove
32 nemaju svinja	14 nemaju staklo na prozorima
46 nemaju ovaca	30 ne osvetljava stan nikako
41 nemaju pluga	12 imaju lampe bez stakla
90 nemaju drljača	38 nemaju kreveta
97 nemaju valjka	20 nemaju stola i stolice
98 nemaju sečke	70 nemaju tanjira
57 nemaju volovskih kola	85 nemaju zemljane peći
72 nemaju konjskih kola	8 nemaju nikakve peći
18 nemaju kuće (rentiraju)	37 ne jedu meso ili vrlo retko
60 kupuje hranu u normalnim godinama (zadužuje se)	95 nemaju zdrave pijaće vode

Izvor: Anketa iz 1903. godine

Seljaci su se u takvim uslovima zaduživali kako bi obavili ili unapredili sopstvenu proizvodnju, a vrlo često i da bi slavili slavu ili neki vitalni događaj. To im je često, pogotovo u nerodnim godinama, otežavalo finansijsku situaciju i ne retko ih dovodilo do propasti i potpunog gubitka gazdinstva. Samo su u vreme vladavine kneza Miloša Obrenovića kuća i okućnica bili zaštićeni, a nešto kasnije i deo obradive površine.

Kao što se može videti iz ovih nekoliko prikaza, stanje seljaštva je bilo zaista teško, pa je ono poseglo za formiranjem organizacionih oblika koji su trebali da im na neki način pomognu i olakšaju i život i rad u agrokulturi. Jedno od rešenja su našli u osnivanju zadruga. Pri tom istorijat zadružnog organizovanja uopšte, pa time i u centralnoj Srbiji ne

seže u daleku prošlost²⁴². U srpskim varošima se sedamdesetih godina XIX veka osnivaju prve zadruge.

U prvoj fazi se počinju osnivati proizvođačke, potrošačke i kreditne zadruge. Nastale su kao rezultat težnje da se udruženim snagama savladaju teškoće koje je tadašnji sistem priređivao i da se lakše dođe do kapitala, naplate potraživanja, jeftinije nabavljaju osnovna i obrtna sredstva, i sl. Proizvođačke zadruge najčešće osnivaju zanatlije (prva stolarsko – drvarska zadruga u Beogradu 1870.). Iste godine se u Beogradu osniva i „Prva družina za potrošnju u Beogradu“ čiji je cilj izbegavanje posrednika u prometu.

U drugoj fazi razvoja zadrugarstva koja se u Srbiji javlja krajem XIX veka kada nastaju seoske zadruge u agraru, u formi kreditnih zemljoradničkih zadruga. Prva kreditna zadruga je osnovana 29. marta 1894. godine u selu Vranovo kod Smedereva. Ona se smatra i prvom agrarnom zadrugom. Poslovala je na principu solidarnog jemstva (Rajfajzenov tip). Nastala je iz potrebe da se zaobiđu „zelenashi“ čije su kredite pratile visoke kamatne stope. Početna sredstva su činili udeli zadrugara (seljaka) i zajmovi od novčanih ustanova. Fondovi su bili nedeljivi i neotuđivi, a zadrugar je garantovao za svoje obaveze celokupnom svojom imovinom. Zajmovi su korišćeni uglavnom za nabavku repromaterijala u poljoprivednoj proizvodnji.

U to vreme, zadruge su prolazile kroz težak period jer je privredni sistem bio neuređen, postojala je bojazan za ulazak u zadruge,

²⁴² Organizovani zadružni pokreti počeli su da se javljaju sredinom XIX veka. Javili su se prvo u Engleskoj, a zatim i u Nemačkoj kao zemljama koje su bile predvodnice tehnološke revolucije u vreme njenog nastanka. Pri tom ni jedna od karakteristika tehnološke revolucije u kombinaciji sa pratećim privrednim sistemima nije išla na ruku sitnorobnim proizvođačima. Otuda potreba za udruživanjem. Dakle, zadružni pokreti su u svojoj prvobitnoj formi bili udruženja eksplatisanih slojeva društva, pre svega najamnih radnika i sitnih robnih proizvođača (zanatlija i seljaka). Oni su u sebi u velikoj meri sadržale socijalnu notu. Nosilac ideje zadrurnog pokreta bio je dr Vilijam King koji je na tlu Engleske osnovao oko 300 zadruga koje se nisu dugo održale. Prvi oblik zadrurnog organizovanja je bila potrošačka zadruga. Osnovana je od strane tkачa u Ročdelu 1844. godine. Nakon tih prvih pokušaja, jedanaest zemalja sveta je 1895. godine osnovalo Međunarodni zadružni savez sa sedištem u Londonu (Sadašnje sedište Saveza je u Ženevi).

nepoznavanje zadružnog pokreta, a teško su se pribavljala i finansijska sredstva. No, i pored svih ovih teškoća, broj zaduga je u tom periodu rastao. Na kraju 1894. godine je bilo pet zaduga, da bi ih pred početak I sv. rata (1913) bilo 782²⁴³. Za vreme ovog rata, zadružni pokret doživljava slom, da bi nakon rata počela njegova revitalizacija.

I pored značajnih napora na osnivanju i jačanju zadruga i određenih uspeha, tržišnost seljačkih gazdinstava (tabela 9) je bila veoma niska uprkos činjenice da je putem krčenja nezauzetih površina i/ili drugim načinima, površina posmatrana po jednom seljačkom gazdinstvu rasla od 0.97 ha u 1889. godini na 3.94 ha u 1900. godini i 4.25 ha u 1905. godini.

Tabela 9: Tržišnost srpskih gazdinstava 1910 - 1912. godine

površina, ha	potrošnja na gazdinstvu	prodaja
ha	%	%
0-1	89,0	11,0
1-2	81,0	19,0
2-5	80,0	20,0
5-10	79,0	21,0
10-15	78,0	22,0
15-30	74,0	26,0
30-50	68,5	31,5
50-70	59,0	41,0

Izvor: Avramović, 1928:22

Jedna od najznačajnijih agrarnih proizvodnji je bilo svinjarstvo zasnovano na ekstenzivnom načinu uzgoja (na žiru koga je tada bilo u izobilju). Proizvodnja je bila tolika da se izvozila u Austriju tako što su se svinje grupisale i peške doterivale u Đerdap. Odatle su, beleži se, nedeljama prebacivane skelom do Oršave u današnjoj Rumuniji pa

²⁴³ Monografija - „Vek i po zadrugarstva“ BG-NS 1995. godine str. 18.

preko Temišvara za Peštu i Beč. U periodu od 1831 - 1864. godine je prosečno godišnje izvoženo 376.829 svinja. Rekord je postavljen 1869. godine kada je izvezeno 433.068 svinja i 13.365 prasića (Teodorović i saradnici, 1998:96).

Pored svinjarstva, značajna je bila i proizvodnji šljiva. Šljiva se izvozila u velikim količinama, a od nje se pekla žuta (kao rum) i bela rakija.

Posmatrano prosečno, svako domaćinstvo je posedovalo devet svinja. Takođe, gajena je i sitna stoka, ovce i koze. Srbija je prema podacima iz 1834. godine imala oko 1,9 miliona ovaca i koza i oko 64.000 torova. Tek je u periodu nakon ovoga, nešto više pažnje bilo posvećeno zemljoradnji obzirom da je pretvaranje neobradivog zemljišta u obradivo, naseljavanje alija i ograđivanje seoskih atara narušavalo stočarstvo. Zaostala zemljoradnja na relativno malim zemljišnim površinama nije mogla davati značajnije prinose. Na to je uticala relativno primitivna kako tehnika tako i tehnologija proizvodnje. Seljaci su se na manjim posedima više držali tradicije u obradi nego što su bili finansijski i drugačije sposobni da primene novu tehniku i nove metode rada.

Od sveg žita se najviše sejao kukuruz (četiri do pet puta više no pšenica) obzirom da se dosta koristio u ljudskoj ishrani. Sejalo ga je svako domaćinstvo čak i kao *posternjak*, odnosno nakon žetve pšenice. Mačva, Stig i okolina Jagodine su bili poznati žitarski krajevi. Bilo je obrađivano oko 260.000 ha što je bilo svega 7% ukupne državne teritorije (3.744.000 ha). Ova površina je varirala od godine do godine i od kulture do kulture. Sledi pregled površina pod žitima, tabela 10.

Ratarske kulture su se sejale u plodoredu. Pri tom su Srbi u ratarskoj proizvodnji koristili plodored u više varijanti. Najčešće je bilo zastupljeno pet varijanti (Vukosavljević, 1983: 596) koje se navode u nastavku:

- a) proso - ječam - okopavina (od XVII veka kukuruz),
- b) ječam 2-3 godine - pšenica - heljda - ovas 1-2 godine,
- c) kukuruz 1 godina - pšenica 2-3 godine - ovas 1-2 godine,

- d) na boljim zemljištima (župnoj zemlji): kukuruz - pšenica - kukuruz - parlog i đubrenje,
- e) krompir (od XIX veka) - kukuruz - ječam - kukuruz - pšenica.

Tabela 10: Površina pod žitima

godina	pšenica	kukuruz	ječam
1867	81.072	145.293	20.046
1889	162.766	268.423	33.064
1900	311.032	463.333	74.814
1905	372.143	552.538	107.755
1910	385.584	585.226	107.523

Izvor: Komadinić, 1934:21

Najznačajnije povrće je bio pasulj (uglavnom kao međuusev sa kukuruzom), zatim u baštama se gajio kupus, luk, rotkva, grašak, repa, krastavac, a u to vreme se već bio odomaćio i krompir.

Jabuke, kruške, trešnje, višnje, dud su pored šljiva bile najzastupljenije voćne vrste. Vinograda je bilo srazmerno manje. Najbolje vino se proizvodilo u Smederevu, Jagodini, Krajini i Župi.

Ribolov se uglavnom odvijao na Savi i Dunavu, iako je ribe bilo u svim rekama i jezerima. Za to se sticalo pravo plaćanjem zakupa.

Za razliku od ribarstva, pčelarstvo je bilo prilično razvijeno (oko 90.000 košnica) obzirom da su med i vosak u značajnoj meri koristila domaćinstva. Posebno značajno je bilo pčelarstvo u požarevačkom kraju.

Na kraju, treba pomenuti još i svilarstvo pošto su od 1.835 godine preduzimane mere za njegovo unapređenje podsticanjem gajenja duda.

Kao što se može videti iz ovog kratkog prikaza, oslobađanje od turske vlasti je zateklo Srbiju na relativno niskom stupnju privredne i ekonomske razvijenosti. Na sredokraći između dva sistema - feudalnog i buržoaskog, centralna Srbija je bila prilično nerazvijena agrokulturna zemlja i uz to sa praktično zanatskim iskustvom u ostaloj privredi.

Zanati su se delili na seoske i gradske. Doduše odlaskom Turaka, neki su se zanati izgubili. To ukazuje na činjenicu da su varoši sve više postajale srpske.

Što se tiče industrije, ona je bila u začetku. U Srbiji je postojalo oko 2.000 vodenica i nešto suvača koje su pokretali konji. One su mlele obično brašno dok se finije uvozilo. Plan kneza je bio da se izgrade, za to vreme, savremeni mlinovi. Tako je u Paraćinu (1837/1838) na reci Crnici izgrađen prvi savremeni mlin (praviteljstvena vodenica) sa tri dvostruka pogonska točka. Ovaj mlin je mleo belo brašno, griz-brašno i griz. Drugi mlin je podignut u Topčideru, ali o njegovoj izgradnji i radu nema podataka.

Uskoro je od 1839. godine otvorena i prva pivara vlasnika Vajnhapela. Pivo je brzo postalo opšte narodno piće. Takođe, iste godine započinje i proizvodnja sirćeta od grožđa. Prvi proizvođač je bio Karlo Karlovanski (Prva beogradska industrija sirćeta). Postojao je i predlog za proizvodnju šećera od semena bele bundeve, ali do realizacije ovog projekta nije došlo.

Rudarstvo je u Srbiji bilo razvijeno i prethodno pa je u Kneževini samo dobilo novi impuls. Srbija je bila bogata u gvozdenoj rudi, bakru i olovu. Takođe je bilo poznato i ispiranje zlata na reci Pek, a beleži se da je u Srbiji bilo dosta uglja, soli i mineralnih voda.

Prerada kože, a time i tabački (lederski zanat) su bili u usponu jer je postojala domaća sirovina. Slično je bilo i sa građevinarstvom koje je počivalo na drvetu. Tada su postojale dve do tri strugare na vodeni pogon. Od drveta je bila pravljena i potaša kao sirovina za izradu sapuna i stakla.

Konačno, vodilo se računa i o vojnoj industriji (proizvodnja baruta, šalitre, topova), zatim, uvoženjem štamparije iz Rusije započinje štamparska delatnost, a vredan je bio i pokušaj osnivanja fabrike stakla.

Pokušaja da se Srbija razvije i diversifikuje njena privreda je bilo dosta. Bilo je i izvoznih rezultata (izvoz uglja, svinja, šljive), ali su to srazmerno skromni rezultati u poređenju sa ostalim zemljama. Danas bi se moglo postaviti pitanje da li je razvojni put bio u većoj diversifikaciji ili specijalizaciji.

U poređenju sa manufakturom - industrijom je bila nešto razvijenija trgovina. Međutim treba imati u vidu da su i njeni dometi zavisili od kupovne i apsorpcione moći domaćeg tržišta, razvoja saobraćaja i finansija²⁴⁴.

ISHRANA SRBA U XIX VEKU

Ishrana Srba u XIX veku je predstavljala spoj tradicije, orijentalnih i zapadnjačkih elemenata koji su se toliko ukorenili, da su u velikoj meri prisutni u Srbiji i danas. Pri tom je u Centralnoj Srbiji dublji trag ostavila orijentalna tradicija, dok je u Vojvodini bio izraženiji austrougarski uticaj. Takođe, austrougarski odnosno nemački kulturni uticaj se još od XVIII veka dobrim delom preneo na Vojnu Krajinu i severne delove Centralne Srbije (Martinov, 1997). Nazivao se švapskim jer je potekao od Nemaca koloniziranih u XVIII i XIX veku. Ne sme se zaboraviti ni mađarski kulturni uticaj kao i u nešto manjem obimu, uticaj Jevreja, Cincara i Jermena. Ovi uticaji se najpotpunije prenose od sredine XIX veka.

Spoj i prožimanja raznih uticaja na ishranu Srba su veoma interesantni jer su u značajnoj meri obogatili ne samo srpsku ishranu, već i na izbor namirnica i način pripremanja hrane, korišćeno posuđe, navike u obedovanju i piću kao i u organizaciji prostora u kome se hrana pripremala i servirala. Treba istaći da se nisu svi isto hranili već se način ishrane, pripremanja, korišćenja posuđa i slično, diferencirao prema društvenom statusu i bogatstvu sa kojim se raspolagalo, ali i kao ishrana na selu i gradu.

²⁴⁴ U Srbiji je, u to vreme, bilo u opticaju čak 43 monete (zlatne, srebrne i bakarne). Najviše je korišćen i u njemu su se vršili svi obračuni, je bio groš. Od 1.833 knez Miloš je, pored do tada čaršijskog, ustanovio još poreski groš koji je imao dvostruko veću vrednost - 40 para. On je pripadao bakarnoj moneti. Najpoznatija srebrna moneta je bio talir (talir funduk je vredeo 16 poreskih groša). Od zlatne monete je najpoznatija bila mahmudija vrednosti 30 poreskih groša, rušpa i dukat cesarski vrednosti 24 poreskih groša. Samo su obračuni sa Turcima vršeni u čaršijskim grošima.

Proširenje sirovinske osnove za pripremanje jela je pre svega, uključivalo nove biljne culture.

OSNOVNE NAMIRNICE U SRPSKOJ ISHRANI

Biljne kulture u srpskoj ishrani: Do XIX veka su se u uzgajanju i upotrebi biljnih kultura ustalile one vrste koje nisu bile poznate u našim krajevima u srednjem veku. Posmatrano prema vrstama koje su se do tada koristile, moglo bi se reći da je ishrana našeg naroda bila prilično oskudna. Nešto veća raznovrsnost se beleži sa donošenjem nekoliko biljnih kultura iz novootkrivenih prekookeanskih zemalja. Iz ovih zemalja su u Evropu doneti: paprika, kukuruz, pasulj, a nešto kasnije krompir i paradajz. U Srbiju su došli preko Turske i/ili Austrougarske.

Žita su u Srbiji bila prisutna od vajkada. Smatra se da su autohtona jer su ih na prostore šireg Balkana doneli iz njihove postojbine još u neolitsko doba. Gajena je pšenica i njen srodnik krupnik (pir, dinkel, spelta), zatim ječam, raž, ovas, heljda i njihove mešavine koje su posebno u brdsko-planinskom području bile izdašnije sa prinosom. Interesantno je navesti da je kukuruz koji je u Srbiju stigao u XVII veku u vreme turske vlasti, vrlo brzo bio prihvaćen i u velikoj meri je uspeo da istisne pšenicu. Samim tim se nešto izmenila srpska kuhinja, uglavnom na selu. Pirinač predstavlja značajnu kulturu koju su takođe Turci doneli na Balkan. Međutim, on je bio dosta skup pa se ređe koristio u ishrani. Umesto njega su korišćeni supstituti, pre svih bunjar koji su takođe doneli Turci.

Voće i grožđe je u srpskoj tradiciji bilo prisutno kao ekstenzivno. Najstarije voće predstavljaju jabuke, kruške i šljive uz kupine, borovnice i jagode koje su se nalazile u prirodi. Po dolasku Turaka su počele da se gaje još breskve šeftelije, mušmule, kajsije, šljive zerdelije i požegače, dok su se crvene ranke smatrale autohtonim.

Tokom XIX veka, sa opštim privrednim i kulturnim napretkom koje donosi predkapitalističko doba, i u Srbiji počinju da se uvode nove prakse. Umesto da se koristi u svežem stanju, sporadično, presno i takoreći direktno sa drveta, voće počinje da se gaji sa namerom da se

konzumira i prerađuje termičkom obradom, kuvanjem i sušenjem. Sade se i vinogradi sa stonim i vinskim sortama i podižu voćnjaci plemenitih sorti kajsija, breskvi, jabuka, višanja, trešanja, itd. Pre toga su se u većem obimu sadile jedino šljive. Proizvodnja je sada uglavnom prevazilazila prirodni karakter i postajala sve više sitnorobna ili u nekim slučajevima robna.

Povrće se takođe gajilo, ali je broj zastupljenih vrsta povrća bio mali, a način njihovog korišćenja u ishrani bio relativno primitivan. Od povrća se najviše koristio crni i beli luk i kupus. Po pravilu se tek polovinom leta na pijaci mogla naći boranija, ponegde bob i krastavci. Pretpostavlja se da je paprika na balkanske prostore doneta još krajem XVI veka pod nazivom „indijski biber“. Mahunarke su postepeno postajale popularne sa opštim napretkom i kulturnim uticajem Nemaca na severu. Pasulj je zajedno sa graškom i sočivom u Srbiju preko Ugarske donesen krajem XVII veka. Vrlo brzo je prihvaćen. Za karfiol, kelj, kelerabu i spanać se uopšte nije znalo do početka XIX veka. U gotovo isto vreme u praksu ulaze još krompir, pasulj i paprika, a kasnije i paradajz²⁴⁵. Ove kulture se u Srbiji koriste tek od polovine XIX veka, većina od njih posredstvom kolonizovanih Nemaca. Krompir je iz Evrope u Srbiju doneo Dositej Obradović početkom XIX veka, tačnije na početku Prvog srpskog ustanka. Ova kultura je naišla na posebno topao prijem kod srpskog sveštenstva. Kod običnog naroda, on je prihvaćen tek deceniju dve kasnije. U prvom srpskom kuvaru jeromonaha Jeroteja Draganovića se kao uobičajena namirnica pominje pola veka kasnije. Pored kupusa koji je se smatra autohtonim, pasulj i krompir su ubrzo postali najzastupljenija hrana u srpskoj kuhinji kako na selu tako i u gradu. Sve te biljne kulture, kako autohtone tako i one koje su stizale posle srednjeg veka iz raznih krajeva sveta, bitno su uticale na oblikovanje načina ishrane kod Srba u XIX veku.

²⁴⁵ Paradajz potiče iz Južne Amerike (peruanske planine). Jednu od sorata (*Solanum Lycopersicum*) je iz Meksika prenet u Evropu. Veruje se da je španski istraživač Korteiz prvi doneo male žute plodove paradajza u Evropu 1521. godine. Najraniji zapis o paradajzu u evropskoj literaturi potiče iz 1544. godine (Pjetro Andrea Mattioli, italijanski lekar i botaničar, nazvavši ga zlatna jabuka - „pomo d'oro“).

Stočarstvo i stočarski proizvodi, lov i ribolov: Srbiju je karakterisao ekstenzivni način stočarenja sa letnjim izdigom stada i zimovanjem u zimovalištima (Tomić, 1922). Na sličan način je i u Vojvodini i Vojnoj Krajini, na nepreglednim pustarama u XIX veku gajena stoka u velikom obimu. Utovljena stoka, uglavnom goveda je prodavana u austrijskim i nemačkim gradovima. To je ujedno bila i najznačajnija poljoprivredna grana Vojvodine. Pored toga, u tzv. ratarskim selima se u mnogo manjem obimu takođe gajila stoka, uglavnom za sopstvene potrebe (radna stoka i za potrebe ishrane).

Meso i mesne prerađevine su se u Srbiji XIX veka uglavnom dobijali klanjem svinja i prasića, ovaca i jagnjadi, kao i živine. Takođe, korišćeno je i meso raznovrsne divljači i riba. Goveđe i druge vrste mesa kao i njihove prerađevine su do tada korišćene gotovo u tragovima. Tek pod uticajem austrougara, u srpski jelovnik je standardnije ušlo goveđe, juneće i teleće meso. Istovremeno se uvode i novi ili unapređuju "stari" načini korišćenja mesa i pripremanja mesnih prerađevina i uz to, primena higijensko-sanitarnih standarda.

HRANA KAO OGLEDALO DRUŠTVA

Hrana se može posmatrati i kao ogledalo društva. U tom smislu se ishrana pojedinih društvenih slojeva značajno razlikovala. Tako se beleži ishrana gradske i seoske sredine, kao i običnim i prazničnim danima. O tome se piše navodeći da se u pripremi i konzumiranju hrane oslikavaju mnogi aspekti društva, kao što su privredni - gajenje određenih žita ili stoke, ekonomski - kupovna moć stanovništva, i religijski koji se odnose na izbor hrane u vreme postova (Fotić, 2005). Posebno su se razlikovale seoska i gradska kuhinja. Na to su uglavnom uticali različiti stilovi života i rada u ove dve sredine. No, na način ishrane je uticao i status kao i ekonomska moć domaćinstva.

Ishrana u gradskoj sredini početkom XIX veka: U Beogradu je početkom XIX veka još uvek bio prisutan patrijarhalni načina života. Sve je bilo podređeno domaćinu kuće. Pošto je domaćin bio odsutan tokom celog dana zbog poslova, ručak je bio skroman, malo se spremalo i

kuvalo. Tek su se za večeru, kada je domaćin bio kod kuće, spremala bolja i odabranija jela. Kuhinjski poslovi su u to vreme zahtevali veliki trud i strpljenje. Tada štednjaka uglavnom nije bilo. Kuvalo se još uvek na otvorenom ognjištu u zemljanim loncima i šerpama. Zbog toga je u Beogradu bilo dosta furundžija. Malte ne, svaka ulica je imala bar po jednu furundžinicu (pekaru) u koje su i turske i srpske porodice nosile određena jela da se tamo ispeku. Najčešće su se u tepsijama na pečenje nosili đuveč, musaka, gibanica, jagnjad i ćurke na podvarku. Takođe, bilo je na raspolaganju i manje namirnica nego danas. Hrana je bila dosta jednostavna, ali jaka i hranljiva. Kuvalo se na svinjskoj masti ili na loju. Još uvek se teško moglo doći do svinjske masti, pošto su Turci zabranjivali donošenje svinja u varoš.

U kuhinjama su se tada spremale i razne čorbe, pilav, đuveč, sarma, ćufte, kapama, janija, papazjanija, zatim jela od ribe i pečenja. Ova jela su grčko-orijentalnog porekla, što je očigledan trag viševjekovnog orijentalnog uticaja. Pored toga, treba pomenuti još i bungar kao jelo koje doneli su Turci, a zadržalo se u XIX veku. Ono se pravi od žita, najviše od pšenice i ječma (pominje ga S. Trojanović). Pored bungura se dosta koristila i tarana koju su takođe doneli Turci. Ona se proizvodila od pšenice. Oni su se koristili kao zamena za pirinač koji je bio dosta skup.

I poslastice su bile uglavnom orijentalne: baklava, lokumići, gurabije, tatlje i neka vrsta alve. U jelovniku su bile zastupljene i razne pite: pita sa sirom, od zelja, sa mesom, sa orasima, bundevara, a spremana je i pita sa seckanim puževima u vreme posta.

Obične građanske porodice su preko leta ručavale u kuhinji, ali ne na stolu, nego na sofri. Preko sofre se stavljao veliki okrugao poslužavnik (sinija), a na njega su bili ređani tanjiri i pribor za jelo. Sedelo se na velikim jastucima koji su bili poređani oko sofre. Umesto stolnjaka, ukućani bi razastrli po krilu peškir dugačak 2 - 3 metra.

Uticaj zapadnih zemalja: Gradska sredina je bila otvorenija za razne promene, kako zbog različitih kultura koje su se tu preplitale tako i zbog sve većeg stremljenja ka Evropi. To je donekle bila posledica borbe Srba za nezavisnost od Otomanskog carstva.

Podunavski Nemci su ostvarili jak uticaj na ishranu Srba u Vojvodini, a zatim i njegovo širenje južno od Save i Dunava. Nemački uticaj se ogledao u načinu pripremanja obroka, u prihvatanju novih namirnica koje su južno od Save i Dunava bile nepoznate ili se nisu koristile, zatim u rasporedu obroka, postavljanju stolova, uvođenju higijenskih navika i upotrebi novih modernijih sredstava ili supstituciji postojećih novim materijalima.

Pod uticajem Zapada takođe se uvodi i doručak kao prvi jutarnji obrok. Radno vreme činovnika određivalo je vreme obeda.

Doručak je služen ujutro odmah po ustajanju i najčešće se tada služio hleb ili pecivo s puterom i džemom i bela kafa. Porema zapisu britanskog konzula Arčibalda Pejtona koji je prenoćio kod jednog srpskog domaćina u Šapcu „uvod u doručak” je bilo slatko od ruža, čašica šljivovice i čibuk koje su mu doneli na srebrnom poslužavniku. Zatim je dobio doručak: kafu, dvopek i kajmak. Zanimljivo je to da bez slatkog i čaše vode kao da nije mogla da počne poseta u privatnom prostoru. Time se iskazivala pažnja gostu, a pokazivalo se i gostoprimstvo domaćina.

Ručak je bio oko 14 časova. Pre svakog ručka je služena čaša rakije, a kao predjelo sir sa belim ili crnim lukom. Za ručak su obično služeni supa, varivo i meso kao i testo na kraju obroka (npr. čorba, goveđe meso, kupus s mesom, pečenje i testo na kraju obroka.). Pilo se vino (pominjano je smederevsko belo). Ručak se najčešće završavao kafom.

Večera se služila ok 19 časova. Večeri je prethodila čašica šljivovice. Jela su se hladna jela kao što je meso u aspiku, salate u majonezu, sirevi ili pak ostatak od ručka. Posle toga je služen puding od badema, suvo grožđe ili palačinke. Kad bi na večeri ostajao gost, ona bi bila sveže pripremljena i obilnija. Uz večeru se pilo belo vino a uz desert crno (iz Negotina). U poslednjim decenijama XIX veka, vino je postalo obavezno piće kojim su zalivani obroci. To ipak nije mogao svako da priušti, ali se ipak pred goste uvek iznosilo sve najbolje što se imalo.

Siromašniji slojevi društva su se znatno slabije i oskudnije hranili. Kao osnov u ishrani koristili su proju, pasulj, crni i beli luk, kao i

kupus koji se svuda gajio u velikim količinama. Takođe su dosta koristili maslo, sir i surutku. Spravljali su i razne kaše. Meso se spremalo samo za praznike kada se jelo još i sveže i sušeno voće, i pili razni napici.

Krajem XIX veka, kroz kuhinju se u Srbiji stapaju različite kulture, pa se jednako spremaju đuveč, musaka, pilav (poreklom iz Turske) kao i paprikaš i sataraš (poreklom iz Mađarske). Značajan je bio i uticaj podunavskih Nemaca koji su sa sobom doneli tipično nemačka jela. Kao nova su stigla sledeća jela: knedle, noklice, rinflajš, šnicle, švapski sir, puter, mileram, i dr. Pod nemačkim uticajem, domaćice su počele da mese razna testa, kolače, a posebno štrudle i krofne (Blantz, 1992). U to vreme se još uvek nije gajio spanać, grašak, paradajz, salata, šargarepa i ostala zelen. Njih su zemunske piljarice dobavljale za kuće u kojima je već vladala zapadnjačka kultura.

U gradskim sredinama u poznijim godinama XIX veka je posuđe bilo boljeg kvaliteta nego na selu. Supa se jela iz dubokog tanjira, a glavno jelo iz plitkog. U praznične dane koristilo se više posuda nego običnim danima. Bilo je više tanjira: za predjelo, glavno jelo, salatu, kolače. Posuđe se izrađivalo od metala (bakarno ili srebrno) i stakla. U siromašnijim kućama koristilo se posuđe od bakra, kalaja ili gvožđa. Bilo je jednostavno i bez ukrasa.

Ishrana na dvoru Miloša Obrenovića: Na dvoru su se počeli primati maniri i način života otmenog društva poput onog u Zemunu, Beču i Pešti. Pristizali su sanduci sa šoljama za sos, escajg sa dubokim i plitkim tanjirima i salvete. Smeša mleka i kafe zbog koje su se smejali sekretaru Davidoviću kada su videli kako i šta doručkuje, odavno je bila nešto sasvim normalno. Počela su se spremati i mnoga jela koja su odavala nemački uticaj kako zbog načina pripremanja tako i zbog samih naziva jela. Pripremaju se jela od „mutmela“ (belo, mekano brašno), kao što su „flekice“, „nudle“, peku se „zemičke“, „perece“, „krampf“ (krofne), „poheraj“ (pohovano meso), i dr. U kuhinju se uvode i nove vrste povrća, poput celera. Počinju da se koriste razni sosovi i umaci. Pored tih novina, sam Miloš Obrenović je imao i „svoje specijalitete“: „bele bubrege“ i čorbu od kravljeg vimena.

Ishrana na selu: Seoska domaćinstva su svu potrebnu hranu proizvodila samostalno. Ishrana je dosta zavisila od toga da li je godina bila rodna ili ne. Godišnja doba su takođe imala uticaj na način ishrane. Jača hrana se jela u jesen i zimu, a tokom proleća i leta se sastojala od sezonskog povrća i voća. Tu je još lov i ribolov. Korišćene su i samonikle biljke – zelje, koprive, pečurke i šumsko voće. Kupovali su samo ono što nisu mogli sami da proizvedu: šećer, so i ulje, odnosno, gas. Na način ishrane su značajan uticaj imali i postovi.

Raspored obroka u seoskoj sredini je umnogome zavisio od rasporeda poljoprivrednih radova koji su se obavljali na sopstvenom gazdinstvu ili u nekoj vrsti mobe²⁴⁶. Pripremala su se dva obroka, ručak i večera. Ručalo se oko 10–11 sati, obično sir, pita od sira ili proja, a večeralo se oko 18–19 sati, kada bi radovi bili obavljani. Večera je bila kompletan obrok sastavljen od mlečnih predjela, salata, sveže ispečene proje ili pite, kuvane čorbe i povremeno od kivanog ili pečenog mesa (najčešće živinskog). U letnje doba, kada se najviše radilo u polju, spremala se i užina koja se obično oko 14 sati nosila u polje. Taj obrok je bio lagan, sastavljen od sira, svežeg povrća, kiselog mleka i tsl. Predstavljao je odmor od letnje vrućine i jeo se sporo.

Svakodnevna ishrana seoske porodice se zasnivala na mlečnim proizvodima, jajima i različitim jelima od povrća. Od mlečnih proizvoda posebno se ističe sir koji se jeo u svakoj prilici. Bez njega se nije kretalo ni na put, a bio je i obavezan deo predjela uz crni ili beli luk i proju. Takođe, svoje mesto u ishrani je zauzimalo i meso. Ono je bilo dodatak povrću, ali se nije tako često jelo. Od mesnih proizvoda su se spremale razne vrste pečenja: jagnjeće, pileće kao i praseće koje se teže

²⁴⁶ Moba (mobina ili umobina u koju su se pozivali bliži rođaci ili komšije) kao i pozajmica (pozajmica radne snage koja se ugovarala i morala se vratiti) su oblici zajedničkog rada na selu koji su se dugo zadržali u Srbiji. Postojale su muške, ženske (prela) i mešovite mobe. Predstavljaju recidiv iz srednjovekovne Srbije kada se pominju pod imenom bedba ili bedva gde su se obavljali poslovi za feudalca. Pored bedbe, postojala je i zamanica koja se obavljala bez nadoknade i bez obezbeđivanja obroka za učesnike. U vreme turske vlasti ona se zvala zgon ili kuluk. Od ovakvog oblika zajedničkog rada se počelo odustajati u vreme intenzivnijeg privrednog razvoja i jačeg utemeljenja novčane privrede.

nabavljalo u tursko vreme. Na selu se stoka smatrala blagom, tako da se uglavnom klala za praznike i velika slavlja kao što su svadbe ili krštenja.

Pravljenje i pečenje hleba i pogače je deo tradicionalne kuhinje. Razne vrste žita od kojih se mesilo testo i razne vrste crepulja, pominjane su u mnogim putopisima. Uglavnom se jeo hleb od kukuruznog brašna (proja), nešto ređe od suražice (mešavine pšenice i raži), a pšenični se koristio dosta retko, samo u blagdane obzirom da je pšenice bilo manje.

Na način ishrane je bitno uticala i umešnost domaćice koja je spremala jela. Na selu su se žene bavile poslovima na polju i oko stoke, pa nisu imale dovoljno vremena da se bave kuhinjom. Novine vezane za izbor namirnica i upotrebu modernijih sredstava za spravljanje, čuvanje i konzumiranje hrane (pribora), sporije su prodirali u selo jednim delom i zbog veoma lošeg materijalnog položaja seljaka. Po pravilu su dolazile prvo u kuće kmetova, popova i učitelja tamo gde ih je bilo. Takve inovacije su zatim postepeno prodirale u sve seoske kuće po sistemu ugledanja i prestiža. Najčešće su se zbog nedostatka pojedinih namirnica u takvim "originalnim" receptima, one izostavljale, a tamo gde je bilo moguće, koristili su se supstituti.

Vreme posta: Način ishrane kod Srba je u velikoj meri bio uobličavan i postovima kojih se narod strogo pridržavao. Post²⁴⁷ je važio za vernike i ograničavao je ljude i u selu i u gradu, i bogate i siromašne. Pravoslavni vernici su se uzdržavali od mrsne hrane u danima koje je crkva odredila. Tokom posta se menjao način ishrane. Potpuno su se izbegavali mleko, mlečni proizvodi, jaja, meso i mesne prerađevine. Pre velikih postova, pred Božić i Uskrs se sve kuhinjsko posuđe iskuvavalo u ceđu da bi bilo „posno“, a potom bi se počinjao post. Svakodnevni posni jelovnik seoskog domaćinstva sastojao se od povrća, sirćeta, proje, posnog pasulja, ali bez ulja jer ga nije ni bilo u dovoljnim količinama. Ulje se koristilo samo u posebnim prilikama, kao što je priprema posne slave. Post je na neki način pomagao siromašnijim porodicama da

²⁴⁷ U pravoslavlju ako bi se ljudi strogo pridržavali, godišnje je ima preko 200 dana posta. To sugeriše da se orijentaciono, oko 57% godine provede u postu.

uštede na hrani. U bogatijim porodicima je posni jelovnik bio raznovrsniji i bogatiji, što se vidi iz opisa jedno posnog ručka u Vinči 1893. godine. Jela se posna riblja čorba, riblji paprikaš, pečene ribe na žaru, proja, i dr.

NOVI NAČINI PRIPREME HRANE I KONZERVIRANJA

Način pripreme hrane i njenog konzerviranja predstavlja pokazatelj stepena razvijenosti jednog društva. Ukoliko je društvo manje razvijeno, načini pripreme su jednostavniji i odlikuju se konzumiranjem namirnica neposredno uzetih iz prirode, uz odsustvo viših faza pripreme, odnosno, prerade primarnih poljoprivrednih proizvoda. Hrana se uzima presna ukoliko se radi o voću i povrću, meso se izlaže najjednostavnijoj i najprirodnijoj termičkoj obradi pečenjem na vatri (roštilj, ražanj), mleko se konzumira bez kuvanja i uglavnom se primitivnim oruđima i na primitivan način prerađuje u sir, kiselo mleko, itd.

Prelaskom na viši stepen privrednog razvoja, ne samo da je obogaćena ishrana već se posledično prešlo i na složenije načine pripreme hrane (Stolić, Makuljević, 2006). Povrće samo ili sa mesom se sve više kuvalo kao supa ili kao cušpajz. Brzo je postalo nezamenljivo kao način pripreme hrane. Meso iz supe (pileće i/ili juneće) se koristilo kao rinflajš (nem. *rindfleisch*) i danas se smatra sastavnim delom vojvođanske tradicije u kuvanju. Zapržavanje jela (*Einbren, Mehlschwoitze*) je takođe nasleđe od Nemca. Meso se često i dinstalo, odnosno, pržilo na masnoći uz dolivanje vode pa se smanjio obim termičke obrade na vatri. Umesto toga, prešlo se na tehniku pohovanja gde se meso iseče u šnicle (*Schnitzel*), drvenim tučkom izlupa i zatim prži na masnoći uvaljano u brašno, jaja i prezle (nem. *Brösl*) kako bi bilo hrskavije. Pohovalo se živinsko, svinjsko i teleće meso i za nedeljni ručak se služilo posle supe i rinflajša, a pre kolača. U svadbama se služilo posle kolača u kasnijim popodnevним časovima. U Vojvodini, pre svega u Banatu, božićna pečenica nije bila prase već guska i kasnije ćurka kada je prenesena iz Južne Amerike.

Mleko se redovno konzumiralo kuvano. Od njega su se pravili i različiti mlečni proizvodi. Najčešće švapski sir, puter (*Butter*) i mileram (*Milchrahm*). Pri tom se švapski sir pravio od nekuvanog mleka koje uskisne bez upotrebe sirišta i sa koga se skine skorup - mileram koji se u specijalnim sudovima (stupama) lupao da bi se dobio puter. Koristili su se za mazanje na hleb, za začinjavanje jela, njihovu termičku obradu, i za pravljenje kolača.

Kolači su se mesili od kvasnog i beskvasnog testa, bogato nadeveni filom od prerađenog voća u vidu marmelada i džemova, sirom, uz dodavanje putera, milerama, maka i rogača, umesto jednostavnijih kolača od brašna kao što su tatlije, gurabije, i slično. Zalivali su se šerbetom.

Konzerviranje je takođe prošireno na veći broj namirnica. Od voća su se pravili kompoti tzv. dunst i to najčešće od bresaka, kajsija, jabuka, višanja, trešanja, grožđa i dunja. Oprano voće kome su odstranjene koštice i koje je isečeno na kriške, slagalo se u staklene tegle i prelivalo sirupom od vode i šećera. Tegle su se zatvarale celofanom prethodno namazanim salicilom koji se koristio kao konzervans. Konzumirao se u zimskim mesecima kao desert, ali ponegde i kao slata uz dinstano ili pohovano meso. Slatko koje se pravilo u Srbiji, u Vojvodini nije bilo poznato sve do 1918. godine.

Nemci su pravili i odlične džemove, naročito od kajsija koji se mazao na hleb ili dodavao kolačima, služio kao fil za palačinke, itd. Srbi su pre toga radije kovali pekmez od šljiva, a voće sušili, naročito šljive i grožđe. Suve šljive su se kuvale najčešće za Badnje večer dok se grožđe koristilo kao snek u svakojakim prilikama. Krompir i lubenice su se stavljale u trap da bi se sačuvali od mraza i konzumiralo zimi. Tehnikom kišeljenja koja je bila poznata odvajkada, ostavljali su za zimu kupus, krastavce, paprike, zeleni paradajz i ljute papričice (feferoni). Povrće se stavljalo u tegle i prelivalo slanom kvanom vodom uz dodavanje raznih začina radi poboljšanja ukusa (kim, kleka, ljute papričice, biber, i dr.). Po nemačkom receptu, neke porodice su kiselile kupus dodajući belo vino i to su zvali *Veinsauere Kraut* - kiseli kupus sa vinom.

Meso se konzerviralo sušenjem i soljenjem - salamurenjem. Sušenje je Srbima bilo poznato od ranije, ali je soljenje bila specifičnost Nemaca. U drvenu kacu se slagalo dobro usoljeno meso sa dodatkom vode i šalitre, sode bikarbone i malo šećera kao dopunskim konzervansima. Pored toga su doneli i tehnike korišćenja iznutrica - cubok. Pravile su se brizle od timus žlezde, krezle od creva sisančadi (teleta ili jagnjeta), švargle, leberke ili bele kobasice, džigernjače (*Leberwurst*), kobasice za pečenje (*Bratwurst*) koje su topili u mast da bi ih bolje čuvali, čvarke (*Greiben*). Džigernjače i krvavice nisu mogle dugo da se održe pa su ih odmah po pravljenju jeli, dok su se švargle duže čuvale. Njih su kačili na mesta gde je bilo promaje da bi se duže očuvale. Čvarci su se konzumirali sa kiselim kupusom tokom cele zime. Sušili su još šunke i slaninu i predstavljale su najomiljeniji prilog vojvođanskoj kuhinji.

UPOTREBA SREDSTAVA ZA SPRAVLJANJE, ČUVANJE I KONZUMIRANJE HRANE

Sredstva vezana za spravljanje, čuvanje i konzumiranje hrane su značajan materijalni izvor za proučavanje ishrane kao dela ukupne kulture jednog naroda (Vuković, G. 1988). Tradicionalni materijali su bili uglavnom oni koji se u neposrednoj blizini mogu naći. U Banatu su to *zemlja i drvo*. Od zemlje se pekao grnčarski material (krčazi, ćupovi, čanci, tanjiri, čaše, i sl.), a od drveta karlice, slanici, burad, pribor za jelo (kašike i noževi, a docnije i viljuške). Treba imati u vidu da se dugo jelo prstima ili se često koristio i hleb kojim se uzimala hrana ili se brisalo nakon što se hrana unese u usta. Od uglavnom vrbovog pruća su se plele korpice, cegeri, saćurice, i sl.

Predmeti od metala ulaze u opštu upotrebu tek krajem XVIII i početkom XIX veka, a još kasnije, u drugoj polovini XIX veka predmeti od porcelana i keramike, a zatim i stakla. Ovo ujedno označava i višu fazu u korišćenju materijalnih sredstava u ishrani, a time i višem kulturnom nivou stanovništva. Kvalitet posuđa je bio različit što je uglavnom zavisilo od visine životnog standarda i statusa stanovništva

(trgovci, državni činovnici i drugi viši slojevi pretežno u gradskim sredinama na jednoj strani, i običan narod, najčešće seljačka populacija na drugoj). Ovi drugi kojih je bilo mnogo više, koristili su plehane tanjire, vangle i vanglice, ređe keramičke, a vrlo retko porcelanske. Uglavnom su koristili i escajg od aluminijuma. Kvalitetnije posuđe ako ga je bilo, koristili su u svečanijim prilikama. Čaše su bile metalne, često od aluminijuma ili emajlirane, zatim keramičke, porculanske, a kasnije i staklene. Ove staklene su bile od tanjeg ili debljeg stakla u zavisnosti od vrste pića koje se u njima služilo. Najređe su se koristile kristalne čaše i to uglavnom u bogatim kućama.

Za spravljanje hrane su kao posledica opšteg razvoja i industrijske revolucije, sa Nemcima stizale razne modle i plehovi (za oblikovanje testa i kolača, često od lima), radle (noževi u obliku točkića kojima se ravnomerno seklo testo), nudlbret (daska za mešenje testa), flajšmašine (mašina za mlevenje mesa, oraha, maka, rogača), vangle (za mešanje ili stavljanje gotovog, odnosno pečenog testa kao što su krofne, ali i drugog jela). U drvenim buradima se kiselio kupus, spravljala turšija, muljalo vino (badnjice) ili držalo vino i rakija. Od stakla su pravljene još flaše i tegle koje su korišćene za zimnicu.

Modernija sredstva su opredeljivala i način na koji se postavljao sto za obedovanje. Postavljanje stola se uglavnom vezuje za porast svesti o tome da se obroku da određeni značaj, a onda i sa činjenicom da su ukućani prihvatili odgovarajući obrazac ponašanja – kodeks koji su karakteristični za konkretno društvo.

Postavljanje se razlikovalo prema značaju obeda, odnosno da li je obed imao svčani karakter ili se radilo o svakodnevnom obroku. Takođe, bilo je razlike u postavljanju u odnosu na selo i grad, bogatija i siromašnija domaćinstva, u odnosu na religijske običaje, i tsl.

Sto je počeo da se pokriva stolnjacima koji su u vreme obeda skidani i serviralo posuđe na golom stolu. U gradovima se sto zastirao jednostavnijim čaršavima svakoga dana. Prvo se stavljao slanik, a zatim se postavljao uglavnom jedan tanjir sa neophodnim escajgom. Međutim, kada je u pitanju slavski, božićni, uskršnji ili svadbarski ručak, svakodnevni čaršav se skidao i sto je zastiran čistim, belim čaršavom

(mogao je biti i svetlo plav, kao i bež boje) koji je uglavnom bio od damasta i koristio se samo za takve prilike. Tada bi se koristili porecelanski tanjiri (plitki, duboki i desertni) i posude za hranu (činije za supu ili čorbu, pladnji za predjelo i pečenje, salatu, itd.), najkvalitetniji metalni escajg sa kojim se raspolagalo, a u bogatijim kućama su korišćene još i platnene salvete. Takođe, postavljene su bile i staklene čaše za različita pića (rakiju, vino, vodu i sokove, pivo). Uglednije porodice su posebnu pažnju posvećivale postavljanju stola jer se po načinu postavljanja ogledao značaj obeda, ali i ličnosti koje su obedu prisustvovala. Otuda nije čudno da su ideali bogato postavljene trpeze u našem narodu ostali dugo prisutni, čak do pred kraj XX veka.

Na ovakav pristup kulturi ishrane su u najvećoj meri uticali kolonizovani Nemci i srpski trgovci koji su trgovali preko Save i Dunava sa Austrougarskom i tamo se upoznavali sa novim tendencijama u privrednom i kulturnom životu, posebno načinom, kvalitetom stanovanja i organizovanja stambenog prostora kao i ishrane.

Jedan od značajnih aspekata vezan za novine u obedovanju i ishrani, svakako jeste *uvođenje higijenskih navika*. Ovo je zaostaloj i dobrim delom neprosvećenoj Srbiji donelo značajan napredak. Do tada su uslovi rada i stanovanja bili takvi da je svest o potrebi održavanja telesne čistoće kao i čistoće radnog i životnog prostora, bila veoma nerazvijena. Prethodno je kako u Vojvodini, tako u Vojnoj Krajini i Centralnoj Srbiji, za vreme dok su bili pod turskom vlašću, ovaj aspekt bio praktično zanemaren. Zbog toga su bile zabeležene česte epidemije najrazličitijih bolesti (npr. kuga u XVIII veku, ali i dezinterija, stomachne bolestgi i sl.). O takvom stanju svedoče i neki putopisi. Tako je dr Has zabeležio da se ljudi kupaju na šest nedelja pa i više, da se ne presvlače već spavaju u istom odelu u kome se kreću i rade preko dana. Beleži se i pesma: "*Dobro jesam i dobro se nadam, u čem hodam u tome i spavam*" (Popović, 1955: 257; podv. Martinov, 1997).

Ovakvom stanju su doprinosili i uslovi stanovanja, odnosno kuće koje su najčešće bile neuslovne, slabo održavane, sa zajedničkim ognjištem na sredini kuće, u kojima je nekad držana stoka ili su se domaće životinje u njima slobodno kretale (mačke, psi, kokoške, i dr.).

Posuđe (u početku glineno i drveno) se uglavnom nije pralo, kao ni ruke pre obeda. Pranje ruku posle obeda je bilo potpuno nepoznato (Popović, 1955: 2442, 257).

Sa novim - industrijskim dobom, na teritoriji pod austrougarskom vlašću, formiraju se karantini, tzv. kontumaci za putnike iz neaustrijskih zemalja kao mera zdravstvene prevencije. Počinje izgradnja javnih kupatila po gradovima, donose propisi o zdravstvenom prosvetivanju (pojavljuju se i knjige pod nazivom narodni lekar) i private lekarske prakse.

Razvojem varoškog života, higijena pre i posle obedovanja postaje svakodnevica (pranje ruku, posuđa i pribora za jelo, upotreba salveta, postavljanje stola prekrivanjem stolnjacima). U selima je ova vrsta higijene bila manje zastupljena. Ruke se nisu prale posle obeda, salvete nisu korišćene, a pranje ruku je bilo u laboru u kome prvo domaćin opere ruke pa za njim uglavnom u istoj vodi i ostali ukućani. Ruke su se odavno ritualno prale posle dolaska sa groblja i uoči ručka za podušje - daću. Ipak, beleži se da je preko ugledanja na varošane ili seoske uglednike, pre svega popove, ova vrsta higijenskih i zdravstvenih običaja, postepeno prodirala i na selo.

Konačno, na kraju treba pomenuti da je sve navedeno uticalo i na promene u rasporedu obroka. Naime, način života stanovništva, pre svega seoskog, zahtevao je drugačiji režim ishrane od danas poznatog. U doba velikih migracija i tzv. nereda, nije bilo mogućnosti da se uspostavi kruti kodeks u rasporedu obroka. To je uslovljavao i uglavnom stočarski karakter privređivanja. Uvek je prvo morala biti namirena stoka pa su zatim jeli ljudi. Rad na njivi je takođe diktirao vreme i raspored uzimanja obroka. Da bi došlo do bilo kakve promene, neophodno je bilo da mehanički časovnik kao tekovina srednjeg veka dostupna sve većem broju ljudi, počne da određuje stil života ljudi. Dotle ljudi nisu puno marili za vreme. Računalo se prema poljoprivrednim radovima (npr. od kada su se ojagnjile ovce, ili od nekog blagdana). Čak su i meseci u slovenskom kalendaru imali imena prirodnih pojava i poslova koji su se u određenom dobu godine obavljali (srpanj, kolovoz, rujan, itd.). Stoga se ljudi jeli onda kada su bili gladni.

Prelaskom na više forme privređivanja (od podele rada i odvajanja zemljoradnje od stočarstva do industrijske revolucije) redovnost u ishrani se postepeno ustalila. Pri tom je raspored obroka zavisio od vrste posla kojim su se ljudi bavili, ali i od godišnjeg doba. Zimi su postojala tri obroka – doručak, ručak i večera. Leti je nekada služeno više obroka: doručak, nekada užina, ručak oko 14-15 sati i večera ne pre 20 časova. Bilo je slučajeva da se doručak nosi na njivu npr. žnjačima ili koscima bliže podneva. To je bio suvi obrok sa slaninom, šunkom, sirom, lukom, svežom paprikom, i sl. U tom slučaju je služen obilan ručak kasnije popodne, oko 16 do 17 časova pa večere nije ni bilo, ili se eventualno jelo ono što je ostalo od ručka. Nekada je večera kuvana specijalno za radnike. Zimi se na selu doručak redovno kuvao i služen je relativno rano, između 8 i 9 sati. Za ručak se jela uglavnom suva hrana: slanina, čvarci, suvo meso - često šunka, kiseli kupus ili kakvo drugo ukišeljeno povrće, dunst (kompot) i drugo. To je bilo usled činjenice da je mrak padao relativno rano pa je večera služena već oko 17 sati. Na počinak se išlo relativno rano pa su se gasile sveće i petrolejske lampe radi štednje goriva.

U gradskim sredinama su s obzirom na karakter rada, Srbi u većoj meri usvojili nemački tzv. švapski raspored obroka: doručak, užina (jauzna), ručak, velika užina u popodnevnim satima i večera. Za doručak je služena suva hrana, kod bogatijih beli hleb namazan puterom i džemom, a pila se bela kafa. Ručak se uglavnom kuvao: najčešće supa, cušpajz (varivo) sa šniclom i obaveznom sezonskom salatom. Za večeru se jelo ono što je preostalo od ručka. Značajno je pomenuti popodnevnu užinu, tzv. jauzinu koja je bila skoro obavezna jer je nosila karakter prestiža.

Rezimirajući, može se istaći da je kult ishrane u znatnoj meri unapredovao. Na to najbolje ukazuju aktivnosti na pisanju *kuvara i članaka o kulinarsvu*. Tako se 1855. godine pojavio "Prvi srpski kuvar" jeromonaha Jeroteja Draganovića. Jedan od najpopularnijih je bio kuvar Katarine Popović - Midžine koji je objavljen 1877. godine pod nazivom „Veliki srpski kuvar za upotrebu srpskih domaćica“. Ova knjiga je često dopunjavana i preštampana i doživela je veliku popularnost. Posle

uspeha ovog kuvara, mnogi autori su počeli da pripremaju i publikuju slične knjige. Sima M. Lozanić opisuje kako se čuva hrana i daje praktične savete kako se ona konzervira. Sofija Marković - Maksimović priprema „Praktični kuvar“, itd. Može se oceniti da je u tadašnje vreme bilo pomodno davati savete vezane za kuhinju i način pripremanja hrane. Otuda i nebrojeno časopisa toga vremena koji su se bavili ovom problematikom.

AGROKULTURA NAKON I SV. RATA

Agrokulturni razvoj nakon I Sv. rata je u značajnoj meri bio uslovljen političkim prilikama:

Na jednoj strani su bile posledice I Sv. rata u kome je Srbija pretrpela velike ljudske gubitke (od ukupno oko 4,5 miliona stanovnika, poginulo je oko 1,2 miliona). Učinjena je bila i velika materijalna šteta. Posmatrano za celinu prostora koji je ušao u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, materijalna šteta učinjena u periodu 1916 - 1918. godine je bila izuzetno velika. Samo je privredi na selu oduzeto životnih namirnica, stočne hrane i useva u vrednosti 1.500 miliona tadašnjih franaka. Agrokulturna proizvodnja je u posmatranom periodu smanjena za 30 - 40%, broj grla stoke za 70%, a ishrana stanovništva je opala za 50%.

Na drugoj strani je Versajskim ugovorm o miru Srbija dobila pravo na naknadu štete²⁴⁸ ali je raznim planovima pokušavano da se stalnim smanjivanjem anuiteta likvidiraju nemačke reparacije²⁴⁹. Međutim, to nije sve. Država je na ime odštete počela da izdaje obveznice u nominalnoj vrednosti od 1.000 dinara sa 2,5% interesa na godišnjem nivou. One su vrlo brzo postale predmet špekulacija u

²⁴⁸ Kraljevina Jugoslavija je od Nemačke dobila do 1927. godine 366 miliona zlatnih maraka i to uglavnom u naturi.

²⁴⁹ Dovesov plan iz 1924. godine, Jangov plan iz 1929. i Huverov plan iz 1931. godine.

rukama bankara, političara i "poslovnih ljudi" koji su ih od seljaka kupovali u bescenje²⁵⁰.

Na trećoj strani je i agrarna reforma. Naime, ujedinjenje u Kraljevinu SHS, a nešto kasnije u Kraljevinu Jugoslaviju²⁵¹ je pojedine članice zateklo u različitim fazama feudalnog i polufeudalnog uređenja. Ulazeći u zajednicu, južnoslovenski narodi koji su živeli u različitim socijalnim, ekonomskim i kulturnim uslovima, očekivali su da će rešiti pitanja nacionalne ravnopravnosti, političke slobode i iznad svega, pitanje zemlje za koju se seljaštvo vekovima pre toga borilo. Otuda je regent Aleksandar Karađorđević izdao proglas kojim se seljaci pozivaju da mirno sačekaju da im država zakonskim putem preda zemlju "koja će unapred biti samo božja i njihova". Zbog toga su 1919. godine donete Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme u kojima su vrlo jasno postavljena opšta načela kako bi se sprečila agrarna revolucija. Ukinuti su kmetski i njima slični odnosi i kmetovi se proglašavaju slobodnim vlasnicima državnog zemljišta. Takođe, predviđena je eksproprijacija velikih poseda kako bi se ekspropisana zemlja dodelila zemljoradnicima koji su imali malo ili uopšte nisu imali zemlje. Pravo prvenstva su imali invalidi, ratna siročad, dobrovoljci i vojnici koji su učestvovali u I Sv. ratu. Veći šumski posedi su trebali da pređu u državni posed uz isplaćenu odštetu. Pri tom je zemljoradnicima je priznato pravo na popašu, na drvo za ogrev i građu.

Ovako postavljena agrarna reforma je imala skrivene ciljeve, a to je bilo zadržavanje statusa quo ili čak daljeg uvećavanja krupnih poseda. Otuda ne čudi da je, usled odugovlačenja i izvrđavanja da se postavljeni ciljevi u potpunosti ostvare, ova agrarna reforma trajala veoma dugo.

²⁵⁰ Cena je uglavnom bila 100 dinara a one su se kasnije prodavale po znatno višim cenama (1928-1930. po ceni od 420-450 dinara a 1938. čak po 483 dinara.

²⁵¹ U periodu od 1. decembra 1918. do 3. oktobra 1929. godine je formirana Kraljevina Srba, Hrvata I Slovenaca. Kraljevina Jugoslavija je postojala između dva svetska rata. Od 6. januara 1929. godine, koristeći kao izgovor političku krizu, kralj Aleksandar je ukinuo ustav, raspustio skupštinu i uveo ličnu diktaturu. Tada je od 3. oktobra promenio ime države u Kraljevina Jugoslavija postavivši novu unutrašnju podelu sa 33 oblasti na 9 banovina.

Naime, Zakon o likvidaciji agrarne reforme je donet tek 1931. godine, a ona je faktički trajala do 1933. godine. U međuvremenu je u oblasti agrarne reforme izdato opsežno zakonodavstvo koje je provizorno rešavalo tako važna pitanja za seljaštvo. Stoga nije čudo što se u vezi sa reformom pominje nezapamćena zakulisna politika izigravanja opštih postavljenih načela i velika korupcija. Vladajuće stranke su dodeljivale zemlju svojim pristalicama, cenjkali su se sa veleposednicima oko određivanja zemljišnog maksimuma, ucenjivali agrarne interesente radi dobijanja glasova, tako da se reforma pretvorila u političku i ekonomsku špekulaciju sa zemljom. Osim toga, onima kojima je zemljište bilo dodeljeno je trebalo puno vremena da uopšte uđu u posed jer je prenos prava trajao godinama.

Zbog svega, rezultati agrarne reforme su bili dosta skromni. Uredbom iz 1919. i njenom dopunom iz 1922. godine je određeno da se velikim posedima smatraju sva *fideikominsna* dobra i ostali posedi veličine zemljišta od 100 do 500 k. j., a da se višak zemljišta preko maksimuma treba izdavati agrarnim interesentima. Posle namirenja interesenata je ostatak zemljišta mogao biti otkupljen. Pravo na otkup je imala svaka osoba. Ukupan fond takvog zemljišta je iznosio 120.000 ha, ali je po Zakonu o fakultativnom otkupu do 1929. godine otkupljeno samo 44.564 k. j. Problem ovog viška zemljišta je rešen Zakonom iz 1931. godine kada je zakonski maksimum proširen od 174 k. j. na 869 k. j. obradive zemlje (maksimum je zavisio od područja), ali su velikim posedima ostavljeni i tzv. supermaksimumi. Tako je vlasnicima ostalo 1,566.023 k. j. (Šećerov, 1930:110) koji su raspoređeni na sledeći način:

1. užeg maksimuma	171.631 k. j.
2. supermaksimuma ²⁵²	59.423 k. j.
3. supermaksimuma usled podvodnosti	17.048 k. j.
4. oslobođenja od hidrotehničke komisije	9.761 k. j.
5. šireg maksimuma	93.903 k. j.
6. šuma, pašnjaka i neobradivog zemljišta	1,208.086 k. j.

²⁵² Prema čl. 4. u Zakonu o izdavanju u zakup u 4. godine.

Raspodela zemlje na pojedine kategorije interesenata u okviru agrarne reforme je obuhvatila sledeće kategorije, tabela 11.

Ova raspodela je uticala na promenu posedovne strukture u državi i na proces daljeg usitnjavanja seljačkih poseda. Tako je npr. u Vojvodini broj novonastalih sitnih gazdinstava u kategoriji od 1 - 5 k. j. bio 61.620 koji su u posed dobili 163.544 k. j. Porast sitnih gazdinstava je nastupio i u sledećoj kategoriji tzv. srednjih domaćinstva. Broj srednjih gazdinstava je povećan za 16.541 koji su reformom dobili 198.849 k. j. zemljišta²⁵³.

Tabela 11: Podela zemlje obuhvaćene agrarnom reformom

Kategorije	Broj Interesenata	površina k.j.	prosečno po subjektu
Dobrovoljci:			
domaći	7.163	55.157	7,7
kolonisti	11.570	100.729	8,7
Domaći interesenti	189.115	337.927	1,7
Optanti	1.700	10.054	5,8
Izbeglice	124	583	4,7
Kolonisti	2.207	32.890	7,4

Izvor: Oto Frangeš, 1937: 195

Posmatrano strukturno, nakon agrarne reforme, posedovna struktura u Jugoslaviji je prema proceni iz 1931. godine bila kao na sledećem prikazu (Marković, 1939:10):

Mali posedi	14%
Srednji posedi	37%
Kulački posedi	24%
Veliki posedi	23%

²⁵³ Radi poređenja se navodi da je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo 8.253 novonastalih domaćinstava sa 62.556 k. j. zemljišta, a u Sloveniji 155 sa 1.351 k. j. zemljišta.

U tom smislu je najlošija posedovna struktura bila u Savskoj banovini (Hrvatska) gde je u kategoriji do 5ha bilo 321.729 gazdinstava, dok je u istoj kategoriji npr. u Moravskoj banovini (Srbija) bilo 146.170 gazdinstava. Interesantno je pomenuti i to da je npr. u Dunavskoj banovini (Vojvodina) bilo najviše bezemljaša – 26.9% od ukupnog broja domaćinstava. Takođe treba istaći da je proces prodiranja kapitala u agrokulturu bio spor, tako da je formiranja zakupničkih odnosa bilo relativno malo (oko 440.000 ha zemlje ili 5%). Otuda se može reći da su sitna seljačka gazdinstva predstavljala osnovno ograničenje za uspostavljanje intenzivnije agrokulturne proizvodnje. Ovakvu sliku upotpunjuje i činjenica da je 1921. godine od najamnog rada živelo 288.690 agrarnih stanovnika. Njihov broj je počeo da se ozbiljnije uvećava tek od 1931. godine.

Tehnička opremljenost agrara je bila u saglasnosti sa posedovnom strukturom, dakle slaba. Od ukupnog broja plugova još uvek je 25% bilo drvenih. Prema popisu iz 1931. godine je na 100 ha obradive zemlje korišćeno 5.43 rala i 13.02 plugova. U Srbiji je ovaj podatak bio npr. u Kruševačkoj oblasti 33.50, u Timočkoj oblasti 20.84 i Šumadijskoj 20.18 plugova. Opremljenost vučnom snagom je takođe bila slaba. U 1931. godini je na 100 stanovnika bilo 8.3 konja i 27.49 goveda (ostvaren pad u odnosu na 1921. godinu kada je broj goveda bio 41.31). Ni potrošnja đubriva nije bila velika, najniža u Evropi. Dok je Nemačka po hektaru trošila 58.2 kg, Francuska 61.8, Engleska 102.0, Mađarska 7.5, Amerika 6.6, Kraljevina Jugoslavija je trošila prosečno svega 2.9 kg/ha.

Može se oceniti da je agrokultura u Srbiji kao uostalom u celoj Jugoslaviji bila veoma ekstenzivna i u velikoj meri prepuštena prirodnim silama. To je uticalo da prinosi budu prilično skromni i relativno sporo se povećavali, tabela 12.

Posebno treba istaći i činjenicu da je šećerna repa kao industrijska biljka koja je dosta zahtevna i na neki način predstavlja "tešku" industrijsku proizvodnju agrokulture, imala prinos od oko 190 mc/ha dok je npr. u Nemačkoj njen prinos bio 344,8; Švajcarskoj 360,0; Americi 260,8; itd.

Da bi se uporedili prinosi, navodimo da je npr. prinos pšenice po hektaru u Nemačkoj bio 22,5 mc/ha; Francuskoj 14,2; Engleskoj 20,6; Mađarskoj 13,0; Švajcarskoj 23,5; Italiji 15,5; Austriji 15,2; Danskoj 28,5, itd.

Tabela 12: Prinosi žita u Kraljevini Jugoslaviji (mc)

godina	pšenica	ječam	raž	ovas	kukuruz
1920	8,13	7,66	7,81	7,75	14,15
1921	9,42	7,91	7,91	6,76	9,97
1922	8,14	6,43	5,83	6,78	11,94
1930	10,30	9,11	8,05	6,08	14,45
1931	12,56	9,10	7,92	6,99	13,41
1932	7,46	9,62	8,71	8,22	19,20
1937	11,02	9,19	8,24	8,55	19,83
1938	14,23	10,14	8,95	9,02	17,28
1939	13,05	10,20	9,43	9,76	15,09

Izvor: Vučo, 1958:64

U strukturi setve su sve vreme dominirala žita, dok su industrijsko bilje kao i stočno i krmno bilje postepeno, ali još uvek nedovoljno povećavali učešće, tabela 13.

Tabela 13: Struktura zasejanih površina u Kraljevini Jugoslaviji

Godina	Žita	Indus- trijsko bilje	Povće	Stočno i krmno bilje	Ugari	Svega ha
1932	82,70	1,72	5,67	4,24	5,67	7,102.123
1939	81,95	2,68	5,65	4,74	4,98	7,614.120

Izvor: Vučo, 1958:66

Ovakva struktura je dobrim delom bila posledica činjenice da se značajan deo žita u periodu povoljne konjunktore za agrokulturne proizvode uglavnom izvezio. S druge strane se događao paradoks da su pasivniji krajevi ostajali nepodmireni. Na to ukazuje i činjenica da je u

periodu od 1920 - 1928. godine uvezeno 69.833 tone brašna u vrednosti od gotovo 300 miliona dinara (Lakatoš, 1929:17).

Ni stočarstvo nije bilo značajnije razvijeno. Tako je Moravska banovina (Srbija) imala najmanje konja a Dunavska banovina (Vojvodina) najviše (32.445 prema 360.727 posmatrano respektivno). Kada su u pitanju goveda, Srbija je po popisu iz 1921. godine imala 482.968 grla od čega 289.253 jalovih krava, dok je Hrvatska u isto vreme imala čak 1,005.145 grla i 73.693 jalove krave.

U ovakvoj situaciji su već 1926. godine počeli da se javljaju prvi znaci agrarne krize, da bi 1929. godine ona ušla u svoju oštriju fazu. Dolazi do pada dohotka od agrokulture i velikog zaduživanja seljaka, o čemu je već bilo reči. Ono je jednim delom izazvano drastičnim padom agrarnih cena što se može videti iz tabele 14:

Tabela 14: Kretanje cena pšenice i kukuruza (din/mc)

godina	pšenica	kukuruz
1929	265	256
1930	147,5	87,5
1931	167,5	80,4
1932	150	70
1933	119,8	67,1
1934	110,7	73,2
1935	165,4	100,2

Izvor: Vučo, 1958:78

Slično je stanje bilo i u stočarstvu. U odnosu na prosečno ostvarenu vrednost u periodu 1927 - 1929. godine uzetom kao 100, indeks cena stočarstva je bio najniži 1934. godine kada je bio na nivou od 51.9.

Kriza je najviše pogađala sitna gazdinstva. S druge strane nisu bila pošteđena ni gazdinstva sa tržišnom orijentacijom. Kriza ih je učinila manje tržišnim jer su počele da bivaju sve više izražene i makaze

cena agrarnih i industrijskih proizvoda. U konačnom je to postepeno i sve više uticalo na zastoj u ukupnom agrokulturnom razvoju.

Iako je kao osnovni razvojni cilj imala kapitalističku orijentaciju, tadašnja Kraljevina Jugoslavija je bila prilično nerazvijena država sa velikim učešćem agrarnog stanovništva i agrokulturne proizvodnje. To je dodatno produkovala i agrarna reforma koja u suštini nije imala ekonomske ciljeve pa je tako uspjela da u značajnoj mjeri razdubi i dodatno naglasi sitnu agrokulturnu proizvodnju nesposobnu da brže prihvati tekovine naučno-tehnološkog razvoja i prodiranje kapitala. Otuda se s pravom može reći da su njeni efekti nezadovoljavajući jer niko od subjekata učesnika nije bio zadovoljan njenim učinkom.

U ovom kontekstu treba nešto reći i o zadrugarstvu. Ono je posmatrano uopšte, a posebno zemljoradničko zadrugarstvo, predstavljalo nadu za uspješniji razvoj agrokulture na sitnim seljačkim posedima u uslovima industrijske proizvodnje koja je bila tek u početnoj fazi razvoja. Međutim, kao i u slučaju agrarne reforme, ceo proces formiranja i razvoja zadrugarstva se zbog interesa krupnog privatnog kapitala i nedovoljne aktivnosti države da se proces stimuliše, takođe otežao. Prvo je donet Zakon o agrarnom kreditu (1925) na osnovu koga su formirane mesne i oblasne zadruge za agrarne kredite. Istovremeno (1927) u Srbiji dolazi do promene pravca rada *Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga*. Ova faza u razvoju zadrugarstva nazvana *smederevski pravac* (1894 - 1929) nakon čega je do 1935. godine nastupio period označen kao *požarevački pravac*. On je doneo niz novina u pogledu uvođenja formalnih i suštinskih aspekata poslovnosti. Ubrzo se osniva *Glavna zemljoradnička kreditna zadruga* u sastavu *Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga* (1935) i počinje sa radom 1938. godine. Sve vreme se radi i na donošenju Zakona o zadrugama (1920-1937). On se naziva Zakonom o privrednim zadrugama.²⁵⁴

²⁵⁴ Do 1937. godine zadrugarstvo na teritoriji Srbije uređivao je *Zakon o zemljoradničkim i zanatskim zadrugama* donet 1898. godine. Neka od osnovnih načela Zakona o privrednim zadrugama zadržana su u zakonu koji je uređivao zadrugarstvo SFRJ. Do 1938. godine je na prostoru cele Kraljevine postojalo 10.906 zadruga, a čega je 9.019 bilo zemljoradničkih.

Dominantan oblik su činile kreditne zemljoradničke zadruge. Broj kreditnih zemljoradničkih zadruga se kretao od 800 (1920) do 1.258 (1922). Njihov najveći broj je bio 1922. godine kada se beleži mali pad, da bi pred početak II Sv. rata broj ovih zadruga iznosio 1.077 (1939). Na broj i stanje kreditnih zadruga je delovalo nekoliko negativnih faktora. Pre svega je to privredna i tržišna nestabilnost, zatim likvidacija agrarnih dugova (po Uredbi o likvidaciji zemljoradničkih dugova iz 1936. godine), teškoće u obezbeđenju finansijskih sredstava, postojeća inflacija, već pomenute „makaze cena“ na štetu agrokulturnih proizvoda i niz drugih faktora.

OCENA AGROKULTURNOG RAZVOJA

Uzimajući u obzir sve navedeno, može se oceniti da je razvoj Srbije u (pred)kapitalističko doba bio veoma kompleksan, pa se stoga može steći utisak da nije moguće dati sveobuhvatniju ocenu. No, u nastavku ćemo ipak pokušati da ukažemo na osnovne odrednice kako agrokulturnog tako i privrednog razvoja. Da bi se bilo šta reklo, treba imati u vidu sledeće specifičnosti: da su Srbi bili dosta dugo locirani u dva carstva (Austrisko i Tursko); da je dobar deo Srba bio lociran u Vojnoj Krajini u kojoj su postojali nešto drugačiji uslovi života i rada; da je I Sv. rat doneo značajne ljudske i materijalne gubitke; da je agrarna reforma vođena tako da se postojeći problemi ne relativiziraju već su se u dosta dugom periodu vremena njenog sprovođenja stvorili novi i tako agrokultura učinila još neefikasnijom.

Ocenjujući, može se reći da je agrarni razvoj u Srbiji bio ekstenzivan. Bio je vođen ekspanzijom faktora (zemljišta i radne snage), a produktivnost je u suštini imala samo neznatnu ulogu. Dobar primer predstavlja period od formiranja Kneževine Srbije pa nadalje, Kraljevine SHS, odnosno, Kraljevine Jugoslavije pa sve do završetka II Sv. rata. Otuda se može reći da je tek u periodu posle II Sv. rata došlo do ozbiljnijeg prodiranja kapitala u agrokulturu. Do tog perioda je u Kraljevini Jugoslaviji ostvarivano učešće agrokulture u ukupnom nacionalnom produktu na nivou od 47% uz istovremeno učešće radne

snage od čak 76%. Takođe, za ceo posmatrani period, a posebno tokom 1930-tih godina se beleži stagnacija produktivnosti i kriza agrokulture. Otuda, umesto da uhvati priključak sa razvijenim zemljama Evrope, Srbija kao sastavni deo Kraljevine je svojom eksportnom orijentacijom samo neznatno smanjivala *gap* koji je postojao u odnosu na razvijene u vreme tzv. prve globalizacije. Tako je umesto da dođe do konvergencije sa razvijenim zemljama Evrope, došlo upravo do suprotne tendencije.

Pored navedenog, razlozi za ispoljavanje divergencije su višestruki. Međutim, ako se posmatranje bar delimično pojednostavi i fokusira isključivo na teren socio-ekonomskog razvoja, moglo bi se istaći sledeće: sa završetkom Otomanske vladavine postojala je težnja za ekspanzijom seljačkog sloja koji je do tada bio udaljen od tržišta, kao i da su seljaci egzistirali na veoma malom i neprilagođenom posedu i bez finansijskih sredstava da bi mogli da izvrše modernizaciju i povećaju produktivnost agrokulturne proizvodnje²⁵⁵. Da bi uvećali svoju proizvodnju, seljaci su pokušavali da šire svoje gazdinstvo (uglavnom krčenjem ili zakupom) i naravno, intenziviranjem učinka radne snage. Zato su u periodu sve do posle II Sv. rata porodice bile višečlane i uglavnom organizovane u porodične zadruge koje su bile brojne – i do 20-tak, pa i više članova. Zbog toga se ovo mogu smatrati internim balkanskim razlozima, jer su manje-više sve zemlje koje su bile pod turskom vlašću, imale isti problem. Dalje, u periodu uspostavljanja države, a naročito od vremena formiranja zajedničke južnoslovenske države (prvo Kraljevine SHS, a zatim i Kraljevine Jugoslavije nakon I Sv. rata), suština agrarnih odnosa za sitna seljačka gazdinstva se bitno ne menja. Stalno su se pronalazili načini i metodi da se pojedinim merama, uključujući tu i agrarnu reformu, seljak zaobiđe i dodatno eksploatiše. Može se slobodno reći da se problem seljaka nije rešavao već da su seljaci za mnoge bili rešenje problema.

U takvim uslovima se otvaranje Srbije odnosno njena orijentacija na eksport agrarnih proizvoda mogla tumačiti samo kao puka želja da se

²⁵⁵ Treba naglasiti da su seljaci dobili posede nakon ukidanja kmetskih odnosa – turskog feudalizma, ali usled tendencije da se odmah formira srpski feudalizam i nakon razrešenja tog pitanja, može se reći da su posed dobili, ali ne baš odmah.

u dugom roku ostvari konvergencija sa razvijenim zemljama. To je omogućilo izvesnu inicijativu i na taj način je ostvarivana adaptacija seljačkih gazdinstava, lokalnih trgovaca i investitora na kapitalističke robno-novčane odnose. Posmatrano u dašnjim relacijama, to se može tumačiti kao spontano ekonomsko otvaranje i pokušaj integracije u šire tržište koji počiva na osnovama ekonomske racionalnosti. No, tu su postojala i izvesna ograničenja. Mogu se navesti česte promene na domaćem i međunarodnom tržištu, zatim, relativno slaba integracija na domaćem tržištu u uslovima neizgrađene infrastrukture kao i ograničenja vezana za cene faktora (makaze cena) koje su uticale da industrijalizacija ne bude intenzivnijeg obima. Sve u svemu, razvoj srpskog seljačkog društva je dobrim delom počivao na spoljašnjim faktorima, odnosno međunarodnom tržištu, ali i na domaćim uslovima koji su stajali izvan agrarnog sektora i ograničavali njegov razvoj.

Sa aspekta savremene ekonomije, analiza bi se mogla vratiti na početno pitanje. Koja je uloga i značaj malih agrarnih gazdinstava u ekonomskom razvoju Srbije u vreme tzv. prve globalizacije? U odgovoru bi se moglo slobodno navesti da je tzv. substantivna ili ekonomija održanja, često i ekonomija preživljavanja porodice, odudarala od tržišno (profitno) orijentisane agroprivrede. Slabe performanse gazdinstava na jednoj strani kao i još uvek dosta visoki fiskusi od kojih su mnogi nastali još u feudalizmu i preživeli ili samo bili modifikovani, diktirali su njihov razvojni potencijal. No, i pored toga se ne može apriori tvrditi da su mala porodična gazdinstva bila nedovoljno produktivna (Kaucky,1953; Lampe and Jackson, 1982:351, Njegovan, 1979). U prilog tome idu podaci da je i pored svih teškoća, agrokultura Srbije sve do 1914. godine ostvarivala određeni progres, a osnovni razlog tome je upravo bila orijentacija na izvoz. U samom početku ovakve orijentacije, Srbija je izvozila svinje i goveda a posle 1870. godine je porastao i značaj izvoza žita (u periodu od 1889 - 1906. godine je učešće izvezenog žita u ukupnom izvozu poraslo sa 20% na 27%). Uprkos tome, intenzitet korišćenja zemljišta meren prinosima po hektaru je bio daleko ispod evropskog proseka, a često i ispod nivoa prinosa koji su se ostvarivali u sistemu srednjovekovnog tropolja

(Franghiadis, 2011:112-113; Petmezas, 2009:355; Sundhaussen, 1989 8a:25-26). Ovo se duguje činjenici da u Srbiji toga doba još uvek nije bilo tranzicije ka stajskom načinu uzgoja stoke, pa samim tim nije bilo đubrenja njiva ili je bar ono bilo veoma retko. Osim toga, najčešće nije bilo ni plodosmene bez zaležaja - parloga koja je bila karakteristična za agrokulturu predindustrijskog doba evropskih zemalja. Pri tom je 1830-tih godina, učešće obrađivanog zemljišta u ukupnim obradivim površinama bilo ispod 10%, da bi do 1910. godine poraslo na oko 37% (Danska 74%, Francuska 70%, Nemačka 64% i Mađarska 68%). Može se reći da je tek nakon I Sv. rata značajnije povećano obradivo zemljište i učešće zasejanih površina, pre svega žitima (pšenica i kukuruz), a postepeno su se povećavale i površine pod industrijskim, stočnim i krmnim biljem.

Nesumnjivo je da se u Srbiji beleži postepeni uspon agrokulture u poređenju sa primitivnim sistemima gazdovanja koji su karakterisali srednji vek, međutim, svakako je to bilo još jako daleko od sistema gazdovanja kakvi su se primenjivali u zapadnoj Evropi.

Prethodnoj analizi treba dodati još jedan faktor. On je značajno uticao na ekstenzivnost agrarne produkcije. Vezan je za brzi rast ljudske populacije ili kako bi se ekonomisti reklo, dodatni input radne snage. Izazvao je nedovoljnu ruralnu zaposlenost koja je morala biti rešena u relativno kratkom roku putem intenzivnije industrijalizacije. Naravno da je ceh toga moralo da podnese upravo ruralno društvo. Stoga je još jedno obeležje agrokulturnog i uopšte ruralnog razvoja vezano za dosta usporenu tranziciju sistema gazdovanja iz ekstenzivnog u intenzivni. I tu se ponovo vraćamo na uslove, odnosno diskusiju koja je započela još u vreme fiziokrata i nastavljena skoro sve do danas. To je diskusija o apsolutnoj i relativnoj prednosti velikih nad malim gazdinstvima, kao i na *Teoriju relative superiornosti intenzivnih farmskih sistema* ili modelu lokacije koju je brilijantno postavio još *Johan Heinrich von Thünen*. O tome se u različitim misaonim kontekstima diskutuje sve do današnjih dana. No, činjenica je da *Thünen*-ova teorija daje dovoljno argumenata da je u predkapitalističkom dobu ekstenzivna proizvodnja mogla da obezbedi profit i to u vreme kada je došlo do pada cena žita i samim tim

profita u intenzivnoj proizvodnji. Ali ovo je važno samo pod uslovima koje je on specificirao kao: *neophodnost postojanja visokokvalitetnih zemljišnih površina, visok nivo cena agrarnih proizvoda i konstantan rast proizvoda animalnog porekla*. Ako se ovi uslovi projektuju na Srbiju, onda se ne može reći da su oni uglavnom izostali i da je suštinu njene agrokulturne proizvodnje karakterisala ekstenzivnost. U takvim uslovima, ekstenzivna agrokulturna proizvodnja koja je praktikovana u periodu od 100 godina (od 1830-tih do 1930-tih godina) uspela je da obezbedi kakav takav profit srpskom seljaku uglavnom na teret njegovog životnog standarda i kvaliteta života. S obzirom na zakasnelu industrijalizaciju (tek 50-te godine XX veka) i ispoljene tendencije u međunarodnoj trgovini, srpski seljak je stalno prilagođavao intenzitet svoje agrarne proizvodnje novonastalim uslovima i uspevao da se adaptira. Na taj način je optimizirao svoje šanse za koliko toliko uspešno preživljavanje. U tome mu je u početnim fazama pomenutog stogodišnjeg perioda pomogla i izvesna specijalizacija. Pre svega izvoz stoke (svinje i goveda), zatim šljive, a nešto kasnije kukuruza, pšenice kao predominantnih proizvoda koje se u Srbiji u većoj meri gajilo.

Seljačka gazdinstva su ponašajući se kao *homo ekonomikusi*, sve vreme ostajala u kategoriji sitnorobnih proizvođača, relativizirajući tako mogući rizik. Na to upućuje i činjenica da su kapaciteti većine zemljoradničkih gazdinstava za intenzivnu proizvodnju bili i ostali srazmerno mali. Otuda se uvažavajući mišljenje autora Čajanova može reći da su ovakva gazdinstva bila orijentisana na samoodržanje, a ne na profit, pa ih je zato nemoguće porediti sa specijalizovanim profitno orijentisanim gazdinstvima. Konačno, kao treći argument opstanka u uslovima visokog demografskog pritiska i povećanja raspoložive radne snage na gazdinstvima treba istaći i to da se deo članova gazdinstava bavio seoskim zanatima ili je radio na imanjima bogatijih slojeva, u industrijskim pogonima i ostalim privrednim preduzećima, a kao krajnja alternativa mu je bila ekonomska migracija u urbane krajeve ili u inostranstvo.

Što se tiče krupnih gazdinstava, ona su pored procesa raskidanja sa feudalizmom koji se u različitim delovima današnje Srbije odvijao u

različito vreme, kao i agrarne reforme koja se sprovodila radi redistribucije osnovnog proizvodnog faktora – zemljišta nakon svetskog rata, pokazala kao srazmerno produktivnija i efikasnija. Međutim, takvo stanje se nije istorijski održalo obzirom na relativno česte izmene društvenoekonomskih uslova. Krupna agrokulturna gazdinstva su danas rasparčana, razdrobljena i neefikasna da bi se u vreme poodmaklog procesa globalizacije efikasnije postavila u ukupnom ekonomskom sistemu. Mnoga su potpuno propala dok je jedan broj uspešno privatizovan i najčešće vertikalno integrisan u savremene efikasne i profitabilne sisteme agrobiznisa koji su često i internacionalizovani. No, sa aspekta ekonomije Srbije, a s obzirom na ukupan i dosta trajav proces tranzicije i privatizacije u agrobiznisu, može se postaviti pitanje ukupnog društvenog troška takve orijentacije?

DOBA INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE

Pojava humanizma i renesanse, i sa njima promena u načinu razmišljanja i pojmanju sveta, svojevremeno su imale presudan značaj i uticaj na društveno-ekonomske i političke odnose u Evropi, i samim tim nešto kasnije i pojavu industrijske revolucije. Ne može se reći da je do promena došlo jednovremeno, već je, kao i u svakom procesu, bilo neophodno da protekne bar nekoliko vekova pripreme.

Da bi se ostvario bilo kakav dalji pomak u tehnološkom razvoju i omogućila industrijska revolucija, trebalo je obezbediti povezanost, odnosno, uslovljenost tehnoloških ostvarenja odgovarajućim napretkom kulturne klime. U tom smislu bi se slobodno moglo reći da se vreme u kome je nastala francuska revolucija (1789) može smatrati okidačem, odnosno, glavnom prekretnicom u istoriji Zapada. U vreme revolucije započinje proces u kome čovečanstvo postepeno raskida sa vremenom apsolutizma i ograničavanja ljudskih sloboda. Formira se novo društvo, društvo aristokratije i građanstva u kome se stvaraju uslovi za uspostavljanje sloboda ličnosti – pojedinca kao i građanskih sloboda. Otuda se francuska revolucija smatra najznačajnijim pokušajem promene društveno ekonomskih uslova nakon viševjekovne neizvesnosti i krvave pometnje koja je nastupila nakon pada zapadnorimskog carstva.

U takvim uslovima, moglo bi se reći da ništa nije tako značajno uticalo na dalji razvoj čovečanstva i pojavu velikih otkrića, kao što su to učinila dva paralelna događaja: 1) izmenjena slika o ulozi vremena; i 2) izmenjena slika o ulozi prostora. Njih karakterišu nova shvatanja o vremenu i prostoru koja su nastala u Evropi u razdoblju od XIV do XVII

veka, stavljaju u čvršće istorijske okvire sve socioekonomske i kulturne odnose. Ona menjaju način razmišljanja ljudi i tako vrše njihovu neophodnu kulturnu pripremu za potpuno novo i sasvim drugačije doba, doba industrijalizacije.

VREME KAO FAKTOR INDUSTRIJSKOG RAZVOJA

Ako se vreme posmatra kao faktor od uticaja na pojavu industrijalizacije, onda je posmatrano simbolički, nezaobilazno pomenuti pronalazak modernog mehaničkog sata²⁵⁶). Nastupa doba kada vreme, odnosno, sat počinje da upravlja danom kao apstraktnim razmakom vremena i podstiče proces stvaranja tehnoloških²⁵⁷) rešenja koja će dan deliti, produžavati, upotpunjavati, i slično. Od tog vremena čovek više ne jede kada je gladan i ne ide na spavanje kada za to oseti potrebu, već "kada mu to sat odobri". A šta to u stvari znači? To znači da ukoliko čovek želi da poveća svoje blagostanje u okviru zadatog perioda vremena (npr. jedan dan), on mora da postane produktivniji. To zahteva skraćenje vremena u kome se neke aktivnosti i/ili procesi obavljaju kako bi se produžio period vremena njegove produktivnosti ili pak da on u okviru istog vremena postane produktivniji. Kada je u pitanju agrokultura kao najznačajnija privredna delatnost toga doba, produktivnost se mogla povećati supstituisanjem osnovnih faktora proizvodnje, ljudskog rada i zemljišta. Otuda supstitucija ide u pravcu zamene ili potpunog izbacivanja iz procesa rada ljudske radne snage, zamenjujući je raznim alatkama i mašinama. S druge strane, pronalazak i primena raznih agrohemikalija i đubriva je predstavljala izvor supstitucije zemljišta, jer se njihovom

²⁵⁶) Prema legendi, pred kraj desetog veka, redovnik Gilbert, kasnije papa Silvestar II, prvi je izumeo moderni mehanički sat koji je radio pomoću visećih tegova. Međutim, postoje pouzdana svedočenja da je moderni mehanički sat izumeo u Parizu 1370. godine *Heinrich von Wyck* i tako časovnik učinio dostupnim svim slojevima društva. Videti šire u Lewis Mumford (1934) *Technics and Civilisation*, Harcourt, New York.

²⁵⁷) Kada govorimo o tehnologiji moramo naznačiti da pod njenim pojmom podrazumevamo fizičke predmete i tehnike koje su sa njima povezane (materijal, tehnika, veština postupka).

primenom sada na istoj površini zemljišta mogla proizvoditi veća količina proizvoda.

Ovakva shvatanja su prvo zapljusnula zapadnu Evropu, pre svih Englesku, pa tek onda ostale više ili manje razvijene evropske zemlje. Dakle, na jednoj strani se stvaraju kulturne i misaone pretpostavke za značajnije tehnološke prodore, a na drugoj mnogi narodi koji su u razvojne procese ulazili sporije (sa određenim *time lagom*, uključiv tu i naš, srpski narod) još uvek nisu marili za vreme. Vreme se kod njih još uvek nije dovoljno cenilo. Njima nije upravljao sat ili kalendar već im je još uvek bila svojstvena ona srednjovekovna ležernost kakva se u kasnijim periodima nije mogla zamisliti. Tako je njihova vremenska odrednica bila npr. od dana kada su se ojagnjile ovce, ili od dana setve, žetve, i sl. Njihov ukupni život još uvek nije dobijao značajnije ubrzanje i nije naglašavao značaj faktora vremena.

PROSTOR KAO FAKTOR INDUSTRIJSKOG RAZVOJA

Paralelno sa pomenutim značajem vremena je došlo i do promene u shvatanju prostora. Naime, hijerarhija veličina gde su one označavale ljudsku ili božansku značajnost kakva je bila imanentna feudalnom dobu i dobima koja su egzistirala prethodno, postepeno se sagledavala kao odnos veličina u prostoru, u kontekstu *perspektive* posmatrane kao simbolički odnos između predmeta. Dakle, shvatanje o prostoru u kome je postojala hijerarhija veličina se postepeno pretvorilo u vizuelni odnos gde veličina označava prostornu udaljenost. Takav pristup počinje da obuzima ljude i Andrea Banko (*Andrea Banco*)²⁵⁸ povlači nevidljive linije geografske širine i dužine na karti koja umesto nepouzdanе Herefordove karte, moreplovcima omogućila pronalazak Amerike²⁵⁹ i drugih udaljenih prostora – tzv. "novog sveta". To se događa početkom XIV veka (1314). Ovakva vizuelna matrica je pored činjenice da su se istraženi prostori od

²⁵⁸ Andrea Banko je bio savremenik čuvenog italijanskog slikara Paola Učela (*Paolo Uccello*) koji je na svojim slikama uveo perspektivu.

²⁵⁹ Procenjujući ulogu Ameriga Vespučija, nemački kosmograf Martin Waldseemüller novom kontinentu na svojoj karti daje imena Amerika.

tada mogli predstaviti u svojoj pravoj veličini, donela i mogućnost predviđanja o postojanju određenih novih prostora na do tada neobeženim mapama. Stoga je ova činjenica omogućila da vrlo brzo dođe do unapređenja želje za upoznavanjem novih svetova. Kao posledica, značajnije se razvija saobraćaj i trgovina van Mediterana u potrazi za plemenitim metalima, začinima, novim biljnim i životinjskim vrstama i rasama, kao i do usavršavanja agrokulturnih oruđa i to sve u oba smera.

U ovom procesu su prednjačili Kastiljanci (Portugalci i Španci). Oni još u XV veku započeli pomorska putovanja ka drugoj strani Atlantika. Njima su se pridružili i ostali evropski narodi, pre svega Englezi, Holanđani, Francuzi i hanzeoti. Kao trgovci, kolonizatori i osvajači, oni uvode svoja pravila²⁶⁰ i evropeizirajući ostali svet oni prodiru u gotovo sve njegove krajeve. To omogućava globalizaciju sveta i razvoj saobraćaja, pre svega moreplovstva²⁶¹ i trgovine. To ukupnoj svetskoj privredi pa i agroprivredi, daje novu dimenziju.

Kada je u pitanju agrokultura, obično se o velikim prekomorskim putovanjima piše kako je iz "novog sveta" u Evropu donet duvan, krompir, kukuruz, kao i pasulj, zatim paradajz i dr. To naravno ne dolazi u pitanje ali treba istaći da je i američka agrokultura od ovih putovanja imala određeni benefit, pre svega, u oblasti stočarstva. Na američko tlo se uvoze goveda, ovce, svinje, koze, magarci i konji. Takođe, vrlo rano se razvija i vinogradarstvo (Peru i Čile). Na bazi šećerne trske koju je uvezao još Kolumbo, nastali su plantažni veleposedi kao organizacioni oblik agrokulturne proizvodnje. Na njima su se sadile i druge domaće biljke, kao npr. duvan, zatim, pamuk koji je

²⁶⁰ Španci podčinjavaju indijanske kraljevine menjajući posedovnu strukturu još u XVI veku. Ona se održalo sve do pada kolonijalizma. Osim toga, nove zemlje su se smatrale delom španskog carstva kojima se upravljalo iz Španije (*Casa de la Contratacion*, osnovana 1503. godine u Sevilji). Od 1524. godine osnovano je *Kraljevsko veće za Indiju*, 1535. godine, Sevilji se pridružuje i Cádiz.

²⁶¹ Pored Kristifora Kolumba, tu su još Magelan, Amerigo Vespući, portugalac Bartolomeo Diaz, Pedro Alvarez Kabral, italijan Đovani Kaboto, viking Gunbjorn, itd..

bio poznat još od ranije. Kafa je na američki kontinent iz Etiopije uvezena nešto kasnije.

U slučaju zanata i zanatske prerade, dosta je bilo razvijeno kožarstvo, zatim, manufakturno tkanje pamuka i vune (u Peruu), i proizvodnja i prerada svile (u Meksiku).

Ovakav pristup (oslanjanje na zemljište i radnu snagu kao pretežne faktore u agrarnoj proizvodnji) uslovio je ponovno vaskrsenje robovlasništva koje je sada rašireno u "novom svetu". Ono rađa i novi odnos nadređenosti, odnosno podređenosti. Tako je za potrebe plantaža, značajna bila i trgovina robovima, uglavnom crncima koji su dopremani iz Afrike. S druge strane, to je dovelo i do razvoja kolonijalizma (portugalski, španski, holandski, francuski, engleski). "Novi svet" se pokorava i eksploatiše u cilju postizanja sve većeg bogatstva.

Na kraju, može se istaći i to, da industrijska revolucija faktički koincidira sa drugom agrokulturnom revolucijom. To je bila revolucija koja je agrar pomerila preko granica proizvodnje za sopstvene potrebe (tzv. substantivne sitnorobne proizvodnje) kakva je dominantno bila orijentacija u prvoj agrarnoj revoluciji. Osnovu druge revolucije je sačinjavala orijentacija na dominantnu proizvodnju tržišnih viškova koji su bili namenjeni industrijskim radnicima. Ova, druga agrarna revolucija je bila uslovljena serijom inovacija, unapređenja i nove tehnike (u Velikoj Britaniji, Holandiji, Danskoj, Nemačkoj i ostalim zemljama kako Evrope, tako, i sveta u celini).

NAJZNAČAJNIJE INOVACIJE U AGRARU

Industrijska revolucija je predstavljanja praktičnu primenu znanja koje su pre nego što je do nje došlo, razvijale generacije²⁶². Glad za znanjem koje prevazilazi normalno čovekovo razumevanje još u

²⁶² Nije na odmet pomenuti da je u vreme pojave prvih tekovina industrijske revolucije, bilo ljudi koji su želeli da ih unište ili su protivnici primene mašina. Oni su nazivani *Luddites* ili u slobodnom prevodu *ludaci*. Ime su dobili po čoveku imenom *Ned Ludd* koji je svojevremeno pokušao da uništi fabričke mašine, najverovatnije u tekstilnoj industriji pošto je bio disciplinski kažnjen.

srednjem veku su izazvali Humanizam i Renesansa. Na taj način je čovek oslobađao svoju ličnost od srednjovekovnih stega i vrlo brzo, praktično u roku od nekoliko vekova, stvorio osnovu za tehničke i tehnološke domete do neslućenih granica.

Industrijska revolucija u agrokulturi u značajnijem obimu počinje da daje rezultate u periodu od polovine XVII veka pa nadalje. To se na prvom mestu događa u Velikoj Britaniji koja je u to doba bila naprednija od ostalih evropskih zemalja. Da bi do ovakve revolucije došlo, pored ostalih uslova, neophodno je bilo da se i u agrokulturi dogode neki pomaci. Pre svega, radi se o uspostavljanja vlasničkih odnosa nad zemljištem i postavljanju novih sistema njegove obrade sa repom i detelinom kao novim kulturama. S druge strane dolazi i do određenih pomaka u selekciji stoke i unapređenja stočarstva.

Uspostavljanje novog sistema vlasničkih odnosa je učinilo da se u Britaniji značajnije uveća prosečni posed, ali i da se razvije zakupnički - kapitalistički odnos u sistemu agrokulturne proizvodnje.

Kada se govori o selekciji i uvođenju novih kultura u biljnu proizvodnju toga doba, svakako je jedan od najzaslužnijih inovatora bio *Lord Charles Townshend* (1674 - 1738). On je sa dosta uspeha popularisao sadnju korenastog povrća na njivama u redove²⁶³. Posebno se bavio uzgojem repe, kao i dateline na svom imanju u *Norfolku*. Uveo je četvoropoljnu plodosmenu koja je omogućavala da se zemljište uspešno koristi tokom cele godine. Ovaj ciklus proizvodnje je obuhvatao pšenicu, repu, ovas (zob) ili ječam i detelinu. O tome je dosta na osnovu svog iskustva pisao prvi britanski publicist iz ove oblasti, *Coke of Holkham*.

Sledeći značajan doprinos je ostvario *Jethro Tull* (1674 - 1741). Pored toga što je i sam inicirao uvođenje i popularizaciju sadnje korenastog povrtnog bilja na njivama koje je pre toga najčešće gajeno u vrtovima - baštama, *Jethro Tull* je imao i dve invencije. Konstruisao je sejalicu i kopačicu sa konjskom vučom (šire: Gerhard Rempel).

²⁶³ Počeci uzgoja repe i krmnog bilja se beleže još od 1.638. godine od strane Mr Pope-a, sa Burgh Castle u Suffolku. Međutim, opšti karakter dobija tek sredinom XVIII veka.

Sejalica je zasađivala seme u zemlju putem rotacionih bušilica, umesto da se ono baca po površini. Tako su smanjeni gubici usled njegovog spiranja ili raznošenja vetrom.

Kopačica kao njegova druga invencija, omogućavala je da konj bude u stanju da kopačicu brže povlači i tako ostvari veći efekat nege useva. Naznačeni model kopačice je u Americi koštao \$7,50.

Veća upotreba azota u postupku đubrenja je obezbeđivala značajnije prinose biljnih kultura od 1830-tih godina nadalje. Naime, izmena sistema uzgoja stoke iz otvorenog u zatvoreni - stajski način je omogućila stajnjak sa kojim su se đubrile njive i tako povećavao prinos biljnih kultura. Osim toga, još od polovine XVII veka se proširio uzgoj leguminoza koje su zemljištu takođe obezbeđivale dodatne količine azota.

Kada su u pitanju goveda, treba pomenuti braću *Collings* koji su razvili tzv. shorthornsku rasu goveda.

U razvoju selekcionisanja stoke, nezaobilazno je ime *Roberta Bakewella* (1725 - 1795). On je bio prvi uzgajivač kvalitetne stoke na farmi. Pravio je geneološke zapise svojih najkvalitetnijih životinja i negovao stoku vrlo pažljivo. Posebno se bavio ovčarstvom tzv. nova lesterska ovca. Do kraja XVIII veka, njegovi principi uzgoja stoke su se već široko primenjivali.

Interesantno je navesti da je čak i kralj Džordž III (*George III*) orao nešto zemljišta u Bakingemskoj palati (*Buckingham Palace*), i pri tom insistirao kod svojih prijatelja da ga zovu farmer Džordž - "*Farmer George*".

Kvalitet u agrokulturnoj proizvodnji i stočarstvu je bio poznat odvajkada. Tako je još u srednjem veku bila shvaćena uloga biotehnologije i genetike. Da bi se razumela i omogućili viši prinosi, kao i obezbedila rezistentnost na bolesti i vremenske uslove (npr. sušu), razvijale su se biljke upotrebom hibridizacionih tehnika. Osnove za tako nešto je još jako rano, prvi razvijao *Gregor Mendel*, proučavajući nasledne osobine graška.

To je i doba kada se ekstenzivne kulture zamenjuju produktivnijim. Raž se zamenjivala sa pšenicom i ječmom. Takođe, sve

više se koriste i krmne biljke. Odnos oranične, odnosno, obradive površine i pašnjaka se takođe menjao. Dolazilo je do smanjenja pašnjaka ali je zato rasla površina pod krmnim biljem, posebno repom i detelinom koje su se široko koristile tek od XVIII veka. Takva tendencija ukazuje na činjenicu da je sve popularniji postajao stajski način uzgoja stoke. Izmenom tropoljnog u četvoropoljni sistem gazdovanja je omogućio da se smanje površine pod ugarom (u 1700. godini je učešće ugara u obradivom zemljištu bilo oko 20%, a 1871. godine samo 4%). Pored intenziviranja agrokulturne proizvodnje ovo je imalo efekte i na troškove uklanjanja korova sa tih površina. Sve u svemu, postepeno se obezbeđivao održivi sistem gazdovanja pa su zato i rezultati bili značajni. Po sistemu ugledanja koji je u agraru oduvek bio prisutan, nove metode su se postepeno širile ne samo u Britaniji već i van nje.

Sledeći domet agrarne revolucije je vezan za činjenicu da se umesto sitnorobne agrokulture postepeno razvijala robna agrokultura. Agrarna radna snaga je proizvodila mnogo više no što je za njihove potrebe bilo potrebno. To je zahtevalo specijalizaciju kako u agrokulturi, tako i na nacionalnom nivou. Obezbeđivano je procesom intenzivne industrijalizacije. Razvijani su i usavršavani zanatski i manufakturni načini proizvodnje koji su vrlo brzo sve više supstituisani industrijskim. U suštini, orijentacija je bila na supstituciju osnovnih faktora proizvodnje, zemljišta i radne snage. Zemljište je unapređivano primenom đubriva i ostalih agrohemikalija dok je radna snaga zamenjivana agrotehnikom. Inovacija je bilo zaista mnogo, pa će u nastavku biti prikazane samo neke od njih. U tom smislu su značajne, pre svega, invencije traktora, zatim, vršalica-kombajna kao i tehnoloških postupaka za proizvodnju i preradu kakav je npr. bio proizvodnja šećera iz šećerne repe. U nastavku će nešto više reči biti upravo o značaju ovih invencija.

Prva značajnija invencija u pravcu obezbeđivanja pogonskim mašina je vezana za upotrebu novih energenata (prvo vodene pare a zatim uglja i nafte). Tako je upotreba vodene pare omogućila konstrukciju portabl parnih motora u XIX veku. Može se reći da je para bila osnovno pogonsko sredstvo na početku industrijske revolucije. Ovi

motori su omogućavali pokretanje farmske tehnike putem fleksibilnog kaiša. Tvorac prvog ovakvog portabl pogonskog motora je bio *Richard Trevithick*, 1812. godine (poznata i kao stacionarni motor). Bio je korišćen za pogon mašine za vršenje kukuruza. Proizvodnja ovakvih portabl pogonskih motora je započela 1839. godine od strane *William Tuxforda* iz Bostona koji ih je proizvodio u obliku bojlera kao kod lokomotiva sa horizontalnim cevima za dim. Veliki pogonski točak je montiran na radilicu a kožni remen je predstavljao prenosnik pogonske snage na opremi koja se koristila za konkretne poslove.

Od 1850. godine se u industrijski razvijenim zemljama koriste samohodne lokomotive. One su postale primenljive i u agrokulturi za operacije povlačenja uređaja s jedne na drugu stranu njive ali i pokretanja agromehanizacije. To je dovelo i do invencije prvog traktora.

Prva polovina 1860-tih godina je vreme eksperimentisanja kada je pogonska mašina usavršavana i ostala gotovo nepromenjena za narednih 60 godina. Bila je široko primenjivana u agrokulturi. Prvi traktori su bile orače parne mašine koje su korišćene u parovima, na jednoj i drugoj strani njive kako bi žičanim kablom vukle oraču spravu na drugi kraj njive. U Britaniji su *Mann* i *Garret* razvili parni traktor za direktno oranje ali su teška i vlažna zemljišta Engleske činila da ova izvedba bude manje ekonomična od konjske zaprege.

Upotreba fosilnih goriva omogućava da se u XX veku razviju motori sa unutrašnjim sagorevanjem. Oni su omogućavali konstrukciju efikasnijih mašina i u agraru. Tako je konstruisan traktor. To, naravno, nebi bilo moguće da *John Froelich* nije 1892. godine pronašao prvi uspešni motor koji je mogao da se pokreće u napred i u nazad. *Van Duzen*-ov jednocilindrični benzinski motor je bio montiran na *Robinson*-ovu šasiju motora koja se mogla kontrolisati sa *Froelich*-ovim menjačem. Naziv traktor do tada još uvek nije bio korišćen već tek od tog vremena. Od tada i počinje era usavršavanja ove pogonske mašine sve do danas.

Konstruktor *Dan Albone* je 1901. godine uspešno komercijalizovao laki traktor na benzinski pogon. On je svoju invenciju patentirao i već 1902. godine osnovao preduzeće za proizvodnju traktora

pod nazivom *Ivel Agricultural Motors Limited*. Interesantno je navesti da je traktor iz 1903. godine koštao £ 300.

Konstrukcije mašina su se razvijale vezano i za žetvu i vršaj pšenice i kukuruza i bile su vrlo brzo široko prihvaćene.

Prve žetelice, odnosno, vršalice su pokretale mule ili konji sve do početka XX veka. U sledećoj fazi, kao pogon se koristila vodena para da bi sa upotrebom nafte bio pokrenut razvoj novih tehničkih rešenja. Razvio se kombajn za vršidbu žita. On je nastao spajanjem operacija žetve i vršaja nakon čega se kao nusproizvod dobija slama (u slučaju pšenice). To je bila radnoštedna invencija jer je omogućavala oslobađanje agrara od velikog broja potrebnih radnika.

Treba napomenuti da je evolucija u pravcu konstrukcije kombajna tekla dosta brzo. Konstruktor *Patric Bell* je konstruisao žetelicu (1826), dok je vrlo brzo za tim, prvi kombajn konstruisao *Hiram Moore* (1834). Oni su se po konstrukciji razlikovali od današnjih kombajna.

Trktorom pokretani kombajni tzv. kombinovani kombajni, koristile su se tek posle II Sv. rata. Oni su imali tresilicu koja je odvajala zrna od slame i pleve, zadržavajući zrna i izbacujući slamu i plevu. Obično su zrna smeštana u džakove. To je još uvek zahtevalo određen broj radnika. Međutim, danas je broj radnika veoma smanjen. Traktori i njihove priključne mašine, kombajni i ostale specijalizovane mašine kako u biljnoj tako i u stočarskoj proizvodnji, veoma su razvijene i prilagođene tehnologiji proizvodnje a da su pri tom radon i energetski štedne.

Na kraju, treba pomenuti i to da je industrijska revolucija pored savremene mehanizacije u primarnoj proizvodnji, donela i pronalazke tehnoloških postupaka za preradu agrokulturnih proizvoda.

U nastavku je prikazan primer proizvodnje šećera iz šećerne repe. Postupak je razvio *Franz Karl Achard* koji je unapredio otkriće svog prethodnika *Marggraf*-a još iz 1.747. godine. *Achard* je na svom imanju u *Kaulsdorf* blizu Berlina, od 1789. godine počeo da uzgaja različite biljke sa sadržajem šećera, kako bi izdvojio one sa najvišom koncentracijom ovog sastojka. Pri tom je ustanovio da je najpogodnija šećerna repa. Uz pomoć kralja *Friedrich Wilhelma III*, on je otvorio prvu rafineriju šećera u

Gut Kunern-u pokraj *Steinau-a* u Pruskoj. Već od 1802. godine, rafinerija je preradila 400 t šećerne repe sa efikasnošću od 4%. Ubrzo su njegovi učenici *Johann Gottlob Nathusius* i *Moritz* otvorili sledeće rafinerije šećera. Tako započinje era proizvodnje šećera koji više nije predstavljao luksuznu robu već neophodnost – svakodnevni proizvod dostupan svim građanima. Ujedno se raširila i primarna proizvodnja, odnosno, proizvodnja šećerne repe. Ovo je dovelo do toga, da se primena šećera toliko uvećala, da se danas razvio enormno veliki segment agrokompleksa sa najširoom mogućom primenom.

Ovakvi pomaci tokom industrijske revolucije su omogućili da pored tzv. primarne industrijske prerade (npr. šećera), dođe do razvoja sekundarne prerade kao dalje faze industrijske prerade (npr. konditorskih proizvoda, sokova, gotovih jela, i sl.). Zato se danas često koristi termin, *agrofood sector* – sektor proizvodnje hrane. Dakle, to je na jednoj strani omogućilo integraciju primarne agrokulturne proizvodnje sa čitavim kompleksom agroindustrije, kakav je danas uglavnom slučaj. Osim toga, dolazi do internacionalizacije poslovnih i razvojnih napora integrisanih sistema koja je uslovljena globalnom podelom rada i specijalizacijom.

RAZVOJ AGRARA NAKON II SV. RATA

Razvoj i primena novih tehnika i tehnologija su pre svih, doneli komparativnu, odnosno, konkurentsku razvojnu prednost Velikoj Britaniji. Tek nešto kasnije u ovu trku ulaze ostale zemlje kao npr. Nemačka, Francuska, USA i ostale danas razvijene države. To je u globalnim okvirima dovelo do uspostavljanja, odnosno, učvršćivanja razmenskih tokova nastalih još u Merkantilizmu. U takvim odnosima, nerazvijene kolonijalne zemlje su izvozile sirovine i uopšte predmete sa niskom dodatom vrednošću, dok su na drugoj strani razvijene zemlje izvozile industrijske proizvode, odnosno, proizvode sa visokom dodatom vrednosti. Pored ovog odnosa na relaciji razvijeni – nerazvijeni, krajem XIX i početkom XX veka, se uspostavlja i rivalitet na relaciji razvijeni – razvijeni. On toliko eskalira da dovodi čak do dva

Svetska rata (1914 - 1918 i 1939 - 1945). Ovi ratovi donose velike ljudske gubitke i razaranja materijalnih dobara, pre svega na tlu Evrope ali treba istaći da su oni zahvatili praktično ceo svet.

Nakon II Sv. rata se situacija unekoliko menja. Zemlje trećeg sveta kao evropske kolonije su krenule u proces dekolonizacije. Stoga se ovaj rat može smatrati katalizatorom tog procesa, praktično na svim kontinentima. U velikom broju napisa se 1950-te godine obeležavaju ne samo kao godine dekolonizacije, već i početka industrijalizacije dotadašnje svetske periferije. Paralelno sa ovim procesom, u Evropi se nakon saniranja posledica rata (do sredine 1950-tih godina) odvijaju dva globalno prepoznatljiva paralelna procesa. *Jedan* se vezuje za stvaranje Evropske ekonomske zajednice - EC (danas Evropska unija - EU) kao značajnog integracionog procesa razvijenih zapadnoevropskih zemalja, a *drugi* za razvoj socijalističkih zemalja istočnog bloka (u okviru SSSR-a i SFR Jugoslavije na evropskom tlu). Stoga će u nastavku biti reči o osnovnim karakteristikama navedenih procesa, toku razvojnih procesa kao i njihovoj ulozi u razvoju agrara.

DRUGA FAZA INDUSTRIJALIZACIJE

Od kraja XIX i možda još više od početka XX veka, svetska ekonomska istorija se može opisati i kao istorija prilagođavanja dramatičnim promenama koje je sa sobom donosila industrijska revolucija. Transformacija agrara i njegovo prilagođavanje savremenim razvojnim procesima baziranim na energetski intenzivnim proizvodnim tehnologijama, stvorila je međunarodni ekonomski sistem koji je bio do kraja ekstreman. Savremene tehnologije nastale u Velikoj Britaniji su u kratkom vremenskom periodu bile raširene u zapadnoj Evropi i Severnoj Americi ali su pod njihovim uticajem nastajale i nove. Rezultat ovakvog procesa je bilo relativno značajno odvajanje ovih zemalja još u predkapitalističko doba u odnosu na ostali svet. Tako su, mereno visinom GDP per capita ove zemlje ostvarivale za 81% veći GDP per capita od proseka ostalog sveta. Do 1913. godine je ovo narslo na oko pet puta veći GDP per capita zapadne Evrope u odnosu na Afriku, dok su

britanske kolonije u severnoj Americi i Okeaniji zaostajale više od osam puta (Bénétrix, O'Rourke, Williamson, 2012).

Postavlja se pitanje: koje su karakteristike industrijske revolucije koje omogućavaju ovakav napredak i šta je njena osnova? Ukratko rečeno, moguće je identifikovati šest najznačajnijih opštih karakteristika industrijske revolucije. Prema autoru *Alvinu Tofleru* (1986), to su:

1. *koncentracija* resursa, sredstava, kapitala, radne snage, itd.;
2. *centralizacija* proizvodnih procesa, i tsl.;
3. *maksimizacija* napora, profita itd.;
4. *standardizacija* procesa, tehnike, tehnologije, proizvoda i usluga ,
5. *sinhronizacija* napora, aktivnosti, radnih operacija i tsl.; i
6. *specijalizacija* regiona, nacija i proizvodnih procesa.

Svaka od ovih karakteristika posmatrana pojedinačno i sve zajedno su omogućile da industrijska revolucija postane osnovna razvojna poluga čovečanstva i u velikoj meri determiniše ne samo čovekov rad već i ukupan život. Pri tom, ukupan agrokulturni razvoj u vreme industrijalizma ne bi bio moguć da nije došlo do razvojnih pomaka na najrazličitijim segmentima: razvoj mera i merenja, zatim, primene novih energenata a posebno nebi bio moguć bez razvoja hemijske industrije. Doprinos *Liebig-a* u supstituciji organskih đubriva koji je u agrokulturi omogućio rast prinosa biljaka čak za dva do tri puta, je nemerljiv. Ništa manje nije uticao ni razvoj mašinske industrije. Ona je bila i ostala okosnica uspeha za svaku zemlju koja želi da se priključi grupi razvijenih. U tom procesu je poseban značaj imao razvoj sazajnih tehnika, odnosno, tehnika koje na neki način supstituišu i uveliko unapređuju ljudska čula (čulo vida - npr. razvoj fototehnike, pronalazak mikroskopa, i sl.). Tu su i rešenja koja unapređuju čulo sluha - slušni aparati, tehnike sonara, itd. Čulo ukusa i mirisa je postepeno supstituisano razvojem tehnika i metoda merenja kvaliteta a čulo dodira razvojem tehnika i aparata za merenje npr. fizičkih svojstava kod biljaka i životinja). Pored ovoga, veoma je značajan i razvoj fito-zoo farmacije, agroenergetike i građevinarstva. Da ne pominjemo naučna istraživanja,

obrazovanje, transfer tehnologija, itsl. Moglo bi se reći da danas praktično nema ljudske aktivnosti koja ne zadire u oblast razvoj agrokulture.

Dakle, može se konstatovati da je sa protokom vremena, agrokultura usvojila industrijski način proizvodnje i samim tim u značajnoj meri postala integrisana sa ostalim privrednim sistemom. Pojedini segmenti agrara danas spadaju u *hi-tec* sektore. To je pre svega slučaj sa savremenom biotehnologijom. Ona ozbiljnije počinje da se razvija 1960-tih godina. Pri tom, iako počiva na principima tradicionalne biotehnologije koje su ljudima poznati vekovima²⁶⁴, moderna biotehnologija se usavršava zahvaljujući rezultatima postignutim u naučnim i inženjerskim poduhvatima u oblastima biohemije, mikrobiologije, genetike i bioinženjeringa. Ona ne predstavlja proizvodnu oblast već nudi određeni način proizvodnje za različite proizvode. Njeni proizvodi su veoma različiti po čitavom nizu osobina, između ostalog i po ceni koštanja²⁶⁵. Najznačajnije alternative njene upotrebe predstavljaju medicina, farmaceutika, hemija, agrokultura, prehrambena industrija, energetika i ekološka zaštita. Sama ulaganja u njen razvoj su značajna a osnova za optimizam u njenom razvoju predstavlja funkciju najmanje tri faktora:

- 1) mogućnost korišćenja sirovina iz obnovljivih izvora;
- 2) mogućnost da se hemijski procesi supstituišu biotehnološkim;
- 3) mogućnost proizvodnje široke lepeze proizvoda.

Kao najznačajnije biotehnološke sirovine agrokulturnog porekla se pominju: kukuruz, šećerna trska, melasa, tropske biljke kao što su slatki sorghum, casava, itd. Najznačajniji prodori se prave uglavnom u razvoju novih oblika prerade i očuvanja hrane putem unapređenja

²⁶⁴ Tradicionalna biotehnologija poznaje i iskorišćava procese truljenja otpadaka, raspadanja organizama omogućavajući tako proizvodnju sira, vina, kvasca i ostale fermentacione postupke.

²⁶⁵ U tom smislu, podela svih biotehnoloških proizvoda se vrši u tri kategorije: 1) proizvodi velikog obima i niske jedinične vrednosti; 2) proizvodi masovne proizvodnje i srednje jedinične vrednosti; i 3) proizvodi malog obima proizvodnje i visoke vrednosti (Njegovan, 1992:47)

proizvodnje aditiva, enzima, gljiva, kvasca, itsl. Posebni prodori su napravljeni na segmentu proizvodnje jednoćelijskih proteina (SCP) koji se koriste u ishrani, pre svega stoke. Sa usavršavanjem tehnike prečišćavanja i rafinisanja, mogu se koristiti i u ljudskoj ishrani. Takođe, treba još ukazati i na razvoj molekularne biologije i metoda za rekombinaciju DNA (*deoxyribonucleid acid*)²⁶⁶ koja je agraru dala značaj *hi-tec* sektora.

Sve u svemu, proces industrijalizacije je nesumnjivo, čovečanstvu pružio podstrek za tzv. "Veliku specijalizaciju" (Robertson, 1938; Lewis, 1978). Pri tom, ako se ceo proces posmatra kroz prizmu inovacija na pojedinim segmentima agrokulturnog razvoja, onda je nezaobilazno istaći da je upravo specijalizacija omogućila razvoj agrokulture i njenu horizontalnu integraciju. Međutim, treba reći da je još značajniji domet ostvaren na planu vertikalne integracije sa ostalim privrednim granama i delatnostima. Tako su procesi horizontalne i vertikalne integracije omogućili masovnu proizvodnju koja podrazumeva najmanje dva aspekta: drastično smanjenje fiksnih troškova po jedinici proizvoda, korišćenje jeftinijih faktora proizvodnje u globalnim okvirima, uspostavljanje efikasne upravljačke funkcije ne samo unutar agrokulture već i na relaciji primarna proizvodnja - agroindustrija - trgovina - finansijski sektor, i konačno, internacionalizaciju i globalizaciju aktivnosti osnivanjem transnacionalnih i multinacionalnih kompanija koje su dale značajan pečat ukupnom ekonomskom razvoju savremenog doba. Širi se i uticaj najrazvijenijih zemalja, pre svega USA i EU, a svakako i Japana, Kine, i ostalih novoindustrijalizovanih zemalja (*New industrialized countries - NIC*). Tako nešto je između ostalog, bilo omogućeno činjenicom da je u primarnoj agrokulturnoj proizvodnji usvojen industrijski način proizvodnje. Stvoren je savremeni agrobiznis sektor koji u sebi sadrži pojam agrokompleksa u užem i širem smislu. O tome je više pisano u drugim delovima knjige. Takođe, posebno treba

²⁶⁶ Do 1.940. godine nije bilo poznato da geni sadrže hemijske molecule naslednosti. Francis Crick i James Watson su početkom 1950-tih godina započeli rad na otkrivanju structure DNA i tako pokrenuli ceo proces na upoznavanju prirode DNA i njenu rekombinaciju.

istaći da su se u međuvremenu stvorili uslovi i za industrijalizaciju nerazvijenih zemalja koja se uglavnom događa posle II Sv. rata, nakon njihove dekolonijalizovale. Ovaj proces je u praksi nazvan Zelenom revolucijom.

ZELENA REVOLUCIJA

Zelena revolucija je započela 1960-tih godina a za oca ove revolucije se smatra američki naučnik i nobelovac Norman Borlaug²⁶⁷. Nastaje kao prateća pojava, odnosno kao plod želje za razvojem uglavnom agrarnih zemalja i treba ga shvatiti kao pokušaj da se u nerazvijenim i siromašnim zemljama industrijalizacija razvija upravo u sektoru agrokulture i proizvodnje hrane. U tom smislu je ovaj razvojni koncept postao simbolom primene nauke u agrokulturi, podizanja znanja i umeća nerazvijenih zemalja kako bi se pre svega, smanjilo siromaštvo, unapredio kvalitet života i obezbedila dovoljna akumulacija za razvoj drugih privrednih delatnosti.. S druge strane, ova revolucija nastaje i kao potreba da se na globalnom nivou uspostavi održivi odnos između rasta populacije i povećanja proizvodnje hrane. Zato se često isticalo da je tokom polovine XX veka u prvi plan izbio problem na relaciji "hrana - siromaštvo - populacija" i otuda predstavlja najavu tzv. "gladne budućnosti". Rešenje ovako interpretiranog Maltusovog zakona, ponudila je svakako industrijska revolucija.

Na svetskoj periferiji je Zelena revolucija podrazumevala rad i unapređenje aktivnosti na otkriću novih proizvoda, genetici biljaka i životinja, širu upotrebu hemijskih sredstava i razvoj proizvodnje na industrijskim osnovama (masovne proizvodnje), razvoj mehanizacije, unapređenje infrastrukture (izgradnja puteva i hidrotehničkih sistema), razvoj informacionih sistema za potrebe agrara, razvoj agrobiznisa (pre svega, vertikalne integracije), povećanje kvalifikovanosti i obrazovanosti ljudi koji rade u agrokulturi (uglavnom rad na unapređivanju veština u

²⁶⁷ Naučnik Norman Borlaug (1914-2009) je za ideju 1970. godine dobio Nobelovu nagradu za mir.

procesu transfera tehnologija), kao i povećanje poslovne efikasnosti (po jedinici proizvodnje, utroška, investiranja, i sl.).

Osnovu ovog koncepta čini ulaganje u agrarna istraživanja kako bi se postigao željeni efekat u primarnoj proizvodnji i povećala tražnja na domaćem tržištu najnerazvijenijih zemalja. Mnoge nerazvijene zemlje su upućene na specijalizaciju agrokulturnih istraživanja u jednoj ili samo nekoliko oblasti. U tom smislu se transfer tehnologija ocenjuje kao više institucionalno opredeljen. Za razliku od toga, u drugim najčešće povezanim oblastima – višim fazama prerade agrokulturnih proizvoda je ovaj proces bio predmet bavljenja multinacionalnih kompanija. To potvrđuje i činjenica da je pod patronatom Konsultantske grupe za međunarodna agroprivredna istraživanja (CGIAR ili CG) formiran sistem međunarodnih istraživačkih centara (IARCs) koji je okupljao 16 institucija poznatih u svetu uglavnom po svom akronimu²⁶⁸. Tako je u

²⁶⁸ CIAT – Centro International de Agricultura Tropical (1967) Međunarodni centar za tropske kulture, Kolumbija; CIMMYT – Centro International de Mejoramiento de Maiz y Trigo, Meksiko (1966) Međunarodni centar za žita, Meksiko; CIP – Centro International de la Papa (1971) Međunarodni institut za krompir, Peru; IBPGR – International Board for Plant Genetic Resources (1976) Međunarodna organizacija za biljne genetske izvore, Italija; ICARDA – International Center for Agricultural Research in the Dry Areas (1976) Međunarodni centar za poljoprivredna istraživanja u klimatski suvim područjima, Sirija; ICRISAT – International Crop Research Institute for the Semi-Arid Tropics (1972) Međunarodni institut za istraživanje biljnih kultura u područjima semi-aridnih Tropa, Indija; IFPRI – International Food Policy Research Institute (1975) Međunarodni institut za politiku ishrane, USA; IITA – International Institute of Tropical Agriculture (1967) Međunarodni institut za tropsku poljoprivredu, Nigerija; ILCA – International Livestock Center for Afrika (1974) Međunarodni stočarski centar za Afriku, Etiopija; ILRAD – International Laboratory for Research on Animal Diseases (1974) Međunarodna laboratorija za istraživanje stočnih bolesti, Kenija; IRRI – International Rice Research Institute, Međunarodni institut za pirinač, Filipini; ISNAR – International Service for National Agricultural Research (1979) Međunarodni servis za nacionalna poljoprivredna istraživanja, Holandija; WARDA – West Africa Rice Development Association (1971) Zapadnoafrička razvojna asocijacija za pirinač, Obala Slonovače; ICRAF – International Council for Research in Agroforestry (1977) Međunarodni savet za istraživanja u oblasti poljoprivrednog šumarstva, Kenija; IIMI – International Irrigation Management Institute (1984) Međunarodni institut za menadžment u oblasti irigacija, Šri Lanka; INIBAP – International

zemljama svetske periferije (nerazvijenom svetu) osnovan čitav niz instituta i institucija sa zadatkom da omoguće primenu nauke u agrokulturi i transfer tehnike i tehnologije u proizvodnju primarnih agrokulturnih proizvoda.

Ako se pođe od činjenice da se problemi agrokulture i prehrane stanovništva u današnje vreme mogu rešavati samo uz primenu novih tehnologija, onda je navedena aktivnost na osnivanju istraživačko-razvojnih sistema u agrokulturi, uključujući posebno i razvoj sličnih institucija na nivou pojedinih zemalja, predstavljala dobru orijentaciju. U tom kontekstu Zelena revolucija predstavlja konkretan dokaz da se internacionalizacijom ukupnih problema i makar relativno kratkoročnim planiranjem tehnološke i strukturne politike može izvršiti uticaj na smanjenje haotičnosti u procesu inovacija. Ona možda nije rešila probleme siromaštva, gladi i nedovoljne proizvodnje agrokulturnih proizvoda u najnerazvijenijim zemljama sveta ali je taj problem učinila transparentnijim kako na nivou samih zemalja tako i na nivou međunarodne zajednice. Činjenica je da su nove tehnologije u principu komercijalnog karaktera. Zbog toga su nerazvijene zemlje usled slabe materijalne osnove i relativno skromne tražnje u tom smislu ostale i dalje hendikepirane u obezbeđenju novih tehnologija. Stoga je ovaj proces u izvesnom smislu omogućavao uspostavljanje ekonomskog imperijalizma i dominacije pre svih tvoraca ovog sistema, USA i EU. Posmatrano s druge strane, čak i da su nove tehnologije u ovim zemljama prisutne, neophodno je bilo savladati tendenciju da se one ne upotrebljavaju na "stari" način. Sve u svemu, može se reći da je Zelenom revolucijom neophodno trebalo promeniti tradicionalne odnose i shvatanja, i to uglavnom na tri polja:

- (1) na relaciji čovek – sredstva za proizvodnju – gotov proizvod;
- (2) u strukturi radne snage, kroz izmenu kvalifikacije, i
- (3) u promeni odnosa razmene između pojedinih zemalja.

Network for the Improvement of Banana and Plantain (1984) Međunarodna mreža za unapređenje banana plodova i drveća, Francuska.

Osim navedenog, bilo je neophodno da se agrokultura i uopšte selo, tretiraju na kvalitativno novi i drugačiji način. Agrokultura nije smela i ne sme biti jedina dimenzija života i rada na selu, odnosno u ruralnim područjima.

Zbog svega stoji ocena da je Zelena revolucija predstavljala zamašan, širok i veoma kompleksan posao koji nije mogao tako brzo ili možda uopšte da pruži zadovoljavajuće efekte. Stoga se relativno brzo odustalo od projekta pošto su se u želji za kratkoročnim efektima, stvorili dugoročni negativni efekti na različitim segmentima (hazardi, visina troškova, socioekonomski problemi, itd.). Velika specijalizacija u agrokulturi (do monokulture) i proizvodnja hibrida²⁶⁹ (radi profita), imali su samo negativne posledice ne samo na ekonomije zemalja u razvoju, već posebno i na ekosistem. Danas je sve više onih koji u vezi sa Zelenom revolucijom ističu da je ona imala višestruko negativne posledice. Među njima se sve više ističe i argument da je ona uništila biološku raznolikost biljnih i životinjskih sorti zemalja svetske periferije.

Kako poraz na ovom planu nije mogao biti priznat, izlaz je vrlo brzo pronađen u kreiranju novih koncepata kao što su npr. koncept ruralnog razvoja i koncept organske agrokulture. Zelena revolucija se sve ređe pominjala kao proces koji je trebao da pomogne prevazilaženju problema gladi i razvoja a sve češće kao oruđe razvijenih zemalja da završe neokolonijalni proces i nerazvijene zemlje i dalje ekonomski eksploatišu, doduše sada na nešto drugačijem nivou nego što je to bio ranije slučaj.

Zelena revolucija ima svoje pristalice i oponente, međutim ne možemo se oteti utisku da je buran agrarni razvoj podstaknut industrijskom revolucijom, u globalnim razmerama doneo veliko ubrzanje i ostvario značajne pozitivne efekte. Prethodno – agrokulturno doba je bukvalno trajalo od čovekovog nastanka pa sve do druge

²⁶⁹ Tradicionalno čuvanje i sakupljanje semena, njegova razmena i tradicionalne tehnike oplemenjivanja su ovom revolucijom postale "kriminalno delo" jer se na taj način "oduzima intelektualna svojina korporacija". A zna se da je seme prvo u prehrambenom lancu i osnova prehrambene sigurnosti.

polovine XVIII veka²⁷⁰, da bi u istorijskom periodu od samo oko 200 godina ljudsko društvo značajnije napredovalo nego u prethodnom periodu. U agrokulturi su rezultati bili uglavnom u porastu količine agrarnih proizvoda na nivo gde je globalna ponuda prevazišla globalnu tražnju. Ovo je, posmatrano generalno, rešilo pitanje gladi u svetu. Međutim, ove količine proizvoda nisu raspoređene tako da bi se problem gladi i pothranjenosti u nerazvijenim zemljama prevazišao. Osim toga, agro-sektor je postao i značajan zagađivač čovekove okoline pa se čovečanstvo već duže vremena suočava sa dodatnim problemom da ovaj problem rešava na održivim osnovama.

²⁷⁰ Škotlanđanin James Watt je 1764. godine izumeo parnu mašinu, pa se beleži da je to predstavljalo početak industrijske revolucije.

AGROKULTURA EVROPSKE UNIJE²⁷¹

Savremeni razvoj agrarne privrede obeležavaju dva međusobno suprotstavljena koncepta agrarne politike. Jedan od njih se dominantno bazira na državnoj intervenciji i svojevrsnom agrarnom protekcionizmu kakav su posle II Sv. rata ispoljile uglavnom Evropska ekonomska zajednica (EEZ ili EC) i Japan, dok je drugi usmeren na liberalizaciju, pre svega trgovinskih odnosa među zemljama sveta (USA i zemlje CAIRNS²⁷²).

Agrarni protekcionizam je vezan za tendenciju koja se još u XIX veku ispoljavala kao pad konkurentnosti evropskih zemalja u odnosu na efikasniju vanevropsku proizvodnju (USA) i mogućnost da se savremenim dostignućima u oblasti saobraćaja obezbedi jeftin transport. Kao uzroci protekcionističke politike se navode i društveno-ekonomski uslovi koji su naglašavali uticaj feudalnog nasleđa, zatim velika razlika u veličini poseda, njihova različita tehničko-tehnološka opremljenost, itd. Ovakva pozicija evropskih zemalja je bila karakteristična još od XVIII pa sve do druge polovine XX veka. S druge strane, prodor industrijalizma je menjao ulogu i značaj agrokulture u privrednom razvoju. To je u nepovoljnim tehničko-tehnološkim uslovima izazivalo

²⁷¹ Evropska unija (EU) je nastala kao dalja faza u razvoju Evropske ekonomske zajednice (EEZ ili EC) koja je osnovana pedesetih godina XX veka.

²⁷² CAIRNS predstavlja grupu od 20 zemalja izvoznica koje su se zalagale za liberalizaciju svetske trgovine. Tu spadaju Argentina, Australija, Bolivija, Brazil, Kanada, Čile, Kolombija, Kosta Rika, Gvatemala, Indonezija, Malezija, Novi Zeland, Pakistan, Paragvaj, Peru, Filipini, Južna Afrika, Tajland, Urugvaj i Vijetnam.

potrebu za državnom intervencijom i zaštitu domaće agrokulture. Pri tom su se argumenti pristalica protekcionizma i državne intervencije uglavnom pripisivali potrebi jačanja državnih celina i na toj osnovi uspostavljanja samodovoljnosti. Ali u vezi sa tim se može postaviti i pitanje da li su ovi argumenti imali isključivo ekonomsku podlogu ili su se u njima krili i ideološki i emocionalni razlozi? Po našem shvatanju, mogući odgovor nije posebno značajan, tek postojanje protekcionizma je može se reći davalo i još uvek daje značajan pečat agrarno-ekonomskim odnosima savremene agrokulture. Na to upućuje i činjenica da iako se u agraru zemalja koje zagovaraju ovakav koncept dosta toga promenilo, protekcionizmu se još uvek pridaje dominantna uloga i značaj.

Početak formiranja Evropske Ekonomske Zajednice (European community - EC) i Zajedničke agrarne politike (CAP), vezan je za 1950-te godine. Tada je *Skupština evropskog veća* pokrenula postupak za istraživanje mogućnosti organizacije zajedničkog agrarnog tržišta zemalja zapadne Evrope. No, proces nije išao glatko. Bilo je potrebno dosta predloga i iteracija da inicijalna ideja zaživi. Prvi predlog je obrazlagao *Charpentier*²⁷³ a zatim je usledio *Pflimlinov plan*²⁷⁴. Njima je suprotstavljen predlog Holandije²⁷⁵.

Podstaknuti navedenim predlozima, predstavnici šest evropskih država (Nemačke, Francuske, Italije, Belgije, Holandije i Luksenburga)

²⁷³ Prvi predlog je potekao od francuskog delegata *Charpentier*-a, koji se zalagao za uspostavljanje tzv. *Visoke uprave za agroprivredu*. Ona bi se bavila nadzorom proizvodnje, utvrđivanjem cena i rešavanjem trgovinskih sporova između zemalja članica. Prema ovom predlogu, cene agrarnih i prehrambenih proizvoda bi se formirale u zavisnosti od troškova proizvodnje i bile bi nezavisne od stanja ponude i tražnje. Zemlje sa visokim proizvodnim troškovima, odnosno, dohodak njihovih farmera, štitio bi se uvođenjem svojevrstnih «kompenzacionih taksi» koje bi predstavljale razliku između evropskih cena i domaćih cena svake zemlje. Ovaj plan je izazvao burne reakcije Velike Britanije i Danske ali je 1951. godine bio prihvaćen.

²⁷⁴ Ovaj dokument je dobio ime po tadašnjem ministru poljoprivrede Francuske *Pierre Pflimlin*-u i imao je za cilj uspostavljanje Evropske agrarne zajednice.

²⁷⁵ Predlog u okviru tzv. *Mansholtovog plana*, u čijoj je osnovi bila ideja o formiranju zajedničkog tržišta za agrarne proizvode unutar Evrope. Cilj ovog plana je bilo postizanje maksimalne efikasnosti proizvodnje putem većeg stepena proizvodne specijalizacije.

održali su u periodu od 1952 - 1954. godine, u Parizu, seriju sastanaka²⁷⁶ koji su pokazali da je otvoreni sukob mišljenja predstavnika pojedinih evropskih država, posledica činjenice da je proces uspostavljanja zajedničke agrarne politike i zajedničkog tržišta agrarnih proizvoda izuzetno složen. Ipak, zajednica se formira članom 48. tzv. *Rimskog sporazuma*. Pri tom se «zajedničko tržište odnosilo i na trgovinu agrarnim proizvodima» i želju da se takva organizacija tržišta ostvari uspostavljanjem Zajedničke agrarne politike (Common agricultural policy - CAP). Navedeni sporazum je usvojen 1957. godine.

Stoga će se u nastavku detaljnije analizirati agrarni protekcionizam Evropske unije kao primer primene protekcionizma i državne intervencije u agrarnoj privredi.

POČETNI CILJEVI I PRINCIPI AGROKULTURNOG RAZVOJA EC

Glavni početni ciljevi agrokulturnog razvoja Evropske zajednice su bili formulisani Zajedničkom agrarnom politikom (Common Agricultural Policy - CAP), u članu 39. tzv. *Rimskog sporazuma*, i to kao:

1. Porast produktivnosti u agrarnoj proizvodnji putem implementacije elemenata tehničko-tehnološkog progressa, uz obezbeđenje racionalnog razvoja agroprivrede i optimalno korišćenje faktora proizvodnje, naročito radne snage;
2. Obezbeđenje fer životnog standarda za agrarnu populaciju, naročito kroz povećanje dohotka profesionalnih agrarnih proizvođača;
3. Stabilizaciju tržišta;

²⁷⁶ Sastanci su bili posvećeni mogućnosti i potrebi organizacije zajedničkog agroprivrednog tržišta jer je u toku pregovora došlo do polarizacije na zemlje koje su se zalagale za zajedničko tržište i davanje prednosti trgovinskoj razmeni između članica, i onih koje su smatrale da je takav pristup organizovanju tržišta agrarnih proizvoda u koliziji sa postojećom trgovinskom politikom. Takođe, postojale su bitne razlike i u stavovima vezanim za institucionalni okvir, naročito u vezi pitanja da li predloženu agroprivrednu organizaciju vezati za Organizaciju za evropsku ekonomsku saradnju (OEEC) ili je osnovati kao samostalno - specijalizovano telo.

4. Sigurnost u snabdevanju potrošača, i
5. Snabdevanje potrošača prehrambenim proizvodima po prihvatljivim cenama.

Da bi se obezbedilo ostvarivanje navedenih ciljeva, članom 34. istog Sporazuma, predviđeno je formiranje Zajedničke organizacije tržišta agrarnih proizvoda (*Common Organization of the Agricultural Markets*) koja bi u zavisnosti od prirode samog proizvoda, trebalo da se organizuje u vidu: Zajedničkih pravila o konkurenciji; Obavezne saradnje između različitih nacionalnih tržišnih organizacija, ili pak Evropske tržišne organizacije.

Pravila Zajedničke organizacije tržišta uvedena su postepeno i odnosila su se na sve agrokulturne proizvode, odnosno grupe proizvoda u okviru EC. Na taj način je obezbeđeno prevazilaženje prepreka u trgovini između zemalja članica, kao i primena istih carinskih stopa u trgovinskim odnosima sa trećim zemljama.

U Strezi (Italija) je u julu 1958. godine započeo process utvrđivanja polaznih osnova za pomirenje različitih interesa i uspostavljanje CAP²⁷⁷. Zaključci ove konferencije su se odnosili na:

- Potrebu unapređenja trgovine između zemalja članica;
- Ukidanje kvota u trgovini;
- Uspostavljanje uske veze između cenovne i strukturne politike;
- Uspostavljanje ravnoteže između ponude i tražnje agrarnih i prehrambenih proizvoda, u cilju sprečavanja pojave zaliha;
- Stvaranje uslova za fer konkurenciju između pojedinih regiona, kao i
- Očuvanje porodičnog gazdinstva kao osnovne proizvodne jedinice.

²⁷⁷ Na ovoj konferenciji je stečena jasnija slika o ispoljenim razlikama među zemljama članica. Dok su Italija i Holandija insistirale na liberalizaciji trgovinskog režima, Francuska je u nastojanju da se oslobodi svojih viškova agrarnih proizvoda, insistirala na ideji organizovanja zajedničkog tržišta. Nemačka se, međutim, zalagala za korenite strukturne reforme, a Belgija je bila preokupirana mogućnostima Evropskog budžeta da pokrije visoke troškove postojećih zaliha.

Iako na konferenciji u Strezi nije došlo do usvajanja zvaničnog dokumenta, ova konferencija se smatra značajnim korakom u postupku uspostavljanja CAP, jer su u okviru nje definisani osnovni principi agrarne politike EC. Suština tri fundamentalna principa je iskazana u sledećem:

1. *Jedinstveno tržište* koje podrazumeva eliminisanje carinskih barijera i ostalih trgovinskih prepreka i slobodan protok roba između zemalja članica.
2. *Prioritetnost Zajednice (Unije)* čiju suštinu predstavlja nastojanje EC da svoje tržište zaštiti od uvoza. Primenom odgovarajućih instrumenata pri uvozu i izvozu, obezbeđena je zaštita od fluktuacija cena na svetskom tržištu i uspostavljena je zadovoljavajuća stabilnost u snabdevanju.
3. *Finansijska solidarnost*, kao treći bazni princip CAP, pretpostavlja obezbeđenje potrebnih finansijskih sredstava radi finansiranja operacionalizacije mera CAP. U vezi s tim, EC je 1960. godine formirala Evropski garancijski fond (The European Agricultural Guidance and Guarantee Fund – EAGGF).

Pošto su utvrđeni i od strane svih šest zemalja članica bili prihvaćeni osnovni ciljevi, principi i mehanizmi finansiranja CAP, ona je 1962. godine i zvanično stupila na snagu.

RAZVOJ AGRARNE POLITIKE POSLE 1962. GODINE

Nakon uspostavljanja politike CAP nacionalni sistemi podsticaja agrokulturnoj proizvodnji su se putem cena konsolidovali. Alternativne forme intervencije kao na primer tzv. „*deficiency payments*“ koja su se koristila da bi se farmerima kompenzovala razlika između tržišnih cena koje su se ostvarivale kao niže od prethodno determinisanih nivoa, bivale su mnogo veće od inicijalno formiranog budžeta EC. Osim toga, članice nisu posedovale administrativnu infrastrukturu koja bi bila u stanju da obezbedi direktna plaćanja farmerima kao realnoj opciji koju su predvideli tvorci CAP. Zbog toga je EC uspostavila sistem zaštite

tržišta za skoro sve agrarne proizvode. On se bazirao na fiksnim (ciljnim) cenama - "*target prices*". To je izazvalo ekonomski pritisak na potrošače koji su skupo plaćali hranu.

Ceo sistem podsticaja putem cena je bio i ostao implementiran uz korišćenje tri osnovna instrumenta:

1. *Oporezivanje uvoza*, na bazi dnevnog variranja u zavisnosti od nivoa uvoznih cena. Ono je bilo usmereno na proizvođače van EC koji prodaju na tržištu zajednice iznad tzv. prag cene ili "*threshold prices*". U osnovi, ovaj mehanizam je štitiio EC od fluktuacije cena na svetskom tržištu koje su bile pod značajnim uplivom USA. Kao sledeći benefit ovakvog instrumenta bi se mogao navesti efekat porasta novčanih sredstava koja omogućuju uspešnju podršku politici cena na tržištu EC.
2. *Eksportna refundacija* koja je, slično prethodnom mehanizmu, varirala u zavisnosti od uslova na tržištu. Na osnovu ovog mehanizma su bili zaštićeni EC izvoznici za razliku u ceni koja se postiže na svetskom tržištu i cena koje se postižu u EC. Razlika je išla u budžet EC kao osnova za nadoknadu usled podbačaja u žetvi, kao i za promene valutnih kurseva s obzirom da ih je bilo teško unapred predviđati.
3. *Intervetne cene* su predstavljale osnovu kupovine farmerskih proizvoda EC u slučajevima velike ponude agrarnih proizvoda. Cena ovakvih kupovina i skladištenja rezervi je takođe padala na EC budžet.

Ovi instrumenti su bili uspostavljeni i funkcionisali su preko državnih carinskih organa i agencija za intervenciju i bili su finansirani preko EC budžeta.²⁷⁸

²⁷⁸Ukupni obim sredstava koji se kumulirao na osnovu poreskih zahvatanja na uvezenu robu kao i od poreza od proizvođača je stalno rastao i to od jedne milijarde ECU u ranim sedamdesetim godinama do preko četiri milijarde u 1991 i 1992., da bi nakon reforme CAP od 1992. i dalje, pao opet na oko 1.5 milijardi ECU. Takođe, izdaci pokriveni EAGGF (European Agricultural Guarantee and Guidance Fund) na godišnjem nivou, rastao je od tri milijarde ECU u 1974. (EC-9) na preko 30 milijardi ECU za EC-12 u 1990. U realnim brojevima iskazano, prosečna stopa rasta je bila

Primenom CAP i promenama u tehnologiji agrokulturne proizvodnje je došlo do značajnijeg porasta u stočarstvu i biljnoj proizvodnji. Rast proizvodnje iznosio je prosečno 30% u desetogodišnjem periodu, tabela 15. EC je postala samodovoljna u jednom broju agrokulturnih proizvoda, dok je u proizvodima kao što su govedina, sveže voće i povrće za kojima je stalno rasla tražnja uslovljena porastom životnog standarda, ona još uvek bila deficitarna. Pri tom je opšta tražnja za prehrambenim proizvodima uslovlila brzi porast EC izdataka za interventnu kupovinu i izvozne subvencije za pšenicu, mlečne proizvode i šećer.

Tabela 15: Ostvareni nivo samodovoljnosti EC

Grupe proizvoda	samosnabdevenost (%)
Žita	124
Povrće	118
Voće	121
Šećer	120
Meso	106
Duvan	68
Vino	122
Jaja	104

Izvor: EUROSTAT, preuzeto: Đurić, Njegovan, 2017.

7.6%. Dodatno, oko tri milijarde ECU je trošeno na mere strukturnog upravljanja i druge agrarne izdatke. Tri osnovne komponente dela za pružanje garancija EAGGF-a su varirala po značaju od vremena do vremena. U realnim izrazima ECU iz 1985., to izgleda ovako: (I) Troškovi skladištenja su se tokom 70-tih godina značajno povećavali sa jedne milijarde prvo na dve milijarde, da bi u 1985. iznosili 5.5 milijardi ECU, pre no što su ponovo pali na tri milijarde ECU u 1988. (II) Eksportno refundiranje je raslo veoma brzo od 1974-1980. na osam milijardi ECU, da bi 1988. iznosilo devet milijardi ECU. (III) Tzv. ostala plaćanja, uglavnom direktna podupiranja cena kao što su npr. proizvođačke i potrošačke subvencije, fluktuirale su oko šest milijardi ECU u periodu od 1974-1983. godine, da bi se u narednih osam godina duplirale na oko 13 milijardi ECU, u kojima ponovo dominiraju navedene dve kategorije.

Proces uspostavljanja cena na godišnjem nivou od strane EC je bio pod stalnim pritiskom relativno limitiranih mogućnosti za povećanje budžeta i izdašno podupiranje agrara putem politike cena i zahteva agrarnog lobija da se takva politika sprovodi. U toj borbi, Agrarni fond je do 1972. godine iznosio dve trećine ukupnog EC budžeta, dok je iznos od poreskih zahvatanja vezano za agrar bio na nivou manjem od polovine fondovskih izdataka²⁷⁹.

Mansholtov plan koji je donet 1968. godine, predstavljao je pokušaj da se uspostavi fleksibilnija politika cena radi boljeg balansa između ponude i tražnje. Međutim, kao suviše radikalan, ovaj plan nije bio politički prihvatljiv. Tek su od 1972. godine prihvaćeni strukturni ciljevi i direktive izvedene iz *Mansholtovog* plana. One su obuhvatale neophodnost modernizacije farmi, prestanka bavljenja farmerstvom i realokacija zemljišta kao i sprovođenje upravljanja i obuke agrokulturnih proizvođača u novim veštinama. Ipak treba istaći da su subvencije za modernizaciju farmi kao najuspešniji deo direktiva, uglavnom preduzimane u bolje strukturiranim agrokulturnim zonama severnog dela EC.

RAZVOJ AGROKULTURE U PERODU 1973 - 1983.

U ovom periodu²⁸⁰, u vreme kada je EC proširena (1973), propuštena je mogućnost za reformu CAP. *Provi razlog* se vezuje za činjenicu da bi Velika Britanija kao neto uvoznik agrarnih proizvoda bila

²⁷⁹ U prilog ovome je išla i činjenica da sistem glasanja u EC nije bio u saglasnosti sa određenjem koje je originalno planirano, već se za "veoma važne odluke" u periodu 1965-1966. mogao koristiti nacionalni "veto". To je komplikovalo efikasnije upravljanje zajedničkom organizacijom agrarnog tržišta, u uslovima kada se dešava da zajedničko tržište biva pod uticajem nestabilnosti valutnih kurseva. Nestabilnost francuskog franka i nemačke marke iz 1969., uslovlila je pojavu tzv. "*green exchange rates*" za preračunavanje cenovnih podsticaja koji se ostvaruju iz CAP, u nacionalne valute. Zeleni kursevi i novčani iznosi za kompenzacije su predstavljali napuštanje principa jedinstvenog tržišta i uvele su novi element nacionalnog diskrecionog prava u primeni CAP, kao i značajne mogućnosti za arbitražu i obmanu.

²⁸⁰ U periodu 1973-1980. izvršeno je tzv. severno proširenje EC. Evropskoj zajednici su pristupili Ujedinjeno kraljevstvo, Danska i Irska.

neto gubitnik u budžetiranju EC, odnosno, da ne bi ostvarivala značajnije efekte od prihoda koji se zemljama članicama obezbeđuju po osnovu politike podrške agrarnih cena. *Drugi razlog* se vezuje za uvećanje EC koje je uticalo na izmenu ekonomskih karakteristika njene agroprivrede.²⁸¹ Uvećanje produktivne površine u EC je ostvareno za skoro 50% a broj gazdinstava je za samo 15%. To je povećalo veličinu prosečne farme za oko 30%. Ova nova situacija je morala voditi u pravcu povećanja efikasnosti farmi. *Treći razlog* je takođe vezan za uvećanje Zajednice kao sada mnogo značajnijeg učesnika na svetskom tržištu agrarnih proizvoda. Tada je devet zemalja EC ostvarivalo učešće od gotovo jedne trećine svetske trgovine agrarnim proizvodima.

U vezi sa proširenjem treba istaći da je pristup Velike Britanije u 1973. godini zahtevao određeni broj značajnih ustupaka u cilju da se uspostave specijalne trgovinske relacije ove zemlje sa članicama zemalja Commonwealth-a kao što je npr. Novi Zeland (kada je u pitanju trgovina buterom i ovčijim mesom) i sa afričkim, karibskim i pacifičkim zemljama (kada je u pitanju trgovina šećerom).

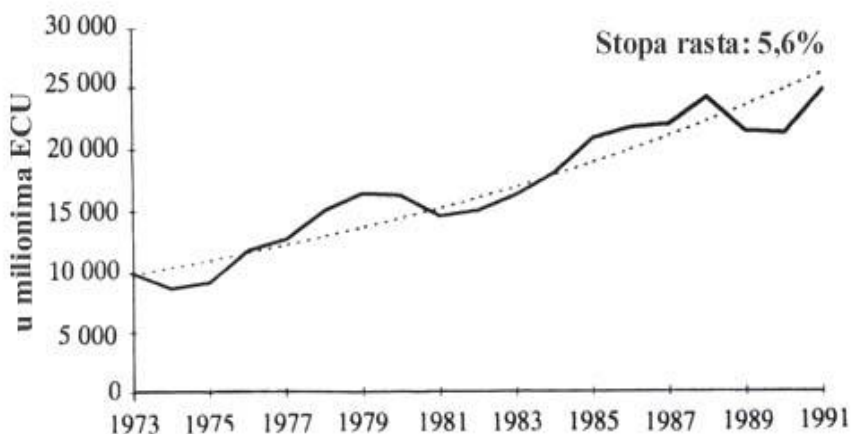
Zbog svega navedenog, očekivalo se da će uvećanje EC izazvati izmenu politike CAP. Komisija Zajednice je napravila izveštaj koji je nazvan "*Stocktaking of the common agricultural policy*". Međutim, i pored sofisticiranih analiza, umesto reforme dolazi do povećanja podrške. Stepen EC samodovoljnosti je značajnije porastao ali je rast troškova CAP u 1980-tim godinama bio dvostruk u odnosu na sredinu 1970-tih. (Grafikon 1).

Nivo realnih zarada proizvođača u agrokulturi je opao za 10% u periodu između 1978 - 1980. godine, uprkos činjenice da je došlo do opadanja prosečnog broja farmi u EC od 3% godišnje.

Ni šeme za napuštanje agrara nisu pomogle u rešavanju problema prekomerne radne snage. S druge strane, ukupnu situaciju vezano za viškove su olakšavale relativno loše žetve 1978. i 1980. godine kao i kratkoročni efekti politike generalnog ekonomskog ozdravljenja.

²⁸¹ Od 1. januara, 1973. Zajednici se priključuju Velika Britanija, Danska i Irska, a od 1. januara 1981. godine i Grčka.

Grafikon 1: Promene EC agrarnog budžeta u realnom izrazu (1973-1991)

Izvor: The Agricultural situation in the Community, različite publikacije

PERIOD EKSPERIMENTISANJA (1983 - 1991)

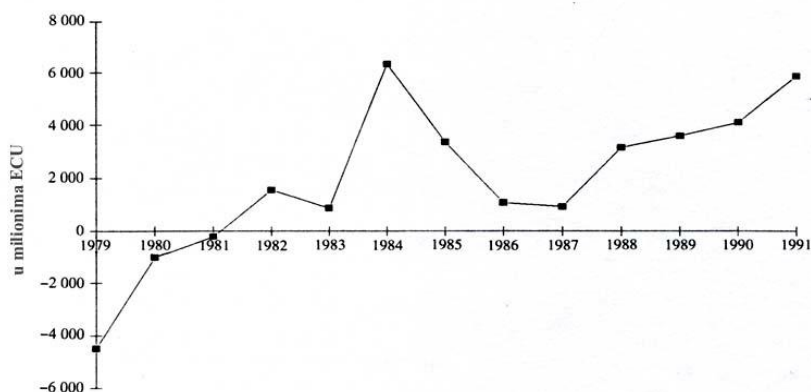
Ovaj period²⁸² se ističe kao period u kome su se nerešeni problemi CAP još više uvećavali. To se odnosilo na ubrzani rast budžetskih troškova interventnog otkupa ostvarenih viškova proizvoda i njihov subvencionirani izvoz, zatim na narastanje viškova u svim osnovnim proizvodima biljne i stočarske proizvodnje (grafikon 2) i raznolikost nekoordiniranih pokušaja da se destimuliše prekomerna proizvodnja.

Kako se budžetska kriza stalno produbljavala, pravila intervenisanja su se sužavala. Međutim, i dalje se beležio rast ostvarenih agrarnih viškova. Proizvođači su s obzirom na ispoljeni rast troškova i stagnantne cene, na taj način gurani u neefikasnost. U takvim uslovima politika cena nije uticala ni na porast političkog pritiska ni na budžet. Umesto toga, uspostavljen je mehanizam diferenciranih mera koje su imale za cilj da relativiziraju rastuće troškove i viškove.

²⁸² U ovom periodu, Zajednici su pristupile Grčka, Španija i Portugalija.

Uvedeni su porezi sa karakterom zajedničke odgovornosti. To je bila forma tržišnog oporezivanja proizvođača: režim za šećer je važio od uvođenja CAP, za mleko je uveden 1977. godine a za žita 1986. Ova vrsta poreza je vodila smanjenju proizvodnje i tako možda za nijansu povećavala nivo svetskih cena nakon pada izvoznih viškova. Međutim, u praksi su ovi porezi uglavnom konstituisani kao dodatni porezi na potrošače i kao mogućnost za evaziju i izbegavanje.

Grafikon 2: Kretanja EC agrarnih viškova* (1979-1991)

* *Proizvodnja minus potrošnja proizvoda koji ulaze u obračun PSE po svetskim cenama (mill. ECU)*

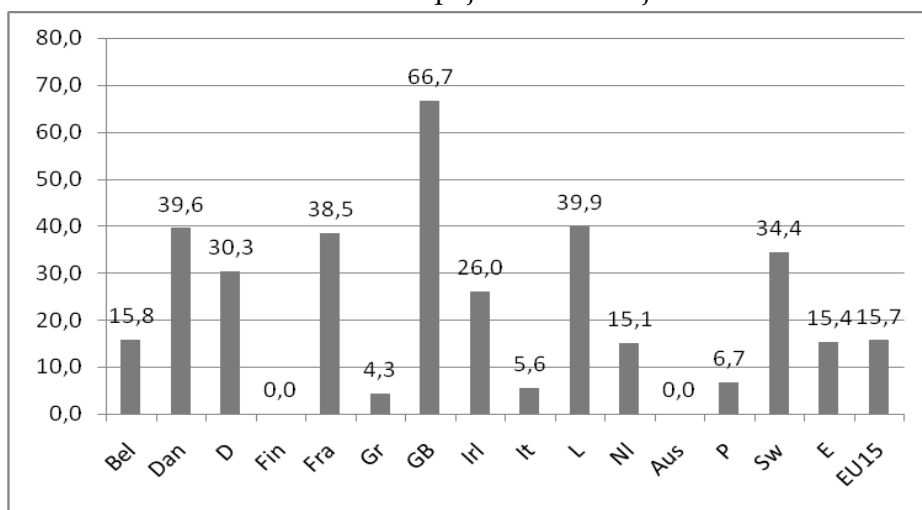
Izvor: OECD, PSE database, obračun u European Economy No 4, 1994., str. 15

Garantovani nivo cena je primenjivan za čitav niz proizvoda uključujući žita, neke vrste uljarica, i određene vrste voća. U okviru ovog sistema je bilo predviđeno da se podsticajne cene za nastupajuću godinu automatski redukuju ako agregatna proizvodnja dostigne prethodno utvrđeni nivo.

Stimulisanje domaće potrošnje na nekoliko proizvoda je ostvareno preko potrošačkih subvencija ili kroz marketing kampanje finansiranih od strane fondova Zajednice. Međutim, administrativni troškovi su često bili visoki kao i primeri lažnog prikazivanja.

Dakle, Zajednica bila aktivna na uvođenju novih mera, međutim one nisu rešile fundamentalne probleme politike CAP. Zarade koje su se ostvarivale na farmama su ostale statične a budžetski problemi su postojali i dalje. Pri tom, treba imati u vidu da je na osnovu za uspostavljanje efikasnosti agrara uticala i prosečna veličina zemljišnog poseda, grafikon 3.

Grafikon 3: Veličina farmi pojedinih zemalja članica EU-15

Izvor: Eurostat – preuzeto od Njegovan, Đurić, 2017.

Do kraja dekade, spoljni pritisci za reformu CAP su postali veoma intenzivni. Zajednica se suočila sa mišljenjem i utvrđenim jasnim zahtevom za promene u pregovorima koji su se odvijali unutar GATT²⁸³. Pod pritiskom za smanjenje budžetskog opterećenja, Evropska Komisija je u februaru 1991. godine sačinila Primedbe na CAP i dala preporuke koje su u maju 1992. godine dovele do saglasnosti Saveta na tzv. Makšerijevu (*McSharry*) reformu politike CAP.

²⁸³ Opšti pregovori o carinama i trgovini (GATT – General Agreement on Tariffs and Trade) su se vodili od završetka II Sv. rata u okviru više rundi pregovora (poslednja runda pregovora pre formiranja Svetvske trgovinske organizacije – WTO je bila Urugvajska runda).

MAKŠERIJEVA REFORMA²⁸⁴

Pomenuti pritisci, kako “iznutra” tako i “spolja” su pokrenuli radikalnije reforme CAP i formiranje tzv. New CAP (1992)²⁸⁵. One su predstavljale značajno redizajniranje postojeće politike i rešenje za budžetsku krizu. Osnovu promena čini uvođenje direktnih plaćanja i smanjenje cenovnih podsticaja. To je bilo u relaciji sa dostignutom samodovoljnošću Unije. Osnovne karakteristike nove politike, posmatrano po pojedinim bazičnim grupama proizvoda, mogu se izraziti kao:

Biljna proizvodnja. Redukcija u oblasti cena žita za jednu trećinu. Ona je trebalo da se ostvari do 1995-96. godine, i to na nivo od *green ECU* 100 za tonu. Predviđena su bila tri koraka. Kao značajan instrument spoljne zaštite su zadržane prag cene (*trashold prices*) na nivou od *green ECU* 155 za tonu. Takođe, predviđena je eliminacija cenovnih podsticaja za semena uljarica i proteinske kulture; kompenzacije putem direktnih plaćanja za isključivanje zemljišta (*set-aside*) bazirano na istorijskoj osnovi i regionalnim prinosima (15% isključivanja zemljišta uz princip rotacije za kulture koje gaje svi, osim malih farmera²⁸⁶).

Stočarstvo. Redukcija na interventnim cenama za 15% od jula 1993. godine za kategoriju mesa *beef*, i to u tri faze. Uvedena je kompenzacija kroz direktna plaćanja odgovarajuće premije za maksimalnu visinu koncentracije grla od dva uslovna grla, za hektar

²⁸⁴ U periodu od 1990-2004., Zajednici su pristupile Austrija, Finska i Švedska (drugo severno uvećanje), da bi nakon 2004. EU bila uvećana pristupanjem bivših socijalističkih zemalja: Poljska, Češka, Slovačka, Litvanija, Letonija, Estonija i Mađarska, zajedno sa Maltom i Kiprom. Bugarska i Rumunija su primljene nešto kasnije i konačno, Hrvatska.

²⁸⁵ Pod dejstvom unutrašnjih i spoljnih pritisaka Evropska Komisija je u februaru 1991. sačinila dokument koji je nazvan *Reflections on the CAP*, i nakon toga je u julu 1991. usledio odgovarajući predlog (do 12. maja 1992. godine je bio uspostavljen dogovor o MacSharry reformama).

²⁸⁶ U 1993. godini je bilo uvedeno isključivanje zemljišta u obimu 18% ili 21% na opcionalnim osnovama i bez primene principa rotacija.

pod stočnom hranom (do 1996); zatim, povećanje premije za mušku junad i telad koji su predmet pojedinačnog ograničavanja za gazdinstvo i regionalnih referentnih ograničavanja veličine stada. Predviđeno je i postojanje posebne premije za ekstenzifikaciju ukoliko proizvođač redukuje broj grla do koncentracije 1.4 uslovna grla na hektar zemljišta pod krmnim biljem. Pored navedenog, u oblasti stočarstva predviđena je redukcija gornje granice za normalnu intervencijsku kupovinu od 750.000 tona na 350.000 tona (do 1.997).

Prateće mere. Implementacija programa pomoći farmerima za uvođenje proizvodnih tehnika koje su u funkciji zaštite čovekove okoline, pejzaža i prirodnih resursa. Njih moraju da prihvate zemlje članice i regioni u Uniji koji imaju odgovornost za njihovu primenu i koji se finansiraju sa 50% iz CAP budžeta. Osnovni cilj ovakvih mera je da se farmer ne oseća samo kao proizvođač već i kao čuvar čovekove sredine, kulturnog i istorijskog nasleđa. U okviru pratećih mera, reformom je bilo predviđeno uvođenje agroprivredno-ekološkog paketa podsticaja usmerenih na ekstenzivniji način proizvodnje i zaštitu zemljišta i prirodnih resursa. Uvedena je i pomoć za investiranje u šumarstvo i upravljanje ovim resursom za farmere ili radnike na farmama starosti preko 55 godina.

Uvođenje kompenzacionih plaćanja kao sasvim novog instrumenta CAP je imalo cilj da obezbedi efikasniju agrokulturnu proizvodnju i tako utiče na ukupnu ekonomiju Unije. Zbog toga se mogući efekti kompenzacionih plaćanja mogu iskazati na više načina:

- povećanje zarada i blagostanja farmera (zemljovlasnika);
- izmena strukture agrarne proizvodnje;
- izmena uslova za strukturno prilagođavanje;
- povećanje vrednosti zemljišta i tražnje za kreditima;
- smanjivanje ponude radne snage na gazdinstvima;
- uticaj na konkurentsku poziciju;
- uvodi “političku” neizvesnost u vezi sa budućim nivoima zarada;

- povećava tražnju korisnika kompenzacionih plaćanja za uslugama i robama; i
- utiče na ekonomske uslove u ostalim privrednim sektorima i makroekonomsku stabilnost.

Ovo je bila najradikalnija reforma CAP od vremena uvođenja. Pored navedenih pritisaka, na nju je uticalo i političko opredeljenje. Ocenjeno je da snaga agrarnog lobija u međuvremenu opala (učešće agrara u ukupnom GDP EU je bilo oko 2% a zaposlenih u agraru u ukupnom broju oko 5%). Takođe, proces reformisanja nije bio jednovremen, već je zahtevao dinamički pristup.

POLITIKA ZA XXI VEK

Nezadovoljna efektima Makšerijeve reforme, Svetska trgovinska organizacija - WTO nije napuštala stav o izrazito protekcionističkom karakteru CAP i potrebama njenog daljeg reformisanja. Osim toga, novo uvećanje EU je bilo dalji razlog za uvođenje daljih reformskih zahvata.

Agenda 2000: Ovaj akcioni program je donet za period od 2000 - 2006. godine. Odnosio na sve ključne makroekonomske segmente a kao prioritetni ciljevi su isticali:

- Redukcija cena agroprivrednih proizvoda kako bi se izašlo u susret zahtevima međunarodnih trgovinskih sporazuma;
- Redistribucija podrške agraru kako bi se otklonile evidentne razlike između pojedinih regiona i proizvođača;
- Kreiranje CAP koja bi bila prihvatljiva za građane, odnosno potrošače;
- Uvođenje decentralizovanog modela upravljanja agrarnom politikom, zbog novog proširenja EU, odnosno priključenja zemalja CIE;
- Pojednostavljenje mera upravljanja tržištem agrarnih proizvoda, što se naročito odnosilo na nove članice; i
- Kreiranje modela multifunkcionalne agroprivrede i obezbeđenje ruralnog razvoja.

Ovom Agendom se pokušalo nastaviti ono što je 1992. godine započeto *McSharry*-jevom reformom. Pokušano je da se postojeći mehanizmi pojednostave primenom sledećih mera:

- U proizvodnji žita, uljarica i proteinskih useva (COPs - *Cereals, Oilseeds, Protein crops*). Redukcija interventnih cena za žita se primenjuje i dalje, uz postepeno povećanje direktnih naknada koje bi trebalo da se izjednače sa podrškom u proizvodnji uljarica. Za proizvodnju proteinskih useva bilo je predviđeno smanjenje direktne podrške;
- «Set aside» - sistem izuzimanja obradivih površina iz upotrebe se nastavio, s tim što se efektivna stopa ovakvih površina određivala na nivou od 10% do 2006/2007. godine i mogućnost izmene u skladu sa tržišnim okolnostima;
- Smanjenje cenovne podrške u proizvodnji goveđeg mesa i to za 20%;
- Smanjenje cena butera i obranog mleka, uz istovremeno povećanje proizvodnih kvota (od 2005.), i
- Povećanje premije za ekstenzifikaciju stočarske proizvodnje, odnosno za proizvođače koji tokom sezone ispaše praktikuju ishranu na pašnjacima.

Značajna izmena u odnosu na sve do tada sprovedene reforme CAP je ostvarena na segmentu ruralnog razvoja. Ruralni razvoj je postavljen kao «drugi noseći stub» nove agrarne politike EU. Za te potrebe je bilo izdvojeno tek 10% sredstava. Planirani su brojni programi i kontinuirano investiranje u razvoj gazdinstava i unapređenje radne snage u agraru. Takođe, pružana je podrška regionima sa ograničenim mogućnostima za razvoj, kao i programima angažovanja proizvođača hrane i drugih subjekata u cilju očuvanja prirodnih resursa.

Na osnovu ovakvih rešenja, politika strukturnog prilagođavanja je vremenom prerasla u politiku ruralnog razvoja. U tom smislu su sprovedene sledeće konkretne mere: investicije u farme; podrška razvoju ljudskih potencijala; podrška farmerima u oblastima sa nepovoljnim karakteristikama i ograničenim mogućnostima za razvoj; podrška

unapređenju šumarstva; podrška unapređenju prerade i marketinga agrarnih proizvoda; mere vezane za agrar, očuvanje životne sredine i prirodnog bogatstva, i mere za sveobuhvatni razvoj ruralnih oblasti. Otuda se Agenda 2000 može obeležiti kao takođe jedna od radikalnijih reformi evropske agrarne politike.

Zajednička agrarna i ruralna politika (CARPE²⁸⁷): Uzimajući u obzir prethodnu analizu i efekte agrarne politike, zatim međunarodni kontekst evropskog agrara kao i prioritete u vezi sa njegovim doprinosom okruženju i razvoju, bilo je jasno da se CAP mora i dalje nadograđivati. Postao je jasan i pravac u kome se ona mora menjati jer agrarna politika nije mogla više ostati sektorska politika. Ona se morala usmeravati kao jedna integrisana politika koja doprinosi ostalim elementima društvene politike, u pravcu razvoja ruralnih područja. U tom smislu je trebalo uključiti koordinaciju mnogih standarda društvene politike kao što su regionalni aspekti, sobračajni aspekti, aspekti stanovanja, zaštite čovekove sredine i socijalni. To je podrazumevalo da podrška CAP kroz tržište roba i cene agrokulturnih proizvoda mora sve više da se usmerava na direktna plaćanja u oblastima definisanih kulturnih, regionalnih i ekoloških standarda.

Ova politika je trebalo da obezbedi ekonomski efikasnu i ekološki održivu agrokulturu u uslovima stimulisanja integralnog razvoja ruralnih područja u EU na sledeća četiri elementa:

- Stabilizacija tržišta (*Market stabilisation – MS*)
- Nadoknade za ekološki i kulturni ambijent (*Environmental and cultural landscape payments – ECLP*)
- Inicijativa za ruralni razvoj (*Rural development incentives – RDI*)
- Izdvajanja za pomoć u prilagođavanje tokom tranzicionog perioda (*Transitional adjustment assistance – TAA*).

Prvi element (MS) je vraćao politiku zajedničkog tržišnog organizovanja svojim bazičnim opredeljenjima, uglavnom sa razlogom

²⁸⁷ CARPE (*Common Agricultural and Rural Policy*).

da obezbedi sigurnosnu mrežu za proizvode u slučaju nekontrolisanih tržišnih fluktuacija.

Drugi element (ECLP) je trebalo da zaštiti ruralne resurse i kulturno okruženje u ruralnim predelima i podstakne razvoj ovih resursa. To su plaćanja za ugovore ekološke usluge javnog karaktera. Plaćale su se iz javnih izvora. Pošto se plaćala usluga, to je podrazumevalo da ECLP mora biti objektivno procenjen i verifikovan, u relaciji sa specificiranim ciljevima. Morao je uključivati odgovarajući monitoring.

Treći element (RDI) se odnosi na sve aspekte ruralnog razvoja, uključujući i razvoj agrara, ali je naglasak bio na stimulisanje mogućnosti za (ne)agrarno korišćenje za resurse na farmama. Ovo je bilo u korelaciji sa dotadašnjim strukturnim merama CAP.

Svrha četvrtog elementa (TAA) jeste bila da podpomogne tranziciju agrarne u ruralnu politiku, dakle iz CAP u CARPE.

Zajednička agrarna politika nakon 2003. godine: Suštinska promena koja je sprovedena Reformom iz 2003. godine je predstavljalo nastavljanje prelaska sa cenovne podrške na direktna plaćanja farmerima. Ideja je bila da se agrarni sektor učini konkurentnijim na svetskom tržištu i da se istovremeno, usvoje standardi u oblasti zaštite životne sredine, kvaliteta hrane i dobrobiti životinja. Ključ promena se odnosio na sistem podrške kako agrokulturnoj proizvodnji tako i ruralnoj sredini uopšte. Osnovni ciljevi su bili: stvaranje balansa između podrške proizvođačima hrane i zaštite interesa potrošača; očuvanje ruralne ekonomije i životne sredine; održavanje budžetskih rashoda na prihvatljivom nivou i stvaranje sistema za adekvatnu kontrolu tih rashoda, kao i pružanje podrške u okviru međunarodnih trgovinskih pregovora pod pokroviteljstvom WTO i odgovaranje na razvojne zahteve agrara i društva EU.

Na osnovu primene odredbi nove reforme, očekivalo se postizanje: a) veće tržišne orijentacije koja bi se u praksi operacionalizovala kroz uvođenje šema pojedinačnog plaćanja po farmi (*Single Farm Payment - SFP*), b) jačanje politike ruralnog razvoja koje bi trebalo da ide u pravcu zadovoljenja EU ekoloških standarda i

potenciranje brige o dobrobiti životinja, i c) revizije elemenata tržišne podrške ostvarene kroz reforme interventnih mehanizama u sektorima, kao što su: proizvodnja pirinča, butera, ječma; prilagođavanje mehanizama podrške u ostalim sektorima, kao što su: proizvodnja durum pšenice, korenasto - krtolastih useva, stočne hrane, i sl. Takođe, planiralo se i uvođenje mehanizama kontrole i principa finansijske discipline. Oni bi omogućili da se planirani nivo budžeta ispoštuje u narednom periodu do 2013. godine.

Sistem jednokratnih plaćanja ili pojedinačna plaćanja po farmi, primenjivala su se od 2005. godine. Osnovni cilj uvođenja ovih plaćanja je bilo podsticanje tržišne orijentacije farmera i unapređenje njihovog preduzetničkog potencijala uz poštovanje standarda o zdravstvenoj bezbednosti hrane.

Kreatori reforme CAP iz 2003. godine predvideli su da zemlje članice EU imaju diskreciono pravo da svoje farmere pored utvrđene standardne podrške na nivou Unije, subvencionišu i sopstvenim budžetskim sredstvima. Takođe, zemlje članice su imale trogodišnji period predviđen za prilagođavanje novim merama agrarne politike. Treba istaći i to, da je bilo planirano značajno povećanje troškova za finansiranje politike ruralnog razvoja u periodu od 2007 - 2013. godine.

Razvoj zajedničke agrarne politike od 2014 - 2020. godine: Ova politika počiva na tri dugoročna cilja: 1) održivoj proizvodnji hrane, 2) održivo upravljanje prirodnim resursima, i 3) uravnotežen teritorijalni razvoj. Realizacijom navedenih ciljeva želi se postići još veća konkurentnost agrarnog sektora EU uz dalji razvoj koncepta održivog razvoja i povećanu efektivnost.

Planirani obim sredstava koji je namenjen za finansiranje ove politike iznosi 37,8% od ukupnog budžeta Unije. To predstavlja smanjenje u odnosu na prethodni obračunski period. Novom politikom se ide i korak dalje u odnosu na prethodni period s obzirom da je predviđeno ukidanje proizvodnih ograničenja za šećer, mleko i vino i dozvoljava proizvođačima da odgovore na rastuću svetsku tražnju za ovim proizvodima. Jačanje proizvođačkih kooperativa, pružanje sistemske podrške za mlade proizvođače i uvođenje instrumenata za

zaštitu od rizika u proizvodnji u cilju povećanja konkurentosti, takođe predstavljaju novine u okviru ove politike.

S obzirom na veliki pritisak koji intenzivna agrokulturna proizvodnja ostavlja na prirodne resuse, orijentacija politike je i dalje na postizanje dugoročno održivog razvoja. S tim u vezi, od 2015. godine se uvodi novi instrument, tzv. *Zelena direktna plaćanja*. Za finansiranje ovih plaćanja je opredeljeno 30% od ukupno predviđenih sredstava za direktna plaćanja. Pored osnovnih plaćanja, zelenih direktnih plaćanja, podrške područjima sa ograničenim prirodnim uslovima i pomoći mladim agroprivrednicima (samo 14% agroprivrednika Evropske unije je mlađe od 40 godina), zemljama članicama se ostavlja i mogućnost za primenu šeme redistributivnih plaćanja namenjenih jačanju malih i srednjih gazdinstava.

Drugi stub nove politike je politika ruralnog razvoja koja je za period 2014 - 2020. godine usmerena na ostvarivanje sledećih ciljeva:

1. Omogućavanje uspešnog transfera znanja i inovacija u agraru, šumarstvu i ruralnim područjima;
2. Ostvarivanje održivog razvoja agrarnih gazdinstava i unapređenje njihove konkurentnosti;
3. Jačanje aktivnosti iz oblasti prerade i marketinga agrarnih proizvoda, dobrobiti životinja i upravljanja rizikom u agraru;
4. Obnavljanje, čuvanje i poboljšanje kvaliteta životne sredine u agraru i šumarstvu;
5. Promovisanje efikasnosti resursa, i
6. Promovisanje socijalne inkluzije, redukcija siromaštva i ekonomski razvoj ruralnih područja.

Na kraju, moglo bi se reći da je zemljama članicama u okviru najnovije politike ostavljen zadatak da kreiraju svoje nacionalne programe ruralnog razvoja za predstojeći period kao i da osmisle šemu odnosno način korišćenja sredstava namenjenjih direktnim plaćanjima.

AGROKULTURA SRBIJE NAKON II SVETSKOG RATA

Za stanje i perspektivu agrokulture u Srbiji²⁸⁸ posle II Sv. rata je pored prirodno-geografskih uslova i nekih bitnih istorijskih činjenica koje su se dogodile u prethodnom viševjekovnom agrarnom razvoju, značajno uticao i novi privredno-sistemska okvir²⁸⁹. On je podrazumevao da se ukupna i agrarna stvarnost (agrarni resursi²⁹⁰, šume, gazdinstva i mehanizacija²⁹¹) izgrađuje i razvija u duhu socijalizma. Krećući se tim putem, Srbija se sukobljavala sa unutrašnjim protivrečnostima i potrebom da se one savladavaju, prebrođavaju i odstranjuju. Od tog trenutka pa nadalje, moglo bi se reći da nije postojala saglasnost između

²⁸⁸ Srbija se nakon II Sv. Rata razvijala u okviru Jugoslavije, državne zajednice koja je u različitim fazama svoga razvoja menjala ime (Demokratska Federativna - DF Jugoslavija, Federativna Narodna Republika - FNR Jugoslavija i Socijalistička Federativna Republika - SFR Jugoslavija).

²⁸⁹ U oktobru 1944. godine nastaje narodnooslobodilačka vlast - AVNOJ i generalštab - narodnooslobodilačka vojska. To je jedina i isključiva vlast na teritoriji Srbije (uključujući Vojvodinu), Makedonije i Crne Gore. Vlast je bila uspostavljena od strane Komunističke partije Jugoslavije.

²⁹⁰ Agrarna stvarnost je bila sledeća: oko 24% setvenih površina je u ratu bilo napušteno ili upropašćeno, 25% voćnih stabala uništeno, 27% površina pod vinovom lozom, preko 60% površina pod hmeljom, 62% konja, 62% ovaca, 56% goveda i oko 67% svinja (Broz, 1967:68).

²⁹¹ U toku rata je uništeno 289.000 gazdinstava sa celokupnim živim i ostalim inventarom, 295.000 ha šuma i rasadnika, a čak 175.000 ha šuma je pretvoreno u kamenjar. Takođe, uništeno je 495.890 plugova i ralica, 485.000 seljačkih kola i 1.500 traktora koji su ionako predstavljali skroman inventar (Kardelj, 1959).

onoga što je činila partijska vlast i onoga što bi u realnim uslovima zahtevala privredna stvarnost, odnosno, razvoj proizvodnih snaga i odnosa. Moglo bi se reći da je stvarnost - realnost "navlačena" na osnovne odrednice i postulate novog - socijalističkog društveno-ekonomskog sistema, a kako nije bilo prave paradigme, ceo period je bar u početku, vrlo često bio pun lutanja u traženju adekvatnih rešenja i ispunjen neophodnim kompromisima.

STVARANJE SOCIJALISTIČKOG SEKTORA

Osnovna protivrečnost socijalističkog društveno-ekonomskog sistema u nastanku je bila na relaciji između tzv. narodne vlasti na jednoj strani i vlasništva nad sredstvima za proizvodnju (svojine) na drugoj. Tu nije bio kraj obzirom da je za svojinu po pravilu vezan još i sistem donošenja odluka, zatim koordinacioni mehanizam i svakako, motivacija. Sve ovo upućuje na sistem društvenih vrednosti (slobode, jednakosti i solidarnosti), što kada je u pitanju privredni sistem, implicira njihovo različito učešće i međuodnos (šire: Njegovan, 2009).

Postojeće protivrečnosti su se morale rešavati u specifičnim - konkretnim uslovima nakon II Sv. rata. Kako navodi autor Mijo Mirković, u uslovima mobilizovanosti građana - *najviše stanovnika sela*, neophodnosti snabdevanja vojske, gradova i radničkih centara u ekstremno teškim uslovima (postojanja koalicione vlade), u nesređenim valutnim odnosima, u zastoju prometa, sa razorenom infrastrukturom i privrednim objektima, u nedostatku industrijskih sirovina, sa neobranim kukuruzom i nepovađenom šećernom repom u Vojvodini, i slično.

Od 1945 - 1946. godine, svi resursi su prešli u "narodne ruke" (čitaj državnu svojinu), a takođe i komandne i ostale ključne pozicije. "Tako više nije bilo protivurečnosti". Naravno da ih je bilo, ali kako teoretičari socijalizma ističu, oni se nisu uklanjali mehanički već postepeno i organski. Tako je značajna protivrečnost u sistemu državne svojine kao dominantnom i opredeljujućem, bila locirana u agrarnom društvu. Naime, agrarna stvarnost Srbije je bila takva da se najveći fond agrarnog zemljišta nalazio u privatnom vlasništvu. Dakle u vlasništvu

tzv. individualnih poljoprivrednih proizvođača. U tom smislu je privatno vlasništvo na zemljište bilo suprotstavljeno težnjama socijalističkog sistema da se privatna svojina potpuno "iskoreni". Stoga su svi napori bili usmereni u pravcu neminovnog reproduktionog izvlašćenja sitnog parcelnog vlasništva. Zato je srpska (jugoslovenska) stvarnost od tog trenutka bila obuzeta naporom da posebno u agraru dođe do preobražaja i reorganizacije imajući u vidu postojanje ovih specifičnih uslova²⁹². Smišljeno, svesno i plansko savladavanje nesaglasnosti, disproporcija i protivrečnosti koje su se javljale u (agro)kulturnom životu Srbije, bila je osnovna meta reformi. Smatrano je da rešavanje pitanja svojine u pretežno agrarnoj zemlji, predstavlja zakonitost ubrzanog tempa tzv. socijalističke transformacije privrednog sistema. Utvrđivanje društvenih proporcija, planiranje i administriranje privrednim tokovima je otuda predstavljalo svakako jednu od značajnih zakonitosti socijalističke (narodne) privrede, njenu teoriju i praksu. Pri tom je pored sistema i politike cena inputa i outputa kao jednog od bitnih sredstava planiranja privrednog razvoja u samom početku, u periodu obnove zemlje, jednu od najznačajnijih uloga odigrala agrarna reforma i kolonizacija.

AGRARNA REFORMA I KOLONIZACIJA

U periodu 1944 - 1946. godine su izvršene pripreme i stvoreni preduslovi za formiranje osnove agrarnog razvoja u okviru planske privrede. Ne računajući formiranje stabilne tzv. "narodne vlasti" pod rukovodstvom Komunističke partije, prvi potez je napravljen donošenjem odluke AVNOJ-a o prelasku u državnu svojinu neprijateljske imovine; o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru (prinudna uprava) nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno

²⁹² Socijalistički preobražaj je podrazumevao uspostavljanje socijalističkih odnosa u agraru, zatim, rastuće produktivnosti proizvodnje kako bi se obezbedilo zadovoljenje tražnje za prehrambenim proizvodima rastućeg stanovništva, dalje, da se obezbedi snabdevanje industrije agrarnim sirovinama i konačno, obezbedi supstituisanje uvoza agrarnih proizvoda.

otuđile²⁹³. Na taj način je pored imovine koja je prethodno bila državna, stvoren i novi fond državne imovine. Konfiskovana imovina na osnovu ove odluke je potvrđena Zakonom o prelasku u državnu svojinu neprijateljske imovine i sekvestracije nad imovinom odsutnih lica²⁹⁴. U okviru ukupnog fonda državne imovine je stvoren i značajan zemljišni fond (velika obradiva i šumska površina). Oduzeto je 946.000 ha agrarnih površina (67% nemačkih) i izvršena kolonizacija.

Ovakve odluke je pratio i čitav niz zakona koji se odnosio na sve privredne delatnosti i grane. Kada je u pitanju agrar, zakoni i ostali propisi su se pre svega odnosili na zemljište. Najznačajniji zakoni koji su regulisali problematiku zemljišta jesu: Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji²⁹⁵; zatim Zakon o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji²⁹⁶ koji je u narednom periodu dopunjavan dodatnim odlukama, Zakon o konačnoj likvidaciji zemljoradničkih dugova²⁹⁷, Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu društvene svojine i dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama²⁹⁸ i Zakon o prometu zemljišta i zgrada kojim se omogućava promet samo u okviru propisanog maksimuma²⁹⁹. Njima se očito želela ponovna preraspodela nakon prve agrarne reforme koja je završena samo desetak godina ranije. Opravdavali su se činjenicom da je nakon završetka rata 1945. godine stanje u agraru bilo bitno drugačije nego na njegovom početku 1941. godine.

Rat je pored velikih ljudskih žrtava doveo i do izmene u strukturi zemljišnog vlasništva. Mnoga gazdinstva su ostala bez gospodara. Posebno značajna je bila činjenica da je oko 400.000 nemačkog stanovništva kao državljana predratne Jugoslavije, napustilo državu. Njihova zemlja je Ova imovina je postala narodna imovina i došla pod upravu države. Isto

²⁹³ Odluka AVNOJ-a od 21. novembra 1944. godine.

²⁹⁴ Od 31. jula 1946. godine.

²⁹⁵ Donela privremena Narodna skupština DFJ 23.8.1945., Sl. list DFJ 64/1945.

²⁹⁶ SG NR Srbije 39/1945.; izmene u 3, 4, 12, 27, 29 i 36/1946.; 5/1948.; 11/1949.; 26/1954.; 34/1956.; ima i dosta uredbi, naredbi i rešenja kao pratećih akata.

²⁹⁷ Donet 16. Novembra 1945. godine.

²⁹⁸ Zakon je donela Narodna skupština FNRJ 22.5.1953.) SL. List FNRJ 22/1953., sl. List SFRJ 10/1965., SGS SRS 51/1971., 52/1973., Sl. List SAPV 26/1972.

²⁹⁹ Sl. list FNRJ 26/54.

se desilo i sa zemljom osuđenih narodnih neprijatelja, kao i sa zemljom izginulih vlasnika koji nisu imali naslednika. Sve to je formiralo državni fond zemljišta agrarne reforme i kolonizacije. Sledeće pod udarom je bilo zemljište koje je pripadalo crkvama i privatno zemljište koje je bilo eksproprisano na osnovu odredaba Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji³⁰⁰. Osnovno načelo Zakona je bilo: "*zemlja pripada onima koji je obrađuju*"³⁰¹. Tako je zemlja oduzeta velikim posednicima (preko 45ha ukupne ili 25 - 35 ha obradive površine), svim bankama, preduzećima, "velikim seljacima" koji su imali više od 20 - 35 ha obradive zemlje u zavisnosti od područja i kvaliteta zemlje, crkvama, (velikim crkvenim ustanovama je ostavljeno 30 ha obradive površine i 30 ha šuma, a manjim samo 10 ha ukupne površine zemljišta), dalje, manastirima i samostanima, župama, građanima, trgovcima, činovnicima, itd. U suštini, zemljište je oduzeto relativno malom broju gazdinstava koji su imali relativno značajan zemljišni fond. Rukovodeći se socijalnim principom, deo te zemlje je dodeljen gazdinstvima koji su imali srazmerno mnogo manje površine zemljišta i "*mnogo ruku za rad*". No, ta nadodela je bila još uvek premala da se sve te ruke zaposle. Ona je vršena i kroz proces kolonizacije u Vojvodinu (Bačka i Srem) koji je često nazivan i "osma ofanziva". Kolonistima³⁰² se ukupno dodelilo 500.000 katastarskih jutara (jedno katastarsko jutro je približno 0.57 ha). Posmatrano pojedinačno, dodeljivano je od 3 - 12 jutara. Ova površina je uvećavana za 30% ako su korisnici bili narodni heroji i oficiri. Oni su dobijali 16 jutara. U povrtarskim područjima i područjima bliže gradova, dodeljivalo se 4 - 6

³⁰⁰ Ovaj Zakon je prvi jasni, nedvosmisleni, načelni i konačni propis. Osim toga, agrarna reforma koju on zagovara, za razliku od prethodne (1919-1931), mnogo brže je izvedena.

³⁰¹ Pored ovog načela, postojalo je i načelo: sprovođenje prvog načela garantuje Narodna vlast; vezanost vlasništva zemljišta za obradu; cilj je održanje, povećanje i poboljšanje agrarne proizvodnje; i konačno kao najvažnije, da je agrarna reforma nužnost u izgradnji socijalističkog sektora u agraru.

³⁰² Kolonizacija je navodno vršena usled činjenice da je nakon rata, pretežno u Vojvodini, a nešto i u Slavoniji, bilo oko 70.000 napuštenih kuća sa pokućstvom i agrarni inventar. Ona je počela još pre potpunog završetka rata, a samo u Vojvodinu je do 1948. godine doseljeno 42.194 porodice sa više od 210.000 članova. Kolonisti su dolazili iz svih krajeva Jugoslavije koji su bili opustošeni i popaljeni.

katastarskih jutara. Pregled raspodele zemljišnog fonda na osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizacije iz 1945. godine u Srbiji je dat u sledećoj tabeli, tabela 16.

Tabela 16: Seljaci korisnici zemljišnog fonda agrarne reforme 1945.

korisnici	Ukupno	Seljaci koji su imali zemlju	Seljaci bezemljaši	Unutrašnji kolonisti	Savezni kolonisti
SR Srbija	164.543	65.485	50.940	7.031	41.087
SFR Jugoslavija	316.415	179.961	70.701	23.166	42.587
Učešće Srbije %	52,0	36,4	72,0	30,4	96,5

Izvor: SGJ 1918-1988:205

Novostvoreni mali i srednji posedi su i dalje usitnjeni na osnovu propisa o zemljišnom maksimumu³⁰³ (prvo je maksimum agrarnog zemljišta iznosio 20 ha a zatim je 1953. godine smanjen na 10 ha³⁰⁴).

Formiranje i raspodela zemljišnog fonda na osnovu Zakona o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine iz 1953. godine je prikazano u tabeli 17.

Imajući u vidu sve ove promene, moglo bi se reći da to više nisu mogli biti posedi seljaka sa profitnom orijentacijom, odnosno sa kapitalističkim načinom proizvodnje koji je u periodu između dva svetska rata veoma sporo počeo da prodire u srpsku agrokulturu. To je bilo potvrđeno još jednom merom. Ona se odnosila na ograničavanje krupne agrokulturne proizvodnje na privatnim gazdinstvima zabranom kupovine osnovnih sredstava za proizvodnju (traktori i slična

³⁰³ Postavljanje zemljišnog maksimuma je predstavljalo vanekonomska meru ograničavanja reproduktivnih sposobnosti srpskog (jugoslovenskog) seljaštva. Za razliku, u istočnoevropskim zemljama su fiksirani sledeći maksimumi: u Mađarskoj 400 ha (spušteno na 100 ha), U novopripojenim krajevima Poljske 100 ha a u starom 50 ha, U Čehoslovačkoj 100 ha (spušten na 50 ha), u Rumuniji 50 ha, a u SSSR-u i Bugarskoj je bio maksimum na nivou okućnice, 0,5 ha, a ako se navodnjava, 0,25 ha u SSSR (Veselinov, 1981:131).

³⁰⁴ Na osnovu sprovedenog ispitivanja, 35% ispitanika je smatralo da dovoljna količina zemljišnog kompleksa za normalan život jednog seljačkog domaćinstva iznosi 9 ha. U užoj Srbiji nešto ispod 7 ha (Centar za sociologiju sela, 1977:134).

mehanizacija). Konačno, treća mera je bila usmerena na ograničavanje upotrebe radne snage u agrarnoj proizvodnji (Kardelj, 1959: 302-310).

Tabela 17: Formiranje i raspodela zemljišnog fonda iz 1953. godine

opis	zahvaćeni posedi		Otkupljeno zemlje iz fonda		Raspodela zemljišnog fonda, 000ha			
	broj	%	000ha	%	ukupno raspoređeno	poljoprivredna dobra	SRZ	ZZ
SFR Jugoslavija	66.459,0	100,0	275,9	100,0	226,9	103,5	80,8	42,6
SR Srbija	44.076,0	66,3	193,7	70,2	169,7	66,6	70,9	32,2
SRS van SAP*	24.233,0	55,0	93,1	48,1	69,4	24,4	19,0	26,0
SAP Vojvodina	19.843,0	45,0	100,6	51,9	100,3	42,2	51,9	6,2

Izvor: SGJ 1918-1988:205.

U novonastaloj situaciji, individualna gazdinstva su dobila novu ulogu. Morali su da ispunjavaju plan i idu u korak sa tokom procesa socijalističke industrijalizacije. To je značilo da oni u produkciji ne bi trebalo da zaostaju za krupnim preduzećima kolektivne agroprivrede. A da li je tako nešto na sitnom seljačkom gazdinstvu bilo moguće, najplastičnije pokazuje sledeći tekst: "...Mi nemamo razloga da smatramo da koncentracija zemlje u rukama jačih gazdinstava – na primer komasacijom individualnih seljačkih poseda ili drugim merama te vrste, nezavisno od programa socijalističke kooperacije – predstavlja stvaranje nekih povoljnih uslova za unapređenje proizvodnje. Čim smo se orijentisali na razvitak krupne poljoprivredne proizvodnje, takva nam koncentracija zemlje može više smetati nego koristiti. Za takvu krupnu proizvodnju je, naime, gazdinstvo od 10 ha isto toliko nesposobno koliko ono od 5 ha" (Kardelj, 1959:138). Dakle, može se zaključiti da je agrokulturna proizvodnja na sitnim seljačkim gazdinstvima kakva su svesno formirana agrarnom reformom i pratećim propisima, za krupnu proizvodnju morala biti drugačije organizovana. To je u prvi plan i pre svega, isticalo potrebu formiranja zadruga (opštih i seljačkih radnih zadruga). One su morale biti u funkciji izgradnje socijalizma, bez obzira na to da li su principi na kojima su one bile

zasnovane odudarali od osnovnih zadružnih principa³⁰⁵. Stoga će obzirom na prethodnu zadružnu tradiciju, kao i radi boljeg razumevanja zadružne problematike, u nastavku biti prikazana evolucija zadružnog organizovanja u Srbiji nakon II Sv. rata.

ZEMLJORADNIČKO ZADRUGARSTVO

Zemljoradničko zadrugarstvo nakon II Sv. rata ulazi u *treći period razvoja*. Za većinu zemljoradničkih gazdinstava se u to vreme može reći da je njihov reprodukcioni potencijal bio skroman i praktično nedovoljan da obezbede potrebnu egzistenciju za svoje porodice i planom utvrđene tržišne viškove koji su po osnovu prinudnog otkupa sakupljale lokalne vlasti za potrebe ishrane neseoskog i radničkog stanovništva u gradovima. Zbog toga su seljaci u prvo vreme iskazivali interesovanje za kolektivističke oblike privređivanja na selu. Ono je bilo uslovljeno i činjenicom da u to vreme nije bilo dovoljno kvalitetnih inputa, a ni potrebne mehanizacije. Osim toga, kolonizirana seljačka domaćinstva su bila pod značajnim uticajem socijalističke propagande uperene protiv privatnih - "kulačkih" gazdinstava, odnosno, u pravcu afirmacije društvenog sektora privređivanja. Ovakvu koncepciju je vlast poduprla i već pomenutim *Zakonom o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama* iz 1953. godine.

Da bi poboljšale ukupnu situaciju u zemlji, nove vlasti, koje su bile rukovođene ideološkim ciljevima, preduzimaju mere koje su trebale da imaju za cilj obnovu agrarne proizvodnje i zadrugarstva na segmentu zemljoradničkih gazdinstava. U tom smislu je 1949. godine, kao osnovni, donet Zakon o zemljoradničkim zadrugama. Taj zakon je trebalo da podupre ideološke ciljeve pa se toga ne može reći da je bio u saglasnosti sa osnovnim principima zadružnog pokreta.

³⁰⁵ Interesantno je navesti da se obračun učinka članova zadruge računao u tzv. trudodanima koji je predstavljao vrednost rada prosečnog radnika u prosečnim uslovima. Zadrugari su se prema obračunu isplaćivali u nature i delom u novcu, što je zadruge karakterisalo kao naturalne potrošačke zajednice.

Zakonom se propisuju dva tipa zemljoradničkih zadruga: a) opšte zemljoradničke zadruge (OZZ), i b) seljačke radne zadruge (SRZ).

Zemljoradničke zadruge opšteg tipa – OZZ su po karakteru bile slične nabavno-prodajnim zadrugama. One su seljačko stanovništvo snabdevale potrošnom robom i hranom, oruđima za rad i repromaterijalom. S druge strane, Seljačke radne zadruge – SRZ su osnivane kao prinudni oblik seljačkog organizovanja. Postojala su četiri tipa ovakvih zadruga, i to: *prvo*, ulaskom u zadrugu zemljište seljaka je i dalje ostajalo u njegovom vlasništvu. Osim toga, zemljište se unosilo u obliku zakupa, a zakupnina koja se delila zadrugarima nije mogla biti veća od 30% godišnjeg dohotka zadruge po odbitku fondova, *drugo*, zemljište je ostajalo u vlasništvu seljaka, ali je zadruga na kraju godine plaćala kamatu koja nije mogla biti veća od oficijelne kamatne stope na pozajmljena sredstva, *treće*, zadrugari su unosili sopstveno zemljište u obliku udela na koji se ne plaća kamata, i *četvrto*, kao najviši tip SRZ bilo je predviđeno da članovi zadruge unose sopstveno zemljište (osim okućnice) u zadružno vlasništvo.

Osnovni zadatak SRZ je bio da sitnim zemljoradničkim gazdinstvima nakon rata i socijalističke revolucije u kojoj je došlo do značajne erozije raspoloživih proizvodnih fondova i masovnog stradanja uglavnom seoskog stanovništva, pruži veću prehrambenu sigurnost i egzistencijalnu izvesnost. Osim toga, očekivalo se da produktivnost ovih zadruga bude veća nego produktivnost svakog pojedinog seljačkog gazdinstva i tako se obezbede viškovi agrarnih proizvoda koji bi jednim delom zadovoljili potrebe gradskog stanovništva.

Zbog svega, može se reći da su SRZ, u izvesnom smislu, predstavljale metod administrativnog socijalizma, sa ciljem da se brže rekonstruiše i unapredi tehnološki potencijal sitne parcelne proizvodnje u agraru. Međutim, dešavalo se upravo suprotno. Ostvarivan je niski nivo produktivnosti. On je bio određen modelom proste kooperacije rada, kao i čestim kadrovskim promenama. Otuda nije mogao odvesti zadrugare na put značajnije robne proizvodnje. To je u praksi pokazivao i tzv. "privredni račun" koji je uveden 1952. godine a to postaje jasno i kada je kao prisilni oblik neekvivalentne razmene ukinut i zadnji oblik obaveznog otkupa (1.

januar 1953. godine). Stoga se vrlo brzo reagovalo i bila su doneta nova rešenja u vidu "Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji SRZ" (30. mart 1953. godine) kako bi se opšta situacija sa SRZ popravila i omogućilo njihovo preživljavanje. No, ni to nije dalo bog zna kakve rezultate na šta ukazuje tendencija smanjenja broja ovih zadruga. Njihov broj je od oko 7.000 u 1952. godini pao na ispod 1.000 u 1955. godini, a zatim ispod 400 u 1958. godini, da bi ih 1965. godine u doba lansiranja tzv. *Privredne reforme* bilo samo 10 u celoj zemlji (misli se na Jugoslaviju)³⁰⁶.

U ovakvoj situaciji se nije mogao prihvatiti poraz na polju organizovanja zadrugarstva i postepenog podruštvljavanja agrokulture na seljačkim gazdinstvima, pa je već od 1957. godine, sa Rezolucijom Savezne Narodne Skupštine³⁰⁷, započeta nova era u razvoju zadrugarstva. Nju je u značajnoj meri determinisao proces koji dobija svoju terminološku odrednicu kao socijalistička kooperacija. To je dalje potvrđivalo da se od ideološkog koncepta nije odustajalo. Opređeljujući uslovi ovog pristupa su bili uslovljeni ekonomskim ambijentom u kome agrar i dalje predstavlja transforni akumulativni rezervoar za razvoj industrije i ukupne privrede. Takođe, ovo je podržavala i činjenica da se fiksiranjem zemljišnog maksimuma na 10 ha, uspeo vanekonomski obezvređiti ekonomska i reproduktivna snaga zemljoradničkih gazdinstava. Treba istaći i to, da su u kooperaciju unošena značajna sredstva, ali ne sa idejom da predstavljaju akumulativni potencijal subjekata, već su unošena kao oblik kompenzacije od strane države za akumulaciju koja je prelivena iz agrara. Pri tom je svaka razrada udruživanja, u to vreme, polazila od neophodnosti da se udruže zemlja, rad i sredstava, pri čemu zemljoradnička zadruga u ovom slučaju ima

³⁰⁶ Veselinov, D., isto, str. 165.

³⁰⁷ Sl. List FNRJ br. 19/57, zatim na VIII Kongresu SKJ 1958., dalje, odlukom Plenuma SSRNJ iz 1959., rezolucijom Narodne Skupštine 1964. i odlukama izvršnog komiteta CK SKJ 10.I.1966. godine kao i akcionim programom Savezne konferencije SSRNJ o razvoju poljoprivrede i sela 1970. Tu je i rezolucija o razvoju socijalističkih odnosa na selu i u poljoprivredi i zadaci SKJ doneti na I konferenciji 1970., zatim Rezolucija X Kongresa SKJ o socijalističkom samoupravnom organizovanju i razvoju poljoprivrede i zadaci SKJ iz 1974. dok su normativne i organizacione pretpostavke bile definisane Ustavom iz 1974. i Zakonom o udruženom radu iz 1976. godine.

položaj, prava, obaveze i odgovornosti kao organizacija udruženog rada, dakle kao preduzeće. Naravno, do takve vrste udruživanja nije dolazilo, jer su zemljoradnici bili nezainteresovani³⁰⁸. Osim toga, zadruge, kakve su razvijane i tada, a i prethodno, nisu obezbeđivale veću produktivnost, veći nivo dohodka, a ni adekvatniji socijalni status, nego što bi to seljak mogao i sam da postigne. Zbog toga se kao najzastupljeniji oblik kooperacije, razvila saradnja zemljoradnika sa organizacijama kooperacija (osnovnim i složenim, pri kombinatima) i zadrugama, na principu bez snošenja rizika i bez raspodele na osnovu zajednički utvrđenog prihoda i dohotka³⁰⁹. Ugovori su uglavnom bili kratkoročni (jednogodišnji) i odnosili se na nabavku inputa i prodaju primarnih proizvoda, pa je bilo svejedno da li realizacija ide preko zadružnih organizacija ili osnovnih organizacija kooperanata (OOK) organizovanih pri kombinatima. Sredstva tzv. *Zelenog plana* i kredita od strane Svetske banke, koja su u to vreme ulagana u agrar da bi mu se bar u izvesnom smislu vratio deo nečega što mu je konstantno bivalo oduzimano kroz neekvivalentnu razmenu, bila su predmet zaduživanja pomenutih organizacija. Međutim, u suštini, ova sredstva su vraćali zemljoradnici, i to najčešće naturalno, što je predstavljalo još jednu priliku za eksploataciju zemljoradnika putem neekvivalentne razmene.

Posle 1965. godine, donet je Zakon o poljoprivrednim zadrugama. On je trebalo da predstavlja normativni osnov za unapređenje agrokulturne proizvodnje. Beleži se da u ovom periodu zadruge uvećavaju svoju imovinu. Međutim, u suštini, on je samo izjednačio zadruge sa ostalim socijalističkim preduzećima. Zakonom je

³⁰⁸ To ne znači da nije bilo pojedinačnih slučajeva udruživanja zemljišta, rada i sredstava za podizanje zasada višanja, malina, grožđa, i sl. Iz nešto kasnijeg perioda je poznat tzv. *Džervinov model funkcionalne komasacije zasada* (kombinat Džervin iz Knjaževca) koji je imao početne rezultate, međjutim kao i sve drugo, vrlo brzo je počeo da se pretvara u sopstvenu suprotnost jer je ovakav vid udruživanja po manifestaciji bivao dobrovoljan a po suštini prinudan.

³⁰⁹ U ovakvom sistemu kroz praksu su se izdiferencirali sledeći kooperativni oblici: pružanje usluga u nabavci inputa (seme, veštačka đubriva, priplodna grla), obavljanje usluga mehanizacijom (predsetveni radovi, zaštita bilja, kombajniranje, i sl.) kao i delimično učešće društvenog preduzeća u proizvodnji i raspodeli tek nakon realizacije proizvoda a prema učešću u troškovima proizvodnje.

obezbeđeno formalno narušavanje dotadašnje upravljačke strukture zadruga, pa one zbog toga, u pravom smislu te reči, nisu ni bile zadruge. Predstavljale su skup zaposlenih koji su sprovođili svoj, a ne interes zadrugara. Članstvo seljaka u ovakvim zadrugama je, kako se to kaže, bilo *mrtvo slovo na papiru*.

Kada je u pitanju karakter ovih zadruga, treba istaći da se išlo ka tome da se u zadružni sektor uvede radničko samoupravljanje, a zadruge su se formirale iz sredstava koja im je država davala na korišćenje. Dešavalo se još i to, da se zbog nagomilanih i nerešenih problema, zadruge suočavaju sa gubicima u poslovanju, pa se u mnogim slučajevima pristupalo iznalaženju povoljnijih rešenja. Ova rešenja nisu bila suštinskog karaktera - "bolja", već formalnog - organizacionog karaktera (reklo bi se lakša). Kao posledica, gubio se osećaj za zadrugarstvo, a ukupan problem se rešavao priključivanjem zadruga agrarnim preduzećima - kombinatima. Taj čin je kasnije bio teza mnogih zadružnih "dušebrižnika" da su zadruge nasilno gašene, što u suštini uglavnom nije bilo tačno.

Od 1970-tih godina su se stvarali uslovi za razvoj samoupravljanja i ispoljavanje orijentacije ka udruženom radu. Zakon o udruženom radu (1976) je dao pravnu osnovu da zadruga posluje kao organizacija udruženog rada (OUR) u sastavu složenih organizacija udruženog rada. Zadružni sektor je praktično prestao da postoji, a tamo gde nije bilo velikih dugova, dolazilo je do prevođenja svojinskih prava nad zadružnom imovinom u društveni sektor. Društveni sistem odnosa koji je uslovio da svojina ostane bez titulara, imaće za rezultat privrednu, ekonomsku, socijalnu i političku krizu.

Naravno da je ovakav sistem bio neodrživ. Zbog toga se, krajem 1980-tih godina, ušlo u proces privredne reforme zasnovane na tzv. "tržišnom privređivanju". U ovom periodu je doneseno niz zakona i propisa koji uređuju zadrugarstvo i vraćaju ga osnovnim načelima. Zakon o preduzećima (donet 1988. godine a dopunjen 1989 i 1990. godine) je ukinuo OUR-e i naložio da se zadruge, kao jedini i najznačajniji oblik ekonomskog organizovanja zemljoradnika, ponovo osnuju. U Srbiji je 1989. godine bio donet Zakon o zadrugama i Zakon o

zemljoradničkim zadrugama, ali se na segmentu zadrugarstva nije ništa bitno izmenilo obzirom da se propisima menjala uglavnom forma, a ne suština. Osim toga, posle decenija pokušaja da se zadrugarstvo na socijalističkim osnovama osnuje i da se u sistem nasilno uvuku zemljoradnici, kod seljaka nije bilo više raspoloženja za tako nešto. Kooperacija zasnovana na kratkoročnim osnovama je bio maksimum koji su oni želeli i hteli da podrže.

Država čini dalje korake i Zakonom o zadrugama SRJ iz 1996. godine uređuje da se zadruge mogu osnivati sopstvenom inicijativom fizičkih lica koja su vođena ekonomskim interesom. Ovako nešto je praćeno dodatnim pogodnostima i u početku je uticalo na izvesnu ekspanziju zadruga (sa 471 na 536 zadruga u Centralnoj Srbiji i sa 189 na 318 u Vojvodini)³¹⁰. Ove, tzv. privatne zadruge, uglavnom su koristile ime zadruge kako bi eventualno ostvarile određene pogodnosti. Posmatrano suštinski, one su predstavljale privatne kompanije u kojima proizvođači - zadrugari nemaju značajniji uticaj. Tako se događa da tzv. državne zadruge, zajedno sa ovim novim - privatnim, nadalje uništavaju ideju zadrugarstva. Pored toga, ovaj Zakon je bio nepotpun jer nije obradio dobar broj za zadruge značajnih pitanja. Uglavnom je upućivao na druge Zakone, koji u međuvremenu nisu bili doneti. Značajno je istaći da se ovim zakonom pokušavalo i sa utvrđivanjem kategorije, odnosno oblika tzv. zadružne svojine, njene zaštite i načina njenog reprodukovanja. To je do tada bio jedinstven pokušaj jer u svetu, zadružna svojina ne postoji kao oblik svojine. Svojina zadrugara, naime, predstavlja specifični oblik privatne svojine koji se sankcioniše zadružnim pravilima.

Sledeći pokušaj uspostavljanja zadrugarstva na zadružnim principima je izvršen donošenjem Zakona o zadrugama iz 2006. godine. No i ovaj se zakon kao i prethodni pokazao kao neadekvatan. Naime, svi pomenuti zakoni su do izvesnog stepena predstavljali idealističko viđenje zadružne problematike onih koji ga pišu - uglavnom predstavnika zadružnih organizacija (čitaj države). Moglo bi se čak reći

³¹⁰ Bilten: Poljoprivredna preduzeća i zemljoradničke zadruge, SZS, Beograd, 1999.

da postoji izvestan stepen slepila, ali i nerazumevanja i neznanja u vezi sa materijom (ili možda određenog interesa). I tako dok se pišu zakoni, uključujući i najnoviji Zakon o zadrugama iz 2015. godine, zadrugni sektor ostaje i dalje degradiran, suočen se veoma velikim brojem problema i kao takav, onespособljen da bude iole značajniji činilac razvoja agrara i zemljoradničkih gazdinstava. Na to ukazuje i činjenica da je aprila meseca 2011. godine Agencija za privredne registre je po ubrzanoj proceduri pokrenula stečajni postupak za oko 400 zadruga. U Republici Srbiji, prema podacima ove agencije, je poslovalo oko 2.400 zadruga od čega je bilo 1.400 zemljoradničkih, 430 omladinskih i studentskih, 140 stambenih, 120 zanatskih, 60 uslužnih a ostale su potrošačke i drugi zadrugni oblici. U AP Vojvodini je poslovalo oko 943 zadruga, a od toga: 713 zemljoradničkih, 139 omladinskih i studentskih, 43 stambenih i 48 zanatskih, uslužnih, potrošačkih i ostalih. To je još uvek relativno dobar broj, međutim, činjenica je da se Zadrugni savezi i predstavnici pre svega tzv. "starih zadruga" nisu mnogo bavili njihovim problemima, ili tačnije rečeno, nisu bili u stanju da se njihovim problemima bave na kvalitetniji način. Umesto toga, oni su vodili akciju u vezi sa prigrablivanjem zadrugne imovine, uprkos činjenice da sem u pojedinačnim i relativno retkim slučajevima, nije ni identifikovano da li ona uopšte, i u kom obimu, postoji. S druge strane, ukoliko i postoji, nije do kraja jasno kome bi ona to trebalo da se vrati.

Zadugarstvo, zadrugna svojina i slični problemi zaokupljaju pažnju najviše zadrugnih teoretičara i praktičara. Međutim, bilo kakvo pitanje u vezi sa zadrugama je nemoguće suštinski sagledavati uopštavajući pojedinačne slučajeve koji su prilično heterogeni, a da se pri tom ne analizira i razume ukupnost agroekonomskih uslova i odnosa u istorijskom kontekstu. Jer nakon svega, moglo bi se zaključiti da sam njegov razvojni tok sugeriše dosta problematičnu tezu o postojanju kategorije - zadrugna svojina. Tu se pre svega, misli na kvazi zadugarstvo koje je razvijano u Srbiji nakon II Sv. rata. Osim toga, na dosta ograničeno prihvatanje zadugarstva i zadrugnih ideja ukazuju još i sledeće činjenice:

1. Motivacija zemljoradnika koji su usled dugih i iscrpljujućih ratova na tlu Srbije, u međuvremenu izmenili psihu i držanje. Naime, egoistični moral iznet iz ratova, učinio je ...da iz ljudi iščezne cilj i akcija u pravcu cilja, da ljudi izgube kičmu i orijentaciju, nije bio pogodan ni za kakvu akciju, čak ni za onu koja se zasnivala na prinudi, a ponajmanje još za akcije koje su imale da poteknu iz slobodne volje i da kao socijalne akcije budu jedna sintetična akcija slobodno udruženih volja...³¹¹

2. Solidarnost bogatijih sa siromašnjima, odnosno želja da se sopstvenim sredstvima pomogne drugima, u srbijanskom selu nije zaživela. Lični interes je najprimarniji pa se samim tim može izvući zaključak da su zadruge bile najčešće paravan za one bogatije da vode sopstvene poslove i da samo oni imaju koristi od zadrugarstva i zadružne imovine. To, sem pojedinačnih slučajeva i to u samo pojedinim periodima, praktično važi za ukupni period od osnivanja zadruga do danas. Ovo se može ilustrovati primerom iz predratnog perioda: ...treba istaći da je na snazi bio svojevrsni "ćiftizam" članova zadruge, odnosno, želja da se svojim novcem koriste samo njegovi vlasnici. To su oni ljudi, koji neće ni prstom da mrdnu za opšte kulturne stvari, a hoće rado da se privuku na gotovo! To su oni ljudi, koje nije ništa sramota, što je njihovo lično, sve je bolje, a opštinsko sve gore... Grabeći i stežući grčevito novac u svoje ruke, ćifte – seljaci onemogućavaju uslugu novcem drugima za čisto privredne slojeve pogađajući time siromašnog privrednika koji zato mora da mnogo skuplje nabavlja novac kod zelenaša za svoje privredne potrebe...³¹² Često se dešavalo da oni najsiromašniji nisu ni mogli biti članovi zadruge jer nisu bili u stanju da uplate potrebni ulog.

3. Nepismenost seljaštva ili njihova nedovoljna stručnost se takođe mogu navesti kao značajna kočnica razvoja zadrugarstva, i to kako kod uopšte prihvatanja zadrugarstva, tako i u zadružnom radu, jer za uspeh zadruge nije dovoljna samo želja već je potrebna i sposobnost. ...za zadruge, pored poštenja, treba pismenih i sposobnih ljudi. Kod nas

³¹¹ Zbirka Vojislava Jovanovića-Maramboa, Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo unutrašnjih poslova (podv. Isić, M., 2001, str.130)

³¹² Isto.

je pismenih malo, i to malo je otišlo u čate i kmetove, agente i narodne poslanike. Za ovo da nam nepismenost smeta najbolji je dokaz što u zadrugama, gde su učitelji i sveštenici, te zadruge rade, a gde ovih nema, tu zadruge spavaju...³¹³ Neko bi rekao da to danas ne važi, međutim, postoji svojevrsna nepismenost i nesposobnost seljaka obzirom da se nalazimo u tehnološki naprednom informatičkom društvu, pa se ona na selu može konstatovati i danas.

4. Sledeći razlog je svakako činjenica da tradicionalni način privređivanja čini zemljoradnike – sitnorobne proizvođače duboko konzervativnim. Tome svakako doprinosi i starosna struktura zemljoradnika kao izrazito nepovoljna. Oni su zato dosta zatvoreni za uvođenje inovacija i znanja u svoj rad, a svakako su zatvoreni i za zadrugarstvo i druge oblike udruživanja.

5. Kao značajan negativni razlog od uticaja na razvoj zadrugarstva, mogu se navesti i najrazličitiji oblici zloupotrebe u već postojećim zadrugama. Najčešći slučajevi su vezani za pretvaranje proizvodnih u kreditne zadruge. Pojedinim članovima se davao novac na pozajmicu i to najčešće u kriznim vremenima, kada je na delu bila preraspodela u celom društvu. Postoji dobar broj slučajeva i kada se zloupotrebljavala zadružna funkcija. Na osnovu nje je pozajmljivan novac koji se zatim nije vraćao. Na taj način se poslovanje zadruge svesno dovodilo u pitanje. To se najčešće odnosilo na rukovodstvo zadruge, zatim magacionere i blagajnike koji su posle svojevrsnih mahinacija, otvarali sopstvena privatna preduzeća. Ovakvo ponašanje je odbijalo članstvo i stvorilo psihološku barijeru za ulazak u zadruge. Teba navesti i često ličnu netrpeljivost prema pojedinim članovima zadruga, zatim, pripadnost određenim političkim partijama, sumnjive moralne vrednosti i nepoverenje u rukovodstvo. Razni intervjui zemljoradnika to potvrđuju, npr. ...nisam zadrugar, jer u njoj vedri i oblači "hara Miloje", a ja tome čoveku ne verujem...³¹⁴

³¹³ Isto.

³¹⁴ Isto.

6. Konačno i bez razlike, kao jedan od značajnih faktora razvoja zadruga se mogu navesti i ideološki razlozi, bilo da se radi o periodu pre, bilo da je u pitanju period posle II Sv. rata. Za nas je svakako značajnije posmatrati ovaj poslednji period jer smo njegovi savremenici, međutim, duboki trag u istom smislu je ostavio period između dva rata. Naime, sve do 1928. godine, zemljoradničko zadrugarstvo u Srbiji je bilo zadrugarstvo socijalnog idealizma (tzv. doba Mihaila Avramovića - po ugledu na Rajfajzena). Kao takvo, ono je bilo u raskoraku sa socioekonomskim uslovima, pa je oslonac tražilo u imućnijim seljacima, a to ga je onda uvodilo u sivu zonu zbog već navedenih razloga. Zajednički interesi zadrugara su se gubili pa nastaje pokušaj reafirmacije zadrugarstva 1927. God

ine, nazvan *požarevački zadružni poslovni pravac* (tzv. doba Voje Đorđevića - po ugledu na Šulce-Delića), poslovno mnogo determinisaniji. Ono je sve do II Sv. rata uspelo da zadrugarstvo postavi na zdravije osnove. Pre svega, cvetao je nabavljačko-potrošački oblik zadruga. To je za kratko vreme uticalo na popravku položaja seljaštva, međutim, većinu koristi je ipak ostvarivao bogatiji sloj zadrugara. Slično je bivalo i sa proizvođačkim zadrugarstvom. No, to je prekinuo II Sv. rat nakon koga zadrugarstvo, onakvo kakvo je inaugurisano zadružnim principima, faktički nije ni postojalo.

Zbog svega se može izvesti generalni zaključak, da su izraženo nepoverenje prema drugima i visok stepen individualizma zemljoradnika, zajedno sa ostalim faktorima, pogotovo u ekonomski nerazvijenijim područjima Srbije, sve vreme predstavljali nesavladivu prepreku za razvoj zadrugarstva, sve do današnjih dana. Može se konstatovati da je zadrugarstvo recidiv iz prošlih vremena (predkapitalističko doba), i da predstavlja prelazni oblik ka tehnološki naprednoj tržišnoj proizvodnji koja nastaje u kapitalizmu. U savremenim uslovima, u kojima se odvija treća tehnološka revolucija, u vreme informatičkog doba i ekonomije zasnovane na znanju, za očekivati je da zadrugarstvo predstavlja relativno skroman društveni segment, jer nema uslove (obrazovane i sposobne ljude kao ni sredstva)

da parira visokoproduktivnoj tržišnoj proizvodnji. Osim toga, savremeno doba nudi nove oblike integrisanja sitnih proizvođača (i horizontalne i vertikalne). Zato "borcima" za zadružnu svojinu, obzirom da nisu u stanju da unaprede rad postojećih i razvijaju nove zadruge na principima koji za to postoje, izgleda ne ostaje puno manevarskog prostora. Svojina im je izgleda još jedini argument da pod istim onim razlozima koji su postojali i do sada, protraće deo društvenog vremena koji se nalazi na raspolaganju za razvoj, i deo kvazi zadružne imovine za koju se bore.

AGROKULTURNA DOBRA I KOMBINATI

Nakon II Sv. rata je osnovno opredeljenje u izgradnji socijalističkog sistema u agraru, bilo vezano za razvoj krupne proizvodnje na državnom, odnosno društvenom sektoru. Slično kapitalističkom sistemu, smatralo se da krupna proizvodnja predstavlja prirodnu posledicu razvoja proizvodnih snaga društva. No, i pored toga je u pogledu krupne proizvodnje između ova dva sistema postojala suštinska razlika. Ona se ogledala u činjenici da je u kapitalizmu osnovu svih odnosa koji se formiraju u agrokulturi predstavljalo privatno vlasništvo nad zemljištem i sredstvima za proizvodnju, dok je u socijalizmu kakav se izgrađivao u Srbiji, osnovu za razvoj krupne tržišne proizvodnje činilo državno, odnosno, društveno vlasništvo. To je inspirisalo veliki broj teoretičara i praktičara socijalizma, da decenije svoga rada posvete afirmaciji krupne socijalističke proizvodnje na državnim, odnosno, društvenim dobrima i kombinatima. Posmatrano iz današnje perspektive, moglo bi se reći: tako veliki posao ali sa relativno skromnim rezultatima.

Prva faza osnivanja dobara³¹⁵ je započela u periodu administrativnog upravljanja privredom, raspodele, organizacije rada,

³¹⁵ Državna poljoprivredna dobra - DPD, predstavljaju proizvodna preduzeća socijalističkog sektora u kojima su zemljište, zgrade, oruđa, melioracioni sistemi, stoka, zasadi u državnom vlasništvu. Zaposleni su u ugovornom odnosu sa dobrom

planiranja i slično. Za njihovo organizovanje su postojali jaki ideološki razlozi. Osim toga, u uslovima kada je još uvek postojao privatni sektor zemljoradničkih gazdinstava i kada zadružni sistem još uvek nije bio dovoljno razvijen, smatralo se da državna dobra imaju naročitu ulogu u razvoju agrara. Tako je na teritoriji Jugoslavije u 1948. godini osnovano 146 dobara koji su imali zemljišnu površinu od 288.366 ha³¹⁶ (Štefek, 1949:41). Najveće površine na kojima su konstituisana državna dobra u agraru su se nalazila u Srbiji (154.322 ha ili 50.8%, od čega u Vojvodini 147.129 ha). Treba napomenuti da su državna dobra postojala i pre II Sv. rata i da su kao koncept državnog upravljanja agrarom, bila kritikovana od strane jednog broja teoretičara. Dragoljub Jovanović³¹⁷ je ovakvu orijentaciju smatrao nerazumljivom, ističući: "...što pojedine države ... čak ...sve do danas održavaju u svojim rukama čitava poljoprivredna dobra". Treba reći da su pored državnih dobara u 1949. godini postojale još i 1.743 lokalne ekonomije sa oko 114.000 ha zemljišta.

Druga faza razvoja i izgradnje dobara u agraru je nastupila njihovom predajom na upravljanje neposrednim proizvođačima pedesetih godina. Ovaj period je često nazivan prelaznim periodom, od administrativnog načina upravljanja koji je sprovodila država, na upravljanje koje su sprovodili tzv. radni kolektivi ili jednostavno, sama preduzeća, odnosno dobra.

Treću fazu u razvoju dobara u agraru je predstavljala fazu značajnijeg razvoja radničkog samoupravljanja i radikalnijeg oslobađanja od etatizma u preduzećima, odnosno dobrima. U ovom periodu agrokulturna dobra prestaju da nose prefiks državna i dobijaju naziv društvena dobra. Od vremena kada je formiran tzv. društveni

kao preduzećem. Sa dobrima je upravljala direkcija (administrativno operativni rukovodilac), čitaj država.

³¹⁶ U 1947., državna dobra su imala 195.000 ha dok su u 1949. imala 323.366 ha od čega su 66 dobara bila veća od 1.000 ha (291.329 ha ili 90% površine).

³¹⁷ Zakonom iz 1922. je u Jugoslaviji osnovano osam državnih dobara, šest ergela i 120 rasadnika. Najveće dobro je bilo *Belje* koje je posle pripajanja dobra *Topolovac* imalo 57.077 ha zemljišta. Drugo dobro po veličini je bila *Vrana* sa 7.047 ha, a treće *Dobričevo* sa 1.190 ha.

sektor agrara u Srbiji nakon perioda administrativnog načina upravljanja, od 1950. godine on je značajnije uvećan³¹⁸. Do kraja 1954. godine je raspodeljeno 226.900 ha zemljišta (u Srbiji 169.700 ha ili 74.8%, od čega u Vojvodini 100.300 ha). Od toga je državnim dobrima dodeljeno 103.500 ha ili 45.6%, SRZ 80.800 ha ili 35.6% i ZZ 42.600 ha ili 18.8%. Ova faza traje od proizvodne 1953/1954 pa sve do 1958/1959. godine. Takođe, u ovom periodu se mnogo konkretnije određuje njihova uloga i karakter u procesu socijalističke rekonstrukcije agrara.

Četvrta faza traje od 1958/1959 do 1970-1973. godine. Ovo je faza daljeg razvoja radničkog samoupravljanja. Proces prvo horizontalne, a zatim i vertikalne integracije, započeo je 1960-tih godina. Od 1.835 društvenih gazdinstava svih oblika, u 1966. godini se njihov broj smanjio na 998 (za 46%), tabela 18. Istovremeno se povećala površina u posedu ovih organizacija, sa 740.776 ha na 973.872 ha (za 31%). Na taj način je prosečna veličina zemljišta od 404 ha po preduzeću (1960), uvećana na 1.000 ha.

Tabela 18: Društvena gazdinstva u SR Srbiji

godina	organizacije broj	zemljište u ha	Ø ha/gazd.	organizacije broj	zemljište u ha	Ø ha/gazd.	organizacije broj	zemljište u ha	Ø ha/gazd.
društvena gazdinstva			kombinati, dobra i farme			zadruga			
1960	1.835	740.776	404	176	309.945	1.761	1.412	310.347	220
1961	1.605	832.022	518	174	370.960	2.132	1.252	353.134	282
1962	1.453	865.232	595	152	344.882	2.269	1.145	438.411	383
1963	1.265	912.357	721	136	420.173	3.090	996	415.861	418
1964	1.167	959.527	822	126	445.571	3.536	925	455.157	492
1965	1.123	963.681	858	119	456.831	3.839	890	451.172	507
1966	998	973.872	976	122	485.400	3.979	746	454.749	610

Izvor: SGJ 1961-1966, Statistički bilteni 271, 293, 334, 393, 465.

³¹⁸ Donošenjem Zakona o poljoprivredno-zemljišnom fondu opštenarodne imovine 1953. i Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga – SRZ.

Osnivanje i razvoj dobara u agraru je predstavljao proces ukрупnjavanja – koncentracije i centralizacije agrarne proizvodnje. On se u početnim fazama razvoja socijalističke proizvodnje ogledao u smanjivanju broja privrednih jedinica i povećanju prosečne površine zemljišta posmatrano po jedinici. To je bila posledica horizontalne i vertikalne integracije agrarnih preduzeća koja se odvijala međusobno i sa preduzećima prerađivačke industrije. U nekim slučajevima su integrisane i zadružne organizacije. Na taj način su oformljena preduzeća kombinatskog tipa i delimično rešavana pitanja usitnjenosti poseda koja je bila karakteristična, pre svega za individualni sektor³¹⁹.

Ove organizacije su raspolagale sa čak 90.7% ukupnog zemljišnog fonda društvenih gazdinstava. Pri tom su 63 organizacije bile u kategoriji kombinata, dobara i farmi. Raspolagali su sa 87,8% zemljišta u ovoj kategoriji, dok je 30 organizacija u kategoriji zadruge posedovalo 30% zemljišta u toj kategoriji. Pri tom su organizacije u kategoriji veličine preko 2.500 ha raspolagale sa oko 60% ukupnog zemljišta društvenih organizacija.

Posmatrano prema distribuciji društvenih organizacija u odnosu na veličinu raspoložive površine - poseda, tabela 19, može se uočiti da je ukupno 95 društvenih organizacija raspolagalo sa zemljištem većim od 2.500 ha ili 9.7%.

Paralelno sa horizontalnom integracijom se odvijao i proces vertikalne integracije. Tako je od ukupno 119 organizacija u kategoriji kombinati, dobra i farme (1965), čak 50 poslovalo pod nazivom kombinata³²⁰.

³¹⁹ Individualni sektor je bio dominantan u posedovanju poljoprivrednog, odnosno, obradivog zemljišta, uprkos ciljevima socijalizma da se proizvodnja na privatnim posedima podržavi, odnosno, podruštvi. Ukрупnjavanje na segmentu preduzeća je imalo za cilj da se smanji upotreba ljudskog rada posmatrano po jedinici sredstava za proizvodnju, da se ostvari veća produktivnost rada, racionalizuje upotreba tehnike, efikasnije koristi nauka i struka, ostvari bolji položaj na tržištu, lakše i efikasnije zaduživanje na tržištu kapitala, ostvari bolja podela rada, smanje administrativno-upravni troškovi, omogućći razvoj preradnih kapaciteta, i sl.

³²⁰ Pojam kombinata nije bio definisan pa su se pored krupne agrarne proizvodnje, ove organizacije bavile i preradom – krupni prehrambeni kapaciteti, kao i manjim ili većim obuhvatanjem faze prometa.

Posmatrano prema obliku organizovanja, mogu se identifikovati tri osnovna tipa ovih preduzeća³²¹: industrijsko-poljoprivredni kombinati - IPK; poljoprivredno-industrijski kombinati - PIK; i poljoprivredni kombinati - PK. Pored njih, u manjem broju postoje i drugi oblici, tabela 20.

Tabela 19: Distribucija društvenih organizacija u SR Srbiji

Površina ha	organizacije	zemljište	Ø	organizacije	zemljište	Ø	organizacije	zemljište	Ø
	broj	u ha	ha/gazd.	broj	u ha	ha/gazd.	broj	u ha	ha/gazd.
	društvena gazdinstva			kombinati, dobra i farme			zadruga		
do 50	136	3.122	23	2	93	47	98	2.326	24
50-100	135	10.275	76	3	247	82	106	8.079	76
100-300	260	47.033	181	10	1.698	170	224	40.972	183
300-500	99	40.102	405	5	1.986	397	90	36.595	407
500-1.000	130	92.854	714	8	5.919	740	115	81.762	711
1.000-2.000	86	120.589	1.402	15	20.494	1.366	67	94.446	1.410
2.000-2.500	34	72.452	2.131	16	33.135	2.071	16	34.767	2.173
2.500-5.000	55	192.858	3.507	31	113.271	3.654	23	75.797	3.296
preko 5.000	40	407.925	10.198	32	345.413	10.794	7	52.399	7.486
Ukupno	975	987.210	1.013	122	522.256	4.281	746	427.143	573

Izvor: Statistički bilten 507, str. 26, 27.

Najveći broj kombinata je bio u pomenute tri osnovne grupe, u koje se mogu kategorizovati i ostali tipovi. Specifičnost predstavljaju zadružno-poljoprivredni kombinati formirani u centralnoj Srbiji. Oni su nastali od nekoliko agrokulturnih zadruga. Vrlo česti oblik udruživanja u to vreme je predstavljala i kooperativna – poslovno-tehnička saradnja. Ona se u najvećem broju slučajeva ostvarivala kratkoročno, najčešće kako bi se obezbedile sirovine agrarnog porekla. No, praksa je pokazala

³²¹ Podela je zavisila od stepena učešća primarne proizvodnje, odnosno, prerade – prehrambene industrije i prometa.

da ova vrsta odnosa najčešće nije davala efikasna rešenja. Takođe, mogu se još pomenuti i poslovna udruženja. U 1965. godini ih je bilo 79, od čega je čak 57 delovalo u užim političko-teritorijalnim zajednicama. Skoro svaka veća organizaciona jedinica pojedinog kombinata je bila član nekog poslovnog udruženja. Konačno, tu su i zadružna preduzeća kao prelazni oblik ka punoj integraciji. Nisu se dobro pokazala jer mnoga od njih nisu imala sopstvenih obrtnih sredstava, mnoga su bila sa knjigovodstveno neraščišćenim odnosima, sa nedefinisanim nastupom na tržištu, i konačno, sa nedefinisanim metodom pokrivanja gubitaka.

Tabela 20: Broj i vrste kombinata u Srbiji 1965. godine

opis	Srbija	Vojvodina	Uže područje Srbije	Kosmet
Ukupno kombinati	50	24	22	4
IPK	3	2	-	1
PIK	19	11	7	1
PK	17	7	9	1
Poljoprivredno-prehrambeni kombinati	3	1	1	1
Industrijsko-prehrambeni kombinati	1	1	-	-
Agrokombinati	1	1	-	-
Agroindustrijski kombinati	2	1	1	
Zadružno-industrijski kombinati	4	-	4	-

Izvor: Statistički bilteni

U zadružno-industrijskim kombinatima koji su formirani u centralnoj Srbiji, beleži se nekoliko organizacionih oblika:

- a) agrarna delatnost organizovana na principu specijalizovanih pogona;

- b) celokupna agrarna delatnost organizovana u okviru jednog pogona;
- c) organizovanost delatnosti po teritorijalnom principu; i
- d) organizovanost na principu tzv. radnih jedinica.

Konačno treba reći i to, da su kooperativni odnosi sa selom najčešće organizovani ili kao jedna jedinica (pogon) ili preko zadruge koja je uključena u kombinat kao takođe jedna jedinica. U slučaju da poseduju više delatnosti, onda se svaka delatnost zadruge uključivala u odgovarajući pogon – jedinicu kombinata.

U petoj fazi koja nastaje posle 1974. godine, dolazi do udvostručenja broja organizacija i smanjenja njihove prosečne veličine kao posledice izmene načina njihovog statističkog obuhvatanja. Ovo je bila posledica usvajanja ustavnih amandmana iz 1971. godine i donošenja Zakona o udruženom radu. Na taj način su se želele otkloniti slabosti prethodnog sistema organizovanja. Razvijale su se tzv. samoupravne organizacije udruženog rada i stvarali proizvodno - planski agroindustrijski sistemi kao posledica horizontalne i vertikalne integracije koja u ovom periodu počinje kako se govorilo, "ozbiljnije" da se ostvaruje. Tako su osnovne oblike organizovanja predstavljale osnovna organizacija udruženog rada (OUR) i radna organizacija udruženog rada (RO) sa više osnovnih organizacija (OOUR-a). Veći broj organizacija udruženog rada (OUR), odnosno radnih organizacija (RO), mogao je da osnuje složenu organizaciju udruženog rada (SOUR). Ovaj oblik udruživanja po zakonu nije bio obavezujući. Takođe, konstituisan je i određeni broj poslovnih i interesnih zajednica i zajednica udruženog rada za međusobnu i plansku saradnju.

Ocenjujući ceo proces, može se reći da je interesantno to, da su se sve vreme izmenom načina organizovanja želeli rešiti problemi efikasnosti preduzeća u društvenom sektoru. Pri tom su osnovni nedostaci i u ovakvom sistemu bili:

- a) veliki broj osnovnih organizacija;

- b) nije definisan međuodnos RO i OOUR pa je postojao veliki administrativni aparat;
- c) veliki normativizam;
- d) prisutnost dogovornog odnosa, a zanemaren tržišni karakter privređivanja;
- e) veliko uplitanje društveno-političkih organizacija u poslovanje preduzeća; i
- f) nejasni odnosi između organa samoupravljanja i rukovođenja.

Stoga je sve vodilo ka smanjenju ekonomske efikasnosti i postepenog urušavanja ovako zamišljenog sistema.

Šesta faza je predstavljala fazu u kojoj dolazi do pokušaja da se narasli problemi reše. Od 1988. godine je počeo da se primenjuje Zakon o preuzecima³²² koji je usvojila Savezna skupština (Jugoslavije). Preduzeća koja su organizovana po ovom zakonu su trebala da liče na kapitalistička preduzeća, ali sa društvenim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju. Na taj način se želela obezbediti njihova veća samostalnost u poslovanju, u kreiranju rezultata, u raspodeli, ali i u snošenju gubitaka. Naravno da ni takav koncept organizacije nije davao previše rezultata pa se sa rešenjima moralo ići dalje.

Sedma faza u razvoju preduzeća je povezana sa procesom koji je u konačnom doveo do raspada bivše Jugoslavije i devastacije u svim sektorima, posebno agrarnom. Kao posledica je došlo do masovnog ekonomskog uništavanja agrarnih kombinata i dobara. Ovaj period nastaje od 1989. godine kada započinje proces tranzicije i privatizacije koji zahvata i agrar. Menjaju se dotadašnje privredno-sistemske pretpostavke. Osnovne odrednice takvog sistema predstavljaju privatna svojina i sa njom povezana promena načina donošenja odluka, sistema koordinacije, i svakako, motivacija zaposlenih. Istovremeno se ovaj period može smatrati i periodom prvobitne akumulacije u kome je bila

³²² Preduzeće je imalo rok da se usaglasi sa odredbama zakona do 31.12.1991. godine.

izražena želja pojedinaca i društvenih grupa, da u lično ili grupno vlasništvo prevedu najveći deo do tada društvene svojine. Na to ukazuje i sam proces privatizacije koji je tokom celog perioda više puta menjan.

Zvanična statistika beleži da je od trenutka konačnog raskida sa socijalističkim sistemom izgrađivanja agrokulture (05. oktobar, 2000. godine) bilo 411 agrokombinata, čija je prosečna veličina bila oko 1.600 hektara. Među njima ima i nekoliko onih koji su posedovali više od 10.000 ha zemljišta. Agrokombinati su obrađivali oko 650.000 hektara što je predstavljalo 15% od ukupno obradivog zemljišta. Međutim, kako su deo ovog zemljišta koristili zemljoradnici, ukupna površina se može redukovati na približno 500.000 hektara ili 12% ukupne obradive površine. Posmatrano generalno, velike korporativne farme su raspolagale sa 15% ukupno obradive površine (0.8 miliona hektara) koje su se nalazile u posedu agrokombinata³²³ i agrarnih zadruga.

NUŽNOST TRANZICIJE U AGROPRIVREDI SRBIJE

Dosadašnji razvoj agrokulture u Srbiji je u drugoj polovini XX veka bio uzročno-posledično povezan sa tokom socijalističke transformacije kao političkim opredeljenjem za primenu odgovarajućih industrijskih politika (IP). Osnovne karakteristike takve industrijalizacije je predstavljala orijentacija na razvoj agrokulture koji je pretežno ostvarivan uvoznom tehnologijom. To je uticalo da se uspostavi visok stepen jednosmerne tehnološke i ekonomske zavisnosti od inostranstva. Takođe, može se reći da je uvoz tehnologije po obuhvatu bio širok i neselektivan što je agrokulturu guralo u sve veću nestabilnost i dalju zavisnost. Na taj način se uspostavljala dinamika rasta u srazmeri sa opadanjem sposobnosti za spoljne zaduživanje.

³²³ Postoji nesklad u terminologiji. Često se agrokombinatima smatraju strukture velikih proizvodno povezanih preduzeća koje su se u većini slučajeva razjedinili i postali samostalne jedinice ili agrokulturna preduzeća. Shodno tome, agrokombinati u ovom smislu obuhvataju obe strukture i agrokulturna preduzeća i agrokombinate koji su ostali kao celina.

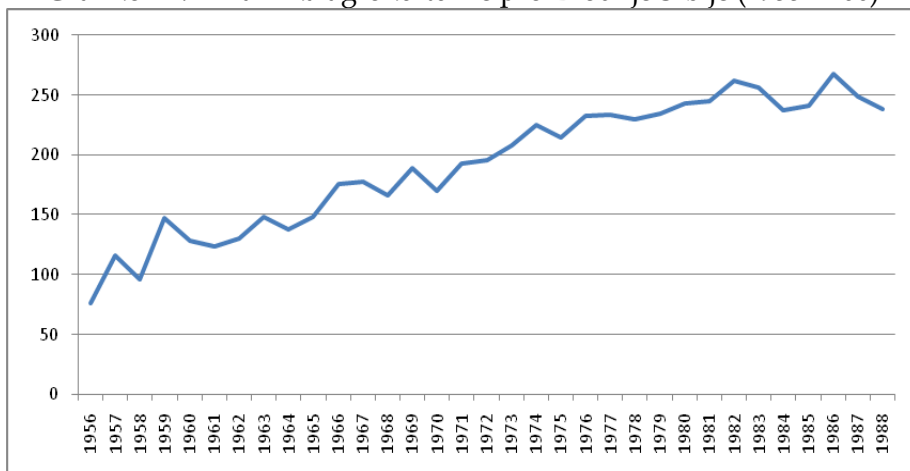
Kupovina licenci, žigova, modela i uzoraka kao i prenošenje know-how, zatim tehnička pomoć, dugoročna kooperacija, zajednička ulaganja i tome slično, često je bivalo na štetu domaćih partnera što je pogoršavalo odnos uvoz-izvoz. Osim toga, postajala je i praksa restriktivnih klauzula. One su se odnosile na uvoz materijala, komponenti itd., na jednoj strani, kao i ograničavanje izvoza, na drugoj. To je onemogućavalo veću međunarodnu afirmaciju domaćih preduzeća u situaciji kada se u razvijenom svetu intenzivno razvijala internacionalizacija i globalizacija poslovanja. Zbog toga su oblici i uslovi saradnje između domaćih agrokulturnih preduzeća shodno politici zatvaranja i samodovoljnosti na nižim društveno-političkim nivoima (opštinama), predstavljali pogodno tlo i najčešće su poprimali ulogu transmitera, preko kojih se prenosila konkurentska borba međunarodnih - multinacionalnih kompanija i drugih inostranih preduzeća u agrobiznisu na domaće tržište. Ali, ne treba zaboraviti da je objektivna potreba za razvojem sopstvene tehnologije postojala sve vreme. Ona je neadekvatnom politikom tokom nekoliko decenija svedena na minimum. Tu se pre svega misli na zaštitu domaće industrije u nastajanju koja je trajala predugo. Ona je proizvodila neefikasnost poslovnih sistema i nekonkurentnost, kako cenovnu, tako i kvalitetom. S druge strane, veličina instalisanih kapaciteta nije pratila ekonomiju obima već naprotiv, često se računalo sa istim sirovinским područjem kao osnovom za izgradnju kapaciteta pa nije čudo da je u tom smislu bilo preklapanja.

Ekonomska snaga većine domaćih preduzeća u agrokulturi i agroindustriji se nije zasnivala na sopstvenim istraživačko razvojnim (IR) naporima, već inostranim. Konačno, kao što je već istaknuto, u takvim uslovima je značajno ograničenje sve vreme predstavljala i nesvojinska struktura kapitala u domaćim agrokulturnim preduzećima. Postojao je različit tretman "privatnog" i "društvenog" sektora koji su sa aspekta svojih performansi za naučno - tehnološki razvoj predstavljali dva sasvim različita segmenta. Sve to je vremenom učinilo da se ispolje retrogradni procesi koji su postepeno usporavali agrokulturni razvoj i iscrpljivali mogućnosti da se na postojećoj tehnologiji i nesvojinskim uslovima ostvare

značajniji rezultati. Na to delom ukazuje i dinamika kretanja agrokulturne proizvodnje, *grafikon 4*.

Na nivou poslovnih subjekata su se ograničenja najčešće ispoljavala i kao posledica isključivo tehnološkog pristupa. Uglavnom je forsirana tehnološka organizacija poslovnog sistema (horizontalna). Ona je bila nedovoljna da suzi područje rutinskog rada i poveća značajnost inventivnog i stvaralačkog rada. To je u poslovnim sistemima slabilo funkciju planiranja i isticalo režim proizvodnje kao dominantan. S druge strane, zanemarivane su ostale poslovne funkcije, pre svega marketing menadžment i poslovne finansije, posebno operacije sa vlasništvom. Dodatno, poslovni sistemi u agrokulturi uglavnom nisu tretirani kao dinamički pa se u praksi pokušavalo sa različitim optimizacijama pojedinih segmenata sistema. To je na nivou celine uglavnom predstavljalo suboptimizaciju.

Grafikon 4: Dinamika agrokulturne proizvodnje Srbije (1955 =100)

Izvor: SGJ i obračun autora.

Navedena ograničenja su kao latentna, tokom 1980-tih godina isplivala na površinu i sugerisala neophodnost suštinske izmene društveno-ekonomskog sistema i uopšte, pristupa savremenom razvoju agrokulture. Dakle, jedino su se suštinske promene mogle prihvatiti kao

relevantne za relativiziranje postojećih ograničenja. Došlo je vreme da agrokultura ne može da nastavi svoj put tehnološkog razvoja koristeći se ekstenzivnim industrijskim politikama. Neophodno je bilo prevladati probleme niske produktivnosti, skromne inovativnosti i visoke tehnološke zavisnosti od razvijenog sveta. To je kao neminovno, uslovljavalo sprovođenje procesa tranzicije i izbor novih strateških pravaca u razvoju agrokulture, ali i agrobiznisa posmatranog u celini. Pri tom je od esencijalnog značaja bilo potrebno realno oceniti polazni okvir buduće razvojne politike. U tom smislu je dosadašnja analiza o opštim uslovima konkurentnosti agrokulturne proizvodnje pokazala:

- Srbija se još uvek u velikoj meri oslanja na osnovne faktore,
- Najveći deo izvezenih agrokulturnih proizvoda sadrži veliki udeo primarnih proizvodnih faktora i mali udeo dodate vrednosti,
- Mala ulaganja u faktore koji stvaraju dodatnu vrednost sprečava razvoj kompleksnijih proizvoda i usluga (onih koji mogu biti konkurentni na međunarodnim tržištima); i
- Strategija konkurentnosti bazirana isključivo na osnovnim faktorima (komparativne prednosti) ne osigurava poboljšanje pozicija konkurentnosti u međunarodnim okvirima već verovatnije pogoršanje.

Tranzicija³²⁴, odnosno transformacija agrokulture ima svoje specifičnosti, ali je u suštini neodvojiv proces od društveno-ekonomske transformacije ukupnog privrednog sistema³²⁵. Ona je trebalo da

³²⁴ Naše je mišljenje da je tranzicija u Srbiji započela 2000. Godine, a da se period od 1989. godine kada je u Evropi došlo do "pada berlinskog zida", u Srbiji može smatrati periodom tzv. kvazi tranzicije u uslovima građanskog rata, raspada bivše Jugoslavije i suštinske pripreme da se u taj proces uđe obezbedivši pojedincima i određenim društvenim grupama povoljnu poziciju. Na to upućuju i česte izmene koje su se dešavale u vezi sa privatizacijom. Tako se beleži nekoliko talasa privatizacije: prvi talas (1989-1991), drugi talas (1992-1994), treći talas (1994-1996) i četvrti talas (1997-2000).

³²⁵ Interesantno je navesti da je možda prvi državni reformski papir u istočnoj Evropi sa razvijenim konceptom pro-tržišnih reformi napravljen u okvirima

obezbedi redefinisane ključnih principa i društvenih institucija, dakle kompleks promena strukturnog i institucionalnog karaktera. To je značilo napuštanje socijalizma zasnovanog na nesvojini, odnosno državnoj svojini i izgradnju novih oblika društvene, privredne i političke organizacije i institucija³²⁶. Istovremeno, to je trebalo da bude radikalna reforma. Ali u tom smislu se nužno postavljalo pitanje: da li je bolje što pre izvesti reforme na najširem frontu ili je bolje ustanoviti razuman redosled reformi i postepeno ih sprovesti? Osnovni argument jednih zagovarača je bio vezan za potrebu da se iskoristiti dobra prilika za reformu koja se iz političkih razloga možda neće dugo održati. Stoga su predlagali vrlo brzu tranziciju kako bi se onemogućile reverzibilne tendencije, odnosno povratak na staro ili gotovo staro. S druge strane imamo argumente da je potrebno uneti red u redosled sprovođenja reformi kako bi se obezbedila efikasnost, kao i da je iz političkih razloga bilo potrebno na dobrim rezultatima jednih mera graditi druge. Međutim, u Srbiji nije unapred raspravljeno i odlučeno kako da se odgovori na ovo pitanje pa se to vremenom pokazalo kao najgori pristup. Dobija se utisak da suštinski nije bilo političkog konsenzusa i da zbog toga nije bilo autohtone, odnosno unutrašnje pokretačke snage tranzicije. Stoga je najznačajniji pokretački mehanizam tranzicije u Srbiji predstavljala Evropska unija, odnosno željeno članstvo u Evropskoj uniji. Sve to je uticalo na usporenost tranzicije, mnogo većoj nego što je bilo potrebno i nego što je bilo planirano/očekivano.

Miloševićeve komisije i objavljen 1988. godine. U njemu se zagovaralo akcionarstvo kao put kojim bi trebalo rešiti negativne efekte jugoslovenske društvene svojine.

³²⁶ Tranzicija se obično definiše kao promena institucionalnog sistema jedne zemlje. Institucionalni sistem, između ostalog, obuhvata i politički, i ekonomski sistem. Stoga se mogu razlikovati dva oblika tranzicije, politička i ekonomska. U razvijenom delu sveta institucije su postepeno evoluirale tokom desetina i stotina godina, da bi se dospelo do današnjih razumnih i efikasnih oblika. Srbija je 2000. pokušala da nadoknadi makar deo istorijskog zakašnjenja da koristeći dobre političke i ekonomske koncepte i nagomilana iskustva, brzo izvede reforme i izgradi nove, demokratske i kapitalističke institucije. Danas se Srbija nalazi u procesu promena državnog, političkog, ekonomskog i socijalnog sistema. Promene se odvijaju sporije nego što bi trebalo, ali i brže nego što se ponekad misli.

Nova šansa za suštinski proces tranzicije je nastala u 2001. godini kada je i model privatizacije zasnovan na preuzimanju od strane zaposlenih, zamenjen modelom prodaje kontrolnog paketa (na dva načina: aukcijom i tenderom). Drugim rečima, tranzicija je u Srbiji započela sa deset godina zakašnjenja³²⁷.

Nije preterano reći da je pre tog perioda u Srbiji vladala pravna anomija, odnosno svojevrsno bezakonje. Zakone gotovo niko nije poštovao, delimično i zato što su bili nesprovodljivi, ali i zbog toga što bi insistiranje na njihovom sprovođenju ukočilo ekonomski život. S druge strane, na taj način se stvorio prostor za favorizovanje pojedinaca iz vladajućeg režima na račun ostalih aktera. Tako je stvorena situacija u kojoj ništa nije bilo sigurno, u kojoj je snalaženje u nejasnoj situaciji bilo jedina orijentacija. Porezi nisu plaćani, ugovori nisu izvršavani (dugovi nisu plaćani), država je korišćena kao sredstvo za bogaćenje, mnogi nisu živeli od svog rada i preduzetništva, već parazitski na tuđi račun. Skromni resursi preusmeravani su od produktivnih ka neproduktivnim, i to navodno zbog socijalnog mira. Društvena i državna svojina postali su mesto epohalne pljačke. Takvo rasipanje i zloupotreba novca išli su ne samo iz tekućeg dohotka, već i na račun postojećeg kapitala i novog zaduživanja u svetu. Neminovne posledice slabosti institucija i pravne anomalije su bili nesigurnost poslovanja, opšte nepoverenje i rasipanje oskudnih finansijskih resursa. Kako agrokultura ne trpi nestabilne uslove, to ju je posebno pogodilo. Negativni efekti su bili tim veći što joj je data izrazita socijalna funkcija, odnosno uloga očuvanja minimuma životnog standarda bitno osiromašenog stanovništva. Sve u svemu,

³²⁷ Prvi talas političke i ekonomske tranzicije u Srbiji je započet još pri kraju postojanja SFR Jugoslavije, istovremeno kada i u drugim republikama, današnjim nezavisnim državama. U vreme savezne vlade Ante Markovića na samom početku 1990-tih godina, započete su duboke ekonomske reforme samoupravnog ekonomskog sistema, dok je partijska reforma započeta raspadom SKJ po republičkim linijama. Početak reformi, stabilan devizni kurs i otvaranje zemlje prema svetu doneli su osećaj blagostanja i poverenje u napredak u sledećim godinama. Međutim, realnost je bila jača, a u Srbiji je 1990. godina dugo bila pamćena kao poslednja normalna, čak lepa godina. Sledio je ekonomski sunovrat i jačanje političke pozicije vlasti.

izazvana je duboka ekonomska kriza³²⁸. Ekonomske sankcije međunarodne zajednice i građanski rat su joj samo dali bitan doprinos. Tek po njihovom završetku, od oktobra 2000. godine, stvaraju se uslovi za kvalitetniji nastavak tranzicije i privatizacije.

U ovakvim uslovima, nakon 2000-te godine se započelo sa restrukturiranjem realnog sektora. Razmatranje sudbine zatečenog realnog sektora i aktivnosti na tom planu su predstavljali suočavanje sa realnošću nasleđa socijalizma kao neefikasnog ekonomskog sistema. U Srbiji je već na početku tranzicije donesena načelna odluka da se u slučaju svih preduzeća, osim javnih, restrukturiranje prepusti privatnom vlasniku. To je svakako mudra odluka pošto je država loš menadžer i ne može da postigne dobre rezultate u tom poslu. Ali je to u mnogim slučajevima u agrokulturnim preduzećima bilo pogubno, jer država koja je kreirala i upravljala procesom privatizacije, nije stvorila odgovarajuće zakonodavstvo i formulisala uslove pod kojima je trebalo ova preduzeća privatizovati. Tako su mnoga od njih predstavlja laki plen za "biznismene" koji nisu imali cilj da ova preduzeća unaprede i nastave sa osnovnom delatnošću, već su ih rasparčali, a delove preduzeća ili njihovu imovinu, prodali. Za sebe su zadržali samo deo imovine, uglavnom osnovna sredstva i zalihe određenih agrokulturnih proizvoda, kojom su uvećali lično bogatstvo. Činjenica je da su mnoga od ovih preduzeća bila u lošem finansijskom položaju i često bez kapitala koji je u prethodnom nestabilnom desetogodišnjem periodu bio razvučen - "ispumpan". Ta preduzeća su preživela period do početka

³²⁸ Raspad jugoslovenskog tržišta tokom 1991., početak ratova i sankcije UN prema SR Jugoslaviji tokom 1992., i neadekvatna ekonomska politika, donele su veliki pad društvenog proizvoda i razbuktavanje hiperinflacije u 1993.: društveni proizvod je prepolovljen u odnosu na 1990., a inflacija je i pored stalnih zamrzavanja cena, u decembru 1993. i januaru 1994., oborila svetski rekord posmatrano za period posle II Sv. rata. Zarade i penzije su svedene na 5-10-20 maraka mesečno, a proizvodnja je praktično stala u jesen i zimu 1993/94 jer je svaka prodaja robe bila nerentabilan posao. Posle 1994. je zabeležen blagi rast društvenog proizvoda ali se ceo period 1994 - 1998. može oceniti kao stagnantan. Godina 1997. je predstavljala malo svetliji trenutak jer je prihod od prodaje "Telekoma" povećao dohotke i tražnju, a donekle i proizvodnju. Međutim, već 1998. se pojavila silazna tendencija industrijske proizvodnje, a srpska ekonomija se vratila ponovo na niski nivo.

tranzicije na osnovu eksplicitnih i implicitnih subvencija države, tzv. „mekog budžetskog ograničenja“. Na taj način je država nadoknađivala samo deo potrebnih sredstava, deo koji je obezbeđivao obavljanje osnovne delatnosti – agrokulturne proizvodnje. Za investicije u tehniku, tehnologiju, inovacije, radnu snagu, dakle u proširenje materijalne osnove rada nije bilo prostora. Postojeći resursi su se amortizovali bez šanse za obnovom, već je upravo obrnuto, započelo njihovo propadanje. Zaboravljalo se da su to bila preduzeća sa potencijalom za dalji opstanak uz određeno restrukturiranje i dokapitalizaciju, odnosno operacije sa vlasništvom. Za tako nešto nije bilo sluha, a izgleda ni volje pa je u suštini napravljen značajan društveni trošak.

U celom ovom procesu, kao pojedinačni ciljevi tranzicije srpskih agrokulturnih preduzeća su sve vreme pominjani:

- Stabilizacija privredno-sistemskih uslova u kojima se odvijala agrokulturna proizvodnja i postepeni rast investicija,
- Reforma strukture i poboljšanje produktivnosti agrokulture,
- Rast konkurentnosti agrokulture i njenih subjekata,
- Reforma agrarne politike i donošenje novog zakonodavstva,
- Transformacija dela konvencionalne proizvodnje u održivu agrokulturu (posebno na porodičnim gazdinstvima),
- Pored agrokulture, ulagati u integralni ruralni razvoj i revitalizaciju sela (ekonomski razvoj, infrastrukturni razvoj i socio-kulturni razvoj sela i ruralnih područja), i
- Promene na svim upravljačkim i razvojnim nivoima (formalnim i neformalnim).

Kao osnovni elementi procesa tranzicije agrokulture su se isticali:

- Makroekonomska stabilizacija,
- Institucionalne promene,
- Agrarno zakonodavstvo,

- Dekolektivizacija zemljišta (privatizacija),
- Privatizacija prehrambenih kapaciteta,
- Liberalizacija tržišta i deregulacija cena,
- Demonopolizacija tržišta,
- Standardizacija proizvoda i usluga, i
- Revitalizacija sela.

Postavljeni ciljevi i elementi tranzicije bili često deklarativni i manje ostvarivani u praksi, politička i ekonomska nestabilnost je učinila da tranzicija u agrokulturi nije dala očekivane efekte, odnosno da se ostvareni učinak ocenjuje kao veoma skroman. Kriza u agrokulturi nije prevladana, čak je u mnogim segmentima i produbljena. Uzroci nepovoljnih kretanja su brojni. Neki od njih se mogu specificirati kao:

- Otpori promenama,
- Politička i ekonomska nestabilnost,
- Nedovoljno izgrađeni ekonomsko-pravni ambijent,
- Nedovoljna izgrađenost institucija,
- Neaktivnost države na primeni zakona i propisa,
- Napetosti i udari koji dolaze spolja i nezavisni su od društva koga pogađaju (spoljnopolitički faktor),
- Izraženi socijalni problemi u privredi i društvu i stoga tretiranje agrokulture kao rešenja za socijalne probleme,
- Neefikasnost i sporost sprovođenja tranzicionih reformi u agrokulturi, posebno privatizacije, i
- Nedovoljna ulaganja (subjektivni faktor).

Ocenjujući ukupan proces tranzicije u agrokulturi, može se reći da uopšte ne čudi što je agrokultura još uvek sa relativno skromnim rezultatima i nakon više od dve decenije sprovođenja procesa strukturnog prilagođavanja. Rezultatima koji još uvek u nekim segmentima ne prevazilaze rezultate koji su ostvarivani na početku ovog procesa. Stoga se u nastavku nešto više komentariše konstelacija raspoloživih faktora radne snage i zemljišta kao i stanje i perspektive agrokulturne proizvodnje.

FAKTORI PROIZVODNJE

Na teritoriji Republike Srbije se nalazi 6.158 naselja od kojih 193 spadaju u gradska (3,1%), a 5.965 su ostala naselja³²⁹. Pri tom rezultati Popisa stanovništva³³⁰ ukazuju da se demografska situacija u Srbiji posebno u njenim ruralnim područjima, pogoršava. Beleži se pad ukupnog broja stanovnika za 4,15%. Seosko stanovništvo se u popisnom periodu smanjilo za 311.139 stanovnika (10,9%), odnosno opalo je na nivo ispod tri miliona, te danas čini 40,6% ukupnog stanovništva. U seoskim naseljima Južne i Istočne Srbije stanovništvo je za devet godina smanjeno za 19%. Region Šumadije i Zapadne Srbije je jedini u kojem više stanovnika živi u seoskim nego u gradskim naseljima (52,6%).

RURALNO STANOVNIŠTVO

Jedna od ključnih karakteristika demografskog razvoja u Srbiji jeste sve nepovoljnija starosna struktura. Danas je svaki peti stanovnik sela stariji od 65 godina dok je u regionu Južne i Istočne Srbije to svaki četvrti. Koeficijenti starosne zavisnosti u ruralnim područjima, izuzimajući područje AP Vojvodine, ukazuju da na svakog stanovnika starijeg od 65 godina dolazi troje (u nekim područjima i manje) onih u starosnom dobu od 15 - 65 godina. S druge strane, odnos mladog i starog stanovništva pokazuje, da na svakih 100 stanovnika starijih od 65 godina dolazi samo 69 mlađih od 15 godina (u Južnoj i Istočnoj Srbiji samo 52).

U obrazovnoj strukturi lica starijih od 15 godina su najzastupljeniji oni sa završenom srednjom školom (47%). Njihov udeo je od prethodnog popisnog perioda porastao (2002) za čak 5%. U

³²⁹ RZS od 1981. primenjuje upravni kriterijum za utvrđivanje tipa naselja prema kojem su naselja podeljena na "gradska" i "ostala". Podela je izvršena na osnovu administrativne odluke same jedinice lokalne samouprave da određeno naselje proglašeno gradskim. Sva ostala naselja koja nisu proglašena gradskim su svrstana u kategoriju "ostala". Za opis stanja u ruralnim sredinama Republike Srbije se koriste podaci zvanične statistike o "ostalim naseljima".

³³⁰ Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji iz 2011.

ruralnim područjima se beleži 37% lica starijih od 15 godina koji imaju završenu srednju školu (povećanje učešća ide na teret smanjenja lica sa nižim obrazovanjem). Međutim, primetno je i smanjenje udela najobrazovanijih u seoskoj populaciji u svim regionima. Povoljniju obrazovnu i starosnu strukturu stanovništva imaju seoska naselja u AP Vojvodini.

Skromno znanje i nedostatak dodatnih veština seoskog stanovništva se može ilustrovati i podacima prema kojima 97% ovog stanovništva nije pohađalo programe dodatnih obuka, a 54% njih ne raspolaže posebnim znanjima i veštinama. Digitalni jaz između ruralnih i gradskih područja je veoma izražen. Kompjuterski je pismeno 20%, a delimično poznaje rad na računaru 14% ruralnog stanovništva, dok je 66% još uvek kompjuterski nepismeno. Zastupljenost širokopojasne internet veze u selima je 28,5%.

Ovakvi rezultati nepovoljno utiču na ukupan kapacitet i konkurentnost radne snage ruralnih područja.

Kada je u pitanju kvantitet, treba reći da broj članova i stalno zaposlenih na seljačkim gazdinstvima u Srbiji iznosi 1,44 miliona lica. Od ovog broja oko 98% čine vlasnici zemljoradničkih gazdinstava i članovi njihovih domaćinstava, a samo 1,9% lica koja su redovno zaposlena u agrokulturi. Broj zaposlenih na poslovima u agrokulturi je 646.283 lica. Od ovog broja je približno 40% lica sa angažovanjem u agrokulturi sa 100%. Oko 28% je angažovano samo povremeno (manje od 50% radnog vremena). Od ukupnog radnog fonda čak 91% čini rad nosioca gazdinstva.

Regionalna distribucija ukupnog fonda rada je veoma neujednačena. Ona pokazuje da se najveći broj članova gazdinstava i stalno zaposlenih na gazdinstvima nalazi u području centralne i zapadne Srbije (ova gazdinstva karakteriše manja prosečna veličina i veća agrarna naseljenost). Reč je ujedno o području u kojem je struktura agrokulture okrenuta ka radno intenzivnim granama kao što su voćarstvo, povrtarstvo i stočarstvo.

Nerešen socijalni status zaposlenih u agrokulturi čini njihovo zanimanje nedovoljno atraktivnim i konkurentnim u poređenju sa

drugim poslovima na ruralnom tržištu rada. Penzijsko osiguranje radno aktivnih je propisano Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju, ali je evidencija o broju socijalnih osiguranika nepouzdana. Procenjuje da je tek svako peto radno aktivno lice osigurano i to su pretežno vlasnici imanja. Sezonski radnici, kao i oni zaposleni u statusu pomoćnih radnika na imanju, najčešće nemaju socijalno osiguranje.

Može se zaključiti da su problemi radne snage u agrokulturi kompleksni, ali se ipak, kao najdelikatnija pitanja budućeg razvoja izdvajaju izrazito nepovoljna starosna i obrazovna struktura radne snage. Ovaj problem je značajan, kako sa aspekta socijalne strukture ruralnih sredina, tako i sa aspekta ljudskih potencijala za usvajanje novih tehnologija i promenu proizvodne structure.

OBIM, KVALITET I STRUKTURA ZEMLJIŠTA

Republika Srbija raspolaže sa 5,06 miliona hektara agrarnog zemljišta. Od toga se 71% površina koristi kao obradivo (oranice i bašte, voćnjaci i vinogradi), dok 29% poljoprivrednih površina čine livade i pašnjaci. Dominantan deo zemljišnih površina je u kategoriji oranica (3,3 miliona hektara odnosno 65%). Od toga se ne koristi oko 7% godišnje (ostaje u vidu ugara ili neobrađenog zemljišta). Pored površina koje se ostavljaju za ugar, dobar deo površina pod livadama i pašnjacima se ne koristi zbog nepristupačnosti, zakorovljenosti ili usled ekonomske neisplativosti njihove upotrebe. Procene su da se svake godine ne obradi između 200 i 350 hiljada hektara oranica i livada, dok je površina nekorišćenog agrarnog zemljišta sa pašnjacima znatno veća.

Zemljišta u Republici Srbiji su veoma raznovrsna. To je rezultat velike heterogenosti geološke strukture, klime, vegetacije i mikrofaune. Dve trećine zemljišta je u oblastima gde je zahvaljujući povoljnom rasporedu padavina gajenje useva moguće preko 200 dana godišnje. Takođe, oko 45% zemljišta čini agrarno zemljište pogodno za obradu bez značajnih ograničenja. S druge strane, postoje i odgovarajuće pretnje, odnosno ograničenja za njegovo korišćenje. To su: zatvaranje strukture zemljišta, smanjenje organske materije, zakišeljavanje zemljišta,

zagađenje zemljišta i erozija. Približno 88% ukupne površine zemljišta u Srbiji je izloženo eroziji vodom, dok eolska erozija pogađa oko 25% teritorije. Više od četvrtine zemljišta je zakišeljeno kao rezultat nekontrolisane upotrebe hemijskih sredstava. U AP Vojvodini je deo površina i zaslanjen (14%).

Izgrađeni sistemi za navodnjavanje pokrivaju površinu od 250.000 ha, ali se trenutno navodnjava samo 40.000 - 70.000 ha godišnje (sistemi za navodnjavanje koji imaju sve dozvole i plaćaju vodu za navodnjavanje). Od ukupnog broja sistema u Vojvodini se nalazi 90%, a za još 47.000 hektara sistemi za navodnjavanje funkcionišu samo delimično. Procenjuje se da je površina obradivog zemljišta koja se navodnjava dva do tri puta veća.

Sistemima za zaštitu od štetnog dejstva spoljnih velikih voda je zaštićeno 1,25 miliona hektara zemljišta. Odvodnjava se oko dva miliona hektara (zaštita od štetnog dejstva unutrašnjih voda) putem 414 sistema za odvodnjavanje sa preko 25.600 km kanalske mreže, 210 većih i nekoliko desetina manjih crpnih stanica, kao i 252 gravitaciona ispusta. Horizontalna cevna drenaža je izgrađena na oko 54.000 ha. Najzastupljenija je u Banatu, zatim nešto manje u Bačkoj, a najmanje u podslivu Morave.

Važan preduslov za razvoj agrokulture jeste razvijeno tržište zemljišta. U Srbiji se tržište zemljišta postepeno razvija na šta ukazuju podaci da se 2012. godine od ukupnog broja gazdinstava čije je zemljište upisano u registar (2,480 miliona hektara) u zakupu nalazilo 773.603 ha. Od toga je oko 40% činilo agrokulturno zemljište u javnoj svojini. Promet zemljišta između fizičkih lica je slobodan, dok ograničenja postoje u pogledu zabrane sticanja svojine za strana lica, kao i zabrane otuđenja javne svojine i agrarnog zemljišta u društvenoj svojini kao recidivu prethodnog sistema. Donošenjem Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju država smatra da je time zaokružila zakonski okvir u pogledu povraćaja agrarnog zemljišta.

Prepreke za efikasnije korišćenje zemljišnih potencijala su, pre svega, usitnjenost i rasparčanost poseda, nedostatak infrastrukture, nedostatak povoljnih kreditnih uslova, neadekvatna poreska politika,

socijalna nesigurnost vlasnika zemljišta (vlasnici zemljišta nemaju siguran posao, plaćaju relativno mali porez na agrarno zemljište pa nemaju interes ili pritisak da ga prodaju), nezavršen postupak vraćanja imovine (restitucije) i relativno dugotrajni postupci ostavinske rasprave.

POSEDOVNA STRUKTURA

Prema podacima Popisa iz 2012. godine, u Srbiji je u agraru popisano 631.522 domaćinstva i ona koriste 3,437 miliona hektara zemljišta. Prosečna veličina korišćenog zemljišta, posmatrana po gazdinstvu, iznosi 5,4 ha. Među popisanim gazdinstvima je 99,6% gazdinstava fizičkih lica i ona koriste 82% površina. Prosečna veličina porodičnih gazdinstava iznosi 4,5 ha i značajno varira po regionima - od 2,1 ha u Jablaničkoj oblasti do preko 10,0 ha u Srednjobanatskoj oblasti. Preostalih 0,4% gazdinstava su u posedu pravnih lica koja koriste 16% površina i imaju prosečnu veličinu od 210 ha po gazdinstvu. Posedovna struktura posmatrano prema veličini zemljišnih površina je prikazana u tabeli 21:

Tabela 21: Posedovna struktura u Srbiji prema površini zemljišta

Opis	Gazdinstva		Površina	
	Broj	%	ha	%
Ukupno	631.552	100,0	3.437.423	100,0
0 ha	10.107	1,6		
0-2 ha	298.286	47,2	273,622	8,0
2-5 ha	182.489	28,9	596,052	17,3
5-10 ha	89.083	14,1	617,281	18,0
10-20 ha	32.313	5,1	435,499	12,7
20-30 ha	7.677	1,2	185,846	5,4
30-50 ha	5.352	0,8	203,666	5,9
50-100 ha	4.394	0,7	314,096	9,1
više od 100 ha	1.851	0,3	811,362	23,6

Izvor: RZS (Popis poljoprivrede, 2012.)

Prateći kretanja i ispoljene tendencije na ovom segmentu, može se zaključiti da je primetan proces koncentracije i centralizacije agrarnih gazdinstava prema veličini. On je izraženiji u AP Vojvodini. Od ukupnog broja popisanih agrarnih gazdinstava je oko 3,1% veličine preko 20 ha i ona koriste 44% agrarnog zemljišta (KPZ). Na drugoj strani, gazdinstva koja koriste do 5 ha čine 77,7% ukupnog broja i ona koriste 25,2% zemljišta.

Pored relativno male prosečne veličine KPZ posmatrano po gazdinstvu, važno ograničenje efikasnijeg korišćenja zemljišta predstavlja i rasparčanost poseda (prosečan broj od šest parcela po gazdinstvu). Komasaacija zemljišta u Republici Srbiji je do 2006. godine bila sprovedena na 1,445 miliona hektara zemljišta, od čega čak 77% čine površine u AP Vojvodini. U istom periodu je arondacijom bilo obuhvaćeno oko 300.000 ha. Samo u periodu 2006 - 2013. godine je komasacijom bilo obuhvaćeno 166.256 ha. Na površini od 93.796 ha je proces završen dok je na 64.890 ha bio u pripreмноj fazi.

MEHANIZACIJA, OPREMA I OBJEKTI

Izraženo brojem i snagom traktora može se reći da je agrokultura u Srbiji relativno dobro mehanizovana sa stanovišta raspoložive vučne snage. Međutim, to nije slučaj sa mehanizacijom za predsetvenu pripremu i setvu, kao ni sa specijalizovanom mehanizacijom namenjenom voćarsko - vinogradarskoj i povrtarskoj proizvodnji.

Gazdinstva raspolažu prosečno sa 0,6 dvoosovinskih traktora, a prosečna površina korišćenog zemljišta obrađena sopstvenim dvoosovinskim traktorom iznosi 8,5 ha. Srednja i mala gazdinstva su opremljena polovnom mehanizacijom koja je najčešće tehnološki prevaziđena. Većinom se koriste tehnički manje zahvatne mašine sa relativno većom potrošnjom goriva i gubicima pri rukovanju (većim rasturom pri žetvi), što utiče na rast proizvodnih troškova.

Opremljenost objekata za smeštaj stoke je vrlo neujednačena. Uslovljena je stepenom specijalizacije i veličinom stada. Velika gazdinstva su tokom poslednje decenije imala značajne investicije u

unapređenje standarda, izgradnju i proširenje postojećih kapaciteta. Ovi objekti su tehnički dobro opremljeni i ispunjavaju zahteve predviđene standardima o dobrobiti životinja. Upravljanje stajnjakom i njegovo skladištenje ostaje jedan od ključnih problema sa kojim se suočava većina proizvođača.

AGROKULTURNA PROIZVODNJA

Agrokulturna proizvodnja u Srbiji je velikim delom ekstenzivne prirode i kao takva je izložena jakom uticaju vremenskih prilika, posebno suše. Nizak nivo i nepotpuna primena agrotehničkih mera u biljnoj proizvodnji, mali procenat navodnjavanih površina, nedovoljan genetski potencijal i neizbalansirana ishrana stoke utiču na oscilacije, kako u biljnoj, tako i stočarskoj proizvodnji. Noviji period 2002 - 2013. godine su obeležile značajne godišnje fluktuacije obima proizvodnje, a prinosi većine useva su bili niži nego u periodu pre tranzicije (tokom osamdesetih godina XX veka).

Posebno treba istaći da je učešće države u procesu podsticanja razvoja agrokulture relativno skromno. Na to ukazuje kretanje učešća agrarnog u ukupnom budžetu. Ono je opredeljivalo politiku prema agraru, posebno politiku podsticaja agrokulturnoj proizvodnji, tabela 22. Politiku prema agraru uglavnom karakterišu:

- Pogrešno koncipirana strategija razvoja (*dualne, odnosno bimodalne* razvojne strategije). Društveni sektor, privatni sektor i konfliktnost ciljeva dva sektora.
- Neadekvatna monetarna, budžetska i fiskalna politika, kao recidiv odnosa prema agraru, gde su *proizvodjači predstavljali snabdevača stanovništva i prerađivačke industrije*. To uslovljava i odnos makro politike prema tržištima:
 - ✓ Finansijskom – tržište kapitala
 - ✓ Osnovnih sredstava – tržište zemljišta
 - ✓ Radne snage (veštine i obrazovanje) – tržište radne snage
 - ✓ Roba i usluga (monopola) – tržište roba i usluga.

- Tu su i ograničenja usled neadekvatne agrarne politike:
- ✓ Socijalnog, zdravstvenog i penzionog osiguranja u agroprivredi,

Tabela 22: Agrarni budžet i učešće agrarnog u ukupnom budžetu

Godina	Agrarni budžet Srbije (u mil RSD)	Učešće u ukupnom budžetu (%)
2000.	1.823,40	5,6
2001.	3.940,10	3,1
2002.	7.640,00	4,3
2003.	10.990,00	4
2004.	20.140,00	6,1
2005.	18.980,00	4,4
2006.	27.543,90	5,4
2007.	26.095,80	4,4
2008.	32.895,40	4,7
2009.	26.690,40	3,7
2010.	31.577,90	3,8
2011.	33.676,00	4,1
2012.	40.876,70	4
2013.	44.699,50	4,3
2014.	45.427,20	4,1
2015.	45.308,20	4,2
Prosečno učešće:		4,8

Izvor: RMPŽS

- ✓ Zemljišna politika,
- ✓ Politika kreditiranja, subvencioniranja, premiranja,
- ✓ Politika izvoza i uvoza agrarnih proizvoda,
- ✓ Politika nauke, istraživanja i tehničko-tehnološkog razvoja,
- ✓ Politika kontrole kvaliteta i zdravstvene bezbednosti,

- ✓ Zaštite životne sredine i dr.
- Još uvek neadekvatna institucionalna rešenja - postojanje recidiva iz prethodnog socijalističkog privrednog sistema:
 - Komore,
 - Zadružni savezi,
 - Savetodavna služba,
 - Razni fondovi i agencije, i
 - Nauka i obrazovanje.

Analiza indeksa proizvodnje (grafikon 5) ukazuje na ciklične pojave usled vremenskih prilika u toku poslednje decenije, koje su nešto više uticale na biljnu proizvodnju. U stočarskoj proizvodnji je postojao kontinuirani pad do 2009. godine, nakon čega je usledila stagnacija i blagi rast.

Grafikon 5: Indeksi agrokulturne proizvodnje (2010. = 100%)

Izvor: RZS

U strukturi vrednosti agrokulturne proizvodnje, dominantno učešće ostvaruje biljna proizvodnja, koje u višegodišnjem periodu

ostvaruje učešće na nivou oko 67%. U okviru ove proizvodnje je najviše zastupljena ratarsko - povrtarska proizvodnja. Ona čini više od polovine vrednosti proizvodnje (prosečno 56% u periodu 2008 - 2012. godine). Voćarska proizvodnja je zastupljena sa 8 - 10% a vinogradarstvo sa oko 2%.

Udeo stočarske proizvodnje u ukupnoj vrednosti agrokulturne proizvodnje iznosi oko 33% i opada uglavnom zbog kretanja u sektoru proizvodnje mesa.

U okviru stočarstva, najzastupljenije je govedarstvo, sa učešćem koje se tokom poslednjih godina kretalo u rasponu 13 - 16%. Pri tom, veću zastupljenost u vrednosti ima proizvodnja mleka u odnosu na vrednost proizvodnje prirasta. Na drugom mestu je svinjarstvo koje predstavlja oko 12% vrednosti agrokulturne proizvodnje. Živinarska proizvodnja (prirast i proizvodnja jaja) čini blizu 5% vrednosti agrokulturne proizvodnje, dok je učešće drugih stočarskih proizvoda skromnije.

BILJNA PROIZVODNJA

Ratarsko-povrtarska proizvodnja je najzastupljenija i odvija se na površini od 3,3 miliona hektara. Uslovljena je kretanjima cena na međunarodnom tržištu pa se setvena struktura u Srbiji u poslednjih nekoliko godina značajno izmenila. Površine pod žitima su ostale relativno konstantne (1,9 miliona hektara), ali je u okviru njih došlo do redistribucije u pravcu rasta udela kukuruza na račun smanjenja površina pod pšenicom.

Kukuruz je srpski najvažniji ratarski proizvod sa prosečnom proizvodnjom od oko 5,6 miliona tona tokom poslednje decenije i zasejanim površinama od oko 1,2 miliona hektara.

Proizvodnja pšenice iznosi oko 2 miliona tona, a zasejane površine su oko 500 hiljada hektara.

Visoki udeo žita u setvenoj strukturi, kao i niži prinosi u odnosu na razvijene zemlje su odraz ekstenzivne proizvodnje na velikom broju malih gazdinstava.

Industrijsko bilje se gaji na površini od 400 - 440 hiljada hektara sa izraženim variranjem površina i to svih useva iz ove grupe. Ova proizvodnja čini oko 8% ukupne vrednosti agrokulturne proizvodnje Srbije. U posmatranom periodu površine pod uljaricama su rasle (sa promenljivim udelom pojedinih useva iz ove grupe), dok su površine pod šećernom repom bile izrazito nestabilne.

Srbija se može svrstati među najveće proizvođače uljarica u Evropi. Primat ima suncokret, ali najznačajniji rast beleže proizvodnja soje i uljane repice. Najveće površine pod uljanim kulturama nalaze se u AP Vojvodini (94%). Razlog tome su povoljni klimatski i zemljišni uslovi, postojanje preradnih kapaciteta i razvijena mreža dobavljača i otkupljivača.

Srbija je najveći regionalni proizvođač povrća. Povrće se tokom poslednjih godina gajilo na površini od preko 155 hiljada hektara od čega je oko 77 hiljada hektara bilo pod krompirom. Najviše se gaji srednje rano i srednje kasno povrće, mada postoje dobri uslovi i za rano i kasno gajenje određenih vrsta povrća. Konkurentnost proizvodnje povrća je u velikoj meri zavisna od cena inputa (cene i kvaliteta semena i veštačkog đubriva). Semenski materijal koji se proizvodi u Srbiji ne pokriva potrebe domaćeg tržišta pa se značajne količine semena povrća uvoze. Obim proizvodnje povrća je proteklih godina porastao. To je rezultat značajnih investicija u opremu, mehanizaciju i inpute, kao i sve veće proizvodnje povrća u zaštićenom prostoru. Zahvaljujući tome se osim rasta prinosa evidentno uočava i šira ponuda kao posledica uvođenja novih vrsta povrća u proizvodni asortiman. Izvoz povrća je takođe u porastu, kako u pogledu količina, tako i po broju zemalja u koje izvozi.

Voćarstvo i vinogradarstvo (višegodišnji zasadi): Prema rezultatima popisa iz 2012. godine površine pod voćnjacima iznose oko 163.310 ha, od čega je 98.575 ha pod plantažnim zasadima i 64.735 ha pod ekstenzivnim zasadima, dok je vinograda oko 22.150 ha. U strukturi zasada najviše su zastupljene koštičave vrste (šljiva sa 45,4% i višnja sa 9,5%), zatim jabučaste (jabuka sa 15%) i jagodaste (malina sa 6,8%). Srazmerno manje je zasada jezgrastog voća.

Posmatrano po regionima, najveći deo voćnjaka je na prostoru Južne i Istočne Srbije (30,51%) i Šumadije (55,11%). Tu je i najveći deo površina pod vinogradima (53,32%, odnosno 24,69%, posmatrano respektivno).

Opšta je ocena da su postojeći zasadi najvećim delom ekstenzivni, pošto je njihov veliki deo starosti preko 20 godina (u zenitu eksploatacionog perioda). U novijem periodu se beleži intenzivnije podizanje novih zasada sa modernom tehnologijom proizvodnje. Ovo se, pre svega, odnosi na jabuku, trešnju, malinu i jagodu. Kod svih voćnih vrsta se uvodi novi sortiment. Proizvodnja voća u zaštićenom prostoru je zanemarljivog obima. Izuzetak su površine pod protivgradnim mrežama (uglavnom jabuke), kao i različiti vidovi proizvodnje jagode u zatvorenom prostoru.

Površine pod vinogradima karakteriše velika usitnjenost parcela (prosečna veličina vinograda iznosi samo 0,28 ha). Prema podacima popisa iz 2012. godine, 22.150 ha vinograda obrađuje čak 80.445 zemljoradničkih gazdinstava. Od ukupnog broja, 27.224 gazdinstava ima vinograde ukupne površine ispod 10 ari.

Gajenje vinove loze se sprovodi u tri vinogradarska regiona, 22 rejona i 77 vinogorja. Aktuelno je podizanje modernih zasada vinove loze sa pretežno vinskim sortama za proizvodnju visokokvalitetnih vina (*Chardonnay, Sauvignon Blanc, Riesling, Cabernet Sauvignon, Merlot, Pinot Noir* itd.). Nosioци ovih investicija su uglavnom male porodične vinarije. Broj proizvođača ovih sorti grožđa permanentno raste (64) i vina sa geografskim poreklom (203). Raste i interesovanje za podizanje zasada sa kvalitetnim autohtonim i regionalnim sortama (Prokupac, Tamjanika, Skadarka) i domaćim stvorenim sortama (Probus, Sila, Morava). Godišnje se proizvede 350.000 t stonog i vinskog grožđa. Veći deo se koristi za proizvodnju vina.

U tabeli 23 se prikazuje prosečno korišćena površina zemljišta i ostvarena proizvodnja u biljnoj proizvodnji (prosečno za period 2008 - 2012).

Ocenjujući stanje prinosa, može se istaći da su oni kod većine useva relativno niži u odnosu na razvijenije zemlje i beleže značajne

oscilacije. Višegodišnje analize potvrđuju permanentan rast prinosa industrijskog bilja i nekih vrsta voća (šljive i maline). Istovremeno, prinosi žita još uvek ne dostižu nivo desetogodišnjeg proseka iz predtranzicionog perioda (1980 - 1989. godine).

Tabela 23: Površina i proizvodnja najvažnijih useva u Srbiji

Površina najvažnijih useva (000ha) ø 2008-2012	
Žita	1,91
<i>pšenica</i>	502,60
<i>kukuruz</i>	1,25
Uljarice	343,00
<i>suncokret</i>	171,00
<i>soja</i>	157,20
<i>uljana repica</i>	14,20
Šećerna repa	59,20
Duvan	6,40
Krompir	77,80
Sveže povrće i pasulj	156,20
Krmno bilje	452,80
Voće	269,20
Grožđe	56,40
Proizvidnja najvažnijih useva (000t) ø 2008-2012	
Žita	8,41
<i>pšenica</i>	1,96
<i>kukuruz</i>	5,95
Uljarice	831,40
<i>suncokret</i>	401,60
<i>soja</i>	392,80
<i>uljana repica</i>	37,00
Šećerna repa	2,71
Duvan	10,00
Krompir	819,40
Sveže povrće i pasulj	1,25
Krmno bilje	2,51
Voće	186,03
Grožđe	344,40

Izvor: RZS

Nizak nivo ostvarenih prinosa uslovljen je znatno većim učešćem sitnih zemljoradničkih gazdinstava čiji posedi nisu prilagođeni intenzivnoj proizvodnji. S druge strane, i pored značajnog uticaja velikog broja faktora u domenu agrarne politike i ispoljenih kretanja na svetskom tržištu, velika agrokulturna gazdinstva se češće opredeljuju za primenu novih tehnologija i tehničkih rešenja pa samim tim po visini ostvarenih prinosa ne samo da daleko premašuju nacionalni prosek, već su na nivou najviših evropskih prinosa³³¹.

STOČARSTVO

Srbija raspolaže sa preko 1,4 miliona hektara stalnih travnjaka solidnog kvaliteta i značajne neiskorišćene objekte za smeštaj goveda i ovaca. No, i pored toga, stočarstvo već treću deceniju beleži negativni razvojni trend. Broj uslovnih grla po hektaru agrokulturne površine je smanjen sa 0,34 na 0,27. Takođe, velike su i regionalne razlike u sistemima stočarske proizvodnje.

Udeo stočarstva u strukturi vrednosti proizvodnje iznosi oko 33%, što je s obzirom na raspoložive zemljišne površine i njihovu strukturu dosta nisko. Ukupna proizvodnja mesa tokom poslednje decenije beleži znake blagog rasta, dostižući obim proizvodnje do 480 hiljada tona. Stanje po pojedinim vrstama mesa je vrlo različito. Proizvodnja junećeg mesa nastavlja sa tendencijom pada (za deset godina je opala za 15%), dok proizvodnja jagnječeg, a posebno živinskog mesa ostvaruju dinamičan rast, na nivou od oko 50%. Ovakva kretanja su uslovljena nizom faktora: uticajem vremenskih prilika na proizvodnju i cene stočne hrane, padom domaće tražnje za kvalitetnijim vrstama mesa, poremećajem u izvozu svinjskog mesa, i sl. Uz to je značajan i faktor na strani agrarne politike. Naime, proizvodnja mesa već dugo vremena nije bila u sistemu agrarnih podsticaja, što je dodatno uticalo na smanjenje proizvodnje i gubitak već osvojenih tržišta. Osim

³³¹ Glavni sektori, u kojima je vidno prisutna koncentracija proizvodnje velikih gazdinstava, su industrijsko bilje i neke grane voćarstva. Ove proizvodnje beleže dinamičniji rast prinosa od ostalih.

toga, kvota za izvoz junećeg mesa po preferencijalnim uslovima u zemlje članice EU iznosi 8.700 t godišnje, a iskorišćena je sa svega 5 - 7% godišnje u periodu od 2010. do 2013. godine.

Najveći deo stočarske proizvodnje se odvija na velikom broju malih gazdinstava. Koncentracija određenih proizvodnji (živinarstva i svinjarstva) je prisutna samo na gazdinstvima pravnih lica i velikim porodičnim gazdinstvima (20% ukupnog broja svinja i 37% živine se gaji gazdinstvima pravnih lica).

Rasni sastav stoke nije zadovoljavajući i u velikoj meri je uslovljen uvozom rasa i hibrida iz zemalja sa razvijenim stočarstvom. U govedarskoj proizvodnji preovlađuje domaće šareno goveče u tipu simentalca dok su znatno manje zastupljena grla čiste simentalke, Holštajn rase i sl. Zastupljenost tovnih rasa je zanemarljiva. U ovčarstvu dominiraju domaće rase u koje spadaju različiti sojevi Pramenke i Cigaje, a od stranih rasa su prisutni Virtenberg i Il de frans. Može se reći da su česti slučajevi neplanskog ukrštanja, pri čemu se ne dobijaju nove osobine, ali se zato u značajnoj meri gube postojeća prepoznatljiva svojstva rasa. U živinarskoj proizvodnji je razvoj potpuno oslonjen na uvoz hibrida tovnih rasa, kao i lakih linija namenjenih proizvodnji jaja.

Govedarstvo: je najvažnija grana stočarstva, pre svega za mala i srednja porodična gazdinstva. Ipak se broj goveda poslednjih godina kontinuirano smanjivao (u 2013. godini je bilo 913 hiljada goveda što je za 6% manje od petogodišnjeg proseka 2008 - 2012). Kontinuirano smanjivanje broja grla je karakteristično i za muzne krave. Njihov broj se sveo na 429 hiljada u 2013. godini i bio za 13% manji od pomenutog petogodišnjeg proseka.

Govedarstvom se bavi oko 177 hiljada gazdinstava (28% ukupnog broja) i oni gaje 908 hiljada grla. Prosečan broj grla po gazdinstvu je 5,1 pri čemu najveći broj gazdinstava imaju jedno do dva grla (49,9%) i poseduju 14,8% ukupnog broja goveda. Najveći broj goveda se gaji na gazdinstvima koja imaju tri do devet grla (36,4%), dok je najmanji broj goveda na gazdinstvima koja imaju 50 do 99 grla (5,8%). Gazdinstva sa 100 i više grla u svom posedu drže 11,2% ukupnog broja goveda (0,15% gazdinstava).

U Srbiji ima 431.290 muznih krava koje se nalaze na 155.899 gazdinstava (2,8 muznih krava po gazdinstvu). Veličina stada od jednog do dva grla je još uvek osnova srpske mlekerske industrije (70% gazdinstava i 35% od ukupnog broja muznih grla). Gazdinstva sa manje od 10 muznih grla čine 95% od ukupnog broja gazdinstava koji poseduju 78% ukupnog broja muznih grla. Gazdinstva sa preko 30 krava čine samo 0,2% gazdinstava koji drže 9% muznih grla. Od ukupnog broja 95% muznih grla se nalazi na privatnim gazdinstvima.

Ukupna proizvodnja mleka u Republici Srbiji iznosi oko 1,5 miliona tona i beleži permanentan pad. Prosečna mlečnost po kravi iznosi 3.100 litara sa značajnim regionalnim razlikama (u AP Vojvodini iznosi 3.890 litara/kravi, a u centralnoj Srbiji 2,730 litara/kravi). U kontrolisanom delu zapata koji čini 28% od ukupnog broja krava i steonih junica, mlečnost se kreće od 4.726 - 7.758 litara u zavisnosti od područja i rase. Razlike u mlečnosti su rezultat razlika u rasnom sastavu: 52% krava u AP Vojvodini su frizijsko-holštajn rase, dok u centralnoj Srbiji preovlađuju simentalska goveda i goveda u tipu simentalca.

Ovčarska proizvodnja: beleži veliku koncentraciju ovaca u brdsko-planinskim područjima (iznad 300 m nadmorske visine). Najviše je zastupljena na istoku i jugu Srbije. Postoji oko 20 lokalnih priznatih rasa, a u Vojvodini je poslednjih godina rasa Cigaja zamenjena sa Virtenberg rasom i melezima ove rase sa ostalim rasama.

Broj ovaca i koza se uglavnom bitno ne menja. Beleže se samo blage oscilacije. Ovčarstvom se bavi oko 155 hiljada gazdinstava (24,5%) i ona u svom posedu imaju preko 1,73 miliona ovaca. Kozarstvom se bavi oko 63 hiljade gazdinstava (10%) koja drže oko 232 hiljade koza. Prosečan broj ovaca po gazdinstvu je 11,2 a koza 3,7. Najveći broj gazdinstava ima tri do devet ovaca (preko 53%), a zatim su gazdinstva koja gaje 10 do 19 ovaca (27%).

Koze se u većini slučajeva gaje ekstenzivno. U rasnom sastavu je najviše zastupljena odomaćena tzv. koza balkanskog tipa (50%), zatim razni tipovi meleza (oko 30%), domaća bela koza (15%), dok ostatak pripada Sanskoj i Alpino rasi.

Svinjarstvo: Ukupan broj svinja je 3,144 miliona (2013), što je u odnosu na pomenuti petogodišnji prosek manje za 8,3%. Svinjarskom proizvodnjom se bavi oko 355 hiljada gazdinstava (56%) koja drže oko 3,4 miliona grla svinja (prema popisu). Prosečan broj grla je 9,6. Najveći je broj gazdinstava drže od tri do devet grla (39,8% gazdinstava koji drže svinje i 19,4% ukupnog broja svinja). Najveći broj svinja (22,5%) se gaji na gazdinstvima koja drže preko 400 grla (0,1% gazdinstava), dok je najmanji broj svinja na gazdinstvima koja imaju 200 do 399 grla (2,6%). Najprisutnije rase u Srbiji su Landras i Jorkšir, kao i izvestan broj terminalnih mesnatih rasa (Durok, Hempšir i Pijetren).

Živinarstvo: beleži kontinuirani rast. Gajenjem živine se bavi oko 414 hiljada gazdinstava (65,5%) i oni gaje 26,7 miliona grla sa prosečnim brojem grla po gazdinstvu od 65 komada. Od ukupno popisanog broja grla živine je oko 50% brojlera (13 miliona brojlera se gaji na oko 51 hiljadu gazdinstava - 8% ukupnog broja gazdinstava). Ova proizvodnja pokazuje najviši stepen koncentracije jer se 78,7% svih grla brojlera nalazi na 364 gazdinstva (0,7% od ukupnog broja gazdinstava koja se bave proizvodnjom brojlera). Prosečni broj brojlera po gazdinstvu je oko 28 hiljada.

Pčelarstvo: je tradicionalno razvijano vekovima. Prema Popisu u Srbiji je bilo 673.000 košnica. Pri tom se obim pčelarenja koji se godinama bitno ne menja, može oceniti na osnovu korišćenja postojeće paše. Ona se koristi samo sa oko 5%. Zastupljena je uglavnom Kranjska pčela.

Ribarstvo: se obavlja u šaranskim i pastrmskim ribnjacima. Pastrmski ribnjaci su locirani u brdsko-planinskim krajevima, a šaranski u ravničarskim. Poslednjih decenija se ostvaruje izvestan rast proizvodnje, na šta je s jedne strane uticala tražnja za ribom, a s druge privatizacija ribnjaka. No, potencijal povećanja proizvodnje pastrmki je ograničen resursima čistih vodenih tokova, dok je potencijal za razvoj šaranskog ribarstva gotovo neograničen.

INTEGRALNA I ORGANSKA PROIZVODNJA

Imajući u vidu prirodne resurse, povoljne zemljišne i klimatske uslove, biodiverzitet i relativno zdrave agroekosisteme u Srbiji, često se ističe mogućnost organizovanja integralne i organske proizvodnje. S druge strane se pominje da Srbija nema razvijen pravni okvir kojim se definiše integralna i organska proizvodnja.

Uslovi su nešto bolji od 2006. godine, kada je usvojen Zakon o organskoj proizvodnji i organskim proizvodima³³². Tada se uvode i podsticaji za razvoj ove proizvodnje i u vezi sa tim, postepeni rast broja organskih proizvođača, površina na kojima se primenjuju metode organske proizvodnje, kao i broja pojedinih vrsta životinja u stočarskoj proizvodnji. Prema podacima MPZŽS u 2012. godini je pod organskom proizvodnjom bilo je 6.335 ha, odnosno 0,11% površina. Od toga su 5.360 ha bile obradive površine, a 975 ha su bile livade i pašnjaci. Broj proizvođača koji se bave organskom proizvodnjom se povećao na 1.061.

Organska biljna proizvodnja je najzastupljenija u AP Vojvodini (72% površina pod organskom), sledi region Južne i Istočne Srbije (16%), Šumadije i Zapadne Srbije (11%). Najzastupljenije biljne vrste u ovom režimu su kukuruz, pšenica, soja, šljiva, jabuka i malina. Takođe, postoji i velika količina sertifikovanih divljih biljnih vrsta (malina, jagoda, kupina, jabuka, borovnica, pečurke, i dr.) koje se sakupljaju iz prirode u saglasnosti sa važećim propisima.

Broj zasada voća i vinograda namenjenih organskoj proizvodnji je mali, kao i površine koje oni zauzimaju. U organskoj stočarskoj proizvodnji su se gajile ovce, živina i goveda.

Domaće tržište organskih proizvoda nije dovoljno razvijeno pošto nije preduzeto dovoljno napora na edukaciji proizvođača, potrošača i promociji organskih proizvoda. Iz Republike Srbije se za sada izvoze samo organski proizvodi biljnog porekla i to uglavnom delimično prerađeni. U izvozu je najzastupljenije zamrznuto voće (72%

³³² Službeni glasnik RS, broj 62/2006.

od ukupne količine organskih proizvoda), a najviše se izvozi u Austriju, Nemačku, Holandiju i Italiju.

Od januara 2011. godine, organska proizvodnja u Srbiji se reguliše novim Zakonom o organskoj proizvodnji³³³ i Pravilnikom o kontroli i sertifikaciji u organskoj proizvodnji i metodama organske proizvodnje³³⁴ Propisi u ovoj oblasti su usaglašavani sa važećim propisima EU (izuzev regulative koja se odnosi na organsko vino).

SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA

Spoljnotrgovinska razmena agrokulturnih proizvoda je poslednjih decenija sve značajnija, ali su u strukturi izvoza uglavnom prisutni proizvodi sa niskom dodatom vrednosti. Najviše se izvoze žita (kukuruz, pšenica, brašno), zatim voće (jabuke, višnje, maline, itd); žive životinje, sveže meso, itsl. Mnogo manje je učešće prerađenih proizvoda kao što su konditorski proizvodi, gotova hrana, prerađevine biljnih proizvoda itd. Izvoz, uvoz i saldo agrokulture kao i struktura izvoza i uvoza po zemljama se prikazuju u tabeli 24.

Tabela 24: Struktura izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda

Grupe zemalja	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Izvoz - Ukupno	1.336	1.395	1.700	1.956	2.131	2.104
EU	552	662	821	978	1.095	1.104
CEFTA	691	644	732	797	823	723
Ostale zemlje	93	89	148	180	214	277
Uvoz - Ukupno	1.056	991	819	1.053	1.221	1.117
EU	482	446	359	493	639	704
CEFTA	212	205	192	227	249	151
Ostale zemlje	362	339	268	332	334	322
Saldo - Ukupno	280	404	881	903	910	987
EU	70	216	462	485	456	400
CEFTA	480	439	540	570	574	571
Ostale zemlje	-270	-250	-120	-152	-120	-44

Izvor: MPŽŽS na osnovu podataka RZS

³³³ Službeni glasnik RS, broj 30/2010.

³³⁴ Službeni glasnik RS, br. 48/2011 i 40/2012.

Najveći partneri Srbije u izvozu su Centralno evropska asocijacija slobodne trgovine (CEFTA) i EU. Poslednjih godina se posebno beleži rast izvoza u Rusiju. Najviše se izvoze proizvodi sa niskom dodatnom vrednosti kao npr. žita, voće, živa stoka i meso, šećer, biljna ulja itd. S druge strane, uvoz je nešto više usmeren na Evropsku uniju kao i na veliki broj svetskih zemalja iz kojih se uvoze uglavnom proizvodi koji ne pripadaju ovom klimatskom području (čaj, kafa, južno voće, razni začini, lekovito bilje, i sl) kao i luksuzni proizvodi svetski poznatih brendova. Struktura uvoza se od godine do godine uglavnom bitno ne menja. Ukoliko i dolazi do promene u uvozu, one su uslovljene određenom konjunkturuom.

PREHRAMBENA INDUSTRIJA

Prehrambena industrija Srbije, zajedno sa industrijom pića i duvanskih proizvoda, je poslednjih godina učestvovala sa prosečno oko 5.5% u kriranju GDP-a, nešto iznad 4% u ukupnoj zaposlenosti (17.76% u ukupnom prerađivačkom sektoru) i 16.20% u ukupnim investicijama prerađivačkog sektora.

U strukturi privrednih društava u prehrambenoj industriji dominiraju mikro i mala pravna lica (75% svih privrednih društava zapošljava manje od 10 ljudi, dok 90% ima manje od 50 zaposlenih, odnosno manje od 10 miliona evra obrta). Izuzeci su mlinska industrija, industrija šećera, industrija piva i duvanska industrija (ovde srednja i velika privredna društva predstavljaju više od 10% ukupnog broja privrednih društava u okviru grane).

Prosečna stopa iskorišćenosti kapaciteta prehrambene industrije je ispod 65%, pri čemu nešto veći stepen iskorišćenosti imaju industrija mesa, šećera i mleka. S druge strane, prerada čaja i kafe, piva, mineralnih voda i bezalkoholnih pića koristi postojeće kapacitete sa 75 - 85%.

Pored relativne usitnjenosti kapaciteta prehrambene industrije, u značajnoj meri je prisutna i njena predimenzioniranost u skoro svim granama. Osim toga, beleži se i relativno skromni finansijski potencijal.

U mnogim slučajevima su strane direktne investicije bile faktor određenih pomaka, unoseći, kako capital, tako i tehničke i tehnološke inovacije. U poslednjoj deceniji su u prehrambenu industriju usmerene značajne strane investicije. One su povezane sa akvizicijama, ali i tzv. *grinfild* investicijama (pre svega u industriju pića).

Tehničko-tehnološka opremljenost je različita po pojedinim podsektorima, pri čemu važi pravilo da su veća postrojenja i bolje opremljena. To se prvenstveno odnosi na mlinsko-pekarsku industriju, šećerane, konditorsku industriju i mlekarne. U proizvodnju ulja su izvršena značajna ulaganja. Odnose se na modernizaciju i opremanje. S druge strane, tehnologija proizvodnje i prerade mesa, izuzev pojedinačnih objekata, nije na zadovoljavajućem nivou. U industriji za preradu voća i povrća nije bilo značajnijih ulaganja u tehničko-tehnološko opremanje pa je u najvećem broju objekata opremljenost ispod zahtevanih standarda za izvoz, pogotovo na tržišta EU. Pored ovoga, sve veći zahtevi trgovinskih lanaca za preuzimanje i promet prehrambenih proizvoda su usloveli masovnije prihvatanje i uvođenje standard kvaliteta. Otuda je glavni izazov za agrokulturni i prerađivački sektor da zadovolje sve veći broj zahteva i standarda.

Prerada žita: Mlinsko-pekarska industrija raspolaže preradnim kapacitetima od ukupno 2,143 miliona tona koji se poslednjih godina koriste sa oko 55%. Procenjuje se da ukupan broj pekara u Srbiji iznosi 3.408 od čega su 3.023 manji kapaciteti zanatskog tipa. Industrija testenina poseduje kapacitet za proizvodnju od 35.000 t/godišnje (stepen korišćenja oko 60%). Obe ove industrije karakteriše relativno postojan nivo proizvodnje u poslednjih deset godina.

Prerada uljarica: Srbija je jedan od najvećih proizvođača prerađivača u regionu sa najvećim kapacitetima na prostoru CEFTA. Kapaciteti industrije ulja omogućuju godišnju preradu 885.600 t suncokreta, 482.000 t soje i 247.000 t uljane repice. Prosečan nivo prerade suncokreta u poslednjih deset godina je bio na nivou od svega 40% raspoloživih kapaciteta, a soje 70%. Kvalitet sirovine i perspektivno

tržište (pre svega, u sektoru prerade soje) otvaraju dobre mogućnosti za potpunije korišćenje kapaciteta.

Industrija šećera: danas radi šest fabrika šećera čiji preradni kapacitet na bazi kampanje od prosečno 100 dana prerade iznose oko 4,150 miliona tona (stepen korišćenja je oko 65%). Fabrike se nalaze u vlasništvu tri privredna društava, "Helenik šugar", "Sunoko" i "Sfir". Proizvodnje šećera je u poslednjih deset godina u porastu.

Konditorska industrija: Ova industrija po broju privrednih društava (78), kapacitetima, obimu proizvodnje, potencijalima za izvoz i po broju radnika čini značajan deo prehrambene industrije Srbije. Trenutno je u konditorskoj industriji veoma živa aktivnost na širenju proizvodnog programa i uvođenju novih linija, a beleži se i podizanje novih fabrika.

Klanična industrija: Prerađivački kapaciteti su u 1.176 objekata za klanje goveda, svinja, ovaca/koza i živine kao i rasecanje i preradu mesa goveda, svinja, živine i riba. Usled velikog broja, stepen iskorišćenosti kapaciteta je znatno ispod projektovanih. Takođe, mali broj objekata je registrovan za izvoz (samo 114). Dozvolu za izvoz na tržište zemalja EU ima devet objekata za klanje i osam za preradu mesa. Za izvoz u zemlje CEFTA odobreno je 17 objekata od čega devet objekata za klanje i sedam objekata za rasecanje i preradu mesa riba.

Industrija mleka: Raspolaze sa 260 objekata za preradu mleka (iskorišćenost kapaciteta 60%). Za očekivati je da se njihov broj smanji pogotovo što mnoge ne investiraju u prilagođavanje standardima EU. Beleži se da je u registar Uprave za veterinu upisano čak 1.755 objekata za preradu mleka u domaćinstvu (proizvodnju kajmaka, odnosno belog sira koji su namenjeni domaćem tržištu).

Industrija prerade voća i povrća: Postoji 363 hladnjače za zamrzavanje, odnosno skladištenje voća, povrća i pečurki čiji je ukupan kapacitet oko 550.000 t. Iskorišćenost kapaciteta iznosi oko 75%. Sa toplom preradom i sušenjem voća i povrća kao i proizvodnjom sokova se bavi 85 privrednih subjekata čiji je ukupni instalisani kapacitet oko

565.000 t. Iskorišćenost kapaciteta je oko 50%. Značajan deo preradnih kapaciteta odnosi se na proizvodnju sokova od voća i povrća. Kapacitet proizvodnje voćnog soka na godišnjem nivou kreće se oko 240 miliona litara što Srbiju svrstava u ozbiljne proizvođače u regionu.

Industrija piva: Prosečna proizvodnja piva u poslednje tri godine je ujednačena i iznosi oko 5,395 miliona hektolitara godišnje. Kapacitet pet najznačajnijih proizvođača je 11,500 miliona hektolitara i oni pokrivaju 80% ukupnog kapaciteta pivara u Srbiji. Pivare uglavnom imaju optimalnu uposlenost svojih tehničkih kapaciteta.

Industrija vina: Prosečna desetogodišnja proizvodnja vina iznosi oko 1,7 miliona hektolitara. Proizvodnjom i preradom grožđa se bavi oko 80.000 gazdinstava, a industrijskom proizvodnjom vina 235 registrovanih proizvođača. Sa oznakom geografskog porekla je registrovano 75 proizvođača vina. Izvozni rezultati ove industrije su u porastu, međutim, mogu se okarakterisati kao i dalje skromni.

IZAZOVI ZA GLOBALNU AGROKULTURU

Stanje, problemi i perspektive savremene svetske agrokulture su na prvom mestu uslovljeni potrebom da se obezbedi dovoljna količina hrane za stalno rastuću populaciju. Paralelno sa tim, može se reći da je takođe neophodno rešavati probleme povećane degradacije koja smanjuje raspoložive agrarne i resurse životne sredine. Relativiziranje ovih problema, predstavlja značajan faktor u rešavanju problema održivosti, uključujući siromaštvo i pothranjenost na globalnom, ali i na nivou pojedinih zemalja. Pri tom se razlika među pojednim zemljama ili unutar pojedinih zemalja konstituiše po dubini, prema dinamici i načinu rešavanja navedenih problema.

Globalno bilansiranje ponude i tražnje hrane je usmereno i na kvantitativne (količinske) i na kvalitativne (strukturne) aspekte ishrane stanovništva, pre svega zemalja u razvoju (ZuR). Ono je najčešće bilo uslovljeno kretanjima koja su se ispoljavala u domenu cena inputa i prehrambenih proizvoda (makaze cena). Stoga je, permanentno, bilo u funkciji tokova pomoći u hrani koja se zemljama sa ovim problemom permanentno pruža. No, pored dosada ispoljenih napora na globalnom nivou da se ovi problemi reše, pothranjenost u pojednim zemljama i dalje prisutna.

Poslednjih decenija je značajno porasla globalna proizvodnja i ponuda hrane i dostigla nivo koji zadovoljava globalnu tražnju. Stoga, raspoloživost hrane ne predstavlja tako značajan problem kao što je to bilo u skoroj prošlosti, uprkos činjenici da je u međuvremenu došlo do

značajnijeg porasta svetske populacije³³⁵. Sa oko tri milijarde stanovnika u 1960-tim godinama, stanovništvo je pred kraj XX veka brojalo oko 5,5 milijardi, a očekivanja su da u prvoj četvrtini XXI veka svetsko stanovništvo broji oko 8,5 milijardi (FAO). To predstavlja porast od prosečno 85 miliona stanovnika godišnje.

Do sada ispoljena kretanja upućuju na zaključak da agrokulturna proizvodnja raste brže od stanovništva. Posmatrano po stanovniku, proizvodnja je za oko 20% veća no što je bila pre samo nekoliko decenija. Istovremeno je porasla i prosečna raspoloživost hrane po stanovniku izražena energetske sadržajem (za oko 400 Kcal i iznosi oko 2.700 Kcal). Otuda se smatra da globalna ponuda hrane zadovoljava ili čak prevazilazi svetske potrebe za adekvatnom ishranom. Ali, postavlja se pitanje distribucije hrane obzirom da je ona različita kada se posmatraju pojedini regioni sveta. U tom smislu najpovoljniju situaciju ima Severna Amerika koja prosečno troši 3.600 Kcal³³⁶ energetskog sadržaja hrane po stanovniku, zatim je tu i Zapadna Evropa sa 3.500 Kcal po stanovniku dok poređenja radi, Sub-Saharske zemlje trše samo 2.100 Kcal.

Posmatrajući potrošnju hrane po stanovniku u pojedinim regionima sveta, ukupan prehrambeni problem se može posmatrati sa dva aspekta: sa aspekta proizvodnje i sa aspekta nedovoljnog dohotka, odnosno, kupovne moći stanovništva. Stoga, ako bi došlo do redistribucije dohodaka na svetskom nivou, to bi u nerazvijenim zemljama izazvalo porast tražnje. Ali, pošto stanovništvo ovih zemalja uglavnom crpi svoj dohodak direktno iz agrokulture, ova tražnja bi u suštini bila posledica porasta koji je ostvaren u agrokulturnoj proizvodnji. Stoga je dosta teško prihvatiti argumente da je svetska agrokultura sposobna da obezbedi adekvatnu redistribuciju hrane kako bi se globalni problem siromaštva i pothranjenosti rešio. Suprotno od toga, treba priznati da je globalni ekonomski sistem tako strukturiran i dinamiziran, da se problem siromaštva i sa njime problem

³³⁵ Kao što se može videti, tzv. zakon o opadajućim prinosima i Maltusov zakon, u savremenim uslovima agrokulturnog razvoja, nemaju veliki značaj.

³³⁶ U savremenom dobu je uobičajeno da se kalorije izražavaju u džulima, odnosno kilodžulima. Stoga se preračun vrši shodno odnosu: 1 cal = 0.0041868 kJ.

pothranjenosti skoro dve trećine svetskog stanovništva, stalno uvećava i da se pravi sve veća razlika između razvijenih i ZuR. Pri tom se diferenciranje ne ostvaruje samo na relaciji razvijeni – nerazvijeni, već je sve više prisutan i u okviru razvijenih zemalja.

RAZVOJ SAVREMENE AGROKULTURE

Razvoj agrokulture na globalnom nivou se posmatrano prema ispoljenim tendencijama postepeno usporava. Sa stopom rasta od oko 3% prosečno godišnje koja je ostvarivana u 1960-tim godinama, dinamika je nešto usporena i iznosi oko 2,3% u 1970-tim i 2,0% pred sam kraj XX veka. Ovo može izazvati komentar da navedeno smanjenje izaziva pretnju svetskoj prehrambenoj sigurnosti³³⁷. U tom smislu se 1984. godina često označava kao prekretnica u svetskoj agrokulturi jer je od nje svetska proizvodnja žita po glavi stanovnika smanjena³³⁸. No, ovakva tendencija se ne mora sagledavati kao nagoveštaj pogoršavanja prehrambene sigurnosti jer je proporcija svetskog stanovništva koje se bolje hrani veća nego u prethodnom periodu. S druge strane, usporavanje agrokulturnog rasta u ZuR prethodi pogoršanju njihove prehrambene sigurnosti. Kao najznačajniji faktori ove tendencije se navode:

- a) visoka ekonomska zavisnost od agrokulture,
- b) niski nivo proizvodnje po stanovniku, i
- c) limitirani kapacitet za povećanje ponude agrokulturnih proizvoda putem uvoza.

Ukratko, smanjenje stope rasta agrokulturne proizvodnje u ovim zemljama ispod potrebnog nivoa, bitno utiče na njihovu prehrambenu sigurnost i na strani tražnje i na strani ponude. Ohrabruje činjenica da je

³³⁷ Po prvi put u osmogodišnjem periodu 1984 – 1992. godine prosečna stopa rasta svetske agrokulturne proizvodnje je ostvarivana na nivou 0%.

³³⁸ Posmatrano u trogodišnjoj prosečnoj vrednosti 1984/1986, svetska proizvodnja žita je dostigla vrh od 342 kg da bi kasnije opadala – 1990/1992 325 kg (Brown 1994).

između pojedinih ZuR situacija dosta različita pa se može reći da su ove zemlje u tom smislu vrlo heterogene.

Posmatrano globalno, proizvodnja hrane u ZuR beleži konstantan rast (sa prosečno 1.950 Kcal po stanovniku u 1960-tim, na 2.470 Kcal po stanovniku pred kraj 1990-tih godina). Ovaj porast je ostvarivan u situaciji kada je došlo do porasta stanovništva ovih zemalja sa 2.1 milijarde na oko 4.0 milijarde stanovnika. Pri tom, navedena slika sakriva situaciju u kojoj oko 330 miliona stanovnika krajem XX veka ili 8,5% populacije ovih zemalja ima ekstremno malu potrošnju, ispod 2.200 Kcal. No, i pored toga, treba prihvatiti da se situacija u međuvremenu nešto popravila. Osnovne karakteristike ovakvog napretka se mogu sumirati kao:

- 1) Sve zemlje su ostvarivale stope rasta veće od prosečne,
- 2) U većini zemalja je zahvaljujući ostvarenom rastu porastao uvoz hrane,
- 3) Povećani obim proizvodnje se dobrim delom duguje značajnom subvencioniranju agrokulture,
- 4) Porast proizvodnje po stanovniku je uglavnom postignut u relativno kratkom periodu (10 godina), i
- 5) U mnogim slučajevima se veza može tražiti između stope rasta stanovništva i stope rasta agrokulturne proizvodnje po stanovniku.

Dakle, treba imati u vidu da se agregiranje ne može uvek koristiti kao argument za objašnjenje realnih događanja. No, u svakom slučaju se odgovori mogu naći u kretanju dohotka po stanovniku, promeni pariteta kupovne moći (purchasing power parity - PPP), stopi rasta agrokulture i uvozu hrane kao pokazatelja postojećih razlika između pojedinih zemalja.

MOGUĆNOSTI ZA POVEĆANJE PROIZVODNJE I PRINOSA

Povećanje proizvodnje u budućnosti u velikoj meri će zavisiti od rasta prinosa. U protekle tri decenije rast prinosa bio je neujednačen.

Prinosi žita su rapidno rasli (prosečno 2,1% godišnje). Zahvaljujući Zelenoj revoluciji, prinosi su se dinamičnije povećavali u ZuR a prosečna stopa rasta na godišnjem nivou za ovu grupu zemalja iznosila je 2,5%. Najveću stopu rasta prinosa imali su pšenica, pirinač, kukuruz, soja i pamuk. Rast prinosa žita je usporen tokom 1990-ih (npr. pšenice sa 3,8% na 2% godišnje i pirinča sa 2,3% na 1,1%). Ovakva kretanja bila su praćena i usporenim rastom tražnje za ovim proizvodima.

Sporiji rast prinosa se očekuje i do 2030. godine (žita od 1,1% godišnje a pirinča prosečno 0,9%). Naravno, posmatrano po pojedinim grupama zemalja, postoje bitne razlike. One nastaju delovanjem dve osnovne grupe faktora:

prvu grupu uslova čine: klimatski uslovi, nadmorska visina i karakteristike zemljišta. Meksiko se na primer karakteriše kao izrazito sušno područje i manje od petine obradivog zemljišta može se koristiti za uzgoj visokoprinosa hibrida kukuruza. Kao rezultat ovakvih uslova ostvaruje se prinos od 2,4 tone kukuruza po hektaru što je četvrtina prinosa koji se ostvaruje u USA. Razlike u visini prinosa koje nastaju pod delovanjem agro-ekoloških razlika, ne mogu se smanjiti.

Druga grupa je uslovljena visinom prinosa i zavisi od primene agrotehničkih mera, hemijskih inputa i načina upravljanja zemljišnim resursima. Ove razlike se mogu smanjiti što je u ekonomskom interesu proizvođača.

U oceni potencijala za povećanje prinosa, upoređuju se projektovani maksimalni prinosi sa ostvarenim prosečnim prinosima. Pri tom se ocenjuje da čak i najrazvijenije zemlje kao što je na primer Francuska, nisu još uvek dostigle maksimalne moguće prinose. Iako danas ostvaruje prinos pšenice od 7,2 tone po hektaru, Francuska ima potencijale za ostvarivanje znatno viših prinosa i to od 8,7 do čak 11,6 tona po hektaru. Slična situacija je u većini zemalja.

Kada realne cene rastu, postoje razlozi za verovanje da će u agrokulturi proizvođači nastojati da prevaziđu jaz u visini prinosa. U prošlosti, proizvođači koji su imali dobar pristup tehnologijama, inputima i tržištu su veoma brzo odgovorili na rast cena. Argentina je na

takav način na samom kraju XX veka povećala proizvodnju pšenice za čak 68%.

Za ZuR koje su suočene sa hroničnim siromaštvom je neophodno kreirati takve mere koje bi u okviru njihove agrokulturne proizvodnje obezbedile malim zemljoradnicima pristup novim tehnologijama, sortama i hibridima koje su primenljive na malim posedima. Tako bi se ostvarivali bolji rezultati i u nepovoljnijim uslovima za razvoj agrokulture. Osim toga, tu su i ostale mere ruralne politike. One bi im obezbedile dodatne prihode u komplementarnim delatnostima i na taj način upotpunjavanje zaista malog dohotka koji ostvaruju baveći se samo agrokulturom.

ORGANSKA PROIZVODNJA

Organska agrokultura predstavlja set praktičnih mera u proizvodnji, u kojima je primena eksternih inputa svedena na minimum, a nekih i sasvim zabranjena (sintetički pesticidi, mineralna đubriva, sintetička sredstva zaštite, lekovi, GM organizmi nisu deo organske agrokulture). Njenu pojavu je uslovlila briga za zdravlje i dobrobit ljudi i životinja. Potrošači u razvijenim zemljama pokazali su spremnost da plate prosečno 10 do 40% više cene za organske proizvode, a Vlade tih zemalja su pružile podršku proizvođačima kako bi ova proizvodnja bila ekonomski isplativa/ija. Kao rezultat takvih mera, organska agroprivreda je počela masovno da se primenjuje u razvijenim zemljama. U periodu od 1995-2000. godine su ukupne površine pod organskom proizvodnjom u USA i Evropi utrostručene.

Posmatrano na globalnom nivou, 2001. godine je organska proizvodnja bila organizovana na 15,8 miliona hektara. Skoro polovina ovih površina je bila locirana u Okeaniji, nešto manje od četvrtine u Evropi i petina u Latinskoj Americi. Ipak, u ukupnim površinama koje se koriste za agrokulturnu proizvodnju, površine pod organskom proizvodnjom su i dalje skromne (npr. svega 2% na području Evrope). Mnoge evropske zemlje planiraju da prošire površine na kojima se

organizuje organska proizvodnja (Zapadna Evropa planira proširenje do 2030. Na čak 25% površina).

U industrijalizovanim zemljama se organska proizvodnja zasniva na precizno definisanim metodama. S druge strane, mnoge ZuR još uvek nemaju sopstvene standarde i sertifikacione sisteme u oblasti organske agroprivrede.

Najveći deo organskih proizvoda namenjen je lokalnoj potrošnji i prodaje se po istoj ceni kao i proizvodi iz konvencionalne agroprivrede. Međutim, pojedine ZuR danas proizvode organske proizvode u većim količinama i izvoze ih na tržišta razvijenih zemalja.

Organska proizvodnja obezbeđuje mnoge pozitivne efekte na životnu sredinu. Iako su prinosi prosečno od 10 do 30% niži u odnosu na konvencionalnu agrokulturu, organska proizvodnja može da obezbedi solidan profit. U industrijalizovanim zemljama pored potrošača i agroprivrednika, koristi od organske agroprivrede ima i seoski turizam. Takođe, organska proizvodnja može obezbediti i društvene koristi. Ovaj sistem agrokulturne proizvodnje koristi dostupne i jeftine inpute i angažuje znatno više radne snage od konvencionalne agroprivrede, što utiče na smanjenje stope nezaposlenosti. Ova prednost organske agrokulture naročito dobija na značaju u područjima gde postoje viškovi radne snage.

PERSPEKTIVE AGREGATNE PONUDE I TRAŽNJE

Svetsku agrokulturnu proizvodnju početkom XXI veka karakteriše uticaj većeg broja faktora koji se ispoljavaju kako na strani ponude tako i na strani tražnje. Na strani globalne ponude agrokulturnih proizvoda, kao najznačajnije, možemo izolovati sledeće faktore:

- a) opadanje proizvodnje pod uticajem vremenskih prilika;
- b) opadanje nivoa globalnih zaliha (3.4% godišnje); i
- c) povećani troškovi nafte koji ciklično eskaliraju podižući transportne troškove kao i troškove inputa, pogotovo kod ZuR.

S druge strane, na globalnom nivou je ispoljen značajniji rast tražnje za hranom i povezano sa tim, porast cena. Ekonomski razvoj i rast dohotka *per capita* u zemljama kao što su Indija i Kina (tzv. emerging countries), menja nivo i strukturu ispoljene tražnje za hranom u ovim mnogoljudnim zemljama. Od skrobne - brašnaste hrane (žita - pirinač), struktura se menja u korist mesa i mleka (7 - 8,5 kg žita se koristi za proizvodnju 1 kg govedine i 5 - 7 kg za proizvodnju 1 kg svinjskog mesa). To je smanjilo uvoz žita za oko 4% godišnje ili sa 14,4 miliona tona u 1980. godini na 6,3 miliona tona početkom XXI veka. Ove zemlje danas uglavnom zadovoljavaju tražnju za žitima iz sopstvene proizvodnje (žita 2% godišnji rast a za stočnu hranu 3,5%). Ovome treba dodati i to da je ovakva tendencija ispoljena i u zemljama kao što su Brazil i Ruska federacija.

PROIZVODNJA I POTROŠNJA ŽITA

Tokom 1920-tih godina, zabeleženo je usporavanje rasta potrošnje žita, na svetskom nivou. Ono se vezuje za smanjenja tražnje usled delovanja različitih faktora ali ne i za eventualna ograničenja u proizvodnji. Ipak, čini se da je ova tendencija prolazna obzirom da se očekuje ponovo uspostavljanje veće potrošnje kao posledice uvozne zavisnosti ZuR. Naime, tržište žita i dalje predstavlja najznačajniji izvor hrane kako u ishrani stanovništva tako i u stočarskoj proizvodnji. Stoga je za očekivati da se u prvih 30 godina XXI veka proizvodnja poveća.

Stopa rasta tražnje za žitima na svetskom nivou je 1990-ih godina iznosila 1%, 1980-ih godina 1,9% a 1970-ih godina 2,5%. Njihova godišnja potrošnja po stanovniku, na svetskom nivou (uključujući i potrošnju u stočarskoj proizvodnji), je sredinom 1980-ih, iznosila 334 kg, da bi se krajem XX veka smanjila na prosečno 317 kg. Ovaj pad tražnje i potrošnje žita se često karakterisao kao predznak svetske prehrambene krize. Naime, ispoljeno usporavanje svetske potrošnje žita, kao faktor koji limitira tražnju, je uslovljen sledećim pojavama:

- usporenim rastom svetske populacije;

- u mnogim velikim zemljama, kao što je npr. Kina, dostignut je srednji do visoki nivo potrošnje žita pa je ocena da se dalji rast ne može ostvarivati istom dinamikom;
- hroničnim siromaštvom koje sprečava stotine miliona ljudi širom sveta da zadovolje svoje potrebe za hranom;
- padom tražnje u zemljama u tranziciji tokom 1990-ih godina;
- upotrebom cerealija za stočarsku proizvodnju koja je u EU opadala do početka 1990-ih godina. Naime, zbog visokih cena žita na domaćem tržištu, za potrebe stočarstva, EU se preorijentisala na uvoz supstituta za žita. Ovo se obrazlaže činjenicom da je prethodno ostvarivani porast tražnje žita za potrebe animalne proizvodnje, prouzrokovao reforme CAP. One sui male usmerenje ka redukciji domaćih cena.
- Istočnoazijske zemlje, koje su u drugoj polovini 1990-ih godina bile pogođene ekonomskom krizom, takođe su usporile rast tražnje za žitima.

Delovanje navedenih faktora je već na izmaku. FAO projekcije do 2030. godine ukazuju da je neophodno povećati ukupnu svetsku proizvodnju cerealija za milijardu tona godišnje. Možemo reći da neočekivani događaji svakako mogu uticati na kretanje tražnje za žitima u kratkoročnom periodu ali se globalne projekcije mogu pružiti određenu orijentaciju.

U ZuR tražnja za cerealijama raste brže od proizvodnje. Njihov neto uvoz je sa 39 miliona tona godišnje tokom 1970-ih godina, porastao na 103 miliona tona u periodu od 1997 - 1999. godine. Očekuje se da uvozna zavisnost ima tendenciju rasta i u budućem periodu. FAO procenjuje da će do 2030. godine ZuR uvoziti 265 miliona tona žita (14% njihove ukupne godišnje potrošnje). U slučaju da realne cene hrane ne beleže značajno povećanje i da se održi postojeća dinamika rasta u industriji i sektoru usluga, ZuR bi bile u mogućnosti da uvezu dovoljnu količinu cerealija za zadovoljenje svojih potreba.

Ostatak sveta može proizvesti dovoljnu količinu cerealija da se postojeći raskorak u tražnji prevaziđe. Iskustvo ukazuje da je od sredine

1970-ih pa do 1999. godine neto godišnji uvoz svih zemalja uvoznica cerealijska bio gotovo udvostručen (od 89 do 167 miliona tona). S druge strane, pored tradicionalnih izvoznika kao što su Australija, Severna Amerika, Argentina i Urugvaj i EU je postala značajan izvoznik. Od neto uvoznika (oko 21 milion tona godišnje sredinom 1970-ih godina) Evropska unija je postala neto izvoznik od oko 24 miliona tona prosečno godišnje (1997-1999). Ovakav preokret u proizvodnji, uvozu i izvozu je nastao zahvaljujući visokoj cenovnoj podršci, proširenju EU i protekcionističkoj prirodi njene agrarne politike, što u izvesnom smislu ohrabruje. Takođe, i doskorašnje zemlje u tranziciji predstavljaju potencijalne izvoznike. Njihova proizvodnja obezbeđuje postepeno formiranje zaliha. U ovoj grupi zemalja (zemlje jugoistočne Evrope i Rusija) postoje mogućnosti za rast proizvodnje na osnovu redukcije troškova proizvodnje i rasta prinosa. Sudeći prema FAO projekcijama, ove zemlje do 2030. godine mogu biti neto izvoznici oko 25 miliona tona godišnje.

Pšenica: U ukupnoj potrošnji žita pšenica učestvuje sa oko 1/3. Rast učešća pšenice u ukupnoj potrošnji žita dešava se zahvaljujući sve većem korišćenju u proizvodnji stočne hrane u industrijalizovanim zemljama. EU u ukupnoj potrošnji učestvuje sa 45%. Potrošnja pšenice znatno raste i u zemljama u razvoju koje su uglavnom uvozno zavisne. Pojedine zemlje kao što su Egipat, Iran, Meksiko i Brazil se nalaze u grupi najvećih proizvođača pšenice, ali u isto vreme su i uvoznice. U narednom period se očekuje povećanje potrošnje pšenice u svim regionima, uključujući i zemlje u tranziciji. Uvozna zavisnost većine zemalja u razvoju (osim Argentine i Urugvaja koje su izvoznice) ima tendenciju povećavanja. Tako će neto uvoz pšenice u zemljama u razvoju biti više nego udvostručen u prvih nekoliko dekada XXI veka (sa 70 na 160 miliona tona do 2030).

Pirinač: se najvećim delom koristi u ljudskoj ishrani. U ukupnoj potrošnji žita on učestvuje sa 21%. Prosečna potrošnja pirinča po stanovniku u ZuR se kontinuirano povećava od sredine 1980-ih godina kao posledica ekonomskog razvoja u istočnoazijskim zemljama.

Međutim, u pojedinim zemljama, naročito južne Azije, potrošnja je još uvek na niskom nivou. Stoga se do 2030. godine očekuje pad potrošnje pirinča u zemljama u razvoju.

Krupnozrna žita: U grupu krupnozrnih žita se ubrajaju kukuruz, šećerna trska, ječam, raž, ovas i proso kao i žita specifična za pojedine regione. Oko 60% njihove svetske potrošnje se koristi u ishrani životinja ali u područjima koja se suočavaju sa ozbiljnom prehrambenom krizom kao što je Sub-Saharska Afrika, ona se koriste i za ishranu stanovništva. Potrošnja krupnozrnih žita ima tendenciju rasta usled sve veće upotrebe u stočarstvu u ZuR. U saglasnosti sa naglim razvojem stočarske proizvodnje se očekuje da rast njihove potrošnje bude dinamičniji od rasta potrošnje pšenice i pirinča.

Posmatrano na svetskom nivou, oko 660 miliona tona žita se godišnje koristi kao stočna hrana. Ta količina predstavlja više od jedne trećine njihove ukupne potrošnje. Projekcije pokazuju da će tokom naredne tri decenije rast upotrebe žita kao stočne hrane biti dinamičniji nego u prethodnom periodu. Čak polovina ukupne količine žita će biti usmerene ka ovoj nameni. Ovakve projekcije nastaju iz dva razloga: *prvo*, smatra se da će zemlje u tranziciji unaprediti svoju stočarsku proizvodnju i povećati tražnju za žitima, i *drugo*, da će se rast proizvodnje živinskog mesa biti usporen.

Proizvodnja uljarica i korenasto-krtolastih kultura: Proizvodnja uljarica je u poslednjih nekoliko decenija beleži najdinamičniji rast. Taj rast je dvostruko veći u odnosu na rast ukupne agrokulturne proizvodnje. Pored proizvodnje ulja za ishranu stanovništva, uljarice se koriste i kao input u stočarskoj proizvodnji i različitim segmentima industrije. Soja, suncokret i uljana repica čine skoro tri četvrtine od ukupne svetske proizvodnje uljarica. Takođe, ne treba zanemariti ni proizvodnju maslina i kokosa. Proizvodnja uljarica poslednjih decenija XX veka beleži ekspanziju, pre svega zahvaljujući značajnom povećanju površina zasejanih ovim usevima. U samo nekoliko decenija, ukupne površine pod uljaricama su povećane za 75 miliona hektara. U istom periodu su površine pod žitima smanjene za 28 miliona hektara.

Zahvaljujući velikoj energetskej vrednosti, uljarice su bitno doprinele unapređenju prehrabene sigurnosti u ZuR. Približno jedna petina kalorijskih potreba stanovništva u ovim regionima zadovoljava se upotrebom uljarica u ishrani. Značajnom rastu potrošnje uljarica su doprinele Kina, Indija, Meksiko i Pakistan, zemlje koje su postale njeni najveći uvoznici. Iako Malezija, Indonezija, Brazil i Argentina na svetskom tržištu predstavljaju neke od najvećih izvoznica uljarica, većina ostalih zemalja u razvoju spada u grupu neto uvoznica. Prema projekcijama FAO, navedena uvozna zavisnost većine zemalja u razvoju nastaviće se i u budućem periodu.

Ukupna potrošnja korenasto-krtolastih useva u svetu ima tendenciju smanjenja. No, i pored toga u 19 zemalja u razvoju na području Afrike, korenasto-krtolasti usevi obezbeđuju zadovoljavanje skoro polovinu energetske potreba. U zemljama koje se suočavaju sa ekstremnim oblicima prehrabene nesigurnosti i u kojima dnevna potrošnja po stanovniku iznosi manje od 2.200 Kcal, ova grupa useva i dalje predstavlja značajan prehrabeni proizvod. Pojedine zemlje kao što su Gana i Nigerija su poboljšale svoju prehrabenu situaciju upravo zahvaljujući povećanju proizvodnje korenasto-krtolastih useva. Prema FAO projekcijama očekuje se povećanje tražnje za proizvodima iz ove grupe u ZuR.

Proizvodnja tradicionalnih izvoznih proizvoda ZuR: Čitava privreda ovih zemalja je u velikoj meri zavisna od nekoliko proizvoda koji su karakteristični kao izvozni artikali. U ovoj kategoriji se nalaze banane, šećer, prirodni kaučuk, kafa, čaj i kakao. Njihova proizvodnja i potrošnja je različito regionalno raspoređena. Tako je na primer za Mauritaniju i Kubu šećer vrhunskog kvaliteta jedan od osnovnih izvoznih artikala, dok su Egipat i Indonezija zemlje u razvoju koje ovaj prehrabeni artikali uvoze. Proizvodnja kafe i kakaoa je isključivo rezervisana za zemlje u razvoju, dok se njihova potrošnja vezuje za razvijene industrijalizovane zemlje. Slične okolnosti bile su vezane i za pamuk, međutim, kako je u pojedinim zemljama u razvoju došlo do ekspanzije tekstilne proizvodnje, dodatne količine pamuka se uvoze.

Zemlje koje su glavni proizvođači i izvoznici ove grupe proizvoda nalaze se u situaciji da mogu uticati na promene na svetskom tržištu. Tako povećanje tražnje za navedenim proizvodima i oštra konkurencija između proizvođača, neminovno dovode do značajnih fluktuacija cena na svetskom tržištu. Ovo se naročito odnosi na tržište kafe u poslednjih nekoliko godina. Potrošnja kafe u razvijenim zemljama čini dve trećine ukupne svetske potrošnje i relativno je konstantna (oko 4,5 kg po stanovniku godišnje). Zahvaljujući povećanju proizvodnje kafe u pojedinim zemljama kao što je na primer Vijetnam, ponuda na svetskom tržištu je veća što svakako vodi ka redukciji cena.

Gledajući u budućnost, rezultat rasta tražnje i izvoza iz zemalja u razvoju će biti najveći za one proizvode čija potrošnja ubrzano raste upravo u ZuR. Pojedine od ovih zemalja se kvalifikuju kao veliki izvoznici na svetskom tržištu agrokulturnih proizvoda. U ovoj grupi proizvoda se nalaze šećer, uljarice, prirodni kaučuk i čaj. Banane i kakao su takođe značajan izvozni artikal za pojedine zemlje u razvoju i taj trend će se nastaviti i u predstojećim decenijama.

STOČARSTVO

Sa razvojem i porastom životnog standarda, meso i mlečni proizvodi će povećati svoje učešće u ljudskoj ishrani. Pri tom se očekuje najdinamičniji rast potrošnje živinskog mesa. Buduća tražnja može biti zadovoljena međutim, potrebno je voditi računa da se na taj način ne naruši kvalitet životne sredine.

Stočarstvo danas čini oko 40% vrednosti ukupne svetske agrokulture i ima tendenciju povećanja. Ono najintenzivnije koristi zemljište kako u vidu pašnjaka tako i za proizvodnju stočne hrane. Kao pašnjaci se koriste dvostruko veće površine od onih koje se koriste za uzgajanje ratarskih useva (oko 3.460 miliona hektara). Pored proizvodnje mesa i drugih stočarskih proizvoda, stočarstvo može biti usko integrisano u mešovite farmerske sisteme nudeći inpute za biljnu proizvodnju (organska đubriva) a veće životinje se mogu koristiti za vuču i transport.

Rast stočarske proizvodnje je neophodan ali se mora voditi računa da ono ne postane značajni zagađivač životne sredine. Tako je ono jedan od glavnih uzroka deforestacije u pojedinim zemljama (Južna Amerika). Takođe se i zemljišna erozija može javiti kao posledica stočarske proizvodnje. Intenzifikacijom urbane stočarske proizvodnje ili one koja se organizuje u neposrednoj blizini urbanih područja, nepovoljno se deluje na zdravlje ljudi. Konačno, otpad sa stočnih farmi može u velikoj meri dovesti i do zagađenja vodnih resursa.

Uprkos svemu, poslednjih decenija je došlo do povećanja učešća mesa u ljudskoj ishrani. Dinamičan rast stočarske proizvodnje se naročito vezuje za proizvodnju živinskog i nešto manje, svinjskog mesa. Nastavak ovakvih tendencija se može predvideti i za narednih 30 godina, ali možda uz nešto manju dinamiku.

Potrošnja proizvoda animalnog porekla: Porast prihoda je osnovni faktor potrošnje proizvoda animalnog porekla. Godišnja potrošnja mesa po stanovniku u ZuR je tokom druge polovine XX veka udvostručena (sa oko 10,2 kg na 25,5 kg). Rast je ostvaren po godišnjoj stopi od 2,8%. Najdinamičniji rast je ostvaren u Kini i Brazilu. Najveći rast potrošnje beleži živinsko meso (potrošnja po stanovniku povećana za više od pet puta). Potrošnja svinjskog mesa je takođe značajno povećana (najveći rast potrošnje beleži Kina). S druge strane, zemlje Sub-Saharske Afrike su beležile stagnaciju u potrošnji mesa (oko 10 kg po stanovniku).

Razlike u potrošnji mesa između pojedinih zemalja se javljaju usled razlika u kupovnoj moći stanovništva, usled razlika u navikama u ishrani, tradicije kao i upotrebe nekih drugih izvora proteina u ishrani kao što je na primer konzumiranje ribe. Dve zemlje sa visokim životnim standardom USA i Japan ostvaruju, posmatrano respektivno, potrošnju od 120 kg i 42 kg mesa po stanovniku. Kada je u pitanju potrošnja ribe, u USA se troši oko 20 kg a u Japanu čak 66 kg po stanovniku godišnje.

Trendovi rasta potrošnje stočarskih proizvoda do 2030. godine će se nastaviti i u zemljama u razvoju. Međutim, budući rast potrošnje mesa i mlečnih proizvoda neće biti tako brz kao u nedavnoj prošlosti. U razvijenim zemljama mogućnosti za povećanje tražnje su ograničene jer

je rast populacije usporen a potrošnja stočarskih proizvoda je već na izuzetno visokom nivou. U isto vreme, briga za zdravlje ljudi i zdravstvenu bezbednost hrane koja je u ovoj grupi zemalja veoma aktuelna (naročito kad se odnosi na masnoće animalnog porekla), unekoliko može da uspori dosada ispoljene tendencije. Tu je i pojava gojaznosti ali i drugih obolenja koja bitno ograničavaju tražnju za animalnim proizvodima. Zbog toga, ukupna potrošnja mesa u industrijalizovanim zemljama raste neznatno (oko 1,3% godišnje). S druge strane, u ZuR tražnja za mesom rapidno je u prethodnih 20 godina rasla 5,6% prosečno godišnje. No, za očekivati je da će se ovaj rast usporiti u narednom periodu.

U pojedinim zemljama kao što su Kina i Brazil, usporavanje rasta tražnje za proizvodima animalnog porekla će se javiti zbog toga što su ove zemlje već ostvarile relativno visok nivo potrošnje. Stoga im nije ostalo mnogo prostora za dalji dinamičniji rast potrošnje. Interesantno je navesti da je u Indiji rast potrošnje mesa bio ograničen sa dva faktora: kulturnim faktorom i izrazito niskim dohotkom većine stanovništva. Usled toga, veliki broj indijskog stanovništva je prihvatio vegetarijanski način ishrane. I pored toga, potrošnja mlečnih proizvoda u Indiji beleži tendenciju rasta. Konačno, u Sub-Saharskoj Africi usporen ekonomski rast uzrokuje ograničenja u potrošnji kako mesa tako i mlečnih proizvoda.

Potrošnja živinskog mesa bi prema projekcijama na globalnom nivou trebalo da se do 2030. godine poveća na 17,2 kg po stanoviku godišnje (sa 10,2 kg). To je najdinamičnija stočarska proizvodnja. Za ostale stočarske grane se očekuje znatno manji rast potrošnje (svinjsko i goveđe meso).

Projekcije proizvodnje mesa u svetu: Očekuje se da će proizvodnja u stočarstvu, slično tražnji (potrošnji), usporiti rast u narednim decenijama. Rast efikasnosti u sektoru stočarske proizvodnje daje mogućnosti da se isti obim proizvodnje ostvari uz manji stočni fond. Ipak, broj životinja će morati da se u budućnosti povećava. FAO projekcije ukazuju na povećanje broja goveda za 360 miliona, ovaca i koza za 560 miliona i 190 miliona svinja do 2030. godine. To ukazuje da

će potencijalni rast biti ostvaren sa stopama od preko 20%. No, postavlja se pitanje da li je to realno?

Očekivanja na segmentu rasta stočarstva ukazuju da je ekonomičnije da se veća proizvodnja ostvaruje na osnovu rasta produktivnosti nego na osnovu rasta broja grla stoke. Selekcija i unapređena tehnologija proizvodnje, zajedno sa unapređenim sistemom ishrane, može obezbediti brži tov i životinje veće težine. Prosečna težina goveda je porasla sa 174 kg polovinom, na 198 kg krajem XX veka. Do 2030. godine se projektuje da prosečna težina jednog grla bude oko 211 kg.

Nesumnjivo je da će i u buduće razvoj stočarstva biti zasnovan na intenzivnijoj proizvodnji i tzv. industrijskim metodama. Pašnjački način stočarske proizvodnje obezbeđuje samo oko 30% ukupne proizvodnje govedeg mesa. U južnoj i centralnoj Americi je ovaj sistem stočarstva zastupljen na devastiranom zemljištu. S druge strane, mešoviti farmerski sistemi koji proizvode stočnu hranu i bave se proizvodnjom mleka i mesa, uglavnom se vezuju za uzgoj goveda. Rastom populacije i ekonomske snage ovi sistemi uglavnom nestaju i formiraju se usko specijalizovane proizvodne jedinice.

Poslednjih godina savremena stočarska proizvodnja raste dva puta brže u odnosu na rast proizvodnje u tradicionalnim farmerskim sistemima ili pašnjačkom sistemu. Takođe, u uslovima u kojima je zemljište limitirajući faktor, razvijaju se intenzivni sistemi uzgoja u zatvorenom prostoru. U ovim sistemima se hrana dodaje životinjama koje su u zatvorenim boksovima pa to obezbeđuje manju devastaciju zemljišta i bolje iskorišćenje hrane, odnosno brži tov. Porast upotrebe ovog sistema uzgoja se takođe može očekivati.

Industrijske i komercijalne forme proizvodnje trebalo bi takođe da ostvare rast. U ovakvim sistemima proizvodnje primenjuju se unapređeni genetski materijal, savremeni sistem ishrane, adekvatna zdravstvena zaštita životinja i dobra organizacija. Poslednjih godina, ovakav način proizvodnje beleži dvostruko brži rast od proizvodnje u mešovitim farmerskim sistemima, i tri puta brži rast od proizvodnje u pašnjačkom načinu. Stoga treba istaći da je na kraju XX veka industrijska

proizvodnja predstavljala 74% ukupne svetske proizvodnje živinskog mesa, 68% jaja i 40% svinjskog mesa.

Dinamičan rast industrijske stočarske proizvodnje predstavlja pretnju za oko 700 miliona siromašnih farmera širom sveta koji se na ekstenzivan načina bave uzgojem domaćih životinja. Bez implementacije adekvatnih mera, siromašno stanovništvo će se suočiti sa još većim teškoćama. U konačnom ono može postati marginalizovano, produbljujući tako stepen siromaštva.

Komercijalni i industrijski sistemi povećavaju proizvodnju stočarstva ali kako je već navedeno, prouzrokuju probleme sa aspekta zaštite životne sredine. Koncentracija životinja, naročito u urbanim sredinama, dovodi do problema vezanih za odlaganje otpada stočarske proizvodnje. Intenziviranje trgovine stočarskim proizvodima kao i stočnom hranom, dovodi do većeg stepena rizika za prenošenje bolesti unutar i izvan granica jedne zemlje. Pojedine od ovih bolesti su još uvek izuzetno velika pretnja u zemljama u razvoju. Treba pomenuti i to da industrijska stočarska proizvodnja intenzivno koristi antibiotike. Njihova prekomerna upotreba dovodi do rezistentnosti bakterija ne samo kod životinja nego i kod ljudi. Osim toga, beleži se da u cilju ubrzavanja tova i konverzije stočne hrane u meso, raste upotreba hormona. U EU je zato redukovana upotreba antibiotika i hormona, iako negativan uticaj istih na ljudsko zdravlje nije zvanično potvrđen.

Na kraju, ističemo da postoje dileme i oko primene biotehnologije u stočarstvu. Kloniranje ćelija sisara može povećati produktivnost i obim proizvodnje, naročito u proizvodnji mleka u razvijenim zemljama. Međutim, moraju se rešiti problemi sa ovom tehnologijom. Trenutno samo dva do pet procenata pokušaja kloniranja životinja uspeva, a klonirane životinje često imaju ozbiljne zdravstvene probleme. Rapidno unapređenje u razumevanju genetski modifikovanih životinja omogućilo bi dodatni potencijal za rast produktivnosti. Ovakve aktivnosti i unapređenja stočarske proizvodnje naročito bi bili značajni za zemlje u razvoju.

Genetski modifikovane životinje su se do sada uglavnom koristile za biohemijska istraživanja ili proizvodnju ljudskih proteina.

Uprkos otporu prema GM hrani od strane potrošača, ne može se poreći da hrana proizvedena upotrebom GM kukuruza ili soje već nije na tržištu i u širokoj upotrebi.

Glavni rizik od genetske modifikacije vezan je za negativne efekte na životnu sredinu i zdravlje ljudi. Ovi rizici su naročito izraženi u uslovima gde ne postoje testiranja i kontrolni sistemi pre upotrebe GM proizvoda. Takođe, kao realan rizik navodi se i mogućnost da moćne multinacionalne kompanije u potpunosti preuzmu sve aktivnosti vezane za GM istraživanja, kontrolu i široku upotrebu ovih proizvoda.

RIBARSTVO

Tokom poslednje tri decenije svetska proizvodnja ribe i akvakultura beleže intenzivan rast (sa 65 miliona tona na 125 miliona tona). Kao rezultat tog procesa, povećavala se potrošnja ribe po stanovniku. Posmatrano na globalnom nivou, riba obezbeđuje oko 16% proteina animalnog porekla koji se koriste u ishrani stanovništva i vredan je izvor minerala i esencijalnih masnih kiselina. Postojeći resursi za ove proizvodnje se intenzivno koriste, pa za dalji rast ovih proizvodnji postoje ograničenja.

Pomorsko ribarstvo igra važnu ulogu u svetskoj proizvodnji hrane. Širom sveta više od 30 miliona ribara i vlasnika ribnjaka i njihovih porodica ostvaruje prihod od ove delatnosti. Većina se nalazi na ivici egzistencije i nastanjeno je na području ZuR. U drugoj polovini XX veka rast proizvodnje ribe u sektoru pomorskog ribarstva ostvarivan je na osnovu unapređenja tehnologije. Paralelno se ostvarivao ubrzani razvoj akvakulture i to po stopi od 10% na godišnjem nivou.

Do skora je akvakultura uglavnom bila skoncentrisana na području Azije (89% svetske proizvodnje). Od sredine prošlog veka povećan je i broj vrsta ribe koje se uzgajaju u uslovima akvakulture. Rast proizvodnje ribe pratio je rast potrošnje. Oko 30% proteina animalnog porekla obezbeđuje riba u ishrani stanovništva Azije, 20% u Africi i 10% u Latinskoj Americi. Oko 40% ukupne proizvodnje ribe izvozi se na svetsko tržište. Pojedine ZuR su na izvozu ribe obezbedile rast ukupnih

prihoda. Od 5,2 milijarde USD 1985. godine, njihov prihod od izvoza ribe povećan je na 15,6 milijardi USD u 1999. godini.

Očekuje se dalji rast potrošnje do 2030. godine kada se projektuje na potrošnju od 22,5 kg po stanovniku. Ukupna godišnja tražnja za ribom bi trebalo da bude na nivou od 186 miliona tona do 2030. godine (što je skoro duplo više u odnosu na sadašnji nivo tražnje). Ipak, u obzir bi trebalo uzeti i ograničenja ekološke prirode, pa bi u saglasnosti sa tim ograničenjima realna tražnja mogla da bude 150 do 160 miliona tona ili od 19 do 20 kg po stanovniku.

Ako se posmatra regionalno, razlike u potrošnji su izražene. U Sub-saharskoj Africi, na Bliskom Istoku i na području severne Afrike bi potrošnja ribe mogla da stagnira ili čak opadne, uprkos sadašnjem veoma visokom nivou. S druge strane, za očekivati je da se u južnoj Aziji, Latinskoj Americi i Kini ostvari rast potrošnje ribe. Na području istočne Azije bi potrošnja ribe trebalo da se udvostruči, na nivo od oko 40 kg po stanovniku do 2030. godine.

AGROKULTURA I ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE

Nema sumnje da su zemljište i vodeni resursi koji se koriste u agrokulturnoj proizvodnji predmet konstantne degradacije i ukoliko je ova proizvodnja intenzivnija, utoliko je i degradacija veća. Kako se u svetskim razmerama ostvaruje usporavanje stope rasta, pre svega kod razvijenih zemalja³³⁹, a s druge strane ostvaruje rast proizvodnje ZuR³⁴⁰, pritisak na životnu sredinu raste i uz već pomenute probleme prehrambene sigurnosti sve značajnije utiče na održivost ZuR.

Zabrinutost za stanje životne sredine najčešće u prvi plan stavlja pitanje do kog nivoa međuodnos resursa i životne sredine može uticati na povećanu proizvodnju i ponudu agrarnih proizvoda i osiguranje "*hrane za sve*". Ali, kako ovaj problem rešiti u praksi kada prelazak

³³⁹ Na primer žita u zemljama koje predstavljaju neto izvoznike - USA, Canada, EU, Australia, Argentina, Thailand koje su ostvarivale 36% svetske proizvodnje u 80-tim ili 621 miliona tona i pad proizvodnje krajem veka na 602 miliona tona.

³⁴⁰ U istom periodu sa 1.040 na 1.153 miliona tona.

nerazvijenih zemalja na intenzivnije korišćenje raspoloživih prirodnih resursa, istovremeno zahteva značajnije podizanje energetske intenzivnosti čija je posledica dalji pritisak na životnu sredinu, odnosno, degradacija resursa. Zemljišna erozija, salinizacija zemljišta koje se navodnjava, korišćenje plodnog agrokulturnog zemljišta za druge namene i druge negativne pojave već sada ukazuju da je deo agrokulturnog zemljišta i vodnih resursa bitno degradiran čovekovim aktivnostima. Zbog toga se može reći da bavljenje agrokulturom u savremenim uslovima nekad predstavlja veću pretnju nego što kreira nadu za očuvanjem životne sredine. Ali, u zemljama u kojima dominira siromaštvo, nije teško objasniti neodgovorno ponašanje *vis-à-vis* resursa. Potreba za preživljavanjem je uvek prioritet u odnosu na potrebu da se primenjuje koncept održivosti i zaštite životne sredine. Siromašni jednostavno nemaju sredstava da obezbede dovoljno hrane a njihove mogućnosti da investiraju u konzervaciju i unapređenje resursa za potrebe budućih generacija se nalaze van domena realnog.

Degradacija agrokulturnih resursa u ZuR predstavlja samo jedan deo ukupne priče. Opšte je poznato da se značajniji obim degradacije odvija u zemljama koje su daleko od siromaštva. Ovaj problem ima svoja dva aspekta: *prvi* je u vezi sa nivoom i modelom potrošnje stanovništva u razvijenim zemljama (tu treba posmatrati i deo nesiromašnog stanovništva u ZuR), a *drugi* je u vezi sa degradacijom resursa od strane izrazito tržišno orijentisanih proizvođača. Ne dovodeći u pitanje značaj oba ova aspekta, treba istaći da su konsekvence za siromašne zemlje posmatrano srazmerno, uvek veće. S druge strane, isti problemi u razvijenim zemljama imaju dvostruko dejstvo: mogu biti od uticaja na njihovo stanovništvo ali i na prehrambenu sigurnost stanovništva siromašnih zemalja.

U saglasnosti sa navedenim, postavlja se pitanje: da li je dalji rast agrokulture dugoročno održiv? Ovo se pitanje naročito odnosi na zemlje koje su veliki potrošači veštačkih/mineralnih đubriva i drugih hemijskih inputa. Negativan uticaj na kvalitet vode i vazduha koji je prisutan, moguće je izbeći adekvatnim merama za redukciju upotrebe hemijskih

inputa obzirom da rastuća agrokulturna proizvodnja dovodi do određenih ekoloških problema:

- U uslovima ekstenzivnih agrokulturnih sistema dolazi do zemljišne erozije i uništavanja šuma, i
- U uslovima intenzivne agrokulture i navodnjavanja može doći do salinizacije zemljišta i nagomilavanja vode.

Iako projekcije pokazuju da rast tražnje za agrokulturnim proizvodima neće biti tako dinamičan kao u prethodnih nekoliko decenija, postavlja se pitanje da li svetska agroprivreda raspolaže sa dovoljno prirodnih resursa za dalje intenziviranje proizvodnje. Naime, unapređenje biotehnologije i stvaranje visokoprinosnih sorti i hibrida samo po sebi nije dovoljno bez odgovarajućeg angažovanja dva ključna faktora biljne proizvodnje – zemljišta i vode.

Rast biljne proizvodnje zasniva se na ova tri osnovna faktora: raspoloživo obradivo zemljište, povećanje broja žetvi i povećanje prinosa. Od početka 1960-ih godina na povećanje proizvodnje u najvećoj meri je uticalo povećanje prinosa (78%). Projekcije upućuju na to da će 20% rasta proizvodnje u ZuR do 2030. godine biti ostvareno zahvaljujući ekspanziji obradivog zemljišta a oko 70% na osnovu povećanja prinosa. U Sub-Saharskoj Africi i Latinskoj Americi ekspanzija zemljišta će i dalje značajan faktor povećanja proizvodnje u budućnosti, ali se takođe očekuje i bitno povećanje prinosa.

FAO studije upućuju na zaključak da na globalnom nivou postoji dovoljno raspoloživih faktora: zemljišta, vode i mogućnosti za povećanje prinosa, da se u potpunosti odgovori na prehrambene potrebe ukupne svetske populacije u budućnosti.

ZEMLJIŠTE KAO FAKTOR RAZVOJA

Očekuje se da će u budućnosti manje površine zemljišta biti kultivisane nego što je to bio slučaj u proteklih nekoliko decenija. Ekspanzija obradivog zemljišta u ZuR je u poslednje tri decenije XX veka iznosila je 172 miliona hektara (povećanje za 25%). U narednih trideset

godina očekuje se povećanje od 120 miliona hektara obradivog zemljišta. Pri tome, usporavanje ekspanzije zemljišta očekuje se u svim regionima.

Trenutno se za potrebe agrokulture koristi 1,5 milijardi hektara zemljišta. To je 11% od ukupne zemljine površine. Istraživanja sprovedena u FAO-u i Međunarodnom institutu za primenjene sistemske analize - IIASA, upućuju na činjenicu da se još 2,8 milijarde hektara zemljišta u svetu mogu koristiti za proizvodnju hrane pod uslovom da se obezbede adekvatni sistemi za navodnjavanje. Naravno, veliki deo ovog potencijalno agrokulturnog zemljišta je već zauzeto nekim drugim namenama. Oko 45% tog zemljišta je prekriveno šumama, 12% je zaštićeno zemljište a na 3% zemljišta se nalaze stambeni objekti i druga infrastruktura. Takođe, nedovoljna plodnost, visoki stepen devastacije i zagađenja, kao i nedostatak infrastrukture mogu se javiti kao limitirajući činioci za upotrebu ovog zemljišta za agroprivrednu proizvodnju.

Postojeće obradivo zemljište, posmatrano na globalnom nivou, nije pravilno raspoređeno. Na kraju XX veka zemlje Sub-Saharske Afrike i Latinske Amerike koriste samo petinu svog potencijalnog agrokulturnog zemljišta. Više od polovine preostalog obradivog zemljišta koristi nekoliko zemalja ova dva regiona: Angola, Argentina, Bolivija, Brazil, Kolubmija, Demokratska republika Kongo i Sudan. Više od 80% od projektovane ekspanzije obradivog zemljišta trebalo bi da se ostvari upravo na području Sub-Saharske Afrike i Latinske Amerike.

S obzirom na bespovratano devastiranje zemljišta, povećanje svetske populacije i sve značajnije korišćenje agrokulturnih površina za izgradnju urbanih naselja, postavlja se pitanje: da li će se svet uskoro suočiti sa deficitom zemljišta za proizvodnju potrebne količine hrane?

Obradivo zemljište po stanovniku je u poslednjih pola veka smanjeno za 40% i umesto 0,43 ha iznosi svega 0,26 ha. U toku navedenog perioda nutritivni nivo je značajno povećan, a realne cene hrane su se smanjile. Tako je rast produktivnosti agrokulture omogućio da se iste ili veće količine hrane proizvedu angažovanjem manjih zemljišnih površina. Nastavljanje ove tendencije se očekuje i u budućnosti.

NAVODNJAVANJE I VODNI RESURSI

Veliki deo biljne proizvodnje u svetu se ostvaruje u uslovima navodnjavanja. U poslednjih 30 godina je u ZuR samo je jedna petina obradivog zemljišta bila pod sistemima za navodnjavanje. Proizvodnja sa navodnjavanih površina ima tendenciju povećanja pa se projektuje i u naredne tri decenije. S obzirom na postojeće vodne resurse i nacionalne strategije, očekuje se povećanje navodnjavanih površina u ZuR za oko 40 miliona hektara (na preko 240 milona ha) do 2030. godine.

Najveći deo ekspanzije sistema za navodnjavanje se očekuje u zemljama koje su već suočene sa nedostatkom obradivog zemljišta (zemlje Južne i Istočne Azije). Takođe, značajno povećanje se očekuje i na području Bliskog Istoka i Severne Afrike). Na području Sub-Saharske Afrike očekuje se povećanje za dva a na području Latinske Amerike za četiri miliona hektara navodnjavanog zemljišta.

Ali i navodnjavane površine mogu postati limitirajući faktor razvoja u budućnosti. Ovo se naročito odnosi na mogućnost salinizacije navodnjavanog zemljišta i time njegove bespovratne devastacije. Naravno, ove prognoze na globalnom nivou nisu toliko dramatične, ali ozbiljni problemi mogu nastati na lokalnom nivou.

Ukupni irigacioni potencijal u ZuR se procenjuje na 402 miliona hektara. Od ovog broja, gotovo polovina je već iskorišćena u krajem XX veka. Neiskorišćeni potencijal iznosi od oko 200 miliona hektara će biti prema projekcijama iskorišćen samo 20%.

Takođe, s obzirom da se za potrebe agrokulture koristi oko 70% od ukupnih količina vode namenjene ljudskoj upotrebi, s pravom postavlja i pitanje da li na globalnom nivou postoji dovoljno vodnih resursa. Obnovljivi vodni resursi uvećavaju se za onu količinu vode koja se dobija na osnovu padavina i iz rečnih tokova od čega se oduzima količina vode koja se izgubi evapotranspiracijom. Navedene količine vode bitno se razlikuju između pojedinih regiona. Na primer, u aridnim predelima Bliskog Istoka i Severne Afrike se 18% kiše gubi evapotranspiracijom, dok je taj procenat na području Istočne Azije kao izrazito vlažnog regiona oko 50%. Dakle, evidentno je da se jedan deo

vode koja dospeva na zemljište, ne iskoristi za rast i razvoj biljaka. Zato se prati pokazatelj efikasnosti korišćenja vode kao odnos između količine vode koja je iskorišćena za rast useva i ukupne količine vode koja dospeva na zemljište. Efikasnost je veća u područjima sa lošijim pristupom vodnim resursima: u Latinskoj Americi 25%, na Bliskom Istoku i u Severnoj Africi 40% i u Južnoj Aziji 44%. Efikasnost korišćenja voda za ZuR je na nivou od oko 7% a predviđa se povećanje na 14% do 2030. godine. Međutim, i sa tim očekivanim povećanjem, ZuR će koristiti samo 8% od ukupnih vodnih resursa kojima raspolažu.

REČNIK ARHAIČNIH POJMOVA

Ada - ostrvo, drugačije i *međuvođe*.

adalet - nama - *povelja pravednosti* osmanskih sultana koju su oni izdavali prilikom stupanja na presto ili povremeno, kada je trebalo sprečiti nezakonite pojave.

adet - pravni običaj lokalnog karaktera. Običaj koji se koji se prenosio s generacije na generaciju.

Aga - ili Aa, turska reč i znači gospodin.

agnam - porez na krupnu stoku u tursko doba. Zbog njega se 1906. godine pobunila raja u pljevaljskom i prijepoljskom srezu (Raonička buna).

ajgir - konj (pastuv)

ajvan - stoka, domaća životinja. *Ajvanat*, porez na krupnu stoku.

akindžija - učesnik u organizovanom upadu u neprijateljsku zemlju sa ulogom da radi na demoralisanju stanovništva pljačkom i pustošenjem

akrostih - zemljišni porez koji se plaćao u Baru i Budvi. Iznosio je oko 100 perpera.

Aksentije - grčko ime koje su prihvatili i Srbi a koje znači Rastko.

alas - ribar

Anadol - Turci zovu Malu Aziju (Anadolija). Od grčke reči *anatoli* (istok), kao što je i *Natolija*.

arenda - zakup

argatovanje - rad za nadnicu, pečalba.

arpadžik - sitan semenski luk

atari (hatari) – teritorija koja pripada selu (naselju)

avandžica – radionica za proizvodnju duvana

avlija – dvorište

Bačilo - središte zajedničkog bačivanja na planini, odnosno, celog zajedničkog rada sa mlekom.

bačva - sinonimi: bure, kaca, fučija (vučija); konteiner i mera za tečnost.

baduhava - naziv za prihode koji proističu *iz vazduha*, odnosno, grupu dažbina koja se davala u Vizantiji i u srpskoj srednjovekovnoj državi pod imenom aerikon i air. Prema D. Bojanić, u vidinskom Sandžaku baduhavu su sačinjavali resum na dim, resum na tapiju za zemlju i krvnina. Baduhava je spadala u tzv. *slobodne resume*, tj. pripadala je u celini imunitetnim dobrima, čime se obezbeđivao njihov upravni i teritorijalni integritet. Najvažniju stavku u ovoj grupi prihoda predstavljala je krvnina, odnosno, novčane kazne za krvne delikte i druge zločine. Od ukupnog iznosa polovina je pripadala oštećenom licu a polovina gospodaru imunitetnog dobra. U baduhavu su se nekad ubrajali i mladarina, bejtulmal i poljačina. Davali su ih i muslimani, i hrišćani, i pripadnici vojnog staleža, i raja.

Banja - mesto i nahija u Vidinskom Sandžaku; manja oblast u slivu Moravice, desne pritoke Južne Morave, sa središtem Sokobanja u podgrađu Soko-grada (D. Bojanić).

baštenski ušur - zajedničko ime za ušur od voća i povrća.

baština - pravo svojine vlastele na posede (od reči bašta - otac tj. očevina). Slovenski naziv za nasledni zemljišni posed jedne hrišćanske porodice na državnoj zemlji, za razliku od čifluka, zemljišnog poseda muslimana. Naziv baština označavao je, pre svega, površine namenjene agrikulturni, koje su se nalazile izvan okućja i koje se nisu mogle otuđiti (prodati, pokloniti ili zaveštati), već samo koristiti iz

generacije u generaciju. Korisnici su imali određene obaveze kojima su nadoknađivali korišćenje baština. Međutim, ako su obavljali vojnu službu - koja je podrazumevala i vojevanje, i održavanje reda u zemlji, baštine su bile slobodne od obaveza. Po Dušanovom zakoniku je obezbeđeno pravo svojine (čl.39) a slobodno raspolaganje baštinom. propisano je u čl. 40. Podjednako su je nasleđivali i muški i ženski naslednici *do trećeg bratučeda* (osmog stepena srodstva).

baštinik - vlasnik

bazrdanbašluk – taksa koja je plaćana za carinu

bedba - moba, kolektivni rad. Učesnicima je po pravilu, bila obezbedjena ishrana za vreme trajanja bedbe.

begluk – državno vlasništvo; taksa na stoku

bejtulmal - prihodi koji po zakonu pripadaju državi od izgubljene stoke, odbeglih robova, nepotraživane zaostavštine, imetka trajno odsutnih lica i imetka trajno nestalih lica.

beleg - nagrada u stoci za rad na njenom čuvanju. Prema "Zakon Vlahom" dobijali su ga vlasi-stočari.

Beograd - (Belgrad) gradsko naselje i trđava. Ušla u granice osmanske države 1521. godine.

berat - akt carske kancelarije sa tugrom; ukaz, diploma; povelja osmanskog vladara pisana u prvom licu. NJom se jednom određenom licu poverava dužnost, profesija ili staleško pravo koje za sobom povlači određena prava i prihode.

bir - obaveza davanja u proizvodima ili novcu od oženjene glave (naodricom)

bisage - dvoguba vreća, koja je po težini bila ravna jednoj vreći.

bivolska kola - spominju se samo u oblasti Banja; ona su bila, sudeći po baždarinskim propisima, dvostruko veća od standardnih.

blagodarnost – zahvalnost

blato - (turski göl) najčešće znači *jezero*; reč je o blatima, barama i jezercima u kojima se lovila riba, brala trstika i hvatale

pijavice. Nastajala su povlačenjem izlivenih velikih reka u svoja korita. Takva blata davala su tzv. *blatarinski prihod* (od ulovljenih riba i pijavica).

bogumili - ili bogomili, na zapadu - patareni. Pripadnici dualističko-manihejske vere u Trakiji, Makedoniji, Bugarskoj, Srbiji, Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj. Sledbenici su Manesa koji je proglašen za jeretika jer je zastupao neku mešavinu staropersijskog dualizma i hrišćanskog gnosticizma, odnosno, učenja koje smatra da Hrist nije božiji sin već da je sin smrtnika a da su apostoli izopačili pravo Hristovo učenje. Propagirali su život u tzv. opštinskim zajednicama što je bilo u suprotnosti sa svetovnom i crkovnom hijerarhijom koju je ustanovljavao srednjevekovni feudalni sistem pa su zbog ovoga bili proganjani. Nemanjići su ih iz Srbije proganjali i ubijali a utočište su uglavnom nalazili u Bosni gde ih je štitio Kulin ban, i u Dalmaciju (Dubrovnik).

bostan - *povrće*, najčešće znači *povrtnjak* i *vrt zasađen povrćem*, ali ima značenje i dinje, i lubenice.

Bož - najstariji srpski župan.

bratovaštine - profesionalne organizacije zanatlija osnivane na religioznoj osnovi. Osnivane su u Primorju.

Brnza - čuveni vlaški sir iz doba srednjovekovne Srbije

brod, gaz - prelaz preko reke preko koga se prevozilo skelom

brst - mlade grančice sa pupoljcima i lišćem koje se koristilo kao stočna hrana

Đojnici - najniži sloj feudalaca sa vrlo malim posedima, najčešće jedno selo ili veće imanje.

valjarice - bučnice, često uz vodenice u kojima se maljevima prala vuna i tekstil

vedro - naziv za veći šupalj sud, konteiner za tečnost i mera za tečnost. U smederevskom sandžaku poznat pod nazivom medra.

vejanje - operacija u postupku dobijanja zrna žita koja je sledila posle operacije vršenja. Obavljalo se na vetru ili rešetima (vejalicama)

velika vlastela, (velmože) - feudalci sa krupnim posedima i najvišim položajima u državnom aparatu.

veliki kazanac - lice koje vrši nadzor nad državnim finansijama. nazivan je i protovestijar po uzoru na vizantijski sistem.

vergija - danak, porez, dažbina.

Vid - staroverski slovenski vrhovni bog. Po njemu: vidovdan, Zavida otac Nemanjin.

vilajet - kraj, predeo; oblast pod upravom jednog bega (subaše ili sandžak-bega).

Višnja - vrsta pasulja puzavice koji je najčešće sejan uz kukuruz

vitlo - vodenički kamen; udeo u vlasništvu mlina

vlah - turski pogrdan naziv za raju, kaure.

Vlasi - nekadašnji romanski starosedeoci po zaniamnju planinski pastiti. Oni su u kontaktu sa slovenskim elementom gubili vremenom svoje etničko poreklo. U poveljama posle XIII veku pod pojmom Vlasi podrazumeva se stanovništvo koje se pretežno bavi stočarstvom.

vodoplav - poplava

vodovađa - putevi kojima se dovodila voda prilikom navodnjavanja zemljišta. Nastavljali su se na izvod - glavni dovodni kanal

vojštanik - vojni porez u Srbiji u doba despota.

Vračar - ili Vrapčar, polje okolo Beograda do blizu Avale u vreme tursko

vrljike - kolje za ograđivanje poseda (njiva, livada, vinograda, i sl.)

vrša - koš, najčešće od pruća za hvatanje ribe

Gastald - zvanje za lice koje je stajalo na čelu bratovština.

German - staroverski bog groma, iz starog zavičaja - beloserpskog (Bela Srbija). Možda: staroslovenski bog atmosferskih pojava

glamsko srebro - srebro novobrdskog rudnika koje je sadržavalo i male količine zlata (do 1/6).

globa - novčana kazna

Godomin - polje ispod Smedereva (do moravskoga luga)

gori deo zemlje - ovi pojmovi imaju sasvim drugačije značenje. U staro vreme najgora zemlja je bila masna debelica u lugovima. U brdovitim i brežuljkastim krajevima plića zemlja je više odgovarala primitivnoj tehnici i tehnologiji obrade nego suviše vlažna dublja zemlja u ravninama pored reka.

gorski krupnik - ova vrsta žita u Hercegovini se zove samo "krupnik".

gorština - rumunski, naziv lokalne dažbine za zimovanje ovaca.

groševi i folari - novac koji je kovao Kotor u XV veku. U tursko vreme groš je bio ekvivalentan 40 para.

grunt - zemlja, imanje

gumno - mesto na kome se drvenim mlatilicama ili konjima i ostalom stokom obavljala operacija vršenja žita.

gvožđe za lemeše - doslovno, gvozdeni deo na ralu ili plugu.

Davija - parnica (turski)

defter - spisak, popis, sveska, tefter.

defter resuma - defter u kome su zavedene novčane dažbine.

denari i groševi - najpoznatije od 25 varijanti srpskog novca koje su se pojavile od vremena Stefana Dragutina. U Dubrovniku se srpski novac zvao prema mestu kovanja npr. grossi de Brescoa (prema rudniku Brskovo) i sl.

desetina - desetak, *ušur* od arapskog ašr. U slučajevima kada nije moglo biti nikakve zabune ovo poresko davanje je stvarno bivalo deseti deo.

desetka - meropaška naturalna obaveza koja se sastojala u davanju različitih poljoprivrednih proizvoda. Vezuje se za period pre Dušanovog zakonika. U poveljama se pominje desetak žitni, desetak vini, desetak pčelni, desetak živi, desetak ovčiji, desetak svinji ili uopšte desetak veliki i mali.

dim - ognjište; porodica koja živi oko jednog ognjišta.

dimnina - porez na ognjište u Srbiji u bivšim vizantijskim oblastima.

dobitak - dobijanje stoke zajedno sa pastirima prilikom darivanja pašnjaka, zabela itd. od strane vladara

domazluk - domaćinstvo; stgoka za priplod

drača - korov

država - izraz koji je označavao pravo koje su od vladara dobijali pojedini zaslužni članovi. Dobijali su gradove, župe i veće oblasti na ime uprave službe u njima, od čega su uzimali jedan deo prihoda.

dubrava - šuma

dukat - novčana jedinica, u XIV i XV veku vredela trideset dinara

dunđer - zanatlija; zidar

Dušanov zakonik - najvažnija zbirka pravnih propisa u Srbiji na vrhuncu moći ove srednjevekovne države. Objavljen je na saboru u Skoplju 1349. godine (135 članova) i dopunjen na saboru 1354. godine. Osnovna svrha mu je bila da učvrsti vlast vladara. Original ovog Zakonika nije sačuvan ali postoji preko 20 prepisa od kojih je najstariji Struški prepis (verovatno iz XIV veka) i Prizrenski prepis.

Đumiš Dag - (montagna dell'argento) sa značenjem srebrnog brda. (Prvi naziv je turski a drugi italijanski) To je bio naziv za Kopaonik u XVI veku.

đumručina – taksa koja se plaćala uz carinu
đumruk - carina, dažbina na robu koja se uvozi ili izvozi iz jedne države u drugu.

Ekonom - nadzornik u poljoprivredi (1837); državni činovnik na Topčiderskoj ekonomiji

Žiropađe - Prostori pod hrastovim šumama na koje po sazrevanju pada žir i koji su se koristili za pašu, odnosno, za ishranu stoke, pre svega svinja

žirovnica - naknada za ishranu svinja žirom u šumama; npr. u vreme Kneževine se plaćala 32 pare po svinjčetu

župa - zaokružena zemljišna celina ratarskih i stočarskih zemljišta, privatnih i kolektivnih zemljišta. U župi je najviše ratarskog zemljišta. Zemljište plemena ili knežine (S. Vukosavljević).

Žabele - manje ograđene šume koje su više služile kao košare ili odmorišta za stoku

zadruga - zajednica ljudi podložna feudalnim gospodarima i sastavljena od manjeg ili većeg broja članova u krvnom srodstvu. Pretežno je imala 7-10 članova a veće zadruge su imale 13, 14 pa i 20 članova.

zajednica - zajedničko zemljište seoskih mahala za ispašu stoke

zakos - mesto u planini gde se moglo kositi

zamanica - moba, gomila, od zaman ili badava (gratis) Daničićevo tumačenje; svak bez razlike (S. Novaković). Po pravilu je hranu obezbedjivao sam učesnik.

zanatlije - kategorija sebara koji su pored svojih zanata jednim delom vršili i zemljoradničke poslove.

zapatiti - uzgajati stoku

zavat - zauzeti deo opštinskog ili državnog zemljišta

zemljodelije - zemljoradnja

zevgar - veličina zemljišta koja se za jedan dan poore parom volova (u vreme Samouilovog carstva).

ziratna zemlja - plodna zemlja za obradu. *Ziratan*, radan, obradiv.

zlatni dukat (ducatus auri) - mletački zlatnik

Ičmal - zemljišna knjiga, knjiga tapija

intabulacija - založno pravo na nekretninu radi obezbeđenja isplate duga

ispust - mesto gde se napasa stoka; utrina, pašnjak, ledina, izlaz ili prolaz za stoku

Istambul - prestonica Vizantije koju su Turci pod Mehmedom Osvajačem osvojili 1453. godine i učinili glavnim gradom svoje države

izjaviti - dan izdiga stada na obližnje planinske kose, tzv. prolećne planine.

izme (preuzme) - vansudska represalija, solidarna odgovornost stranaca za isplatu dugova koje bi u Srbiji napravio bilo ko od njihovih sugrađana.

Izvanredni nameti i običajni tereti - isto što i avariz; skraćen naziv: izvanredni nameti. Skup državnih poreza (razreza) i nameta, i to u novcu, robi i u vidu kuluka, za izvanredne, u prvom redu ratne potrebe države i vladara, odnosno vladareve vojske i dvora. Ovim dažbinama i nametima opterećivano je nevojničko stanovništvo, naročito seljaštvo, ali i varoški živalj, bez obzira na konfesionalnu pripadnost.

Jafta - seoska opština, upravno područje za vreme turske vladavine.

jagnjilo - specijalni obori za jagnjenje ovaca.

jara žita - žita koja se seju u proleće

jedinak - sposoban radnik-rabotnik koji je predstavljao donji minimum na kome je mogla da ostane porodična zajednica a da ne naruši pravilnu raspodelu radne snage sa kojom je slastelin mogao da računa.

Jedrene - prestonica osmanskih sultana pre pada Carigrada.

Jesetra - vrsta krupne dunavske ribe

Jupiter - ime rimskog prvog boga kome je kao presto dato nebo a kao oružje grom. Slovenski Perun

Kabanica - ogrtač stočara, čobana i kiridžija od grubog valjanog sukna (od čebeta ili kečeta).

kabao - mera za površinu i težinu. Posed od 100 kabala iznosio je oko 8 današnjih hektara. Primera radi, veličina kmetske zemlje u strumskoj oblasti kretala se od 5 do 100 kabala. Kabao žita iznosio je 40 litara.

kadija - šerijetski sudija; predstavnik centralne vlasti i direktno povezan sa centralnom vlašću.

kaluđer - niže sveštenstvo. Živeli su izolovanim životom po manastirima. Pored verskih dužnosti brinuli su se i o privrednim poslovima manastirskih vlastelinstava (ikonomi) i spremali se za viša sveštenstva zvanja.

kantar - sredstvo za merenje ali i mera. Kantar kao mera iznosio je 44 oke ili 56,45 kg. Kao sredstvo za merenje kantar je bio pod kontrolom države.

kaparisanje - rezervisanje (robe, stoke) plaćanjem dela cene

karavan - caravanu, persijska reč (turma - latinski)

kasapnica - mesara; mesnica

katun - naziv za veću grupu vlaških porodica koje daju kolektivno dažbine. U turskim zakonima, reč *katun* nema značenje naselja. Takođe znači i nestalna šatorska sela u kojima žive u srednjem veku Arbanasi i Aromuni. Poreklo od arbanske reči koja znači "razapeti šator" (*kthen*). Kasnije dobio smisao sličan današnjem (vidi pod katunište).

katunište - mesto u planini gde su zajedno katuni (stanovi, kolibe).

Izraz označava i mesto gde su nekad bili katuni.

kaza - srez, upravno područje kajmakama, odnosno, sreskog načelnika-upravitelja.

kilava - klin koji se koristio pri kopanju rude (kračna)

kljuk - izmuljano grožđe pre otakanja vina

klobučari - šeširdžije.

kmetovi - ratari (meropsi) u rano feudalno zavisni seljaci vezani za zemlju feudalnim zakonima. U tursko vreme naziv *kmet* je označavao starešinu sela.

kožobaša - seoski knez, kmet, starešina sela.

kola drva i kola sena (bir araba odun) - nešerijetske dažbine koje je davala svaka baština u Srbiji o određenom roku u novcu ili u naturi (pri tome je obveznik ulagao i svoj rad i svoja kola i zapregu).

kolo - topionica

komina - čvrsti delovi izmuljanog grožđa

košara - obor za stoku napravljen od pruča

kr - šuma (turski).

krajišnici - vlastela u pograničnim krajevima.

kramar - lice koje je obavljalo važnu ulogu u karavanu. Sklapalo je ugovore sa trgovcima i odgovaralo za njihovo izvršenje, organizovalo je karavan i vodilo ga postavljenom cilju.

krčmljenje - prodaja pića po određenim pravilima

kresivo - sprava za dobijanje vatre (srebrno, gvozdeno i sl.)

kreslo - naprava za razbijanje snežne pokorice da bi ovce mogle da proriju sneg i pomalo pasu.

Krupnik - vrsta žita

krvnina - novčana nadoknada za krvni delikt koju je plaćao krivac, a ako se krivac ne bi pronašao, plaćala je zajednica na čijem je zemljištu nađena ubijena žrtva ili gde je povređena osoba.

kuća - to su tzv. *avariske kuće* koje nisu predstavljale samostalno domaćinstvo, već skup od nekoliko domaćinstava

različitog imovnog stanja. Ona su zajedno davala dažbine iz grupe "izvanrednih nameta i običajnih tereta" i predstavljala je jednu poresku jedinicu.

kurtalisati se - osloboditi se

kuzničar - kovač novca u srednjovekovnoj Srbiji

Lakimije - ergele konja i kobila.

laništa - zemljišne površine na kojima se gajio lan. U tursko vreme četeništa po turskom četen (lan).

lazi - krčevina, dobija se krčenjem šuma i predstavlja parcelu odradivog zemljišta.

lemeš - raonik, rala.

ličan - slovenski izraz za lep, izgledan, naočit.

lovčina - različite dužnosti koje su se bri bili u obavezi da pruže prilikom lova (psari, sokolari, jastrebari, kragujari)

lug - šuma

Mal - imovina, imetak, stoka, blago.

mala vlastela - feudalci sa malim posedima i pokatkad nižim državnim funkcijama.

martolosti - balkanski turcizam grčkog porekla; naziv za naoružane hrišćane koji su u osmanskoj državi obavljali službu održavanja unutrašnje bezbednosti ili službu po tvrđavama.

marva - stoka

medovina - domaće slovensko piće koje se spravljalo od meda.

mekinje - ljuške zrnevlja pšenice

Menaf - fond za razvijanje agrokulture.

merica - sud i mera za žita različite težine u rzličitim krajevima osmanske države. Pominju se istambulska i jedrenska merica.

meropah (parik) - kategorija kmetova koji su se bavili uglavnom ratarstvom. Po narodnosti pretežno Srbi (Srbliji) dobijali su zemlju koja se zvala meropaškom baštinom i imali ograničeno pravo raspolaganja na njoj.

mesečina - nagrada za rad na čuvanju stada na paši. Dobijali su je prema "Zakon Vlahom" Vlasi-stočari i bila je naturalnog karaktera pretežno u hrani i drugim namirnicama.

Metilj - stočna bolest izazvana parazitom

mezra - selište; sejalište.

mladarina (resm-i gerdek) - novčana nešerijetska dažbina na mladu ili na bračnu ložnicu (đerdek) koju su plaćali svi podanici osmanske države prilikom udaje kćeri, bez obzira na versku i stalešku pripadnost. Visina dažbine određivana je kanunima. Otac devojke je time obavljao jedan posao finansijske prirode, jer je mladarina u izvesnom smislu bila porez na njegovu zaradu od *prodaje devojke* mladoženjinoj porodici.

mlinarina - novčana dažbina koju je plaćao svaki sopstvenik mlina (vodenice, valjavice i sl.) izgrađenog na državnoj zemlji, odnosno na timaru ili nekom drugom dobru. Plaćala se gospodaru tla na kome je mlin, i to bez obzira na versku i stalešku pripadnost vlasnika mlina.

mogoriš - danak koji je Dubrovnik plaćao zahumskom i travunskom knezu u periodu od druge polovine IX veku.

Moruna - krupna dunavska riba

motika - zemljoradničko oruđe različitih oblika. U srednjem veku poznata i pod nazivima dikela, ligo, zappa, moticha.

muadžer - izbeglica.

muktar - kmet, knez u muslimanskoj četvrti u gradu ili u selu.

mulkovi - dobra u punoj privatnoj svojini pojedinaca koja su se mogla zaveštati, pokloniti i prodati. Mulkovna dobra sa naseljenom rajom dobijala su se vladarskim darovnicima u svrhu uvakufljenja.

Muselim - zastupnik vezira ili valiije

mutap - turska reč za pokrivač koji se tkao i preo od kozine.
Mutapdžija je bio zanatlija koji je tkao i preo pokrivače i vreće

Zahija - predeo koji geografski predstavlja prirodnu celinu sa posebnim imenom.

naut - zrnatica, vrsta variva, pržen se zove leblebija .

neblagodaran – nezahvalan

nerast – vepar

nevera - izdajstvo, neposlušnost vlastelina ili nevršenje vojne službe.

nizam – regularna / stalna vojska u Osmanskom carstvu

nomizma, sloidus - stari vizantijski zlatnici.

nomokanomi - pisano pravo u vidu zbornika poluverskog sadržaja. Širi se u Srbiji u periodu posle XII veka. Poznata Svetostefanska Krmčija koju je doneo arhiepiskop Sava i koji je po njegovom nalogu preveden 1219. godine.

nomos, georgikon - vizantijski zemljoradnički zakon s kraja VII veku koji je izvršio značajan uticaj na razvoj zemljoradnje kod Slovena.

nufus - stanovništvo, lica, osobe.

nufusteskera - popis stanovništva, rodni list

Obavezni harač - naziv za dažbinu koja je obavezna i uvek u istom iznosu jer se uzima prema površini zemlje (po dunumu) bez obzira na plodnost zemlje koja se obrađuje. Uzimala se u novcu, jednom godišnje. Kod muslimana ta dažbina se nazivala resum na čift. na ralo.

obdelavati – obrađivati

obedovati – ručavati

obligacija – pismena potvrda, obično u dužničko-poverilačkim odnosima

- obrok - pored redovnih davanja meropsi su morali da daju i za izdržavanje župskih činovnika.
- obšestvo - opština
- odnošenija - odnosi
- odsek - poresko davanje koje se obračunavalo prema osnovici koju sačinjava broj domaćinstava ili broj poreskih obveznika (davanje otsekom). Prosečna, predračunska svota u jednom stalnom iznosu.
- okresina - ostaci nakon kresanja šume / drveća
- okućje - zemljište na kome se nalazi kuća domaćinstva (u Kneževini Srbiji se nije mogla otuđivati za dug)
- olovina - naziv za piće koje se pravilo od ovsa ili ječma i bilo po boji i ukusu slično pivu.
- oraće sprave - ralo i plug. Svaka od njih može biti sastavljena na različite načine. Prema tome kako su spojeni među sobom glavni delovi skeleta, razlikuju se tehnički i konstruktivni tipovi.
- orešije - naziv za voće: jabuke, kruške, trešnje, višnje, breskve i orahe.
- otroci - agrarni robovi. Imali su najniži položaj u odnosu na ostale serbe. Smatrani su kao vlasništvo, odnosno, ako baština i kao takvi imali su vrlo skućena prava. Nisu imali mogućnost da traže pravdu kod vladara kao ostali serbi. Voljom gospodara su mogli biti oslobođeni ovakvog položaja. I kod njih je bilo dve kategorije. Pravljen je razlika između otroka s konjem i bez konja. Prvi su pratili ikonoma kada je putovao po crkvenom poslu, a drugi su obavljali isključivo ratarske i vinogradarske poslove.
- ovčarina - porez na sitnu rogatu stoku, ovce i koze, koji je iznosio godišnje jednu aspru na jednu ili dve ovce (sasvim izuzetno i na tri), a skupljao se, kao i harač, za državnu blagajnu
- ozimica - ozima žita

Pađišah - car, vladar, sultan.

paljevinski sistem gazdovanja - stari način na osnovu koga se ziratna zemlja dobijala tako što se drveće uklanjalo vatrom, a kamenje i ostaci od drveća, uz veliki trud, iskopavalo se motikama. U ovom sistemu zemlja iskorišćava približno 5 godina naizmenično kao njiva (3 godine) i pašnjak (2godine) a zatim se duže vremena prepuštala šumi (15 godina). Ovaj sistem je imao i druge nazive i ralo se nije koristilo u ovakvom sistemu jer se prilikom krčenja terena nisu vadile žile drveća iz zemlje.

paša - zvanje viših turskih dostojanstvenika, rang generala.

pčelovodstvo - pčelarstvo

perper - perpera, starinski novac (grčki: iperperon). U XIV veku jedan perper je bio ekvivalentan sa 12 dinara (30 folara ili 2.5 dukata). 1441. godine 20 perpera je bilo ekvivalentno 160 nadnica (M. Blagojević).

pivnica - pimnica, podrum za čuvanje i preradu vina

plakaonica - pralište, velika korita snabdevena vodom iz obližnjih izvora i potoka.

plandište - ograđena mesta za odmor stoke u hladu - torovi.

planina - stočarski deo teritorijalne i administrativne jedinice predstavlja termin koji označava režim u kome je ekonomija i uprava nekog zajedničkog zemljišta van seoskog atara organizovana za seosku pašu i sa kolibama kao privrednim kućama. U režimu planine je organizacija zajedničkog čuvanja stoke dok je šuma nešto sporedno. Planina je termin koji se u srednjevekonvoj Srbiji koristi u ekonomskom i pravnom smislu a ne topografski.

plaz - leva ručica pluga na koji se namiče lemeš

pletar - ograda

plodoredni sistem - naizmenična smena poljoprivrednih kultura i odmor kako bi se zemljište bolje koristilo (zaležaj, prelog, parlog i ugar). Ugar je najpogodniji i u praksi se najviše

koristi. Traje jednu godinu i može biti tzv. crni ugar (oblik obrađenog ugara) i pravi jalovi ugar (neobrađeni ugar). Primenjivao se u dvopoljnom sistemu plodsmene, tzv. mediteransko dvopolje, i kasnije tropoljnom sistemu plodsmene sa ugarom (1/3 zemljišta pod ozimom pšenicom, 1/3 pod jarim prosom, i 1/3 jalovi ugar).

podoba - davanje zemlje u obradu deobom prinosa na pola ili manje delove a na vremenski termin od 10 do 20 godina kao i nasledni zakup - bez ograničavanja vremenskog perioda. Pogodbe su se ostvarivale na relaciji seljak - zakupnik, s jedne, i gospodar (vlastela, crkva, građanstvo), s druge strane.

polza - korist, čar (slovenski).

ponos (gospodski) - nošenje tereta od strane sebara za potrebe feudalnog gospodara.

ponosnici - osoblje karavana koje je tovarilo robu, vodilo konje i obavljalo ostale teške poslove. Te poslove su uglavnom radili vlasni.

poslušni poslovi - poslovi koje obavljaju serbi u korist svojih zemljišnih gospodara; da donose drva i prenose terete, da nose luč, da spravljaju slad, da seju, zgotove lan itd.

potes - jedna organizacija najvažnijih zajedničkih prava svih seljaka na privatnim zemljišnim svojinama u selu. Potesima zovu i geografske celine u koje je razdeljen seoski atar. Kao vrste potesa navodimo; potesi radnih zemljišta, vodni potesi, šumski potesi.

potka - naziv za ono što se utkiva prilikom tkanja. Međutim, u dušanovom zakoniku (član 77 i 82) se pominje potka i prema tumačenju S. Novkovića to je kazna za svađu među pastirima ili sa selom.

pravac - vertikalni šaht u pravcu pronađene rude (u rudnicima).

pravo na košnice - šerijetski ušur od meda ili košnica iznosio je punu desetinu proizvoda (meda) ili košnica, zato što su pčele skupljale med sa biljaka izraslih na zemlji.

prejaviti - dan kada se izdiže stoka na *letnje planine* obzirom da je strogo - oštro bilo zabranjeno da se izdiže pre roka

priboj - zimska središta stočarskog rada u planinskim ili brdsko-plnsindkim krajevima u uslovima kada je livadski potes daleko od kuće. Po položaju su u zavetrini, gde ima šume i pri planini često u vrtačama *toplicama*.

primićur - neposredni starešina vlaha

priselica - obavezno pružanje smeštaja i hrane svome vlastelinu, vladaru i njegovoj pratnji, činovnicima, poslanicima i drugim zvaničnim licima prilikom prolaza kroz selo.

Proja - proso

pronija - vrsta vlasteoskog zemljoposeda. Poreklo joj je iz vizantinskog feudalnog sistema. Prvi put se pominje u Srbiji u povelji kralja Milutina manastiru Sv. Đorđa kod Skoplja (1299-1300) ali nije isključeno da je u Srbiju prodrła i mnogo ranije. Mogla se prenositi na naslednike.

pronijar - lice koje ima uslovnu državinu nad pronijom.

prošće - vrljike

protomajstor - vešti zanatlija, koji je bio i više nego zanatlija.

provod - obaveza praćenja vladara i njegove svite prilikom prelaženja kroz određeni kraj.

pušnica - prostgorija za sušenje (mesa, voća, itd.)

putevi u planini - to nisu samo putevu u današnjem smislu ove reči već i pravci kojima se sa stokom kretalo po planini iako možda pravog puta kao trasiranog pravca i nije bilo.

Rabota - Radna obaveza sebara prema feudalcu. Velika rabota podrazumeva glavne poljske radove. Mala rabota podrazumeva sitnije tzv. poslužne poslove. Rabote su davane na dva načina: od kuće i mobom (kolektivno) zamicom ili bedbom.

rasejanik - lice koje je od strane eparhije i manastira na imanjima crkvene vlastele obavljalo razne dužnosti (po gradovima i drugim mestima).

rat - točak

rataj - bezemljaš; poljoprivredni radnik na imanju kneza ili primićura.

regalna prava - isključiva prava vladara na vršenje izvesnih unosnih ekonomskih funkcija i pribavljanje određenih dohodaka po tom osnovu. Tako npr. u ova prava spadaju kovanje novca, iskorišćavanje rudnika, carine, žirovina itd.

resum, resumi - opšti naziv za sve novčane takse i dažbine koje su se plaćale u osmanskoj državi po sili kanuma

riznica - zajednička blagajna države i vladara (kuća kraljeva ili kuća careva).

ručni žrvanj - oko IX veka žito se na našim prostorima mlelo ovom spravom.

rukodelije - zanatstvo, radinost

rukosad - ono što je rukom sađeno (uglavnom voćnjak, vinograd)

rupe - žitne jame, služile su za smeštaj žita.

Sad - voćnjaci (vrtograd, ovoštije, kipurije, perivoli).

saibija - vlasnik

salana - klanica, strvodernica

salarija, salarluk - naziv za dodatnu nešerijatsku dažbinu koja se davala za žita (pšenica, ječam, ovas, proso, zob i raž) i vino u iznosu od 2,5% ili 1/40 ostvarene letine (pored obavezne desetine). Od ostalih zrnatica, voća i košnica, odnosno meda, davala se samo čista desetina.

salaš - zemljište van naselja sa privrednim objektima i oruđima

samovlasno - bespravno

sandžak - steg, zastava, okrug, oblast, upravno područje mutesarifa.

Sasi - iskusni nemački rudari koji su u Srbiji, u srednjem veku, osnovali rudnike. Svoje naseobine osnivali su uglavnom u rudarskim centrima. Sase varošane zvali su purgari ili borgezani (građani) a prave rudare valuturchi, rupnici (od rupa) i srebrodelci.

Sastrica - vrsta graška

Sava - ljudsko ime i ime reke. Smatra se da je iz sirijskog jezika preuzeto a znači starac.

sebri - opšti naziv za potčinjene seljake u vreme Dušanovo. Tu su spadali meropsi, Vlasi, sokalnici, zanatlije i otroci.

selina - organizacioni oblik življenja zavisnih ljudi koji se pretežno bave zemljoradnjom. Zemljište u seoskom ataru koje je još ostalo kao zajedničko /u Šumadiji i C. Gori/. U Hercegovini - oselina, komuna ali komunom zovu i zajedničko zemljište u planini. U Srbiji je ponekad zovu i utrina.

sevap - dobro delo

sinor - granica atara

sizeren - vladar

sjaviti - dan kada se stada vraćaju na *selinu*.

skelarina - taksa za prevoz skelom preko reke

skotovodstvo - stočarstvo

Sloveni - autohtono stanovništvo grupisano u plemena i plemenske saveze sa postojbinom iza karpata. Bavili su se pretežno lovom, ribolovom, pčelarstvom i ektenzivnim stočarstvom. Često su menjali svoja boravišta pa kod nije postojao sistem ustaljene zemljoradnje. Smatra se da su u VI veku započeli seobe na Balkansko poluostrvo i naselili se sve do Peloponeza.

soće - vrsta neposrednog poreza vladaru. Davao se od kuće i iznosio je kabao žita /40 litara/ ili jedan perper u novcu godišnje. Jedan deo se davao o Mitrovdanu, a drugi, o Božiću. Prikupljo ga je vlastelin u korist države. /u Dušanovo vreme/.

Sočivo - vrsta povrća

sokalnici - kategorije sebara koji su obavljali poslužne poslove feudalčevom dvoru. Prenosili su robu, pratili gospodara na putu a obavljali su u manjoj meri i poljske radove.

sokolari - zajednički naziv za uzgajivače raznih vrsta sokolova, jastrebova i ostalih ptica.

spendža (ispence) - naziv za novčanu dažbinu koju je uvek u istom iznosu, od 25 aspri, davala svaka za rad sposobna hrišćanska - rajetinska glava svom spahiji, odnosno svom *gospodaru raje*. Delimično ili stalno obavljanje neke vojne službe povlačilo je umanjenje spendže ili čak oslobođanje od nje.

sprega - zaprega više volova ili konja

staništa - stočna zimovišta za jedno ili više sela. mesta za boravak stoke. Naziv za zgrade za stanovanje, stočne zgrade i tor na katunu.

stanovi - prenočište u kućama, kasnije hanovi.

star - kao mera za zapreminu iznosio je 99.155 l, 6 kopela, kao mera za težinu 299.15 kg kojom se mogla zasejati površina od 4.155 m².

stiraks - materijal koji se zajedno sa raznim smolama, kamforom i mirišljivim travama koristio za balsamovanje kako bi se ljudsko telo učinilo večnim. U srednjem veku najčuvaniji i najskuplji je bio aleksandrijski.

stišnik - radna snaga - radnik koga je bio u obavezi manastir da obezbedi, s kime bi jedinak zajedno obavljao poslove u polju. Prema povelji Bogorodice Bistričke u Polimlju /1234 - 1243/.

strmno žito - belo žito (pšenica, ječam, raž, ovas, proso)

strugara - pilana

subaša - starešina, glavar jednog gradskog naselja, jedne manje oblasti ili jedne grupe ljudi, odgovoran u prvom redu za održavanje javnog reda i bezbednosti na teritoriji ili među ljudima u svojoj nadležnosti. U vojnom pogledu uvek je

bio podređen sandžak-begu. Subaša je po svojoj funkciji bio istovetan sa našim kefalijom i knezom suvača – mlin koji pokreće stoka

Taksildar - poreznik, skupljač danka.

tapija – vlasnički list

teskera – potvrda

timar - naziv za vojno dobro čiji je jednogodišnji prihod iznosio manje od 20.000 aspri. Raspolaganje timarom je uslovljeno vojnom službom timarnika i održavanjem unutrašnje bezbednosti i nadzora nad stanovništvom koje je živelo na tlu timara. Prihod timara sačinjavale su prirodne dažbine raje koja je obrađivala baštine ili čifluke na timaru (ušuri), novčane dažbine (resumi), kazne, globe i takse.

topiti lan - potapati lan u vodu, faza u tehnologiji primitivne obrade lana.

toplice - vrtača u kojima su stočari često zimovali.

torina – zemlja nađubrena torenjem stoke

travnina - nadoknada za korišćenje pašnjaka svojih gospodara. Po Dečanskoj povelji /1330/ iznosila je *od stada ovna i dva jagnjeta i sir i dinar*. Po Dušanovom Zakoniku iznosila je "Od sto kobilu kobilu, od ovaca ovcu sa jaganjcem i od sto goveda govedo".

trlo – mesto za stoku, najčešće zimi

trnokop - dvokraka motika, *dikela*.

tropoljni sistem - sistem po kome se jedne godine u jesen seje pšenica, i raž, druge godine u proleće ovas i ječam, treće godine se zemlja ostavlja da se ugari.

tučak - sprava za primitivno drobljenje žita u udubljenom kamenu

tulumina - vrsta suda od cele zguljene kozje, ovčije ili teleće kože za čuvanje i prenošenje sira i sirćeta. Isto što i mešina, samo što se u zakonskim tekstovima pravi razlika i izraz "tulumina" upotrebljava u vezi sa sirom i sirćetom.

Ćefalija ili kefalija - gradski starešina koji je odgovoran za puteve i organizovanje straža na njima kao obezbeđenja trgovačkih karavana.

Abogi ljudi - siromašni seljaci

udava - vansudska represalija, pravo poverioca da svoga dužnika liši slobode, da ga veže i preda sudu gde je morao da ostane do isplate duga.

ugar - ostavljanje dela njive neobrađeno radi odmora, odnosno, obnavljanja proizvodnih svojstava

ujam - ušur, naturalna naplata usluge (npr. mlevenja žita)

uljanik - veliki pčelinjak.

urbur - izrađena ruda

urvina - strmi obronak brda

ušoravanje - plansko postavljanje kuća uglavnom u nizijskim naseljima

ustava - prepreka za zaustavljanje i propuštanje vode (kod vodenica)

utrina- zajedničko zemljište u ataru - naselju namenjeno ispaši stoke

uvratina - mesto na kraju njive gde orač okreće plug

uzboj - istraživanje rudnih žica i naslaga.

uživlenije - korišćenje, uživanje

Ferman - doslovno: zapovest. Carska zapovest, sultanova zapovest, sultanov ukaz.

Filoksera - bolest vinove loze

filurija - šire označava sve vlaške poreze i kuću koja daje te poreze.

Porez u stočarstvu, poreska tehnika plaćanja obaveza tzv. otkom obzirom da se u režimu planine teško može uspostaviti realna poreska osnovica ili zato što bi drugačije

prikupljanje poreza bilo mnogo teže - neefikasnije. Zlatnik (itl. fiorino, novogrčki flouri), porez vlaha u iznosu jedan zlatnik od svake kuće, ognjišta ili dima.

fizikus - okružni lekar

Folar, folis - bakarni novac koji se plaćao u kesama. Jedan "milijarenze" imao je 24 folisa ili folara. Pominje ih vizantijski zemljoradnički zakon.

fukara - beda, sirotinja, nemaština

Hak - čivčijsko davanje

han - drumska mehana, konačište

harač - osnovni državni prihod od podanika nemuslimana kojima su ovi izražavali potčinjenost i priznavali vlast turskom sultanu, a sultan je istovremeno imao obavezu da ih štiti. On se kao lični porez naziva i glavarina i davao se u novcu po glavi jednom godišnje. Pored obaveznog harača postojao je i harač na zemlju koji se davao otsekom (1/10-1/2 letine).

has, hasovi - balkanski turcizam arapskog porekla. Apanažno dobro ili prihod cara, vezira, sandžak-bega i nekih drugih velikodostojnika. Hasovi su spadali u kategoriju slobodnih timara i uživali određena imunitetna prava.

Hatišerif - sultanov ukaz, povelja, ustav

hornja - čekrk

Hrisovulje - darodavne povelje, nastaju posle XII veka u Srbiji

hudžet - sudska presuda ili potvda koja ima sudsku vrednost

Capitaneus turmae - zapovednik karavana, kapetan, kasnije

karavan - baša.

carski fermen - carska naredba, zapovest osmanskog vladara koji je u njegovo ime donosio veliki vezir na zasedanju carskog saveta.

carski has - apanažno dobro ili prihod osmanskog vladara.

carski nišan - carski znak, paraf; isto što i nišan ili tugra.

cimrovina - obezbeđenje rudnika daskama

cvancik - sitan novac vrednosti 10 poreskih groša

Čair - pašnjak, livada, poljana, negde i utrina

čardak - ambar, koš za čuvanje letine

čateti - čitati (slovenski).

čauš - narednik, čin podoficira u turskoj vojsci.

čelebija - gospodin, naziv za osobu koju krase otmeno ponašanje i odevanje.

čereg - četvrt

čest - deo

čifčija - seljak koji obrađuje zemlju čitluka - čifluka

čifluk - Seljaci nastanjeni na državnoj zemlji u osmanskome carstvu nasledno su uživali i obrađivali dodeljene parcele zemljišta, koje su se nazivale "čifluk" ili "baština", u zavisnosti od toga da li su seljaci muslimani ili hrišćani.

čift - par, ralo, (par čarapa, par volova). Sinonimi su baština i čifluk. Komad zemlje na kojoj živi i koju obrađuje jedno seljačko domaćinstvo.

čislo - broj

čitluk - čifluk, zemljišni posed uziman u zakup od spahije

čizme - turcizam, u osmanskome carstvu vrsta obuće koja se izrađivala od raznih vrsta kože.

čoha - tkanina izatkana od skupocenije vune i korišćenja za izradu delova muškog odela.

črnica - dudovi, voće koje se gajilo radi razvoja svilene bube i svilarstva

Džada - kaldrmisani put, nekaldrmisani put, krčanik, drum

dželep - krdo, uglavnom konja

džibra - komina

šae - ličnost, osoba.

šas - kukuruzovina, osušena stabljika kukuruza.

šavci - krojači

šira - slatko neprevrelo vino, mošt.

širina - hodnik u rudniku.

šleđev - čekić za kopanje rude.

štolne - uski hodnici koji su kopani od šahta ka rudnim naslagama

STARE MERE

Koliko smo se puta susreli sa nekim vama nepoznatim merama, od kojih smo za neke možda i čuli u nekom razgovoru a za neke nismo imali predstavu da postoje? Sve ove mere predstavljaju ostatke burne istorije na prostorima Srbije i velikih uticaja koje su ostvarivala velika carstva. Mnoge od njih su toliko ukorenjene u našem narodu da se u pojedinim krajevima koriste u svakodnevnom životu, dok se zvanične mere koriste samo “kada se mora”.

U Srbiji još uvek ne postoji celovit prikaz srednjovekovnih mera od kojih su se mnoge zadržale do današnjih dana. Dragocen rad na upoznavanju tada korišćenih mera jeste delo Milana Vlajinca - “Rečnik naših starih mera u toku vekova”, knjige I - IV. On je istraživanje prekinuo pedesetih godina XX veka, tako da njegovim leksikonom nije obuhvaćen izvestan broj važnih izvora.

Mere u Srbiji su svakako jako različite od današnjih, obzirom da su tadašnji merni sistemi kao i pravno-ekonomski odnosi, bili jako složeni. Tada ni u Evropi nije postojao sistem mera koji bi imao univerzalno značenje (prvi neuspeli pokušaj pravi Karlo I u VIII veku). Jedinstveni sistem mera je započeo da se realizuje u Francuskoj u XVII veku³⁴¹. Pre toga, postojao je zaista veliki broj mera koje su se koristile u različitim državama. Mere su bile različite čak između pojedinih gradova unutar jedne države, a razlikovale su se i u odnosu na materije

³⁴¹ Za formiranje jedinstvenog sistema je trebalo dosta vremena. Tako su, u Parizu, 1872. godine, na međunarodnoj konferenciji – diplomatskim ugovorom, utvrđeni pratipovi mera. Od 1875. je ustanovljen ured mera i tegova u Sevrn kraj Pariza.

koje se mere (na primer nije ista jedinica za so i žita, vosak i srebro, dužinu tekstila i debljinu zida). Praktično nije postojala veza ni između jedinica za dužinu, zapreminu, težinu, odnosno, masu.

U svom tom šarenilu, ipak se može uočiti neko zajedništvo koje karakteriše sistem mera na većim prostorima. Bilo je mera sa istim nazivom (npr. palac, lakat, stopa, litra, merica, itd.), kod kojih su razlike u mernoj vrednosti bile srazmerno malog obima. Zato pojedine evropske mere, i pored određenih lokalnih razlika, mogu biti okarakterisane kao mere koje pripadaju istom redu veličina. Neke od njih su se čak i delile na isti broj delova. Ostaci ove srodnosti potiču iz antičke tradicije koja je nastavljena u ranom srednjem veku.

U srednjovekovnoj Srbiji od XIII - XV veka postoji veliki broj lokalnih sistema mera koje su u srodnosti sa merama Vizantije i mediteranskih gradova. Izvestan broj mera je nasleđen iz stare slovenske kulture (pedalj, noga, sežanj, lukno, vedro, itd.). Neke od mera su zaboravljene, a neke su se zadržale i pored mera koje je zadala vizantijska vlast a kasnije i Turska. Treba istaći i to, da su trgovci koji su dolazili u Srbiju takođe donosili neke mere. Naime, roba koju su donosili, prodavana je u merama koje su važile u zemlji porekla robe. Tako postoje mletački, solunski, dubrovački laktovi, itsl. Isto je važno i za rudarstvo koje je u Srbiji u srednjem veku bilo veoma razvijeno.

Nazivi mera nisu bili ustaljeni, pa se dešavalo da ista mera ima više naziva, ali i to da jedna reč označava više različitih jedinica. Ovo je obogaćivalo srpski jezik pošto su se mnoge strane reči koristile u svakodnevnom životu.

Izvesno ujednačavanje mera je sprovodila država. Srednjovekovne vlasti su bile svesne koliko je važno očuvati sistem mera pa su pravljani etaloni u čvrstom stanju. U kamenu ili metalu usečeni standardi, javno čuvani i pristupačni, omogućavali su da se u svako doba proveriti tačnost merila koje se koristi ili da se napravi novo merilo (Kralj Stefan Dečanski je meru kojom se određivalo vino koje pripada kaluđeru usekao u kamenu i prizidao pri vratima manastirskog podruma). Ovako nešto postojalo je pri svakom manastiru. Tehnika je određivala granice tačnosti i pouzdanosti. Kako instrumenti nisu verno

reprodukovali prototipove, to kontrola merenja nije bila laka. Teškoće prilikom upoređivanja nisu bile iste kod svih vrsta mera. Međutim, one tada nisu bile tako značajne kao danas, jer srednjovekovna potreba za preciznošću nije bila istog stepena kao danas. Samim tim, prilikom preračunavanja starih jedinica u današnje, ne treba insistirati na preteranoj tačnosti. U nastavku su prikazane neke od najzastupljenijih mera:

U vezi sa merama treba istaći i to, da svaka vlast povremeno vrši popise stanovništva i resursa sa kojima ono raspolaže, pre svega zemljišta. To je osnova za oporezivanje i plaćanje dažbina koje su ustrojene državnim zakonima. U staro doba, dažbine su bile i novčanog i naturalnog karaktera. Stoga je bilo neophodno usvojiti određene merne jedinice. Vlasti su se ponekad menjale, pa se samim tim menjao i sistem mera. Ali su u narodu i pored toga ostale u upotrebi neke od mera koje smo prethodno naveli, i to sve do današnjih dana. Treba napomenuti i to, da su ponekad postojali i razni pokušaji zloupotrebe. Tako se može navesti prodaja na "đuture", "na topan" (cela količina odjednom), "na parabučuk" (prodaja na delove). To ostaje sve do uvođenja metričkog sistema koji olakšava merenje, međutim, praksa i dalje nije uvek u saglasnosti sa usvojenim sistemom mera. Danas postoji međunarodna organizacija za zakonsku metrologiju (OIML). Njeno sedište je u Parizu i on propisuje kriterijume za merenje i kontrolu merenja. Ali u savremenom svetu i pored toga, još uvek postoje paralelni merni sistemi.

akov (mađ.) - sadrži oko 50 litara

aršin - ili *zira* jer se radi o dva naziva iste mere za dužinu. Imala je tri varijante: građevinski ili dundërski aršin od 75,8 cm, čaršijski aršin za merenje tkanina od 68 cm i terzijski aršin za merenje skupocenih tkanina od 60 cm. Pominje se i kao lakat sa dužinom od 65 do 75 cm.

austrijsko katastarsko jutro - iznosilo 1.600 kvadratnih hvati, tj. 0.57 ha I odgovaralo površini zemljišta od jednog dana oranja.

bilu ili talent - mera za težinu oko 30.300 kg. Vavilonci, Sumeri i Jevreji su delili talent na 60 mina ili manu-a koje su dalje delili na 60 šekela.

col (nem.) - iznosi 2,5 cm

Congius - rimska mera koja iznosi oko 3.27 litara.

Culleus - je rimska mera koja sadrži 160 *congiusa* (3.27 litara) što iznosi 524 litara.

Coancik - sitan novac, 1842. Celi cvancik je vredeo 10 poreskih groša a "bušeni, svaki po 1 groš i 24 para", vredeo je 9 groša i 24 pare.

četverika (rus.) - obuhvata oko 30 litara a beleži se i kao 210 l.

dekar - obuhvata 10 ari

desjatina (rus.) - iznosi oko 1 ha

dirhem - dram (3,207 gr)

dram - mali udeo u valsništvu nad mlinom - 1/400 deo vitla

dulum - dunum (tur.) - balkanski turcizam iz oblasti mera koji bi se mogao prevesti izrazom *uvrat*. Površinska mera za njive, vinograde, polja i livade koja iznosi, otprilike, 1/10 hektara (10 ari ili 1.000 m²).

fedan (egip.) - obuhvata 4.200 m ili 0,42 ha

frtalj (nem.) - iznosi ¼ kg

hvat - fat, iznosi 1.896 metara, a negde samo 190 cm. Kao mera za zapreminu obuhvata 4 m³

Iku - mera za površinu i iznosi 7/8 jutra ili 3.528,5 m².

istambulska merica - posuda za merenje žita tačnih i žigosanih dimenzija, imala je 20 oka, odnosno 25, 656 kg.

iuger - starorimska mera za površinu koja iznosi oko 0.65 *ekara* ili oko četvrtine hektara.

jedrenska merica - prema vakuf-nami sultana Bajazita ## za njegovu zadužbinu u Jedrenu, jedrenska merica je za žita imala 18 oka, što znači oko 23 kg.

jutro (ralo) - obuhvata oko ¾ ha ili tačnije 0,72 ha. Beleži se i kao katastarska jedinica koja iznosi 5,75 m²

kabao - mera za težinu i površinu ali i za vino. U dolini reke Neretve upotrebljavala se mera za vino "caballus", "cheballus", tj. kabao (Knežević, 1966/1967:424). Zapremina kabla je bila oko 22 l

(Rešetar, str. 96). Navedena zapremina (tačno 21,868 l). (Blagojević, 1973.:330), prevedena u težinu tzv. srpskog kabla pšenice iznosila je 16 kg (15,772 kg - 16,249 kg). Prema istom autoru, površina od 1 kabla predstavlja površinu koja bi se mogla zasejati 1 kablom pšenice, odnosno površina jednog mata. Beleži se i to da je posed od 100 kabala iznosio oko 8 današnjih hektara. Takođe, beleži se i da kabao žita iznosi 40 litara.

kantar - sredstvo za merenje ali i mera. Kantar kao mera iznosio je 44 oke ili 56,45 kg. Kao sredstvo za merenje kantar je bio pod kontrolom države.

katatarsko jutro (ral) – obuhvata 5.754,64 m² ili 1600 kvadratnih hvati

kola – mera za količinu sena

kondir čaša, pehar - sadrži oko 2-3 dl

konjski tovar - mera koja je varirala u zavisnosti od robe i oblasti u kojoj se primenjivala. Najčešće je tovar imao 100 oka, ali ih je mogo imti i do 140. Po turskim shvatanjima konj se nije smeo opteretiti robom čija težina prelazi 120 oka. To znači da je konjski tovar merio od 130 do 180 kg (Dušanka Bojanić)

kopel - kao mera za zapreminu kopel je zapremao 12.4 l, a kao mera za težinu 12 kg ili 33 libre. U XV veku 5 kopela je bilo ekvivalentno 1 vreća (prirodnog đubriva) a 6 kopela jednom staru (99.16 l ili 74.8 kg pšenice kojom se mogla zasejati zemljišna površina od 16.619 m² (Miloš Blagojević)

Kur ili qurru - pisan je i kao gur je vavilonska mera za zapreminu od 74, a po nekima 244 litre.

Kosa trave – mera za površinu, 0,21 ha

kvadratni hvat - iznosi 3,60 m²

lakat - ili dubrovački lakat je predstavljao meru za dužinu. Iznosio je 2 pedlja ili 0.512 m.

lanac – iznosi 7193,3 m². U Vojvodini je iznosila 10 m.

libra - kao mera za težinu libra iznosi 358.104 gr.

litar – manji udeo u vlasništvu nad mlinom, 1/16 vitla

litra (srebra) - mera koja je imala 115 grama

lukno - srpska mera za žita koju su Turci prihvatili i uneli u svoj sistem mera u severnoj i središnoj Srbiji. Zakonodavac određuje da braničevsko lukno ima 4 jedrenske merice od 18 oka, što znači 72 oke ili 92,36 kg, a da smederevsko lukno ima nekad 7, a nekad 8 istanbulskih merica od 20 oka, što znači 140 oka ili 179,592 kg i 160 oka ili 205, 248 kg.

mat - mera za površinu. Indirektno se procenjuje kao 923 m² (pri hektolitarskoj težini 76 i normativu utroška pšenice od 180 kg/ha) ili 200 kvadratnih motaka (hvati). Kao veća mera za žita, mera za težinu je iznosio 40 funti (libara), odnosno 14.324 kg.

mat - veća mera za žitarice, iznosila je 20 istanbulskih merica odnosno 400 oka (513 kg); pominje se kao obračunska jedinica prilikom određivanja naturalnih dažbina od žita (mobil).

medra - naziv mere za vino koja se upotrebljavala u evropskom delu osmanske države; njena zapremina bila je u svakoj oblasti drugačija. Standardna, istanbulska, medra imala je 8 oka (10.256 litara). U Smederevskom Sandžaku je bila ravna vedru i iznosila je jedan kantar težine (44 oke odnosno 56,5 litara). U Vidinskom Sandžaku pretpostavlja se (nema podataka) da je imala 12 oka, odnosno 15-15,5 litara, koliko je imalo vedro u Negotinskoj Krajini, jer je ta oblast svojevremeno pripadala Vidinskom Sandžaku (Dušanka Bojanić).

merica (jedrenska) - 18 oka ili 23 kg

mešina - sud od ovčije ili kozje kože u kome je kiridžijski konj nosio tovar; njena veličina nije bila podjednaka jer je zavisila od veličine kože koja je služila za pravljenje mešine. Mešina masla od 20 litara pominje se u Zakonu za Kruševac (Dušanka Bojanić).

metar - sadrži 100 kg

mina - mera za težinu od 505 grama. Na akademskom jeziku ona glasi manu koji sadrži 60 jedinica zvanih šiklu ili šekel.

modius - zapremine 8.73 litara ili 8.62 litara.

motika - odgovara parceli koju kopač može da okopa za jedan dan (~ 8 ari)

oka - mera za težinu od 400 dirhema (1,2828 kg). Jedna od najčešćih starih mera koja obuhvata 1,5 l.

pedalj - ekvivalentan 0.256 m (XV vek).

pud (rus.) - iznosi 16 kg

ralo - odgovara površini koja se može preorati za jedan dan (postoje različiti podaci: ~ 4.000 m² ili 0,57ha)

saženj (rus.) - iznosi 2,13 cm

silá - mesopotamska mera za tečnost - 0,842 lit.

šiklu ili šekel - je mera za težinu koja predstavlja 60-ti deo mine - manu-a.

talent ili talent - antička jedinica za masu (lat. *talentum*, starogrčki: *τάλαντον, talanton*; 'mera'). Odgovarala je od prilike težini vode koja je potrebna da se ispuni jedna amfora. Kod Starih Grka to je bilo oko 26 kilograma, kod Rimljana 32,3 kg, kod Egipćana 27 kg a kod Vavilonaca 30.3 kg. Talent koji se pominje u Bibliji - Novom Zavetu iznosi 58,9 kg. Drugi hebrejski talent bio je mase 34,272 kg a iz njega su izvedeni mina (0,571 kg), šekel (11,424 g) i polušekel. U Atici jedan talent srebra je odgovarao devetogodišnjoj plati dobrog i veštog majstora.

tovar - misli se pre svega na konjski tovar, količinu i težinu robe koju je nosio jedan konj. Ako se sudi prema dažbinama, tovar je imao najmanje 2 kantara težine, a mogao je imati više. Dostiže do 128 kg ili 100 oka kantar - sredstvo za merenje ali i mera. Kao mera iznosio je 44 oke ili 56,45 kg. Kao sredstvo za merenje kantar je bio pod kontrolom države. Neki autori navode da kantar obično dostiže do 45 kg

vedro (rus.) - meri oko 12 litara

vrsta (rus.) - iznosi 1,066 m

vršoka (rus.) - iznosi 4,4 cm

zevgar - veličina zemljišta koja se za jedan dan poore parom volova (u vreme Samouilovog carstva)

zlatica - mera za površinu obrađivanog zemljišta površine 1679,799 m². U XIV i XV veku se za đubrenje ove površine koristilo 100 vreća stočnog đubriva, odnosno, 5 kopela, što je prema nekim izvorima predstavljalo 60 kg stočnog đubriva.

SPISAK SKRAĆENICA

- ANP - Azijski način proizvodnje (azijski despotizam)
- AVNOJ - Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije
- Cairns - Group of Fair Trading Nations - Cairns grupa od 20 zemalja izvoznica koje su se zalagale za liberalizaciju svetske trgovine je osnovana 1986. godine (Argentina, Australija, Bolivija, Brazil, Kanada, Čile, Kolumbija, Kostarika, Gvatemala, Indonezija, Malezija, Novi Zeland, Pakistan, Paragvaj, Peru, Filipini, Južna Afrika, Tailand, Urugvaj i Vijetnam)
- CAP - Common Agricultural Policy / Zajednika agrarna politika EU
- CARPE - Zajednička agrarna i ruralna politika Evropske unije
- CEFTA - Centralno evropska asocijacija slobodne trgovine
- CGIAR - Konsultantska grupa za međunarodna agroprivredna istraživanja
- CK - Centralni komitet
- COPs - žita, uljarice i proteinske biljke
- DFJ - Demokratska federativna Jugoslavija
- DPD - Državna poljoprivredna dobra
- EAGGF - Evropski garantni fond
- EC - European commonuty - Evropska zajednica EZ;
- ECLP - Nadoknade za ekološki i kulturni ambijent
- ECU - Evropska obračunska jedinica
- EEC - Evropska ekonomska zajednica
- EEZ - Evropska ekonomska zajednica
- EU - Evropska unija
- FAO UN - Food and Agricultural Organization - Organizacija Ujedinjenih nacija za ishranu i poljoprivredu
- FNRJ - Federativna narodna republika Jugoslavija
- GATT - General Agreement on Tariffs and Trade; Opšti ugovor o carinama i trgovini

GDP – bruto domaći proizvod
GMO – genetski modifikovani organizmi
GRJ – godišnjih jedinica rada
ha – mera za površinu – hektar
IARCs - Sistem međunarodnih istraživačkih centara
IIASA – Institut za primenjenu sistemsku analizu
IP – industrijske politike
IPK – industrijsko poljoprivredni kombinati
IR – istraživanje i razvoj
ISIC revizija – Standardna Međunarodna trgovinska klasifikacija, revizija 4
k. j. – katastarsko jutro
KPZ – korišćeno poljoprivredno zemljište
MPZŽS – Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine
MS – Stabilizacija tržišta
NIC – New Industrialized countries - Novo-industrijalizovane zemlje
OECD – Organization for Economic Cooperation and Development - Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj
OEEC - Organizaciju za evropsku ekonomsku saradnju
OOK – osnovna organizacija kooperanata
OUR – Organizacija udruženog rada
OZZ – zemljoradničke zadruge opšteg tipa
p.n.e. – pre nove ere
PIK – poljoprivredno-industgrijski kombinat
PK – poljoprivredni kombinat
PPP – paritet kupovne moći
PSE – ekvivalent supsticuje proizvodnje
RDI - Inicijativa za ruralni razvoj
RO – radna organizacija
RZS – Republički zavod za statistiku
SAP – socijalistička autonomna pokrajina
SCG – Srbija i Crna Gora
SFP – pojedinačno plaćanje po farmi u okviru CAP
SKA – Srpska kraljevska Akademija
SKJ – Savez komunista Jugoslavije
SOUR – složena organizacija udruženog rada
SRJ – Savezna republika Jugoslavija
SRS – Socijalistička republika Srbija
SRZ – seljačke radne zadruge

SSRNJ – Socijalistički savez

SSSR – Savez sovjetskih socijalističkih republika

TAA - Izdvajanja za pomoć u prilagođavanje tokom tranzicionog perioda

UN – Ujedinjene nacije

USA – Sjedinjene američke države

WTO – Svetska trgovinska organizacija

ZuR – zemlje u razvoju

SPISAK TABELA

- Tabela 1: Pregled izdatih proizvoda
Tabela 2: Prikaz dvopoljnog sistema
Tabela 3: Prikaz tropoljnog sistema
Tabela 4: Proizvodnja žita u Francuskoj i Nemačkoj (tona)
Tabela 5: Imovinski odnosi u Vojvodini 1918. godine
Tabela 6: Broj javnih prodaja zaduženih seljaka od 1891-1900. godine
Tabela 7: Posedovna struktura u Srbiji 1897. godine*
Tabela 8: Opremljenost gazdinstava u Srbiji (posmatrano na 100 jedinica)
Tabela 9: Tržišnost srpskih gazdinstava 1910 - 1912. godine
Tabela 10: Površina pod žitima
Tabela 11: Podela zemlje obuhvaćene agrarnom reformom
Tabela 12: Prinosi žita u Kraljevini Jugoslaviji (mc)
Tabela 13: Struktura zasejanih površina u Kraljevini Jugoslaviji
Tabela 14: Kretanje cena pšenice i kukuruza (din/mc)
Tabela 15: Ostvareni nivo samodovoljnosti EC
Tabela 16: Seljaci korisnici zemljišnog fonda agrarne reforme 1945.
Tabela 17: Formiranje i raspodela zemljišnog fonda iz 1953. godine
Tabela 18: Društvena gazdinstva u SR Srbiji
Tabela 19: Distribucija društvenih organizacija u SR Srbiji
Tabela 20: Broj i vrste kombinata u Srbiji 1965. Godine
Tabela 21: Posedovna struktura u Srbiji prema površini zemljišta
Tabela 22: Agrarni budžet i učešće agrarnog u ukupnom budžetu
Tabela 23: Površina i proizvodnja najvažnijih useva u Srbiji
Tabela 24: Regionalna struktura izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda

SPISAK SLIKA I GRAFIKONA

Slika 1: Osnova srpske srednjovekovne staleške piramide

Slike 2: Oblici iskorišćavanja zemljišta za vreme Turaka

Grafikon 1: Promene EC agrarnog budžeta u realnom izrazu (1973-1991)

Grafikon 2: Kretanja EC agrarnih viškova* (1979-1991)

Grafikon 3: Veličina farmi i ostvareni prihod pojedinih zemalja članica

Grafikoni 4: Dinamika agrokulturnog razvoja Srbije (izražena indeksima rasta)

Grafikon 5: Indeksi agrokulturne proizvodnje (2010. = 100%)

Grafikon 6: Struktura i vrednost izvoza agrara u 2008. (mil. USD)

Grafikon 7: Struktura i vrednost uvoza agrara u 2008. (u mil. USD)

LITERATURA

1. Abramovitz, M. (1986) *Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind*, Journal of Economic History, 46 (2): 385-406.
2. Abel, W. (1976) *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Stuttgart, Deutschland.
3. Alexandratos N., (1995) *World Agriculture: Towards 2010, An FAO Study*, John Willey & Sons, England.
4. Allen, R.C. (2000) *Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300–1800*, European Review of Economic History 4/1, pp. 1–26.
5. Anand, S., Sen, A. (2000) *Human development and economic sustainability*, World Development Journal, Volume 28, Issue 12, p.p. 2029-2049
6. André, J. (1981) *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Paris: Les Belles lettres.
7. Antonić, S. (1995) *Izazovi istorijske sociologije*, Institut za političke studije, Beograd.
8. Arsenić, Milan – prevod (2009) *Herodotova istorija*, biblioteka: Istorijska merenja, Dereta, Beograd.
9. Artman, J. (1991) *Ancient Rome - Independent Learning Unit*, page 26, Good Apple.
10. Avramović, M. (1928) *Naše seljačko gazdinstvo*, Beograd.
11. Babić, V. (1947) *Povijest staroga veka*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb.

12. Balaž, Đ. (1988) *Panonski mlinovi sa korišćenjem živog rada u XVII i XIX veku*, u *Istorija poljoprivrede, salaša i sela*, tema: žito, KID "Pčesa", (Čenej) Novi Sad.
13. Barro, R. J. (1997) *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
14. Bejarović, G. (2001) *Tehnologija proizvodnje testenina*, Tiski cvet, Novi Sad.
15. Bender, L. (2005) *Izumi*, knjiga komerc i Politikin zabavnik, Beograd.
16. Benović, S. (1953) *Sremski trgovci i prvi srpski ustanak do 1809*, Zbornik Matice srpske, serija društvenih nauka 5.
17. Bénétrix, S. A., O'Rourke, H. K., Williamson, G. J. (2012) *The Spread of Manufacturing to the Periphery 1870-2007: Eight Stylized Facts*, EHES working papers in economic history, No. 21.
18. Berry, J. (2011) *Bakery*, Pompeii Art and Architecture Gallery, BBC, Retrieved 23 September 2016.
19. Biarne, J. (1973) *Svet u rimsko doba*, u opšta enciklopedija Larousse, treći tom, "Vuk Karadžić", Beograd.
20. Bjelanović, Sava (2003) *Kroz slavenske zemlje*, Čigoja Štampa, Beograd, str. 249. ISBN 86-7558-134-3.
21. Blagojević, M. (1966) *Planine i pašnjaci u srednjovekovnoj Srbiji*, Istorijski glasnik 2-3, Beograd.
22. Blagojević, M. (1973) *Zemljoradnja u Srednjovekovnoj Srbiji*, Istorijski institut, Beograd.
23. Blagojević, O. (1975) *Skica za jednu istoriju agroekonomske misli*, Glasnik Društva za nauku i umjetnost Crne Gore, II, Titograd.
24. Blagojević, O. (1980) *Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata*, SANU, Beograd.
25. Blantz, K. (1992) *Donauschwabisches Kochen und Backen*, Herausgeber im Eigenverlag K. Blanz, Drucker Vielinger KG, Simbach/Inn.

26. Bogdanović, J. (1982) *Razvitak krupne proizvodnje u poljoprivredi SR Srbije*, doktorska disertacija, Beograd.
27. Bourguignon, F., Morrisson, C. (2002) *Inequality among World Citizens: 1820-1992*, *American Economic Review*, 92, 4 (September): 727-44.
28. Boyd, L. M. (1991) *The evolution of agrarian Institutions: The Case of Medieval and Ottoman Serbia*, Academic Press.
29. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M. (2011): *Ekonomika poljoprivrede*, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Zemun
30. Božić, Lj. (1960) *Agrarna politika*, Veselin Masleša, Sarajevo.
31. Bratanić, B. (1953) *Oraće sprave centralnog dijela Balkanskog poluostrva*, Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu (1901-1951), str. 42-57, Beograd.
32. Brodel, F. (2007) *Sredozemlje u starom veku: praistorija i antičko doba, "Arhipelag"*, Beograd.
33. Brokijer (1950) *Putovanja preko mora*, Naučna knjiga, Beograd.
34. Broz, T. J. (1967) *O poljoprivredi*, grupa izdavača, Banja Luka.
35. Burke, E. (2009) *Islam at the Center: Technological Complexes and the Roots of Modernity*, *Journal of World History*, vol. 20, n° 2, pp. 165-186.
36. Carol, G. T. (1988) *Paths from ancient Greece*. BRILL. str. 27-50., ISBN 978-90-04-08846-7.
37. Cato the Censor, *Columbia University Records of Civilization: On Farming*, translated by Ernest Brehaut (Columbia University Press).
38. Čelebija, E., *Putopis* - prevod Dim. S. Čohadžića, spomenik Srpske kraljevske akademije knj. 42, Beograd.
39. Centar za sociologiju sela, grada i prostora (1977) *Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

40. Cvijić, J. (1931) *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Izdavačka knjižnica Gece Kona, Beograd.
41. Dalby, A. (1996) *Siren Feasts: A History of Food and Gastronomy in Greece*. London: Routledge, ISBN 0-415-15657-2.
42. Dalby, A. (2003) *Posca. Food in the Ancient World from A to Z*, Routledge. p. 270. ISBN 0-415-23259-7.
43. Davidson, James (1993) *Fish, Sex and Revolution in Athens*, *The Classical Quarterly*, 43 (1).
44. Davis, B., Reardon, T., Stamoulis, K., Winters, P. (2002) *Promotig farm/non-farm linkages for rural development – case studies from Africa and Latin America*, Food and agriculture organization of the United Nations, Rome
45. Decker, M. (2009) *Plants and Progress: Rethinking the Islamic Agricultural Revolution*, *Journal of World History* (University of Hawaii Press), vol. 20, n° 2, pp. 187-206;
46. Defilippis, J. (2001) *Dalmatinska poljoprivreda u prošlosti*, biblioteka "Znanstvena djela" 114, Književni krug, Split.
47. Defilippis, J. (2005) *Poljoprivreda i razvoj*, Školska knjiga d.d., Zagreb, Grafički Zavod Hrvatske, d.o.o., Zagreb.
48. Dinić, M., Knežević, D. (1967) *Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku*, godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 10, Novi Sad.
49. Dinić-Knežević, D. (1966/1967) *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, *Historijski zbornik* 19-20, str. 424.
50. Dlesk, M. (1984) *Tehničko-tehnološki progres i razvoj poljoprivrede*, Institut ekonomskih nauka – Ekonomika, Beograd.
51. Durant V. (1991) *Um caruje*, grafički atelje Dereta, Beograd.
52. Durant V. (2004) *Istočne civilizacije*, Narodna knjiga, Alfa i Vojnoizdavački zavod, Beograd.

53. Durant V. (2006) *Najveći umovi i ideja svih vremena*, Politika i narodna knjiga, Beograd.
54. Đorđević, V. (1920) *Car Dušan, u tri knjige*, Zagreb.
55. Đurđev, B. (1949) *Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma timarsko-spahiskog uređenja*, god. ist. dr. B. H. I.
56. Đurić, I. (1989) *Sumrak Vizantije*, Naprijed, Zagreb.
57. Đurović, R. (1974) *Običajno pravo i agrarni odnosi kod jugoslovenskih naroda*, u: *Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama*, Balkanološki institut SANU, posebna izdanja, knj. 1, Beograd.
58. Đurović, R. (1967) *Status industrijsko-poljoprivrednih kombinata*, časopis: *Ekonomika preduzeća*, br. 3, Beograd.
59. Edson Jones, K., Davidson, D. (2014): *Adapting to food safety crises: Interpreting success and failure in the Canadian response to BSE*, *Food Policy Journal*, Vol. 49, Issue P1, p.p. 250-258
60. *Ekonomski leksikon* (1975) Savremena administracija, Beograd.
61. El-Hage Scialabba, N., Hattam, C. (2002) *Organic agriculture, environment and food security*, Food and agriculture organization of the United Nations, Rome
62. Erdkamp, P. (2005) *The Grain Market In The Roman Empire: A Social, Political And Economic Study*, Cambridge University Press.
63. Esler, Philip Francis (2000) *Constantine and the Empire, The Early Christian World*. Routledge. ISBN 0-415-33312-1.
64. Faas, Patrick (2005) *Around the Roman Table: Food and Feasting in Ancient Rome*, University of Chicago Press, p. 289-90.
65. FAO (2002) *Law and sustainable development since Rio – legal trends in agriculture and naural resource management*, FAO Legal Office, Rome

66. FAO (2002) *The State of Food Insecurity in the World*, Food and agriculture organization of the United Nations, Rome
67. Feldhamer, A. G. (2007) *Mammalogy: Adaptation, Diversity, Ecology*, JHU Press, p. 359.
68. Filipović, N. (1952) *Pogled na osmanski feudalizam sa naročitim obzirom na agrarne odnose*, God. ist. dr. B. H.
69. Finley, M. I. (1973) *The Ancient Economy*, Berkeley: University of California.
70. Flacelière, R. (2002) *Daily Life in Greece at the Time of Pericles*. London: Phoenix Press, ISBN 1-84212-507-9.
71. Flint-Hamilton, K. B. (1999) *Legumes in Ancient Greece and Rome: Food, Medicine, or Poison?*, *Hesperia*, Vol.68, No.3 (Jul.-Sep.), pp. 371 – 385.
72. Fotić, Aleksandar (2005) *Privatni život u srpskim zemljama u osvjet modernog doba*, *Clio*, Beograd, ISBN 86-7102-219-6.
73. Frangeš, O. (1937) *Die sozialekonomische struktur der Jugoslavien Landwirtschaft*, Berlin.
74. Franghiadis, A. (2011) *Land Tenure Systems, Peasant Agriculture and Bourgeois Ascendancy in Greece, 1830-1914*, in: E. Eldem, S. Petmezas (ed.) *The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th Century*, Athen: Alpha Bank, Historical Archives, pp. 101-135.
75. Freeman, Ch. (1996) *Egypt, Greece and Rome*, Oxford University Press.
76. Garašanin, M. (1999) *Praistorija jugoslovenskih zemalja II*, Sarajevo.
77. Gavrilović dr M. (1908) *Miloš Obrenović*, Nova štamparija "Davidović", zadužbina I. M. Kolarac, Beograd.
78. Gnjatović, D. (2009) *Prova mera kreditne politike u Srbiji*, I deo, Bankarstvo 11-12, Beograd.
79. Grierson, Philip (1999). *Byzantine Coinage* (PDF). Dumbarton Oaks. ISBN 0-88402-274-9.

80. Grubić, St. (1928) *Srpski zemljoradnik, istorijsko-pravni i ekonomsko-kulturni položaj njegov iz doba srednjeg veka do danas*, Štamparija Jedinstvo, Beograd.
81. Grujić, R. (1925) *Crkvena vlastelinstva u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd.
82. Grujić, R. (1925) *Vlastelinstvo svetog Đorđa kod Skoplja od XI do XV veka*, Glasnik srpskog naučnog društva, Beograd.
83. Grujić, R. (1935) *Tri hilendarske povelje*, Zbornik za istoriju južne Srbije i susednih oblasti, Skoplje.
84. Guy, J. (1988) *Roman Life*, Ticktock Publishing LTD.
85. Hall J. G. Stephen, Clutton-Brock, Juliet (1989) *Two Hundred Years of British Farm Livestock*, British Museum [Natural History].
86. Harl, Kenneth W. (2008) *Currency in the Isaurian, Amorian and Macedonian Ages (717-1092)*, Tulane University. Retrieved 2008-03-19.
87. Harl, Kenneth W. (2008) *Early Medieval and Byzantine Civilization: Constantine to Crusades*. Tulane University. Retrieved 2008-03-19.
88. Harris, Jonathan (2003) *Byzantium and the Crusades*. Hambledon and London. ISBN 1-85285-298-4.
89. Heather, Peter (2007) *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford University Press. ISBN 0-19-532541-9.
90. Henderson, J. (2004) *Roman Book of Gardening*, London: Routledge. ISBN 0415324491.
91. Hopkins (1978) *Conquerors and Slaves*, New York: Cambridge University Press.
92. Hynson, C. (2006) *Ancient Greece* (Milwaukee: World Almanac Library, 4.
93. Ibn Bassal, I. (1955) *Kitab al-Filaha*, edited and translated, J. M. Millas Vallicrosa and M. Aziman, Tetuan.
94. Idrisi, Z. (2005) *The Muslim Agricultural Revolution and its influence on Europe*.

95. Inalčik, H. (1953) *Od Stefana Dušana do Osmanskog Carstva*, p.o., Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom.
96. Inalčik, H. (1974) *Osmansko carstvo, klasično doba 1300-1600.*, prevela Milica Mihajlović, pogovor Radovan Samarčić, SKZ, Beograd.
97. Isić, M. (2000) *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941.*, II, Institut za savremenu istoriju Srbije, Beograd.
98. *Istorija naroda Jugoslavije* (1953) Prosveta, Beograd.
99. *Istorija srpskog naroda*, (1983) Srpska književna zadruga, Beograd.
100. Jakoby, David (2006) *The Economy of Late Byzantium - Some Considerations*. In Elizabeth Jeffreys and F. K. Haarer. *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*. Ashgate Publishing.
101. Jakšić, V. (1875) *Stanje zemljoradnje u Srbiji*, Glasnik SUD XLI,1-103.
102. Jakšić, M. (1991) *Azijski način proizvodnje*, Naučna knjiga, Beograd.
103. Jevđović, M. (1971) *Proširenje površina društvenih poljoprivrednih gazdinstava u Vojvodini – dosadašnji rezultati i dalje mogućnosti*, Ekonomski institute, Novi Sad.
104. Jireček, K. (1981) *Istorija Srba*, Slovo Ljubve, Beograd.
105. Jovanović, D. (1930) *Agrarna politika*, Beograd.
106. Kamerun, R., Nil, L. (2011) *Kratka ekonomska istorija sveta, od paleolitskog doba do danas*, prevod: Petrović, V., Službeni glasnik, Beograd.
107. Kanic, F. (1909) *Das Konigreich Serbien und das Serbenvolk*, Leipzig.
108. Kanic, F. (1985) *Kneževina Srbija i srpsko stanovništvo*, knj. I, Srpska književna zadruga i IRO "Rad", Beograd.
109. Karadžić-Stefanović, V. (1935) *Srpski rečnik*, Beograd.
110. Kardelj, E. (1947) *Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi*, Kultura, Beograd.

111. Kardelj, E. (1959) *Problemi seljačke politike na selu*, Kultura, Beograd.
112. Katona, *Agrikola*.
113. Kautsky, K. (1953) *Agrarno pitanje*, preveo: Ivan Lavrač, Kultura, Beograd.
114. Kehoe, D. (1988) *Economics of Agriculture on Roman Imperial Estates in North Africa*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
115. Kepele, T. G. (1831) *Zapisi o putovanju preko Balkana*.
116. King, Gregory (1936) *Natural and Political Observations And Conclusions upon the State & Condition of England*, MS copy dated 1696, B.M., Harl. MSS 1898. First printed as an appendix to *An Estimate of the Comparative Strength of Great Britain* by Sir George Chalmers, J. Stockdale, London, 1802; reprinted in *Two Tracts by Gregory King* (ed. G.E. Barnett), Johns Hopkins Press, Baltimore, 1936.
117. Knežević-Dinić, D. (1966/7) *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, Historijski zbornik 19-20.
118. Kolektiv autora (1980) *Ekonomika poljoprivrede*, redaktor prof. dr Petar Marković Kulturni centar, Gornji Milanovac.
119. Kolektiv autora, (1982) *Istorija srpskog naroda*, Srpska književna zadruga, Beograd.
120. Komadinić, M (1934) *Skice i ogledi za jednu istoriju zadrugarstva u Srbiji*, Beograd.
121. Konstam, A. (2003) *Historical Atlas of Ancient Greece*, Thalamus publishing, UK.
122. Kopsidis, Michael (2012) *Peasant Agriculture and Economic Growth: The Case of Southeast Europe c. 1870-1940 reinterpreted*, EHES Working Paper No 28.
123. Kosić, M. (1925) *Osnovi ekonomske politike*, Beograd;
124. Kostić, N. K. (1921) *Građa za istoriju poljoprivrede kod nas - stara srpska trgovina i industrija*, štamparija Sv. Sava, Beograd.

125. Kostić, N. K. (1921) *Istorijski razvitak poljoprivrede kod nas*, Štamparija Sv. Sava, Beograd.
126. Kovačević D. (1963) *Srednjovekovni katuni po dubrovačkim izvorima*, simpozijum o srednjovekovnom katunu.
127. Kramer Julius (1899) *Die Geschichte der Alemanen als Gaugeschichte*" Verlag: Marcus Breslau.
128. Laiou, Angeliki E. (2007) *The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries*, In Angeliki E. Laiou. *The Economic History of Byzantium (Volume 1)*. Dumbarton Oaks.
129. Laiou, Angeliki E. (2007) *Writing the Economic History of Byzantium* , In Angeliki E. Laiou. *The Economic History of Byzantium (Volume 1)*. Dumbarton Oaks.
130. Laiou, Angeliki E. (2007) *Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries*, In Angeliki E. Laiou. *The Economic History of Byzantium (Volume 2)*. Dumbarton Oaks.
131. Lakatoš, J. (1929) *Privredni almanah Jugoslovenskog Loyda*.
132. Lampe, J., Jackson, M. (1982) *Balkan Economic History, 1550-1950*, Bloomington: Indiana University Press.
133. Langdon, J. (1986) *Horses, Oxen, and Technical Innovation*, Cambridge. ISBN 0-521-26772 2.
134. Lapčević, D. (1898) *Poljoprivredna čitanka*, Parna radikalna štamparija, Beograd.
135. Lapčević, D. (1920) *Poljska policija u Srba*, prilozi za kulturno-istorijsku studiju, št. "Sv. Sava", Beograd.
136. Lapčević, D. (1921) *Naša stara poljska privreda*, prilozi za istraživanja pomološka, etnografska i kulturno-istorijska, štamparija Mirotočivi, Beograd.
137. Lapčević, D. (1921) *Vočke, voće i voćarstvo* (prilozi za istraživanja pomološka, etnografska i kulturno-istorijska), štamparija Mirotočivi, Beograd.
138. Lapčević, D. (1923) *Naša stara poljoprivredna kultura*, štamparija M. J. Stefanović i drug, Beograd.

139. Lapčević, D. (1925) *O našim muslimanima, sociološke i etnografske beleške*, "Geca Kon", Beograd.
140. Lapčević, D. (1926) *Iz užičkog kraja, prilozi istorijski i etnografski*, št. "Mirotočivi", Beograd.
141. Lapčević, D. (1930) *Iz moje postojbine*, št. "Dom maloletnika", Beograd.
142. Lav VI Mudri (2004) *Eparhova knjiga, Vizantijski zbornik pravila iz zanatstva i trgovine*, preveo: mr Aleksandar Đurić, Ekonomika, Niš.
143. Lefort, Jacques (2007) *The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, In Angeliki E. Laiou. *The Economic History of Byzantium (Volume 1)*. Dumbarton Oaks.
144. Lewis, Mumford (1934) *Technics and Civilisation*, Harcourt, New York.
145. Lewis, W. A. (1978) *The Evolution of the International Economic Order*, Princeton, N. J.: Princeton University Press.
146. Lisavac, S., Mudrić, Z. (1967) *Analiza privredovanja poljoprivrednih preduzeća u 1966. godini*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
147. Ljušić, R. (2004) *Kneževina Srbija 1830-1839*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
148. Lucius Junius Moderatus Columella, *On Agriculture (Res Rustica)*, (Loeb Classical Library), Book II, p. 145.
149. Mandal, Š. (1999) *Tehnološki razvoj i naučno-tehnološka politika*, Yutec, Beograd.
150. Maringer, J. (1952) *The Gods of Prehistoric Man*, na holandskom jeziku publikovano 1952, a prošireno na nemačkom 1956. godine, New York.
151. Marković, Č. (1925) *Zakonik Hamurabija, vavilonskog kralja*, Beograd.
152. Marković, S. (1939) *Problemi poljoprivrednog radništva u Vojvodini*.
153. Marković, P. S. (1976) *Veliki narodni kuvar*, Beograd.

154. Martinov, M. (2002) *Razvoj alata i pluga*. Iz istorije poljoprivrede, Novi Sad.
155. Martinov, P. Z. (1997) *Nemački uticaj na ishranu Srba u Banatu*, "Banatski forum", Pančevo.
156. Matković P. (1881) *Putovanja po balkanskom poluostrvu XVI veka, putovanje B. Kuripešića, L. Nogarlota, R. Lamberta*, Rad. jug. ak. znan. i umj., knj. 56, Zagreb.
157. Meitzen, A. (1895) *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*, I, W. Hertz, vol. 3, Berlin.
158. Mendras, H. (1986) *Seljačka društva, elementi za jednu teoriju seljaštva*, Globus, Zagreb.
159. Michelet, Ules "Istorija Francuske"
160. Mijatović, S., Bušetić, T. (1925) *Tehnički radovi (Levač)*, Srpski etnografski zbornik, Beograd.
161. Mileker, S. (1926) *Istorija banatske vojničke granice (1764-1873)*, prevod Dakić V., Pančevo.
162. Milanović, B. (2006) *An Estimate of Average Income and Inequality in Byzantium around Year 1000*, Review of Income and Wealth, Vol. 52, No. 3, pp. 449-470.
163. Milić, D. (2015) *Metodi vrednovanja poljoprivrednog zemljišta*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, str. 287.
164. Miljković-Katić, B. (2014) *Poljoprivreda kneževine Srbije 1834-1867.*, Istorijski institut, Monographs, Vol 65, Beograd.
165. Milojić, B. (1972) *Dve stotine godina proučavanja plodoreda*, Poljoprivreda, br. 237, str. 37-41, Beograd.
166. Milojić, B. (1990) *Sistem biološkog ratarenja*, Književne novine, Beograd.
167. Milosavljević, B. (1959) *Ekonomska politika u poljoprivredi*, zbornik, Beograd.
168. Milutinović-Sarajlija, S. (1888) *Istorija Srbije od 1813-1815. godine*, štamparija kraljevine Srbije, Beograd.

169. Mirić, M. (1939) *Ekonomski razvoj u Srbiji od doseljavanja Srba do oslobađanja od Turaka*, Zagreb.
170. Mirić, S., Pejin, D. (1964) *Integracija poljoprivrednih preduzeća*, časopis: *Ekonomika poljoprivrede* br. 2, Beograd.
171. Mirković, M. (1940) *Agrarna politika*, Izdavačko-prosvetna zadruga S.O.J., Beograd.
172. Mirković, M. (1950) *Ekonomika agrara FNRJ*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb.
173. Mirković, M. (1968) *Ekonomska historija Jugoslavije*, Ekonomska biblioteka, IV kolo, Informator, Zagreb.
174. Neurath, O. (1957) *Istorija antičke privrede*, Kultura, Beograd.
175. Nicolle, David (2000) *Constantinople 1453: The End of Byzantium*. Osprey Publishing.
176. Ninčić, M. (1920) *Istorija agrarno-pravnih odnosa srpskih težaka pod Turcima*, "Geca Kon", Beograd.
177. Njegovan, Z. (1989) *Postindustrijsko doba i produktivnost zemljoradničkih gazdinstava*, zbornik DAEJ, Beograd.
178. Njegovan, Z. (1990) *Iz naše srednjovekovne poljoprivrede*, Glasnik poljoprivredne proizvodnje, prerade i plasmana, br. 1/2, str. 52-62, Beograd.
179. Njegovan, Z. (1992) *Makroekonomski aspekti tehnološkog razvoja poljoprivrede*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
180. Njegovan, Z. (1997) *Agriculture of Medieval Serbia*, Economics Institute, , Belgrade.
181. Njegovan, Z. (1997) *Poljoprivreda srednjovekovne Srbije*, Ekonomski institut, Beograd.
182. Norwich, John Julius (1995) *Byzantium: The Decline and Fall*. Knopf.
183. Norwich, John Julius (1998) *A Short History of Byzantium*. Penguin.
184. Novaković, S. (1898) *Zakonik Stefana Dušana*, Beograd.

185. Novaković, S. (1906) *Tursko carstvo pred srpski ustanak 1790-1804*, Beograd.
186. Novaković, S. (1965) *Selo*, Srpska književna zadruga, Beograd.
187. Ostrogorski, G. (1959) *Istorija Vizantije*, Srpska književna zadruga, Beograd.
188. Ostrogorski, G. (1970) *Prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i Južnoslovenskim zemljama*, sabrana dela, Beograd.
189. Ostrogorski, G. (1970) *Prilog istoriji seljaštva u Vizantiji*, Sabrana dela knjiga II, str. 196-217, Beograd.
190. Ostrogorski, G. (1970) *Vizantijski praktici*, sabrana dela, Beograd.
191. Ostrovitjanov, V. K. (1948) *Kratak pregled ekonomike pretkapitalističkih formacija*, Prevela: Lepa Nešić-Pijade, Kultura, Beograd, Zagreb.
192. Overton, Mark (1996) *Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy 1500 - 1850*, Cambridge University Press, GB.
193. Pajević, R., Ilić, M. (1973) *Integraciona kretanja u poljoprivredi SAP Vojvodine*, Institut za ekonomiku poljoprivrede.
194. Palairret, M. (1997) *The Balkan Economics, c. 1800-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
195. Pančić, J. (1887) *O poreklu žita, "Težak"*, sv. VII, str. 385-402, Beograd.
196. Pavlović, K. S. (2004) *Istorija Balkana od 1804-1945.*, Klio, Beograd.
197. Pavlović, M. D. (1901) *Finansije i privreda za vreme Austriske vladavine u Srbiji: (od 1718 - 1739)*, Glas SKA, LXIV, Beograd.
198. Pećanac, M. (1914) *O vakufima i njihovim glavnim vrstama, sa naročitim obzirom na vrste vakufa u carigradskom ugovoru o miru između Srbije i Turske*, št. "Dositej Obradović", Beograd.

199. Pejić, L. (1978) *Ekonomska misao zakonika cara Dušana*, Ekonomski anali 60-61, Beograd.
200. Pejić, L. (1986) *Razvoj ekonomske misli u jugoslovenskim zemljama do prvog i u Jugoslaviji između dva svetska rata*, Savremena Administracija i institut za ekonomska istraživanja, Beograd.
201. Petmezas, S. (2009) *Agriculture and economic growth in Greece, 1870-1973*, in: P. Lains, V. Pinilla (ed.) *Agriculture and Economic Development in Europe since 1870*: London: Routledge Press, pp. 353-377.
202. Petrović, J. (1924) *Prelaz seljaka u varoši i varošice*, Beograd.
203. Popović, J. D. (1955) *Srbi u Banatu*, Naučna knjiga, Beograd.
204. Popović, S. (1979) *Aktuelna pitanja agrarne politike na području SR Srbije bez pokrajina*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
205. *Povijest sveta, od početka do danas*, prevod, ITP Naprijed, Zagreb, 1990. godina
206. Pray Bober, Phyllis (2001) *Culture and Cuisine: Ancient and Medieval Gastronomy*, University of Chicago Press, p. 187-88.
207. Purković M. (1940) *Popis sela u srednjovekovnoj Srbiji*, godišnjak srpskog filozofskog fakulteta br. 4, Beograd.
208. Radić, Đ. (1861) *Plug od ustanbka njegovog do danas*, Episkopska pečatnja, Novi Sad.
209. Radić, Đ. (1871) *Mala zemjodelska čitanka*, Društvo za poljsku privredu, Beograd.
210. Radić, Đ. (1879) *Nauka o zemljodilstou*, knj. I, Opšte i posebno ratarstvo, Beograd.
211. Radić, M. (1984) *Agrarna politika SFRJ - socijalizam i poljoprivreda*, Privredni pregled.
212. Radojčić, N. (1950) *Dušanov zakonik*, prevod, Matica srpska, Novi Sad.

213. Radojčić, Sp. Đ. (1955) *Srpski rukopis Zemljoradničkog zakona*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, br. 3, Beograd.
214. Radosavljević, M. (1887) *Baština i svojina ili kolektivizam i individualizam kod Srba – Branič*.
215. Radulovački, Lj. (1992) *Ishrana Srba u Sremu u svetlu obedne prakse*, Sunčani sat 1, Sremska Mitrovica.
216. Radulovački, Lj. (1996) *Tradicionalna ishrana Srba u Sremu*, Matica srpska, Novi Sad, 1996.
217. Rešetar M. *Dubrovačka numizmatika I*.
218. Rocher, V. (1880) *Načela narodne ekonomije*, Grundlagen der Nationaleconomie, Stuttgart, J. G. Gotta /gotica/, Stuttgart.
219. Rodrik, J. (2011) *Unconditional Convergence*, NBER Working Paper 17546, National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass. (October).
220. Rossides, D. (1997) *Social Stratification, The interplay of Class, Race and Gender*, second edition, Prentice Hall, New Jersey 07458.
221. Rovinski, P. A. (1994) *Zapisi o Srbiji (1868-1869)*, Matgica Srpska, Novi Sad.
222. Rösner, Werner (2000) *The History of German Agriculture*, in: *Agriculture of Germany*, ed. by Stefan Tangerman, DLG-Verlag, Frankfurt, Germany.
223. Ruggles, D. F. (2003) *Botany and the Agricultural Revolution, Gardens, landscape, and vision in the palaces of Islamic Spain*, Penn State University Press, pp. 15-34.
224. Šalipurović, V. (1974) *Raonička buna, druga knjiga, agrarni pokret u zapadnim krajevima Stare Srbije 1906 i 1907. godine*, Priboj.
225. SANU (1943) *Zakon cara Dušana*, struški i atonski rukopis, str. 63, potpis cara Dušana.
226. Savezni zavod za statistiku SCG (1997) *Klasifikacija delatnosti*, metodološki materijal 380, posebno izdanje, YU ISSN 0513-6547, Beograd.

227. Schieder, W. (2005) *Real slave prices and the relative cost of slave labor in the Greco-Roman world*, *Ancient Society*, vol. 35.
228. Šećerov, S. (1930) *Iz naše agrarne politike 1919-1929. godine*, Beograd.
229. Shanin, T. (1981) *Definisanje seljaka*, *Marksistička misao*, br. 1.
230. Simonović, Z. (2003) *Vizantija i Srbija, ekonomski odnosi i uticaji*, *Gradina – Ekonomika*, Niš.
231. Simonović, Z. (2007) *Ekonomska politika Vizantije*, *Ekonomika – Sven*, Niš.
232. Simonović, Z. (2012) *Ekonomska realizacija zemljišne svojine prema vizantijskim zakonima VII. i VIII veka (Ekloga i zemljoradnički zakon)*, časopis "Teme", Niš.
233. Škrivanić, G. (1974) *Putevi u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd.
234. Solovjev, A. (1926) *Odabrani spomenici srpskog prava od XII do XV veka*, Beograd.
235. Solovjev, A., Mašin, V. (1936) *Grčke povelje srpskih vladara*, Beograd.
236. Sparkes, B. A. (1962) *The Greek Kitchen*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 82, pp. 121 –137.
237. Srdanović-Barač, O. (1984) *Prve državne ustanove za unapređenje poljoprivrede Srbije*, *Ekonomika poljoprivrede*, br. 7-8, Beograd.
238. Srdanović-Barač, O. (1988) *Državne mere za unapređenje privrede Srbije pod Knezom Mihailom (1860-1868)*, *Ekonomika poljoprivrede*, Vol. 35, br. 11-12, Beograd.
239. Stajić, S. (1959) *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923-1939 u stalnim i tekućim cenama*, Beograd: Ekonomski Institut Nr Srbije.
240. Stajić, V. (1989) *Velikokikindski dištrikt 1776-1876.*, Matica Srpska.
241. Stajić, V. (1939) *Gradjansko društvo i seljaci*, Novi Sad, Istorisko društvo.

242. Stajić, V. (1941) *Gradjansko društvo i seljaci Vojvodine: u 18. i provoj polovini 19. Veka*, Novi Sad, Štamparija Dunavske banovine.
243. Stambaugh, E. J. (1988) *The Ancient Roman City*, JHU Press, p. 148.
244. Stanojević, St.. (1926) *Istorija srpskog naroda (sa pregledom hrvatske i slovenačke istorije)*, knj. 2, Geca Kon, Beograd.
245. Štefek, D. (1949) *Razvoj osnovnih sredstava državnog sktora u poljoprivredi*, časopis "Poljoprivreda", br. 7-8.
246. Stilo, Aelius (2014) *Wine and Rome*, University of Chicago. Retrieved 11 December 2014.
247. Stipetić, V. (1954) *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945-1948.*, Izdanje JAZU, Zagreb.
248. Stipetić, V. (1969) *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Informator Zagreb.
249. Stojanović, Radmila (1954) *Poljoprivreda u socijalizmu*, Rad, Beograd.
250. Stojanović, T. (1997) *Balkanski svetovi, prva i poslednja Evropa*, prevela: Ivana Đorđević, Equilibrijum, Beograd.
251. Stolić Ana, Makuljević Nenad (2006) *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, Clio, Beograd, ISBN 86-7102-249-8.
252. Sundhausen, H. (1989a) *Historische Statistik Serbiens 1834-1914*, München, R. Oldenbourg Verlag.
253. Sundhausen, H. (1989b) *Die verpaßte Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanländern vor 1945*, in: Schönfeld, R. (ed.), *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*, München: Südosteuropa-Gesellschaft.
254. Taranovski, T. (1931-1935) *Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj Srbiji*, I-IV, Beograd.
255. Teodorović, M., Kovčín, S., Gagrčín, M., Radović, I. (1998) *Svinjarstvo*, Poljoprivredni muzej Kulpin Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu, Kulpin – Novi Sad.

256. Thirsk, J. ed. (1967) *The Agrarian History of England and Wales*, Cambridge University Press: vol. IV; vol. V, 1985; vol. VI, 1989.
257. Thornton, B. (2002) *Greek Ways: How the Greeks Created Western Civilization*, Encounter Books.
258. Todorović, D. (1926) *Istorijski razvitak nauke o đubrenju*, Glasnik Ministarstva poljoprivrede I voda, br. 3 (VI), Beograd.
259. Tofler, A. (1986) *Treći talas*, knjiga I i II, Nolit, Beograd.
260. Tomasevich, J. (1955) *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford: Stanford University Press (Reprint 1975).
261. Tomić, J. (1920) *Kako da delimo zemlju*, Novi Sad.
262. Tomić, S. (1922) *Stočarstvo i prerada mleka kod Srba*, Glasnik Geografskog društva, sv. 7-8, Beograd.
263. Toussaint-Samat, Maguelonne (2009) *A History of Food*, John Wiley & Sons, p. 93.
264. Turner M. E., Beckett J. V., Afton B. (2001) *Farm Production in England 1700-1914*, Oxford University Press.
265. Thünen, von J. H. (1826) *Der Isolierte Staat in Beziehung auf Landschaft und Nationalökonomie*. Trans. By C.M. Wartenberg (1966) *Von Thünen's Isolated State*. Oxford: Pergamon Press.
266. Vaniček, František (1875) *Specialgeschichte der Militärgrenze*, sveske I-IV, Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Austria.
267. Vasić, Z. (1992) *Ishrana stanovništva sjeničko-pešterske visoravni*, Glasnik Etnografskog muzeja br. 56, Beograd.
268. Veselinov, D. (1981) *Agrarno pitanje u Jugoslaviji*, NIGRO "Borba", OOUR "Ekonomska politika", Beograd.
269. Veselinov, D. (1987) *Sumrak seljaštva*, Ekonomika, Beograd.
270. Vinski, I. (1961) *National Product and Fixed Assets in the Territory of Yugoslavia, 1909-59*, in: Deane, P. (ed.), *Studies*

- in Social and Financial Accounting*, London: Bowes & Bowes, pp. 206-233.
271. Višić, M. (1985) *Zakonici drevne Mesopotamije*, Beograd: nezavisna izdanja.
272. Vlajinac, M. (1927) *Bedba i zamanica kao mobarska i kulučarska rabota u Srbiji srednjeg veka*, Glasnik srpskog naučnog društva, Beograd.
273. Vlajinac, M. (1927) *Istorija proizvodnje pamuka u našim krajevima*, štamparija "Sv. Sava", Beograd.
274. Vlajinac, M. (1927) *Iz putopisa Hansa Dernšvama 1553-1555*, Bratstvo, Beograd.
275. Vlajinac, M. (1929) *Moba i pozajmica*, SAN: srpski etnografski zbornik 44, štamp. "Sv. Sava", Beograd.
276. Vlajinac, M. (1932) *Zgon ili kulučenje van mesta stanovanja*, od srednjeg veka do naših dana, Srpski etnografski zbornik 49, Narodna štamparija, Beograd.
277. Vlajinac, M. (1961-68) *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, SAN, posebna izdanja knj. 349, 372, 418, Naučno delo, Beograd.
278. Voigt, Georg (1859) *Die Wiederbelebung des classischen Alterhums: oder das erste Jahrhundert des Humanismus (Oživljavanje klasične starine ili prvi vek humanizma)*, Berlin.
279. Vučković, M. (1966) *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd.
280. Vučković, M. (1967/71) *Ekonomika poljoprivrede*, Ekonomski fakultet, Beograd.
281. Vučković, M., Radić, M. (1973) *Ekonomika poljoprivrede sa zadrugarstvom*, Privredni pregled, Beograd.
282. Vučo, N. (1955) *Privredna istorija Srbije do prvog svetskog rata*, Naučna knjiga, Beograd.
283. Vukosavljević, S. (1938) *Nekoji zajednički stočarski radovi u našem narodu*, Zadužbina Nikole Spasića, Beograd.
284. Vukosavljević, S. (1947) *Seoske uredbe o vodama*, Poljoprivredno izdavačko preduzeće, Beograd.

285. Vukosavljević, S. (1949) *O zemljišnoj svojini na selu*, Istorijsko-pravni zbornik 1, Sarajevo.
286. Vukosavljević, S. (1957) *Organizacija dinarskih plemena*, SAN, posebna izdanja, knjiga 270, Etnografski institut, knjiga 7, Naučno delo, Beograd.
287. Vukosavljević, S. (1983) *Istorija seljačkog društva*, III, sociologija seljačkih radova, SANU, posebna izdanja, knjiga DXLVIII, Beograd.
288. Vuković, G. (1988) *Terminologija kuće i pokućstva u Vojvodini*, Novi Sad.
289. Waters M. Charlotte (1928) *An economic history of England 1066 - 1874*, Oxford University Press.
290. Watson, M. A. (1974) *The Arab Agricultural Revolution and Its Diffusion, 700-1100*, The Journal of Economic History, vol. 34 (1), pp. 8-35;
291. Watson, M. A. (1981) *A Medieval Green Revolution: New Crops and Farming Techniques in the Early Islamic World*, in: *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History*, edited by A. L. Udovitch. Princeton, NJ: The Darwin Press, (Princeton Studies on the Near East).
292. Watson, M. A. (1983) *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700-1100*, Cambridge University Press.
293. White, K. D. (1970) *Roman Farming*, Cornell University Press. ISBN 0801405750.
294. White, L., Jr., (1962) *Medieval technology and social change*, New York: Oxford University Press.
295. Wilkins, J., Harvey, D., Dobson, M. (1995) *Food in Antiquity*, University of Exeter Press, ISBN 0-85989-418-5.
296. Williamson Tom (2002) *The Transformation of Rural England: Farming and the Landscape, 1700-1870*, Exeter University Press.

297. Witt, L., Ezekiel, M. (1954) *Selo i grad*, organizacija OUN za ishranu i poljoprivredu FAO, Ekonomski institut FNRJ, Beograd.
298. Wittfogel, K. (1980) *Vodoprivredna ekonomija – originalni oblik političke ekonomije*, časopis: Marksizam u svetu, br. 7.
299. Wolff, G. (1953) *Franz Karl Achard, 1753–1821; a contribution of the cultural history of sugar*, *Medizinische Monatsschrift*, 7(4): 253–4. PMID 13086516.
300. Woolf, G. (2007) *Ancient civilizations: the illustrated guide to belief, mythology, and art*, Barnes & Noble. p. 388. ISBN 978-1-4351-0121-0.
301. Zakić, Z. (1996) *Agrarna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Beograd.
302. Zakonici drevne Mesopotamije (1985) nezavisna izdanja 38, Slobodan Mašić, Beograd.
303. Zakythinis, D. (1945–1955) *The Character of the Economy*, In Passas Ioannis: *Encyclopedia "The Helios"*, VII, Athens.
304. *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1901-1951*, Naučna knjiga, Beograd, 1953.
305. Zečević, (1880) *Istorija sveta*, Državna štamparija Beograd.
306. Živkov, S. (1976) *Agrarno zakonodavstvo Jugoslavije 1918-1941.*, socijalni osnovi, Matica srpska, Novi Sad.

BELEŠKA O AUTORU

Zoran M. NJEGOVAN je doktor ekonomskih nauka i *redovni profesor* na Poljoprivrednom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Rođen je 25. marta 1953. godine u Beogradu. Profesionalnu karijeru je započeo u Institutu za Ekonomiku poljoprivrede, Beograd. Zatim je, kao naučni savetnik i direktor Centra za strateške i razvojne studije, radio u Ekonomskom institutu, Beograd. Profesuru je obavljao i u Beogradskoj bankarskoj akademiji; Visokoj poslovnoj školi, Novi Sad; i na različitim poslediplomskim kursevima na Ekonomskom fakultetu u Beogradu.

Upravnik je Centra za agrarnu istoriju na Poljoprivrednom fakultetu, Novi Sad; član Društva agrarnih ekonomista Balkana; Društva ekonomista Srbije; redovni član Naučnog društva ekonomista Srbije i član izdavačkog saveta časopisa "Ekonomika poljoprivrede".

Bio je specijalni savetnik Ministra za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu Republike Srbije, član komisije za priključenje Svetskoj trgovinskoj organizaciji (WTO); predsednik Komisije za društvene nauke pri Ministarstvu za nauku, tehnologiju i ekologiju Republike Srbije; kao i predstavnik Srbije u Svetskoj asocijaciji agrarnih ekonomista (IAAE).

Profesionalni interes je vezao za oblasti razvoja i ekonomsku politiku, posebno, ekonomiku poljoprivrede i agrarnu politiku, kao i ekonomsku i agrarnu istoriju. U okviru poslovne ekonomije se bavio investicijama, privatizacijom i ekonomikom preduzeća.

Najznačajnije samostalni radovi su: *Makroekonomski aspekti tehnološkog razvoja poljoprivrede; Agriculture of Medieval Serbia / Poljoprivreda srednjovekovne Srbije; i Otpočinjanje preduzetničkih poduhvata.*

Autor je ili koutor više monografija, knjiga, udžbenika i velikog broja članaka u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima, recenzent u više monografija, redaktor nekoliko knjiga, a bio je rukovodilac, autor i koautor više desetina domaćih i međunarodnih projekata.